

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

**A PANNONIAI MÉRFÖLDKÖVEK ÁLLÍTÁSÁNAK
TÖRTÉNETI ÉS TOPOGRÁFIAI KÉRDÉSEI**

KISS PÉTER

2007

**Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar**

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

KISS PÉTER

**A PANNONIAI MÉRFÖLDKÖVEK ÁLLÍTÁSÁNAK
TÖRTÉNETI ÉS TOPOGRÁFIAI KÉRDÉSEI**

Történelemtudományok Doktori Iskola

Vezetője: Dr. Gergely Jenő, DSc, egyetemi tanár

Régészeti Doktori Program

Vezetője: Dr. Szabó Miklós, akadémikus, egyetemi tanár

A bizottság elnöke: Dr. Bartosiewicz László, DSc, habil. egyetemi docens

Opponensek: Dr. Gabler Dénes, DSc, egyetemi docens

Dr. Zsidi Paula, CSc, c. egyetemi docens

A bizottság titkára: Dr. Patay-Horváth András, PhD, egyetemi tanársegéd

A bizottság tagjai: Dr. Vida Tivadar, CSc, egyetemi docens

Dr. Gyöngyössy Márton, PhD, habil. egyetemi adjunktus

Dr. Rácz Zsófia, PhD, egyetemi tanársegéd

Témavezető: Dr. Borhy László, DSc, tszv. egyetemi tanár

Budapest 2007

TARTALOMJEGYZÉK

	TARTALOMJEGYZÉK	
1.	BEVEZETÉS	7
2.	KUTATÁSTÖRTÉNET	13
3.	TOPOGRÁFIAI KÉRDÉSEK – MÉRFÖLDKÖVEK	
	PANNONIA KÖZÚTJAIN	23
3.1	PANNONIA ÚTHÁLÓZATA	23
3.1.1	Az utakra vonatkozó források	23
3.1.2	Földrajzi és történeti adottságok	26
3.2	A BOROSTYÁNKŐ ÚT ÉS LEÁGAZÁSAI	29
3.2.1	A Borostyánkő út	29
3.2.2	(Aquileia-Emona)	30
3.2.3	(Emona-Celeia)	35
3.2.4	(Celeia)-Poetovio	38
3.2.5	Poetovio-Savaria	43
3.2.6	Savaria-Carnuntum	46
3.2.7	A mérföldkő felállítási helyének topográfiai és területi jelentősége	48
3.2.8	Az útfők rendszere a Borostyánkő úton	51
3.2.9	A Borostyánkő út története a mérföldkövek tükrében	54
3.2.10	A Borostyánkő úthoz kapcsolódó utak	55
3.2.11	Poetovio-Flavia Solva	56
3.2.12	Savaria-Flavia Solva vagy Savaria-Vindobona	57
3.2.13	Savaria-Arrabona-(Brigetio)	59
3.2.14	Savaria-Aquincum	63
3.2.15	Scarbantia-Aquae-Vindobona	65
3.2.16	Scarbantia-Mutenum-Vindobona	66
3.2.17	A mérföldkő felállítási helyének topográfiai és területi jelentősége	68
3.2.18	Az útfők rendszere	71
3.2.19	A Borostyánkő úthoz kapcsolódó utak története a mérföldkövek tükrében	71
3.3	UTAK A DRÁVA-SZÁVA KÖZÉN	72
3.3.1	Emona-Neviodunum	72
3.3.2	Celeia-Neviodunum	79
3.3.3	Neviodunumtól dél felé vezető út	81
3.3.4	Neviodunum-Siscia	82
3.3.5	Poetovio-Andautonia-Siscia	87
3.3.6	Siscia-Sirmium	89
3.3.7	Siscia-Leuconum-Cibale	93
3.3.8	Senia-Siscia	94
3.3.9	Poetovio-Mursa	96
3.3.1	A mérföldkő felállítási helyének topográfiai és területi jelentősége	101
3.3.2	Az útfők rendszere	103
3.3.3	A Dráva-Száva közti utak története a mérföldkövek tükrében	105
3.4	A LIMESÚT	107
3.4.1	(Cetium-Comagena)-Vindobona	108
3.4.2	(Cetium-Comagena)-Vindobona (az Exelbergen keresztül)	110
3.4.3	Vindobona-Carnuntum	111
3.4.4	Carnuntum-Brigetio	115

3.4.5	Brigetio-Aquincum	120
3.4.6	Brigetio-Aquincum (Tatán keresztül).....	129
3.4.7	Crumerum-Aquincum (Duna-menti út).....	130
3.4.8	Aquincum-Mursa	135
3.4.9	Sopianae-Mursa/Savaria/Aquincum?	157
3.4.10	Mursa/Ad Labores-Malata	157
3.4.11	Malata-Cusum-Taurunum	159
3.4.12	Mursa-Sirmium	160
3.4.13	Sirmium-Bassiana-(Singidunum)	164
3.4.14	Malata-Sirmium	166
3.4.15	A mérföldkö felállítási helyének topográfiai és területi jelentősége ..	167
3.4.16	Az útfők rendszere a limesúton	172
3.4.17	A limesút története a mérföldkövek tükrében	174
4.	TARTOMÁNYOK, ÚTFÖK ÉS TERRITORIUMOK	182
4.1	ÚTJÁVÍTÁST MEGŐRÖKÍTŐ FORMULÁK TARTOMÁNYI ÉS TERRITORIÁLIS ELTÉRÉSEI	182
4.1.1	Felső-Pannonia	183
4.1.2	Alsó-Pannonia	185
4.2	ÚTFÖK	190
4.2.1	(Emona)	191
4.2.2	(Celeia)	192
4.2.3	Poetovio	192
4.2.4	Neviodunum	193
4.2.5	Andautonia	193
4.2.6	Siscia	194
4.2.7	Savaria	194
4.2.8	Vindobona	194
4.2.9	Carnuntum	195
4.2.10	Brigetio	195
4.2.11	Aquincum	196
4.2.12	Leuconum	197
4.2.13	Sirmium	197
4.2.14	Malata	197
4.3	KATONAI CSAPATTESTEK MÉRFÖLDKŐÁLLÍTÓ TEVÉKENYSÉGE	197
4.3.1	legio I Adiutrix	198
4.3.2	legio II Adiutrix	199
4.3.3	legio X Gemina	200
4.3.4	ala I Thracum veterana sagittaria	201
4.3.5	ala III Augusta Thracum sagittaria	202
4.3.6	cohors I Thracum Germanica equitata	202
4.3.7	cohors I milliaria Hemesenorum sagittaria equitata	203
4.3.8	cohors I [---] quingenaria equitata	204
5.	A MÉRFÖLDKÖVEK KRONOLÓGIÁJA	205
5.1	MÉRFÖLDKŐÁLLÍTÁS AZ OSZTATLAN TARTOMÁNYBAN (106 ELŐTT)	206
5.1.1	1. század (Claudius?)	206
5.1.2	Nerva	210
5.2	MÉRFÖLDKŐÁLLÍTÁS 106 ÉS 214 KÖZÖTT	211
5.2.1	Hadrianus	212
5.2.2	Antoninus Pius	213
5.2.3	Marcus Aurelius, Lucius Verus	216

5.2.4	Septimius Severus, Caracalla és Geta.....	219
5.2.5	Caracalla.....	224
5.3	MÉRFÖLDKÖÁLLÍTÁS 214 ÉS 284 KÖZÖTT.....	226
5.3.1	Macrinus, Diadumenianus.....	226
5.3.2	Elagabalus.....	230
5.3.3	Severus Alexander.....	233
5.3.4	Maximinus Thrax és Maximus.....	235
5.3.5	Pupienus, Balbinus, III. Gordianus.....	244
5.3.6	III. Gordianus.....	244
5.3.7	Philippus Arabs.....	246
5.3.8	Traianus Decius.....	252
5.3.9	Trebonianus Gallus, Volusianus.....	255
5.3.10	Valerianus, Gallienus, Valerianus Caesar.....	257
5.3.11	II. Claudius.....	259
5.3.12	Aurelianus.....	260
5.3.13	Tacitus.....	261
5.3.14	Florianus.....	261
5.4	MÉRFÖLDKÖÁLLÍTÁS A KÉSŐ RÓMAI IDŐSZAKBAN (284-375).....	262
5.4.1	Diocletianus, Diocletianus és Maximianus kettős császársága, 1. tetrarchia: Diocletianus, Maximianus, I. Constantius, Galerius.....	262
5.4.2	2. tetrarchia: (I. Constantius, Galerius,) II. Severus, Maximinus Daia.....	263
5.4.3	2-4. tetrarchia (305-311).....	264
5.4.4	3. tetrarchia (306-307).....	264
5.4.5	4. tetrarchia (308-324).....	264
5.4.6	II. Constantius.....	266
5.4.7	Julianus.....	267
5.4.8	Valentinianus, Valens.....	267
5.5	ÚTJAVÍTÁS TÉNYÉK MEGŐRÖKÍTŐ FORMULÁK KRONOLÓGIÁJA.....	268
6.	ÖSSZEZÉS.....	273
6.1	A PANNONIAI MÉRFÖLDKÖVEK ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI.....	273
6.1.1	A mérföldkö elnevezése.....	273
6.1.2	A mérföldkövek felállítási helye.....	274
6.1.3	Másodlagos felhasználás.....	274
6.1.4	A mérföldkö formája.....	275
6.2	A MÉRFÖLDKÖ FELIRATA.....	276
6.2.1	Felirat nélkül előkerült mérföldkövek – festett feliratok.....	276
6.2.2	Palimpsestus feliratok.....	277
6.2.3	A mérföldköfeliratok elemei.....	278
6.2.4	A mérföldkövet állító személy(ek) és közösség megnevezése.....	278
6.2.5	A császár és a császári család tagjai.....	279
6.2.6	Helytartók.....	281
6.2.7	Közösségek.....	282
6.2.8	Damnatio memoriae.....	283
6.2.9	A formula.....	284
6.2.10	Útfő és távolságadat.....	286
6.3	MÉRFÖLDKÖVEK PANNONIA ÚTJAIN.....	289
6.3.1	A mérföldkövek topográfiai forrásértéke.....	289
6.3.2	A mérföldköállító helyek típusai.....	290
6.4	A MÉRFÖLDKÖVEK KRONOLÓGIÁJA.....	292
	RÖVIDÍTÉS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK.....	293

FORRÁSOK	293
SZAKIRODALMI HIVATKOZÁSOK	293

FÜGGELÉK (II. kötetben)

FELIRATKATALÓGUS

TOPOGRÁFIAI TÉRKÉPEK

AZ EGYES CSÁSZÁROK MÉRFÖLDKŐVEIT ÁBRÁZOLÓ TÉRKÉPEK

1. BEVEZETÉS

A római utak kutatása hazánkban és külföldön egyaránt elsősorban az utak nyomvonalának és szerkezetének megismerésére irányul. A nyomvonalak rekonstruálásában, az útszakaszok hosszúságának és a települések távolságainak számításában a legnagyobb segítséget az *itinerariumok* mellett a mérföldkövek forráscsoportja nyújtja. Az utak mentén felállított köoszlopok Pannonia településhálózatának legfontosabb forráscsoportját alkotják. Ezen túlmenően a mérföldkövek felirata – a mai kilométerkövekével azonos topográfiai szerepe mellett – a régészeti és történeti kutatás számára számos további információt nyújt. A feliratos mérföldkövek császárfeliratok; a római közigazgatás, útépités és -javítás, valamint a birodalmi propaganda emlékei, de alkalmanként egy-egy tartományi helytartó, civil vagy katonai közösség tevékenységét is jelzik.

Pannoniai mérföldkövekkel eddig több szempont szerint foglalkozott a kutatás. Általában a mérföldkövek egyedi jellegük és jelentőségük miatt viszonylag hamar közlésre kerültek, általában rövid leletismertetéssel, és kitekintéssel a környék és az adott kor további hasonló leleteire. Az útkutatások rendszerint a kutatott útszakasz nyomvonalának alátámasztásában használták fel, általában távolságszámítással együtt. Epigráfiai szempontból – szakdolgozat illetve doktori értekezés formájában – több mérföldkőkatalógus született;¹ a legújabb, a teljes pannoniai anyagot feldolgozó felirat-korpusz a CIL XVII. kötetének részeként fog megjelenni.² A legjelentősebb történeti vizsgálat,³ valamint az ebből kialakult tudományos vita annak megállapítását célozta, hogy a mérföldköveket útjavításkor állították-e, vagy csak propaganda céljából. Mérföldkövek felhasználásával történtek kísérletek területiális kérdések eldöntésére, városi territoriumok illetve tartományok határainak pontosítására. Mindezek ellenére elmondható, hogy – az epigráfiai gyűjtést kivéve – a mérföldkövekről alkotott ismereteink továbbra is hiányosak, a fő kérdések megválaszolatlanok. A pannoniai mérföldkövek, mint forráscsoport teljességre törekvő feldolgozása mindezekig nem történt meg.

A mérföldkövekkel a szerző először 1998-ban került kapcsolatba, amikor a már feltárt szombathelyi Fő tér 3-5. beruházásának megkezdésekor a markoló egy római útfélszínből Pannonia egyik jelentős mérföldköletét emelte ki (Nr. 49). A felirattöredéken csak az útfő és a távolságadat maradt meg, amely azonban eltért az eddig ismert mérföldkö feliratoktól. A mérföldkö felirata a távolságot Rómától Savariáig adta meg, ami egyedülálló a Római Birodalomban. A különleges távolságadat utalt az állító feltételezett személyére (császár), a felállítás okára (Borostyánkő út kiépítése), és a felállítás valószínű helyszínére, ami a felirat szerint az útszakasz végét jelentő város *pomeriuma* lehetett. Mindezek egyetlen *miliarium* kapcsán is olyan szempontokat villantottak fel, amelyeket érdemesnek látszott a teljes pannoniai mérföldköanyag tükrében vizsgálni.⁴

A vizsgálandó szempontokat három kérdésszóval lehet csoportosítani: ki, hol és miért állított mérföldköveket? A mérföldköállító személyére vonatkozóan a vizsgálat arra irányul, hogy mely esetekben állapítható meg egyes közösségek valamint a tartományi és a központi kormányzat, sőt esetlegesen a császár személyes szerepe az útjavítások lebonyolításában. A mérföldkö feliratból következtethető felállítási helyének kiválasztása a

¹ Legutóbb az 1989-ig előkerült mérföldköveket gyűjtötte össze Fekete O. (Fekete 1989).

² Lőrincz B. munkája.

³ Fitz 1956, 197-206.

⁴ Ezúton is köszönöm Sosztaris Ottónak, hogy a feliratközlés munkájába bevont, majd tanácsaival a doktori tanulmányaim és a kutatás elkezdésében is támogatott.

szombathelyi példa esetében (*pomerium*) nem tekinthető esetlegesnek. Ebből kiindulva a disszertáció vizsgálja a felállítási helyek topográfiai és területiális jellegzetességeit, és ezeket foglalja rendszerbe. A harmadik kérdéskör, egyben a pannoniai mérőföldkövetés egyik fő kérdése, hogy milyen alkalomból illetve okból állították a rómaiak a mérőföldköveket. Létezik-e egyáltalán a szakirodalomban elterjedt kifejezéssel élve ún. „propagandisztikus” mérőföldkö, avagy minden mérőföldkö felállítása tényleges útépitéshez köthető? A disszertáció egyúttal a kutatás által korábban érintett kérdéseket és egyedi esetekből kiindult feltevéseket is vizsgálat alá veszi, a munka célja egyben ezek megerősítése vagy elvetése.

A disszertáció célja a pannoniai mérőföldkövek lelőhelyeinek és feliratainak elemzésével a lehető legtöbb kérdés felvetése és megválaszolása, különböző szempontok vizsgálata táblázatok és térképek segítségével, a megállapított egyezések, hasonlóságok kiemelése, majd topográfiai, területiális és történeti következtetések levonása.

A vizsgált anyag földrajzi lehatárolását nem csak az ismert tartományhatárok, hanem a római kori közutak nyomvonala is adja. Ezért kerültek be a feldolgozás topográfiai fejezetébe a Borostyánkő út itáliai és noricum-i szakaszán előkerült mérőföldkövek, és ezért nem maradtak ki a szomszédos tartományokba vezető utak Pannonián kívüli, határközeli szakaszain felállított mérőföldkövek sem. A munka időbeli határait a vizsgált mérőföldkövek adják meg: az első mérőföldkö (Nr. 49) feltehetően a tartományra szervezés időszakából (Claudius?) származik, az utolsót pedig a Valentinianus kori katonai építkezések alkalmával állították (Nr. 114).

A katalógus a korábbi összefoglalásokkal ellentétben tartalmazza a felirat nélküli (lekopott, levésett, vagy fel nem jegyzett feliratú) mérőföldköveket és mérőföldközoklikat, illetve -bázisokat is. Összességében 338 mérőföldkö (ebből 58 nem tartalmaz feliratot) került feldolgozásra, valamint 22 további, a fenti mérőföldköveken azonosított másodlagos felirat. Ezek tartományonkénti megoszlása a következő:

Pannonia: 293 mérőföldkö (242 feliratos, 51 felirat nélküli) + 19 palimpsestus felirat

Noricum: 37 mérőföldkö (30 feliratos, 7 felirat nélküli) + 2 palimpsestus felirat

Italia: 8 mérőföldkö + 1 palimpsestus felirat.

Nemcsak a vizsgált anyag mennyisége, hanem a vizsgálat módszerei is eltérnek a mérőföldköveket vizsgáló korábbi munkáktól. A mérőföldkövek útszakaszonkénti vizsgálata mellett kiemelt figyelmet kapott az ismert vagy távolságadatból feltételezhető mérőföldköállítási helyek topográfiai és területiális jelentősége. E helyszínek topográfiai térképen való ábrázolása a római utak ismert nyomvonalával együtt lehetőséget nyújtott távolságmérésre, és a mérőföldkövek távolságadatának *itinerarium*okkal és a mért távolságokkal való összevetésére. Az útszakasz, mint lineáris topográfiai egység mellett a területi csoportosítás is szerepet kapott: így lehetett csak vizsgálni az egyes útfelügyeleti területek és az útjavításban résztvevő helyi közösségek mérőföldköállító tevékenységét. A mérőföldköfeliratok egyes részeinek (helytartó- és csapátnevek, útjavító formulák, útfők, császárnevek, titulaturák) vizsgálata számos topográfiai és kronológiai következtetés levonására bizonysított alkalmasnak.

A disszertáció felépítése a vizsgálati szempontok topográfiai (lineáris és területi) és kronológiai felosztását tükrözi. Az értekezés hat szöveges fejezetből áll. Az első fejezet a disszertáció témaválasztását és célkitűzéseit felvázoló általános bevezetést tartalmazza, amelyet a második fejezetben a téma kutatástörténeti áttekintése követi. A disszertáció harmadik, negyedik és ötödik fejezete alkotja a munka gerincét, amelyekben a mérőföldkövek feldolgozásának alapját az útszakaszok, az útfők és az egyes császárok uralkodása képezi.

A harmadik fejezet a mérföldkövek vizsgálatát a kutatásban szokásos, útvonalak szerinti csoportosításban végzi. Az egyes utak mérföldköveinek vizsgálata az úton egyirányú sorrendben haladva történik: az irányok Rómától a limes felé mutatnak (pl. a Borostyánkő út esetében Emonától Carnuntum irányában), a folyó menti utaknál pedig a folyásiránnyal megegyezően haladnak. A tartomány úthálózatának jellegéből adódóan az egyes útszakaszok három csoportban kerültek feldolgozásra: az Emonától északi irányban vezető utak, a Dráva- és Száva-menti utak, valamint a limesút és vele párhuzamos utak. A fejezet elsődleges célja az ismert vagy rekonstruálható mérföldköállítási helyszínek leírása, topográfiai térképen való ábrázolása, a helyszínek topográfiai vagy területiális jelentőségének megállapítása, valamint a mérföldkövek távolságadatainak összehasonlítása a térképen mérhető távolsággal és az *itinerariumok* adataival, és végül kronológiai következtetések levonása az út építéstörténetére vonatkozóan. Az egyes útszakaszokhoz tartozó fejezeti egységeket az útról rendelkezésre álló ismeretek (nyomvonalának ismertsége, nyomvonal rövid leírása, *itinerariumi* említések, az út hossza, az ismert mérföldkövek száma és az útfők megnevezése) vezetik be, majd az egyes mérföldköállítási helyszínek bemutatása és elemzése következik. Az elemzés megkísérel rávilágítani a mérföldkövek egykori felállítási helyének topográfiai jelentőségére azáltal, hogy a helyszínen vagy közvetlen közelében ismert területiális vagy tartományi határok, folyóátkelők, útelágazások, civil és katonai települések, úttálmások és őrtornyok is a vizsgálat homlokterébe kerülnek.

A mérföldköállítási helyek ismertetését a vizsgálat szempontjait összefoglaló szövegközi táblázat követi. Ebben az egyes útszakaszok mérföldköveinek, *itinerariumi* adatainak és a mérföldkövek térképen mérhető távolságainak a felsorolása található. A táblázat bal oldalán lévő kettős oszlopban az út irányának megfelelően a kiindulóponttól mért távolságok szerepelnek; bal oldalon kilométerben, mellette a kilométerből római mérföldre átszámítva. Csak a mérföldadat szerepel, ha a mérföldköállítási pontos helye (vagy az úttálmás helye) nem ismert és csak a távolságadat áll rendelkezésre. Az *itinerariumok* távolságadatainak felsorolását az út irányának megfelelő összegző számoszlop kíséri a bal oldalon, egymástól „/” jellel elválasztva. A mérföldkövek adatait öt oszlop tartalmazza: a lelőhely (zárójelben a másodlagos, vagy mérföldadatból kikövetkeztetett települések), a katalógusszám, a lelőhely topográfiai vagy területiális jelentősége az alábbi jelkulcs alapján, a távolságadat (zárójelben a feliraton nem szereplő, de biztos; zárójelben és kérdőjellel a lelőhely útfőtől térképen mért távolsága alapján feltételezett távolságadat), és az útfő.

Jelkulcs a mérföldköállítási helyek topográfiai és területiális jelentőségének típusaihoz, valamint az egyes útszakaszok mérföldköveinek kronológiai áttekintéséhez (szövegközi táblázatok):

Táv. ↓	az <i>itinerariumok</i> kiindulóponttól számított összesített távolságadata
Nr.	a mérföldkö katalógusszáma
Top jel.	a mérföldköállító hely topográfiai jelentősége
CV	<i>caput viae</i>
MP	<i>milia passuum</i>
Tart.	tartomány
PS	Pannonia Superior
PI	Pannonia Inferior
I	Italia
N	Noricum
P I	Pannonia Prima
P II	Pannonia Secunda

V	Valeria
S	Savia
Térképen mért adatok ↑	az adott útfőktől mért távolságok
Táv. diff.	a térképi mérés és a mérőldkö távolságadatainak különbsége
(Budapest)	másodlagos lelőhely
III	a feliraton meglévő, vagy biztosan kiegészíthető távolságadat
(III)	a feliraton nem szereplő, de biztosan kiegészíthető távolságadat
(I-III?)	feltételezett távolságadat
÷	territoriális vagy tartományi határ
≠	folyami átkelő
	útelágazás
▲	katonai tábor, őrtorony, úttállomás, város
III	több mérőldkö
P	palimpsestus felirat

A topográfiai táblázatok jobb oldalán az egyes útfőktől térképen mért távolságadatok szerepelnek kilométerben és átszámítva római mérőldköben, majd a mérőldkövek biztosan ismert távolságadatainak és az ismert felállítási helyszínek útfőktől térképen mért távolságainak különbsége (kilométerben) zárja a táblázatot. Az egyes útszakaszokat feldolgozó fejezetek végén az út felírtas mérőldköveiből levonható kronológiai következtetések szerepelnek. Az útszakaszok szerinti feldolgozás három alfejezetét egy-egy részösszefoglalás zárja.

A fejezetet a függelékben található topográfiai térképek egészítik ki a római utak nyomvonalainak, valamint a mérőldköveknek a jelöléseivel. Ezek a térképeken került sor a távolságmérésekre. A térképek másolatai a Hadtörténeti Múzeum Térképtárából származó 1:50.000 (hiányuk esetén 1:100.000) méretarányú magyar, osztrák, csehszlovák és jugoszláv katonai térképekről készültek. A római utak nyomvonalát a szakirodalomban megjelent, leginkább elfogadott nyomvonalon jelöltem, folytonos vonallal a biztos, szaggatott vonallal a feltételezett szakaszokat.

Jelkulcs a topográfiai térképekhez:

- római utak biztosnak tekinthető nyomvonala
- római utak feltételezett nyomvonala
- **Nr. xxx** mérőldkö biztosnak tűnő eredeti felállítási helye
- **Nr. xxx** mérőldkö bizonytalan, másodlagos vagy távolságadathból mért felállítási helye
- – katonai vagy civil település.

A térképi távolságméréseket RECTA C200 típusú analóg térképmérővel végeztem; a mérések eredményeit körzővel és méretarány-vonalzóval ellenőriztem.

A topográfiai vizsgálatok során kitűnt, hogy az útjavítások, és az azokat kísérő mérőldköállítások nem csak az egyes útszakaszokra korlátozódnak, hanem jellemzően kiterjedtek az adott útigazgatási központ (útfő) felügyeleti területére, territoriumára. Az útszakaszok mellett ezek a területi egységek képezték a vizsgálatok másik földrajzi kategóriáját, amelyet a disszertáció negyedik fejezete tartalmaz. A külön fejezet tette lehetővé a kutatásban szokásos lineáris (útszakaszok szerinti) megközelítés mellett a mérőldköállításokra jellemző területi (útfők szerinti) elterjedés vizsgálatát, ami azért is fontos, mert az útfők egyszerre több útszakasz végpontját vagy csomópontját is jelenthették. A fejezetben elsősorban az útjavításról szóló formulák, a mérőldköszámítás

kiindulópontját jelentő útfők és a feliratokon említett katonai csapatok feldolgozása ad választ az útfelügyeletet érintő kérdésekre, valamint az útjavításban részt vevő, elsősorban katonai közösségek szerepére.

Az ötödik fejezet a pannoniai mérföldköállításokat kronológiai szempontok szerint vizsgálja, tartományi keretek között. A mérföldkövek időbeli csoportosításának alapja a császárok uralkodási ideje, majd további időbeli szűkítéssel az egyazon időszakra (évre) keltezhető mérföldköállítások, amelyeket esetenként egyes helytartók tevékenységi körében helyezhetünk el. A keltezések alapját jelentő titulaturák szövegvariációi adják az elemzések kiindulópontját; ebben a fejezetben a feliratok feloldott, sorelválasztások és zárójel nélküli változata szerepel. Az egyes császárok tartományonkénti valamennyi mérföldköve elemzésre kerül a titulatura, a *casus*, a *damnatio memoriae*, a formula és ezek elterjedése szempontjából. A vizsgálatok alapjául a kronológiai adatokat tartalmazó szövegközi táblázatok,⁵ és a függelékben található áttekintő térképek szolgáltak. A fejezetet az útjavítást említő formulák kronológiai statisztikái és elemzései zárják.

A fejezet császárok uralkodási idejére osztott részeit a Pannonián belül létrejött határ(ok) változása (106-ban, 214-ben, valamint a tetrarchia korában) tagolja korszakokra.

A „pannoniai” jelző használata jelen értekezés témája miatt nem szerencsés. Köztudott a tartományi igazgatás szerepe a mérföldköállításokban – elég csak a helytartók mérföldköfeliratokon való megjelenésére gondolni –, és a pannoniai tartományok sokszor szembetűnő különbségei miatt is a kronológiai felosztást szigorúan tartományi keretek között kellett végezni. A pannoniai kifejezés vagy az osztatlan tartomány korára jellemző, vagy ahol a szövegkörnyezet megengedi, általában a pannoniai tartományok viszonyaira. A keltezések a pannoniai mérföldköállításoknak megfelelően Krisztus születése után értendők, a Krisztus előtti dátumok minden esetben Kr. e. megjelöléssel vannak feltüntetve.

A kronológiai fejezet célja az összehasonlító elemzéseken keresztül történeti következtetések levonása a forráscsoportból. Az egyes útszakaszok, illetve útfők mérföldköveinek megállapított kronológiája kerül összegzésre tartományi szinten, amiből az adott időszak helyi, tartományi – vagy kitekintéssel akár birodalmi – szintű útjavításaira, és a tartományi vagy helyi propaganda megnyilvánulásaira lehet következtetni.

A fejezetet a függelékben található áttekintő térképek egészítik ki, az egyes császárok uralkodása alatt állított mérföldkövek ábrázolásaival a pannoniai tartományokra vonatkozóan.

Jelkulcs a térképekhez:

- Város
- Legiotábor
- Tartományhatár
- Folyó
- Út
- Mérföldkö

A disszertáció hatodik, egyben utolsó fejezete tartalmazza az eredmények részletes összegzését. Az összefoglalást a pannoniai mérföldkövek jellegzetességeit, a feliratok

⁵ A *casus*oknál használt rövidítések: N – *nominativus*; G – *genitivus*; D – *dativus*; A – *ablativus*.

elemeit bemutató általános rész vezeti be, majd a mérföldkövek e feldolgozás által megállapított topográfiai jelentőségének kifejtése, a mérföldkőállítási helyszínek típusai, és összefoglaló bemutatása következik. Ezt követően az útjavítások rekonstruálható közígazgatási szabályszerűségeit, a helytartó, az útfelügyeletet ellátó útfő és a kivitelezésben részt vevő helyi közösség szerepét foglalom össze, végül a mérföldkőállítás több mint 300 évig fennálló, pannoniai szokásának jellemzőit az egyes időszakokra vonatkozóan, időrendben haladva összegezem.

A disszertációt irodalomjegyzék zárja. A feldolgozott 338 mérföldkő lelőhelyét, feliratát, keltezését és bibliográfiai adatait tartalmazó katalógus, valamint a topográfiai és áttekintő térképek a disszertáció második kötetét képező függelékben kaptak helyet.⁶ A disszertáció szövegében a **Nr. xxx** megnevezések e katalógus számozására utalnak, az irodalmi hivatkozások pedig a szerző-év rendszert követik.

A disszertáció elkészültével a mérföldkövek összehasonlító vizsgálata, elemzése nem ért véget. Számos további eredmény várható a párhuzamosan folytatott kutatásoktól. Bődöcs András a pannoniai utakat térinformatikai rendszerben feldolgozó doktori értekezése az egyes útszakaszok és mérföldkőállítási helyszínek pontosabb ábrázolását, és így a pontosabb távolságméréseket teszi lehetővé. Lőrincz Barnabás a CIL XVII. kötetének részeként a pannoniai mérföldkövek feliratainak új forráskiadását végzi, ami új, epigráfiai szempontok vizsgálatát alapozhatja meg. Új mérföldkő előkerülésekor, egy-egy felirat eltérő olvasatának kiadása vagy egy útszakasz korábbtól eltérő nyomvonalának bizonyítása után újra elvégezhetők a disszertáció vizsgálatai. Az így kapott új eredmények, információk és szempontok pedig beleilleszthetők a meglévő rendszerbe, de akár módosíthatják is azokat.

Jelen munka nem tárgyalja a műhelyek kérdését a mérföldkövek anyaga, megmunkálása, festése, feliratképe, helyesírása, ligatúrák, rövidítések, stb. hasonlósága tekintetében. E kérdések jövőbeni feldolgozása (petrográfiai vizsgálattal, infravörös felvételek készítésével, szkennelrel végzett vizsgálatokkal) további jelentős eredményekkel kecsegtet.

Köszönöm a Savaria Múzeum vezetésének, hogy doktori tanulmányaim során mindvégig támogattak. Ezúton fejezem ki köszönetemet a Doktori Iskola oktatóinak, valamint mindazoknak, akik a disszertációt elolvasták, tanácsaikkal, információikkal segítettek. Külön köszönöm témavezetőmnek, Dr. Borhy Lászlónak a segítségét.

⁶ A térképek digitalizálásában való segítségért Mátyus Magdolnának és Isztin Gyulának mondok köszönetet.

2. KUTATÁSTÖRTÉNET

Az utak mentén álló feliratos köoszlopok a római kor elmúltával is felkeltették az utazók figyelmét. „*Antiquus tibi nec teratur agger, Cuius per spatium satis vetustis, Nomen Caesareum virescunt columnis*” írta Sidonius Apollinarius.⁷ Pannoniai mérföldkő írott forrásban először minden bizonnyal Kézai Simon „A magyarok viselt dolgairól” szülő krónikájában szerepelt: valószínűleg a **Nr. 68** mérföldkővet említette köszoborként a tárnok-völgyi ütközetben elesett Keve, hun kapitány sírjáról írva;⁸ a Tárnoktól nyugatra, Tordas határában⁹ előkerült mérföldkővet Bél Mátyás a 18. század 30-as éveiben még mindig eredeti helyén felállítva látta.¹⁰ Szintén középkori leírásban szerepel a máig Bécs mellett álló **Nr. 126** mérföldkő, az ún. Scheiblingstein, amelyet már 1324-ben „*Meilstein*”-nek neveztek.¹¹ Két, azóta elveszett mérföldkővet (**Nr. 218, 221**) még a 15. században írt le az ismeretlen nevű Antiquus, akinek műve Ferrarinusnál és Rambertusnál maradt fenn, valamint Justinianus Franciscus aki a **Nr. 221** feliratát jegyezte fel.¹²

Később az országunkat meglátogató külföldi utazók előszeretettel jegyezték fel a római kori emlékeket, épületeket, feliratokat, köztük a mérföldköveket is. Az első ilyen a bécsi lelőhelyű **Nr. 127** mérföldkő, amely több 16. századi útleírásban is megjelent.¹³ A 17. században egy komáromi mérföldkő (**Nr. 144**) került Pacichelli útleírásába.¹⁴ A két angol utazó, Richard Pococke és Jeremiah Milles 1737-es magyarországi útjuk során a **Nr. 185** mérföldkővel Boron templománál¹⁵ találkoztak, a **Nr. 225-t** pedig egy budai ház udvarán látták, és mindkettőt felegettek úti naplójukba.¹⁶

A 18. század lendületet hozott a mérföldköfeliratok megismerésében. Luigi Marsigli (Marsilius) olasz hadmérnök a század elején mérte fel a Duna-menti katonai létesítményeket, ami nemcsak a limes-kutatás számára nyújtott számos új lelőhely megállapítására támpontot, de több mérföldkő (**Nr. 338, 325-327**) első leírása is az ő érdeme.¹⁷ A század első felében Bél Mátyás földrajzi leírása a már említett tordasi feliraton kívül egy további, a Brigetio-Aquincum út mentén álló mérföldkőről tudósított.¹⁸ A század végén megjelentek az első magyar régészeti közlemények, amelyek között, talán nem véletlenül, mérföldköleletek leírásait is megtaláljuk. Szalágyi István, Katancsich Mátyás Péter és Schönvisner István nevéhez fűződnek az első magyar mérföldköközlések. Szalágyi 1780-ban tette közzé a Budán talált **Nr. 231 miliariumot** (ami az egyik legkorábbi régészeti közlemény Magyarországon),¹⁹ Katancsich P. 1782-ben a híres észéki mérföldkővet,²⁰ Schönvisner I. pedig az egy helyen előkerült 5 budafoki feliratot (**Nr. 229-230, 233-235**).²¹ Ugyanitt említendő meg Jakosics József, akinek leírásában szintén több mérföldkő szerepel.²² Ugyanakkor vált divattá történeti földrajzi művek írása, amelyek

⁷ Sidon. 24, 6. Idézi: Berger 1883, 21.

⁸ Kézai krónikájának 9. fejezete. In: SRH I, 149. Eckhardt S. is mérföldkőnek tartotta (Eckhardt 1928, 627).

⁹ MRT 7, 31/****

¹⁰ Bél 1737/1977, 162.

¹¹ FÖ 2(1934-1937) 86.

¹² Kuzsinszky 1908, 74.

¹³ Leunclavius 1591, 188.

¹⁴ Pacichelli 1685, vol 4. tom 2.

¹⁵ MRT 7, 21/21. (173-174.)

¹⁶ Pococke 1743-1745, 122.

¹⁷ Marsigli 1726, tom. II. tab. 47 (inde Mur. 459,4; 447,6; 459,6; 461,2).

¹⁸ Bél 1737, 511.

¹⁹ Salagius 1780.

²⁰ Katancsich 1782.

²¹ Schönvisner 1783.

²² Jakosics adv., lib. VIII említi pl. **Nr. 264, 314, 324, 328** mérföldköveket.

elsősorban az ókor geográfiájával foglalkoztak. A földrajzi leírások, útvonalak leírásai közepette számos mérőkövek jelentett segítséget egyes utak vonalvezetésének meghatározásában, de maguk a mérőkövek is ezáltal kerültek közzétételre. A művek szerzői között Schönvisner Istvánt,²³ valamint Katancsich Mátyas Pétert²⁴ találjuk.

A római feliratos emlékek 19. században fellendülő gyűjtése és publikálása során nagyszámú mérőkövek is feljegyzésre kerültek, amelyek több katalógusban is megjelentek. A ma is használatban lévő feliratkatalógusok között legjelentősebb a T. Mommsen által szerkesztett, az egész római birodalom feliratangyagára kiterjedő, 1863-ban indult *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL). A római feliratok összességét megjelentetni kívánó munka III. kötete tartalmazza az addig előkerült pannoniai mérőköveket, amelynek számos kiegészítő és értelmező kötete, az 1872-ben indult *Ephemeris Epigraphica* (EE) látott napvilágot. Szintén az egész római birodalom területének felirataiból tett közzé 1882 és 1916 között egy háromkötetes gyűjteményt H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae* címmel (Dessau). 1888-tól jelenik meg a CIL-ből kimaradt és az azóta előkerült feliratokat közlő *L'Année Épigraphique* (AÉp), amelynek teljes feliratangyaga az 1990-es évek második felétől elektronikus formában is elérhetővé vált az Internet elterjedésével, az Alföldy G. által létrehozott heidelbergi epigráfiai adatbanknak köszönhetően (EDH).²⁵

A hajdani pannoniai tartományok területe az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásával több ország területére került, így a múlt század húszas éveitől az egyes országok külön utakat jártak a feliratok kiadásában. Magyarországon Mócsy A. és Barkóczi L. irányításával vette kezdetét 1972-ben a Magyarországon előkerült feliratok kiadása „Die römischen Inschriften Ungarns” (RIU) címmel. Jugoszláviában V. Hoffiller és B. Saria jelentette meg 1938-ban az összegyűjtött római feliratos emlékeket („Antike Inschriften aus Jugoslawien”),²⁶ majd a gyűjtőmunkát A. és J. Šašel folytatta, amelynek eredményeit a három kötetes „Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX, MCMLX et MCMLXX, MCMII et MCMXL repertae et editae sunt” című munkában (ILJ) jelentették meg.

Kisebbségi területek és nemzeti múzeumok gyűjtőköré alapján több katalógus is megjelent: Magyarországon a „Magyar Nemzeti Múzeum feliratos emlékei” E. Desjardins és Römer F. munkája (Desjardins-Römer). Szlovéniában M. Šašel-Kos a szlovén nemzeti múzeum római feliratait adta ki („The Roman Inscriptions in the National Museum of Slovenia”),²⁷ M. Lovenjak pedig a Neviodunum territoriumán előkerült feliratos emlékeket („Inscriptiones Latinae Sloveniae 1”) gyűjtötte össze.²⁸ Még az Osztrák-Magyar Monarchia korában, a 20. század elején publikálta J. Brunšmid a horvát nemzeti múzeum feliratos emlékeit („Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu”).²⁹ Pannónia Inferior jugoszláviai területre eső részének feliratait V. Dautova-Rušečlján gyűjtötte össze (Steindenkmäler aus dem jugoslawischen Gebiet der Provinz Pannonia Inferior).³⁰ Ausztriában a bécsi Kunsthistorisches Museum antik

²³ Schönvisner 1780. a következő mérőköveket említette: **Nr. 68** (1, 81. 2, 140.), **Nr. 190** (2, 128), **Nr. 314** (1, 75. 2, 136), **Nr. 174** (1, 107. 2, 175), **Nr. 171** (1, 103. 2, 190), **Nr. 175** (1, 107. 2, 191), **Nr. 179** (1, 103. 2, 172).

²⁴ Katancsich 1795 leírásában **Nr. 92, 96, 102, 104, 144, 229, 234, 235, 242, 264, 314, 324, 328** mérőkövek szerepelnek.

²⁵ www.epigraphische-datenbank-heidelberg.de

²⁶ AIJ.

²⁷ Šašel-Kos 1997.

²⁸ ILSI 1.

²⁹ Brunšmid 1906-1907, 81-184. A horvát nyelvű szakirodalom fordításáért Glavanics Krisztinának és Handler Andrásnak mondok köszönetet.

³⁰ Dautova-Rušečlján 1986.

feliratgyűjteménye jelent meg R. Noll leírásában (Die griechischen und lateinischen Inschriften der Wiener Antikensammlung).³¹

A feliratgyűjtés során lassanként elkezdődött a tematikus gyűjtés és feldolgozás, amelynek egyik tárgya az építési és a császári feliratok speciális fajtája, a mérföldköv lett. A mérföldköveket érintő közlemények és tanulmányok egyik előfutáraként jelent meg a Bécsben őrzött mérföldkövekről rövid ismertetés 1845-ben J. Arneth tollából.³² A 19. század második felében gyakorivá vált az újonnan előkerült mérföldkövek szinte azonnali közzététele, amelyet rendszerint rövid elemzések kísérték a mérföldkövet állító császár hadjáratairól, a császári titulatura elemeiből következtethető évről és az uralkodó többi hasonló mérföldköveiről. A 19. század és a 20. század elejének nagy gyűjtőmunkáját többek között Römer F., Fröhlich R., Kuzsinszky B., Mahler E., F. v. Kenner és J. Brunšmid végezték. Mellettük kiemelkedik A. Müllner Emonát bemutató művének az Emona környéki utak, illetve a mai Szlovénia területének legtöbb mérföldkövét leíró fejezete,³³ valamint A. v. Premenstein és S. Rutar szintén a mai Szlovénia területének római útjairól és erődjeiről írt munkája,³⁴ amelyben az akkor ismert mérföldköveket táblázatba foglalták. A 20. században is folytatódott ez a tendencia, és többek között Fitz J., V. Kolšek, M. Lovenjak, Lőrincz B., Polgár I., J. Šašel, Soproni S., Szőnyi E. által, számos mérföldkövről vagy mérföldköcsoporról írt, legtöbbször alapos elemzéssel kísért tanulmány jelent meg. Magyarországon emellett néhány megyében elkészült Magyarország Régészeti Topográfiájának adott kötete, amelyek a mérföldkövek lelőhelyének pontos meghatározásával és térképi ábrázolásával nyújtottak többletet a felirat-közlésekhez képest.³⁵ Jelentős gyűjtésnek számít még E. Weber munkája Pannonia Superior osztrák területre eső mérföldköveiről.³⁶

A rövidebb tanulmányokban és közleményekben egy vagy több mérföldköv előkerülése kapcsán próbálták a kutatók értékelni az adatokat, aminek eredményeképpen több fontos vita is kialakult, például a mérföldkövállítás okairól (útépítés vagy propaganda?) vagy a mérföldszámítás territoriumjelző szerepéről.

A pannoniai kutatás főbb kérdéseinek és eredményeinek áttekintése előtt fontos a tartományi szintű, több tartományt, vagy akár birodalomrészt áttekintő összefoglalások, monográfiák és elemző tanulmányok számbavétele. A teljes pannoniai mérföldkönyagot – elsősorban epigráfiai szempontok szerint – tárgyaló munka két alkalommal készült: Borzsák E. doktori disszertációja, valamint Fekete O. szakdolgozata, amelyek sajnos nem jelentek meg. Fekete O. az 1989-ig előkerült mérföldköveket gyűjtötte össze; feldolgozása alapvetően kronológiai jellegű volt, amelyet elterjedési térképekkel szemléltetett.³⁷ A mérföldkövek témakörének legtöbb kérdését Lőrincz B. foglalta össze a Pannonia régészeti kézikönyvében.³⁸ Jelenleg is folyik Lőrincz B. munkája, amelynek során a CIL XVII. kötetének részeként tervezik megjelentetni a pannoniai mérföldkövek feliratgyűjteményét.

Több római kori tartomány vagy modern közigazgatási egység mérföldkönyaga már összegyűjtésre és kiadásra került, pl. Noricum,³⁹ Italia,⁴⁰ Asia minor,⁴¹ Tripolitania,⁴²

³¹ Noll 1986

³² Arneth 1845.

³³ Müllner 1879.

³⁴ Premenstein-Rutar 1899.

³⁵ Így: MRT 5. és 7. kötete.

³⁶ Weber 1968-1971, 121-145.

³⁷ Fekete 1989.

³⁸ Lőrincz 1990, 117-118; majd utóbb a feliratos mérföldkövek felsorolásával: Lőrincz 1999, 442.

³⁹ Deringer 1952, 288-314. = Deringer 1953, 736-764; Winkler 1985.

⁴⁰ Regio IV és V: Donati 1974, 155-222; Regio X: Basso 1987.

⁴¹ French 1981; French 1988.

Cyrenaica,⁴³ Phoenicia,⁴⁴ Judaea,⁴⁵ Narbonensis,⁴⁶ Galatia,⁴⁷ Sardinia,⁴⁸ Africa Proconsularis,⁴⁹ Syria-Arabia-Palestina,⁵⁰ Északnyugat-Spanyolország⁵¹ és Svájc illetve Raetia,⁵² a CIL XVII/2. kötetében (szerk. G. Walser) pedig a Rajna és a Pireneusok közötti tartományok (Narbonensis, a három Gallia és a két Germania) mérföldköveit gyűjtötték össze.

A tartományi szintű összefoglalások mellett több általános jellegű összefoglalás született a mérföldkövekről, amelyek kísérletet tettek a legtöbb, mérföldköveket érintő szempont és kérdés vizsgálatára, de legalábbis felvetésére. Az első rövid összefoglalást T. Mommsen írta általában az utakhoz kapcsolódó tudományokról, amelyeket azóta a „Straßenwesen” szóval illetünk,⁵³ majd kifejezetten a mérföldkövekről megszerzett ismereteket G. Lafaye *Miliarium* címmel adta közre a *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*-ben (Daremberg-Saglio).⁵⁴ F. Berger elemzésében⁵⁵ már összegyűjtötte a mérföldköre az ókorban használatos neveket, és a CIL-ben megjelent feliratos kövek alapján formájukra, feliratukra vonatkozó ismereteket foglalta össze. A mérföldköveket elsősorban emlékköveknek tekintette, amelyeket a császár állíttatott vagy öneki állíttatott, és csak egy részük szolgált a távolság jelzésére.⁵⁶ Ezzel megfogalmazta a mérföldköállítások ún. „propagandisztikus” jellegét, elmélete számos vita kiindulópontjává vált. W. Kubitschek *itinerarium*okat tárgyaló művében⁵⁷ kitért a mérföldköállítások kérdéskörére, amelyben megállapította, hogy az egyes útjavításokról megemlékező formulák tartományonként változnak.⁵⁸ Egy másik, a noricum limesútról szóló tanulmányában elsőként szentelt külön figyelmet a mérföldkövek távolságadatainak és a mérföldszámítás rendszerének.⁵⁹

O. Hirschfeld, először 1907-ben kiadott, „Die römischen Meilensteine“ című tanulmányában az addigi legteljesebb körű, precíz elemzés találatát, amelynek hatása a mai napig tart.⁶⁰ A munka a mérföldkövek történetének leírásán túl a mérföldköállítás feliratokból megismerhető körülményeit elemezte, kiemelt figyelmet fordítva az útjavítások költségeire. Megállapította, hogy a költségeket általában az út melletti közösségek állták, kivételt csak a kora császárkor *nominativus*ban megfogalmazott feliratai jelentenek, amelyek a császári hozzájárulásra utaltak. Később a mérföldkövek feliratai egyre inkább a dedikáció formáját öltötték, és a 2. századtól már a császár nevének *nominativus* esetén sem lehet központi finanszírozásra gondolni.⁶¹

⁴² Goodchild 1948.

⁴³ Goodchild 1950, 83-91.

⁴⁴ Goodchild 1948-1949, 91-127.

⁴⁵ Isaac 1978, 47-60.

⁴⁶ König 1970.

⁴⁷ Macpherson 1954, 111-120.

⁴⁸ Meloni 1953, 20-50.

⁴⁹ Salama 1951, 213-272; Salama 1987.

⁵⁰ Thomsen 1917.

⁵¹ Rodríguez Colmenero et al. 2004.

⁵² Walser 1967; Walser 1983.

⁵³ Mommsen 1877, 486-491.

⁵⁴ Lafaye 1904, 1893-1909.

⁵⁵ Berger 1883.

⁵⁶ Berger 1883, 16.

⁵⁷ Kubitschek 1902, 20-96, a mérföldkövekről kifejezetten: 24-31.

⁵⁸ Kubitschek 1902, 27.

⁵⁹ Kubitschek 1906, 43-49.

⁶⁰ Hirschfeld 1907, 165-201 = Hirschfeld 1913, 703-743.

⁶¹ Hirschfeld 1913, 717-719.

1935-ben bővebb, alaposabb, minden eddiginél több szempontot feldolgozó szócikket (Miliarium) írt K. Schneider.⁶² A tanulmány a szokásos részeken túl (forma, név, történet), betekintést nyújtott az egyes tartományok mérőldköállítás szokásaiba, valamint összefoglalóan kiemelt néhány, addig kevesebb figyelmet kapott kérdést is. Elkülönítette a kifejezetten propagandát hirdető feliratokat és kiemelte a császárok megtisztelő jelzőinek egyes mérőldköveken való használatát is. Az egy helyen előkerült több mérőldkö alapján a *miliarium* alapvető funkcióját az útjavítás megőrkítésében határozta meg, és nem zárta ki e helyek kapcsolatát a hadsereg császárkultuszával sem.⁶³ A mérőldköállító-helyek rendszerét azzal a jelenlegi ismereteink szerint nem bizonyított következtetéssel úgy határozta meg, hogy a kövek katonai utak esetében minden mérőldknél álltak. Ez alól kivételt – W. Cartellieri Raetiára vonatkozó megfigyelését⁶⁴ általánosítva – szerinte csak a hegyi utak jelentettek, ahol csak a közlekedés szempontjából fontos helyeken, állomásoknál, településeknél, katonai táboroknál és folyóátkelőknél állítottak mérőldkövet.⁶⁵ A pontatlan következtetés ellenére a tanulmány fontos eredményét jelenti e kérdés felvetése.

H. U. Instinsky többször hivatkozott tanulmányai szintén összefoglaló jellegűek,⁶⁶ míg H. Nesselhauf kifejezetten a mérőldköállítás okát részletezte rövid, de annál nagyobb hatású cikkében.⁶⁷ Kiemelte a mérőldkövek 3. században szinte túlnyomórészt propagandisztikus voltát, amelynek legjellemzőbb vonása a dedikációt jelentő *dativus*. Ezek a mérőldkövek véleménye szerint csak abban a ritka esetben kapcsolódhatnak tényleges útjavításokhoz, ha azt egyéb bizonyítékok is alátámasztják.⁶⁸

Pekáry T. „Untersuchungen zu den römischen Reichsstraßen” című könyve 1967-ben jelent meg, amely behatóan vizsgálta az egész római birodalom úthálózatának kérdéskörét, beleértve a mérőldkövek problematikáját. O. Hirschfeldhez és H. Nesselhaufhoz hasonlóan kiemelt fontosságot tulajdonított a mérőldkövek 2. századtól hangsúlyossá váló dedikációs karakterének, amely a 3. század folyamán már nem feltétlenül utalt a felállításuk évében végzett tényleges útjavítási munkálatokra. Új, azóta sokat vitatott, és meggyőzően cáfoltt⁶⁹ megállapítása volt, hogy mivel a mérőldkövek – szemben pl. az oltárokkal – közterületen álltak, a feliratok szövegét előzőleg jóváhagyásra be kellett mutatni a császári kancelláriának.⁷⁰ Elsőként foglalkozott behatóbban az útfelügyelet kérdésével. Számos új gondolatot közölt a mérőldkövek felállítási helyével kapcsolatban, pl. kifejtette a mérőldkövek határjelző szerepét a *via publica* sávja és az általa kettészelt terület között,⁷¹ hangsúlyozta a mérőldkövek kétséges territoriumjelző szerepét.⁷² Bár legtöbb megállapítását vitatták, sőt cáfolták, mégis óriási eredmény volt a feltett kérdések, illetve vizsgálati szempontok számának jelentős növekedése.

A mérőldkövekről írt tanulmányok között fontos megemlíteni G. Radke *Viae publicae* szócikkét a PWRE-ben, amely remek összefoglalást adott a mérőldkövek távolságszámításának fajtáiról,⁷³ I. König a mérőldkövek dedikációjáról és a helyi

⁶² Schneider 1935, 395-431.

⁶³ Schneider 1935, 425.

⁶⁴ Cartellieri 1926, 168.

⁶⁵ Schneider 1935, 428.

⁶⁶ Instinsky 1941, 879-891; Instinsky 1942, 342-355.

⁶⁷ Nesselhauf 1962, 79-84.

⁶⁸ Nesselhauf 1962, 82.

⁶⁹ König 1973, 423-425.

⁷⁰ Pekáry 1967, 19-20.

⁷¹ Pekáry 1967, 34.

⁷² Pekáry 1967, 147.

⁷³ Radke 1971, 1450-1455. Korábban: Radke 1967, 230-232.

közösségek mérőldköállításához való jogáról írt tanulmánya,⁷⁴ valamint G. Walser észrevételeit a galliai és germaniai mérőldkövekhez, amelyben a mérőldkövek statisztikai alapon történő vizsgálati módszereire mutatott példát.⁷⁵

Legújabbban M. Rathmann nyújtott átfogó és mélyreható elemzést a nyugati tartományok közútjairól, amelyben a mérőldkövek kérdéskörének valamennyi korábban tárgyalt és számos új területét is vizsgálta.⁷⁶ A nyugati tartományok köztársaságkori és császárkori mérőldköveit (284-ig) alapul véve külön fejezetben elemezte a katonai csapatok útépítésben való részvételét, a helytartók szerepét, a mérőldköszámítás és a territoriumok kérdését, valamint a mérőldkövek dedikációs jellegét. Rávilágított a császárkori mérőldköállítások időszakonként eltérő szokásaira. Fontos vívmánya a mérőldköveken említett katonai csapattestek, helytartók felsorolása, a császárkori mérőldköveken megjelenő, útépítésre vonatkozó formulák összegyűjtése, valamint az egyes császárok nevét viselő mérőldkövek összegzése tartományonként a *casusok* kiemelésével, amelyet áttekintő térképekkel tett szemléletesebbé. Kritikai szemléletű, jól használható elemzésében számos eredményt mutatott fel a mérőldkövek állításának kérdéskörében.

A mérőldköállítások problematikájához a magyarországi régészeti kutatás is számos tanulmányt, elemzést és közleményt tett hozzá. Az elemzések központi gondolatköre a mérőldköállítás oka, azaz útjavításra utalnak-e a mérőldkövek vagy csupán „propagandisztikus célból” állították őket. Ezt tartotta a pannoniai kutatás a legfontosabb alapkérdésének, amelyben mindmáig megoszlanak a vélemények.

A pannoniai mérőldköveket érintő első részletesebb elemző munka Fitz J. nevéhez kötődik.⁷⁷ Bár a legtöbb megállapítását vitatták vagy cáfolták, mégis több új gondolatot vetett fel, és új, a hazai kutatásban addig nem ismert vizsgálati módszereket alkalmazott. A fél évszázada kiadott tanulmány alapvető mondanivalója ma sem veszített értékéből: elsőként szögezte le, hogy a mérőldkövek állítása minden esetben útépítéshez vagy útjavításhoz kötődött, miáltal a mérőldköfeliratokból történeti következtetéseket is le lehet vonni. Emellett persze a felirat készítői kifejezheték lojalitásukat, vagy a központi propaganda használhatta fel a mérőldköveket a császár vagy helytartó népszerűsítésére. Azt azonban teljességgel kizárta, hogy mérőldkövet kizárólag propaganda céljából állítottak volna.⁷⁸

A Fitz J. által vizsgált útszakasz a limesút Pannonia Inferiorban Aquincum és Mursa között húzódó szakasza volt. A 3. század úttörténetére vonatkozóan négy nagyszabású, a birodalom jelentékeny részére kiterjedő útjavítási hullámot állapított meg Septimius Severus, Macrinus, Severus Alexander és Maximinus Thrax császárok korában. Helyesen állapította meg, hogy az útjavítások provinciánként oszlottak szakaszokra, azonban a birodalmi szintű útjavításokról és a központi műszaki szervezet irányító szerepéről szóló véleménye⁷⁹ nem bizonyult helytállónak.⁸⁰ Vita övezte azt a véleményét

⁷⁴ König 1973, 419-427.

⁷⁵ Walser 1981, 385-402.

⁷⁶ Rathmann 2003. Köszönöm Lőrincz B.-nak, hogy felhívta a figyelmemet a Magyarországon akkor még nem elérhető műre, valamint további hasznos tanácsokkal segítette a munkámat.

⁷⁷ Fitz 1956, 197-206.

⁷⁸ Fitz 1956, 198.

⁷⁹ Fitz 1956, 199.

⁸⁰ V. ö. a tartományok (helytartók vagy más személyek) szerepéről Pekáry 1967, 85. Kifejezetten a helytartók szerepét emelte ki M. Rathmann, és meggyőzően bizonyította, hogy birodalmi szintű, központilag elrendelt útjavításokra a tartományok mérőldkövei nem utalnak (Rathmann 2003, 90-104).

is, hogy a provinciákon belüli felosztást két-két katonai tábor közé eső kisebb szakaszok adták.⁸¹

A mérőldköállítás helyszíneiben az útjavítás bizonyos csomópontjait látta Fitz J., ahová minden útjavítás alkalmával követ helyeztek. Megfigyelte, hogy az útjavítások csomópontjainak nagyobb része a katonai táboroktól 1-3 mérőldkö távolságra helyezkedett el, többször közvetlenül a táborok elött. A mérőldköállítás helyek másik része „a két tábor közti szakasz közepe táját jelölte, de szinte minden esetben őrtorony, hid, vagy település volt kimutatható közelében. Ezek a pontok rendszertelen távolságokra követték egymást.”⁸² Bennük Fitz J. a két tábor közti szakasz kisebb javítási részeinek állomásait vélte látni, ahol a munka bázisa, állomáshelye volt. Másik – utóbb Soproni S. által cáfolt⁸³ – lehetőségként említette, hogy a mérőldkövekkel esetleg a helyreállítás határait jelölték, ami magyarázatot adhat a kettős mérőldköállításokra.⁸⁴ A katonai alakulatok által végzett útjavítás Fitz J. szerint magában foglalta az utak mentén épített őrházak, jelzőtoronyok, útlátások felújítását is.⁸⁵

A mérőldkövekkel foglalkozó kutatók között kiemelkedik még Soproni S. munkássága, aki több publikációban tért ki a mérőldkövek propaganda szerepének kérdésére.⁸⁶ Soproni S. szerint Fitz J. elmélete, hogy bizonyos csomópontokon minden útjavítás alkalmával mérőldkövet helyeztek el, nem ad magyarázatot arra, hogy ugyanazon a helyen egyazon császár két mérőldköve kerüljön elő, mivel egy szakaszon folyó útjavítás esetében a megjavított szakasz két végpontján helyeztek volna el mérőldköveket, és így minden esetben mérőldkö-pároknak kellene jelentenie. Ha pedig csak a szakasz egyik végére került volna felirat, úgy nem fordulhatna elő kettős mérőldköállítás.⁸⁷ Soproni S. az előkerült mérőldkö-párokat nem útjavítás vagy útépités emlékeinek tartotta, hanem általuk a mérőldköállítás propagandisztikus jelentőségének akkoriban megerősödő elméletét⁸⁸ hangsúlyozta. Míg Severus Alexander két paksi felírata esetén Soproni S. egy eltört vagy ledöntött mérőldkö pótlására gondolt, Philippus Arabs és Maximinus Thrax a második, fiukat is említő mérőldkö állításával a trónörökös legitimitását igyekeztek propagálni.⁸⁹ Soproni S. Elagabalus mérőldköveit sem tartja

⁸¹ Fitz 1956, 199-201. V. ö. Soproni 1970, 99.

⁸² Fitz 1956, 202.

⁸³ Soproni 1970, 99.

⁸⁴ „A rómaiak a mérőldkövekkel nem a megjavított útszakasz határait, vagy mérőldköjeit jelölték, hanem a mérőldkö-állítást egészen más szempontok szerint végezték” (Fitz 1956, 202). „Lehetséges, hogy a *burgus*, amelynek közelében a mérőldkövet felállították, a helyreállítás-munka közben annak állomáshelye, bázisa volt, esetleg a megjavított útszakasz határa” (Fitz 1956, 202.)

⁸⁵ Fitz 1956, 197-198. Fitz J. már korábban felvetette azt a kérdést, hogy vajon a *burgus*-építkezés és mérőldköállítás véletlen egybeesésnek tekinthető, vagy az őrtorony építése a mérőldkö állításával kapcsolatos útjavítás alkalmával történt (Fitz 1955, 74. 1. és 3. őrtorony), azonban ezt csak III. Gordianus mérőldköjei alapján feltételezte az őrtornyokból származó leletanyag nélkül. Azóta Visy Zs. az utak nyomvonala és ásatási párhuzamok alapján kizárta a III. Gordianus kori építést (Visy 2000, 72-73. Intercisa 2. és 9. *burgus*), és megállapította, hogy a kérdéses Intercisa-Annamatia szakaszon a 3. századi útjavítások illetve mérőldköállítások őrtoronyra nem vonatkozhatnak, mivel akkor még nem voltak ilyenek, ellenben a tetrarchia kori mérőldkövek összefügghetnek a katonai építkezésekkel (Visy 1980, 172-173).

⁸⁶ Soproni 1951, 44-48; Soproni 1970, 91-112; Soproni 1983, 73-91. Kezdetben a Kuzsinszky B. által felvetett gondolatot is elemezte, hogy vajon „minden trónváltásnál, de főleg, midőn az előd emléket is törölni akarták, egy más mérőldkömutatót állítottak az új uralkodó nevével” (Kuzsinszky 1900, 12), vagy csak útjavítások alkalmával (Soproni 1951, 44). Bár Fitz J. utóbb még a kérdés felvetését is elvetette, azóta is történt erre való utalás: E. Weber álláspontja szerint az uralkodóváltás és a két császár közötti egyetértést (*concordia*) propagálják Marcus Aurelius és Lucius Verus 161-ben állított mérőldköjei, és kevésbé vonatkoznak a tényleges útépitésre (Weber 1968-1971, 124-125).

⁸⁷ Soproni 1970, 99.

⁸⁸ Soproni 1951, 44; Nesselhauf 1962, 82; Pekáry 1967, 16.

⁸⁹ Soproni 1951, 44; Soproni 1970, 100.

útjavítást megörökítő emlékeknek, mert a császár közvetlen elődje, Macrinus korában jelentős számban állított útfeliratok „*vias et pontes vetustate corruptas restituerunt*” kifejezése az egész útszakasz megjavítását bizonyítja.⁹⁰

Az útjavítás-propaganda témakörére Visy Zs. kínált áthidaló megoldást. Véleménye szerint az évi rendszerességgel zajló útjavításokat csak akkor jelölték mérföldkövel, ha a propagandacélok vagy más politikai okok úgy kívánták.⁹¹

A tematikát Lőrincz B. foglalta össze a régészeti kézikönyvben.⁹² Azóta a Ménfőcsanakon előkerült mérföldkövek kapcsán Szőnyi E. nyilvánított véleményt a propaganda-témakörben, aki a Macrinus kövein található egységes útjavító formulát Fitz J. ellenében propagandisztikus célúnak tartja, amelyek egy kampányban, egy műhelyben készültek. Nehezen tartja ugyanis elképzelhetőnek, hogy 217 tavaszától decemberig csak a limesúton több mint 130 mérföldnyi utat javítottak volna.⁹³ A ménfőcsanaki leletegyüttes három példányát kevesebb, mint 30 éven belül, az első kettőt ráadásul egyazon évben állították. Ez Szőnyi E. szerint egyértelművé teszi, hogy a mérföldköveket a császár és nem utolsósorban a helytartó népszerűsítésére propagandisztikus célból állították.⁹⁴ Kovács P. 1999-ben megjelent disszertációjában a katonai táborok, vicusok és canabaei területeit vizsgálta. Egy hisarlakai mérföldkö⁹⁵ felirata alapján a mérföldkövek területe határt jelző szerepét vélte felfedezni a százhalombattai **Nr. 246-255** mérföldkövek esetében. Véleménye szerint az Aquincumtól 22 mérföldre felállított mérföldkövek Matrica területe határát jelezték.⁹⁶

A hazai kutatás mellett a szomszédos Ausztria kutatói is kitértek a mérföldköállítások propagandisztikus céljára, ami a pannóniai viszonyok szempontjából is jelentőséggel bír. H. Deringer gyűjtötte össze a noricumi mérföldköveket, és csatolt hozzájuk rövid, de fontos megállapításokat tartalmazó elemzést.⁹⁷ Megállapította, hogy a mérföldköformulák meghatározott időszakokra és tartományokra jellemzőek, amelyek különböznek más korok és provinciák formuláitól,⁹⁸ megfogalmazva ezzel gyakorlatilag a mérföldkövek térbeli és időbeli vizsgálatának szükségességét. Csatlakozva K. Schneider véleményéhez elfogadta, hogy a mérföldkövek annak az emlékei, hogy a császár megbízottja az utat kijavíttatta, és ennek kézzelfogható bizonyítékai az egy helyen előkerült mérföldköcsoportok. A Celeia területe előkerült mérföldköcsoportra vonatkozóan azonban tagadta ennek kapcsolatát a hadsereg császárkultuszával.⁹⁹

E. Weber gyűjtő-elemző munkájában szövegezt a propaganda témájához. A mérföldkövek feliratát többnyire szó szerint értelmezte, tehát a formula szereplése útjavítást, hiánya propagandát jelöl, ugyanakkor ha egy felirat eltér ettől a szabályszerűségtől (pl. jelen munka katalógusának **Nr. 129** mérföldkövén nem szerepel a *vias et pontes vetustate corruptas restituerunt* formula, de a munkát végző legio X Gemina neve igen), akkor azt tévedésnek tudja be.¹⁰⁰ G. Winkler szerint a Celeia területe előkerült Traianus kori mérföldkövek útjavításokat jelölnek, amelyek talán a határvédelem

⁹⁰ Soproni 1983, 79.

⁹¹ Visy 1980, 172.

⁹² Lőrincz 1990, 117-118.

⁹³ Szőnyi 1996, 101.

⁹⁴ Szőnyi 1996, 103.

⁹⁵ AÉp 1985, 765.

⁹⁶ Kovács 1999, 111, és 41. jegyzet.

⁹⁷ Deringer 1952, 288-314 = Deringer 1953, 736-764.

⁹⁸ Deringer 1953, 736.

⁹⁹ Szerint inkább lehet „*ein Huldigungsakt der Bevölkerung für den Kaiser oder – besser gesagt – eine vom Statthalter veranlaßte Loyalitätserklärung*” (Deringer 1953, 762).

¹⁰⁰ Weber 1968-1971, 124-125, 128, 132.

megegerősítésével és a szomszédos Pannonia felosztásával állnak összefüggésben.¹⁰¹ Ellenben megjegyezte, hogy Traianus, Hadrianus és Antoninus Pius alatt viszonylag rövid időn belül háromszor is állítottak mérőldköveket (102, 132 és 142/144), ezért nem valószínű, hogy az utat mind a három alkalommal megjavították volna. Valószínűbbnek tartotta, hogy azokat Celeia lakosai állították az uralkodók iránti tiszteletből, mivel a császárok mérőldkövei Noricumban csak itt kerültek elő.¹⁰² Több kő egy helyen való elhelyezése csak a városok császárok iránti tiszteletének és lojalitásának bizonyítéka lehet, amelyeknek a tényleges útépitésekhez, útajavításokhoz semmi köze.¹⁰³ Macrinus mérőldkövei mögött azonban egy általunk név szerint nem ismert helytartó tevékenységét sejtí, amelyeket a császár iránti tiszteletből állított, hogy Macrinust a propaganda e formájával támogassa.¹⁰⁴

A másik jelentős kérdéscsoport a mérőldkövek lelőhelyével és távolságadataival kapcsolatos: honnan számították a távolságot, a mérőldszámításnak van-e territoriumjelző szerepe, milyen távolságoként állítottak mérőldkövet, illetve a felállítás helyszíne rendelkezik-e valamilyen topográfiai jelentőséggel.

Korábban a *locus gromaetol* vagy a városközpontoktól való számítást feltételezte Rómán kívül Cyrene (Shahhāt, Líbia) példája alapján¹⁰⁵ Pekáry T.¹⁰⁶ A mérőldadatokat azonban nem a római *miliarium aureum*tól vagy a *locus gromaetol* számolták, hanem mindig az adott település szélétől vagy városfaltól, amire a Rómára vonatkozó forrás¹⁰⁷ alapján már A. v. Premierstein és S. Rutar is rámutatott Neviodunum esetében.¹⁰⁸ Köln és Trier városkaputól kiinduló mérőldszámítása alapján a galliai tartományokra is igazoltak tartotta K. Schneider ezt a szokást,¹⁰⁹ azóta pedig a britanniai mérőldkövek esetében is bebizonyosodott a város- illetve erődfalak vonalától kiinduló mérőldszámítás.¹¹⁰ Újabbán a britanniai eredményeket elhasználva Kovács P. is ezt a nézetet képviseli a territoriumok kiterjedésének vizsgálatakor,¹¹¹ valamint K. Schneider példáira hivatkozva M. Rathmann is.¹¹² A felsorolt példák alapján Cyrene esete, ahol R. G. Goodchild a Cyrene-Apollonia útvonalon találta, 1 mp-ot feltüntető mérőldkő lelőhelyétől visszamérve a városközpontban, egy útkereszteződésben találta meg az ún. „zéró-pontot”,¹¹³ kivételnek tekinthető.¹¹⁴

A mérőldszámítás és a territoriumok közötti összefüggés kérdésében jobban megoszlanak a vélemények. Pannonia esetében Mócsy A. használta fel a mérőldköveken feltüntetett útföket a városi territoriumok meghatározásában. Munkája óta általánossá vált az elmélet, hogy egy várostól vagy legiótábortól kiinduló mérőldszámítás csak az adott város territoriumán belül fordul elő, a két irányból induló mérőldszámítások pedig a

¹⁰¹ Winkler 1972, 419.

¹⁰² Winkler 1972, 419-420.

¹⁰³ Winkler 1972, 422-423.

¹⁰⁴ Winkler 1972, 422.

¹⁰⁵ Goodchild 1950, 83.

¹⁰⁶ Pekáry 1967, 139.

¹⁰⁷ Aem. Macer, Dig. 50, 16, 154: „*mille passus non a miliario urbis, sed a continentibus aedificiis numerandi sunt.*”

¹⁰⁸ A Neviodunumtól kiinduló mérőldszámításra vonatkozóan megállapították, hogy nem egyetlen, Neviodunumban vagy környékén lévő pontból indult ki, hanem minden irányban a település legutolsó házaitól mérték a mérőldkeket (Premerstein-Rutar 1899, 35).

¹⁰⁹ Schneider 1935, 410.

¹¹⁰ Rodwell 1977, 94.

¹¹¹ Kovács 1999, 112.

¹¹² Rathmann 2003, 113, Anm. 664.

¹¹³ Goodchild 1950, 83.

¹¹⁴ Rathmann 2003, 113, Anm. 664.

territoriumok határánál találkoztak. A távolság számítása a limes mentén a legiotáborok, a Borostyánkő út esetében a városoktól történt.¹¹⁵

Pekáry T. – T. Mommsen megjegyzésére hivatkozva¹¹⁶ – ezzel szemben többször is hangzottatta, miszerint a mérföldszámításnak semmi köze nincs a városi territoriumokhoz.¹¹⁷ Azokat a topográfiai munkákat, amelyek a mérföldszámítás segítségével próbálják behatárolni egy-egy város territoriumát, Pekáry T. szerint egyelőre semmilyen bizonyíték nem támasztja alá, ellenben a provinciahatárokat meg lehet határozni a mérföldszámítás és a mérföldkőformulák alapján.¹¹⁸ Alföldy G. szerint egyáltalán nem bizonyítható, hogy egy várostól mért távolságot mutató mérföldkő az adott város territoriumán állt. Abban az esetben, ha a területiális határok egybeesnek a mérföldszámítással, akkor ez valószínűleg a földrajzi feltételek eredményeként jött létre, és nem egy rendszerből adódott. Erre példaként említette a Teurnia és Iuvavum között emelkedő Tauern hegységet, amely egyrészt a két város közötti területiális határ volt, a hegy hágója pedig a mérföldszámítás természetből adódó választóvonal.¹¹⁹ Kovács P. alapvetően elfogadta Pekáry T. véleményét, álláspontja szerint a mérföldszámítás nem mindig áll összefüggésben a területiális határokkal, de többször, mint pl. a Brigetio-Aquincum útszakasz mérföldköveinek esetében, egybeesnek.¹²⁰

Pekáry T. arra a részproblémára is felhívta a figyelmet, hogy nagyszámú esetben a mérföldkő távolságadata mellől hiányzik a *caput viae*.¹²¹ Erre G. Walser nyújtott megnyugtatónak tűnő megoldást: az útfő hiánya arra utal, hogy mérföldkő felállítási helyén nem merült fel kétség az utazóban azzal kapcsolatban, hogy melyik város vagy legiotábor territoriumán áll.¹²²

A mérföldszámítás és territoriumok kapcsolatáról szóló vitában legutóbb M. Rathmann fejtette ki véleményét. Nézete szerint Pekáry T. véleménye „in dieser absoluten Form” nem tartható; számos példa bizonyítja, hogy a Római Birodalom sok területén lehet a mérföldszámításokból a territoriumokra és a velük összefüggő útfelügyeleti területekre következtetni.¹²³

¹¹⁵ Mócsy 1959, 21, 26, 36, 51, 55; Mócsy 1962, 657. Átvette: Lörincz 1990, 117-118.

¹¹⁶ Mommsen 1877, 490.

¹¹⁷ Hivatkozott még G. J. Laing megállapítására (Laing 1908, 15-38), hogy a mérföldszámítás módja nem követett időben és térben egységes módszert, és számos, többnyire a keleti tartományokból származó példával (Pekáry 1967, 139-148) támasztotta alá elméletét (Pekáry 1967, 147). Újabb megismételt álláspontját (Pekáry 1989, 489).

¹¹⁸ Pekáry 1989, 489-490.

¹¹⁹ Alföldy 1970, 164.

¹²⁰ Kovács 1999, 113.

¹²¹ Pekáry 1967, 139.

¹²² Walser 1981, 396. A véleményt elfogadja: Rathmann 2003, 113, Anm. 665.

¹²³ Rathmann 2003, 113.

3. TOPOGRÁFIAI KÉRDÉSEK – MÉRFÖLDKÖVEK PANNONIA KÖZÚTJAIN

3.1 PANNONIA ÚTHÁLÓZATA

3.1.1 Az utakra vonatkozó források

A mérföldkövek topográfiai szempontok szerinti feldolgozásának és a mérföldköv-távolságadatok ellenőrzésének egyik legfontosabb feltétele a közutak nyomvonalának, az út menti építményeknek és településeknek az ismerete. Ezek meghatározásában *itinerariumi* adatokra, régészeti módszerekkel végzett útkutatási eredményekre és mérföldkövekre lehet támaszkodni. A három forráscsoport csak egymással összefüggésben, egymást kiegészítve használható a nyomvonalak meghatározásánál és a topográfiai vizsgálatoknál.

Az utak római kori nevei a *via Gemina* kivételével nem maradtak fenn. Ez az út Aquileiát kötötte össze a legelőször meghódított pannoniai várossal, Sisciával. Elképzelhető, hogy Fufius Geminusról kapta a nevét, aki Kr. e. 35-34-ben Siscia meghódítását követően – a város római parancsnoka volt.¹²⁴

Itinerariumok

Pannonia ókori földrajzára vonatkozó források közül csak az *Itinerarium Antonini*, az *Itinerarium Hierosolymitanum et Burdigalense*, valamint a *Tabula Peutingeriana* kerültek felhasználásra, amelyek nemcsak településeket és útállomásokat, hanem a közöttük lévő távolságadatokat is feljegyezték.

Az *Itinerarium Antonini* az útvonalakat nem térképszerűen, topográfiai elrendezés szerint ismertette, hanem a kiemelt civil települések és katonai központok közötti összeköttetéseket, azaz a *via publicá*kát sorolta fel.¹²⁵ Ezért fordulhat elő, hogy egy-egy útszakasz két, három vagy akár négy út részeként is szerepel. Az útikönyvet 3. századi útvonalleírások alapján, az első tetrarchia első éveiben állították össze,¹²⁶ így ennek a korszaknak a közigazgatási viszonyait tükrözi. Az *Itinerarium Antonini* összesen 17 pannoniai útszakaszt említ (a pannoniai tartományokon kívül eső települések zárójelben vannak):

1. (Róma)-Poetovio-Mursa-Sirmium-Taurunum-(Alexandria)¹²⁷
2. Sirmium-Sopianae-Savaria-Vindobona-(Treviri)¹²⁸
3. Taurunum-Vindobona-(Vetere)¹²⁹
4. (Emona)-Neviodunum-Siscia-Sirmium¹³⁰
5. Vindobona-Poetovio¹³¹
6. Poetovio-Carnuntum¹³²
7. Savaria-Brigetio¹³³
8. Savaria-Aquincum¹³⁴

¹²⁴ Cass. Dio XLIX 38, 1; Šašel 1975a, 901-902; Mócsy-Szilágyi 1990, 116, és 331, 3. jegyzet.

¹²⁵ Tóth 2006, 53.

¹²⁶ Tóth 2006, 43.

¹²⁷ It. Ant. 129,6-131,6.

¹²⁸ It. Ant. 231,11-233,8.

¹²⁹ It. Ant. 241,3-248,2.

¹³⁰ It. Ant. 259,14-261,3.

¹³¹ It. Ant. 261,4-262,2.

¹³² It. Ant. 262,3-262,8.

¹³³ It. Ant. 262,9-263,2.

9. Sopianae-Aquincum¹³⁵
10. Sopianae-Brigetio¹³⁶
11. Siscia-Mursa¹³⁷
12. Poetovio-Siscia¹³⁸
13. Savaria-Vindobona¹³⁹
14. Aquincum-Crumerum¹⁴⁰
15. Sirmium-Carnuntum¹⁴¹
16. Sirmium-(Salona)¹⁴²
17. (Aquileia)-Siscia¹⁴³

Az *Itinerarium Burdigalense* és a *Tabula Peutingeriana* a késő római időszak (4-5. század) közlekedési viszonyait tükrözi.¹⁴⁴

A 333-ra keltezhető¹⁴⁵ *Itinerarium Burdigalense* a Burdigala (Bordeaux) és Hierosolymna (Jeruzsálem) közötti zárandokutat írja le, amely Pannoniában az Poetovio-Mursa-Sirmium-Bassianae szakaszon keresztül vezetett.¹⁴⁶ Ez az útvonal megegyezik az *Itinerarium Antonini* által a Róma-Alexandria közötti nagy transzkontinentális út részeként leírt, fentebb 1. számmal jelölt úttal.

A *Tabula Peutingeriana* az alábbi utakat ábrázolta a pannoniai térségben:

1. Vindobona-Taurunum (az *Itinerarium Antonini* fenti számozása szerinti 3. sz. út)¹⁴⁷
2. Poetovio-Mursa-Cibala-Sirmium-Taurunum (It. Ant. 1. sz. út)¹⁴⁸
3. Poetovio-Carnuntum (It. Ant. 6. sz. út)¹⁴⁹
4. (Emona)-Neviodunum-Siscia (It. Ant. 4. sz. út Sisciáig)¹⁵⁰
5. Siscia-Marsonia-Sirmium¹⁵¹
6. Marsonia-Cibala¹⁵²

A Peutinger-térképen jelölt hat pannoniai út közül az első három teljes egészében lefedi az *Itinerarium Antonini* által felsorolt 1., 3. és 6. sz. utakat. A Száva menti útnak csak az Emonától Sisciáig tartó szakasza egyezik meg a két forrásban, a térkép Sisciától a Száva mellett folytatja a nyomvonalat Marsoniáig, onnan pedig egyik ága folytatódik Sirmiumig, másik pedig Cibalaenál csatlakozik be a transzkontinentális út Mursa-Sirmium közti szakaszába.

¹³⁴ It. Ant. 263,3-9.

¹³⁵ It. Ant. 264,1-6.

¹³⁶ It. Ant. 264,7-265,3.

¹³⁷ It. Ant. 265,5-10.

¹³⁸ It. Ant. 265,11-266,3.

¹³⁹ It. Ant. 266,4-7.

¹⁴⁰ It. Ant. 266,8-13.

¹⁴¹ It. Ant. 266,14-267,12.

¹⁴² It. Ant. 267,13-268,7.

¹⁴³ It. Ant. 272,8-274,7.

¹⁴⁴ Mócsy-Szilágyi 1990, 118.

¹⁴⁵ A keltezést a consulnevek (It. Burd. 571,6) bizonyossá teszik (Rathmann 2003, 17, Anm. 96).

¹⁴⁶ It. Burd. 561,3-563,13.

¹⁴⁷ Tab. Peut. V,1-VI,5.

¹⁴⁸ Tab. Peut. V,2-VI,5.

¹⁴⁹ Tab. Peut. V,2-3.

¹⁵⁰ Tab. Peut. V,1-5.

¹⁵¹ Tab. Peut. V,5-VI,4.

¹⁵² Tab. Peut. VI,2-3.

Régészeti adatok, terepi megfigyelések

Az *itinerariumok* mellett az utak, útállomások terepi azonosítása, és elsősorban a modern útkutatás szolgáltatja az alapot az utak nyomvonalának megrajzolásához. Fontos leszögezni azonban, hogy az egyes római településnyomokat és szórványletek lelőhelyét összekötve nem lehet útvonalakat feltételezni.¹⁵³ A legtöbb esetben azonban légifotók felhasználása és utak terepi azonosítása nélkül kell még ma is utak nyomvonalát meghatározni. Ennek egyik oka az egykori kavicsöltések gyakran teljes pusztulása, másrészt az utakkal foglalkozó szakcikk hiánya. A pannoniai tartományok úthálózatának egészét érintő forrásgyűjtést először K. Miller végzett 1916-os, egyébként a teljes birodalmi úthálózatot átfogó munkájában.¹⁵⁴ A tartomány úthálózatát forrásokkal, régészeti, epigráfiai és topográfiai adatokkal alátámasztott részletes elemzésével Graf A. alkotott maradandót.¹⁵⁵ Munkájában a mérföldkövek lelőhelyeit is felhasználta az utak nyomvonalának pontosításához. A dolgozatot a kutatás egyes részleteiben pontosította ugyan, ám egészét tekintve azóta is mértékadó műnek számít. Pannoniát tárgyaló összefoglalások jelentek meg Mócsy A.,¹⁵⁶ Soproni S.,¹⁵⁷ és legújabban Tóth E.¹⁵⁸ tollából. Részletesebb út- és topográfiai kutatások zajlottak Ausztriában,¹⁵⁹ Szlovéniában,¹⁶⁰ Nyugat-Magyarországon¹⁶¹ és a limesút nyomvonalán,¹⁶² amelyek eredményeképpen a terepen is biztosan azonosított utak közé tartozik a Borostyánkő út, a Savaria-Arrabona út és a limesút, annak is elsősorban magyarországi szakasza.¹⁶³ A kutatások alapján nagymértékben sikerült pontosítani az úthálózatról korábban megszerzett ismereteket, ám összefoglalásuk teljességre töre jellel máig nem történt meg.¹⁶⁴ Jelen dolgozat célja sem ez, de a távolságszámításhoz feltétlenül szükséges a kevésbé ismert nyomvonalak térképi rögzítése is. A térképszelvényeken az útvonalak a kutatás által többé-kevésbé elfogadott vélemények, illetve publikációkban megjelent útdatok alapján készültek el. Ezek a nyomvonalak a későbbiekben új cikkek, tanulmányok megjelenésével könnyen módosíthatók, és a távolságszámítások a lefektetett módszerek alapján újra elvégezhetők, pontosíthatók.

Mérföldkövek

Az út nyomvonalának megállapításához az *itinerariumok* útállomás- és távolságadatai, valamint a régészeti felderítési módszerek (terepebejárás, légifényképezés) mellett az út mentén előkerült mérföldkövek is támpontot nyújtanak. Mérföldadatuk és felállítási helyük ismeretében az *itinerariumok* által megadott távolságadatok ellenőrizhetők, felmérhető az egykori távolságmérés pontossága, és következtetések vonhatók le a mérföldkövellátási helyszín területiális és topográfiai jelentőségéről.

¹⁵³ Simonyi 1948, 11. Idézi: Tóth 2006, 28.

¹⁵⁴ Miller 1916.

¹⁵⁵ Graf 1936.

¹⁵⁶ Mócsy 1962, 658-667. Mócsy-Szilágyi 1990, 118-124.

¹⁵⁷ Soproni 1980, 207-217.

¹⁵⁸ Tóth E. újabban könyvben foglalta össze Pannonia *itinerariumi* útjainak kutatását (Tóth 2006). Korábban az útkutatás új módszereinek kidolgozását ismertette (Tóth 1975, 275-278). Munkámhoz nyújtott tanácsait e helyütt köszönöm.

¹⁵⁹ Grollier 1900, 3-18. Grollier 1901, 1-52. Pascher 1949. Heiling 1989, 97-116. Kaus 1999, 88-93.

¹⁶⁰ Premereštin-Rutar 1899. Šašel 1975, 74-99. Pahič 1984, 247-287.

¹⁶¹ Tóth 1977, 65-75. Csérményi-Tóth 1982, 283, 290 Szőnyi 1999, 83-98.

¹⁶² Visy 1989. Visy 2000. Pinterović 1968, 5-82. Pinterović 1969, 53-69.

¹⁶³ A nyomvonalat 1:25.000 méretarányú térképszelvényeken közölte Visy Zs. (Visy 2000, 1-28. térképek).

¹⁶⁴ Bádócs A. (ELTE Régészeti Intézet) jelenleg is végzi azt a legmodernebb módszerekkel folytatott gyűjtőmunkát, amelynek célja Pannonia útjainak térinformatikai feldolgozása. Munkámhoz nyújtott segítségét, adatait ezúton is köszönöm.

Az utakra vonatkozó ismereteket tehát három forráscsoportból, az *itinerariumokból*, a régészeti adatokból és a mérőföldkövekből lehet megszerezni, illetve bővíteni. Az utak a szerint csoportosíthatók, hogy a rávonatkozó adatok a három forráscsoport milyen kombinációjában állnak rendelkezésre. A mérőföldkövek feldolgozásában csak azok az utak szerepelnek, amelyekhez mérőföldkövek köthetők, azaz a csak *itinerariumokból* vagy régészeti adatokból, illetve kettőjük adataival alátámasztott utakat nem tárgyalom.

3.1.2 Földrajzi és történeti adottságok

A pannoniai útvonalak csoportosításában a kutatás eddig vagy az *itinerariumok* felsorolásait,¹⁶⁵ vagy a földrajzi viszonyokat tekintette elsődleges rendező elvnek,¹⁶⁶ ezektől azonban a mérőföldköállítások látható rendszere az eddigi ismereteink szerint eltér. Az eddig ismert mérőföldköveket csak néhány és nem is mindig a legfontosabb út mentén állították,¹⁶⁷ ezért a tárgyalt utakat a megszokottól kissé eltérő csoportosításban kellett feldolgozni. A pannoniai utak beosztása a mérőföldkövek előfordulása, valamint a földrajzi és történeti adottságok figyelembevételével készült el.

Az úthálózat rendszerének alapját a római hódítás idején meglévő viszonyok alakították ki egyrészt a meglévő utak felhasználásával, másrészt a római katonaság céljainak megfelelő, elsősorban katonai felvonulási útvonalak kialakításával. Mindkettő jelentős mértékben befolyásolták a tartomány földrajzi viszonyait.

A jelentős, már az őskorban is használt észak-déli kereskedelmi út, újkéletű nevén Borostyánkő út vonalát az Alpok határozta meg, amelyet lehetőség szerint el kívántak kerülni az Északi-tenger és az Adriai-tenger között szállító kereskedők, és a római korban is ez maradt a legfontosabb észak-déli összeköttetés. Kelet-nyugati irányban a Dráva és a Száva völgye kínált könnyen követhető útvonalat az erdőkkel borított tájon, így kézenfekvő volt ezeket később is igénybe venni.

A katonai célú útvonalak meghatározásakor – részben újonnan létrehozandó utaknál, részben annak eldöntésénél, hogy a korábban használatban lévő utak közül melyeket használjanak katonai célokra –, a földrajzi viszonyok jelentették az elsődleges szempontot. A pannoniai vidék meghódításakor a kiindulópont Észak-Itália volt, az elérendő célpontok pedig a Dunánál.

Ezek a szempontok határozták meg azt a két útvonalat, amelyek a pannoniai úthálózat gerincét és fejlődéstörténeti alapját képezték: az Emona-Carnuntum út (Borostyánkő út) és az Emona-Sirmium út.¹⁶⁸ Hasonló célokat szolgált a Dráva menti út, amely a későbbi évszázadokban szinte „kiváltotta” a Száva menti utat, és a Sisciától keletre több ágra szakadó útvonalat, amelyek szintén a limes megközelítését szolgálták. A Borostyánkő úton is kialakítottak hasonló elágazásokat; egyrészt Savariából Arrabona felé a Rába mentén, másrészt Scarbantiaiból Vindobona felé vezető utakat (Scabantia-Aquae-Vindobona és Scarbantia-Mutenum-Vindobona), amelyek később a délkelet-északnyugati irányú közlekedésben is szerepet kaptak.¹⁶⁹

Az észak-déli és kelet-nyugati, kereskedelmi, majd katonai célú útvonalak mellett a tartományjá szervezés után megkezdődött a határvédelmet szolgáló erődök összeköttetésének kialakítása: a limesút megépítése. A limesút nyomvonalát a határ, azaz –

¹⁶⁵ Miller 1916; Tóth 2006.

¹⁶⁶ Graf 1936; Mócsy 1962, 658-667; Mócsy-Szilágyi 1990, 118-124.

¹⁶⁷ Lőrincz 1990, 117.

¹⁶⁸ Graf 1936, 42.

¹⁶⁹ Az *Itinerarium Antonini* a 231,11-233,8. alatt leírt Sirmium-Sopianae-Savaria-Vindobona út részeként említi a Mutenót érintő szakaszt.

Pannonia esetében folyami határ lévén – a Duna vonala határozta meg. Célja tisztán katonai jellegű volt: a határvidéken állomásozó csapatok gyors átcsoportosításának lehetőségét szolgálta. A Duna vonalának jelentős irányváltoztatásai miatt a limesút fő nyomvonala mellett szükségessé vált részben rövidítő utak, később pedig a Duna-partot követő út kiépítésére is; ezek célja azonban ugyanaz volt: a határvonal teljes hosszának ellenőrzése, illetve a határ mentén gyors csapatmozgások lehetővé tétele.

A tartománnyá szervezés után megkezdődött a településhálózat kialakítása, szükségessé vált összekötő utak építése, ami a tartomány (később tartományok) belső úthálózatának kialakulását eredményezte. A városokat közutakkal kötötték össze, az utak mentén pedig fogadókat, lóváltó állomásokat építettek. A Dunántúlon és a Dráva-Száva közén a 2. század folyamán befejeződött a négy nagy főút vonal (Emona-Sirmium, Emona-Carnuntum, Poetovio-Mursa, Vindobona-Taurinum) közötti területeken az úthálózat kiépítése. Ezen utak később szerepet kaptak a tartományok közötti közlekedésben (közülük mérőföldköveket ismerünk az Poetovio-Andautonia útról), és velük együtt a szomszédos tartományokkal való összeköttetések is kiépültek (a Celeia-Neviodunum, Poetovio-Flavia Solva, Savaria-Flavia Solva?, és a Senia-Siscia út vonalnak). Fontos azonban azt is figyelembe venni, hogy az igazgatási szempontok (pl. Savaria és Sopianae kiemelt szerepe az *itinerarium*okban) a tartomány kettéosztásától (106) kezdve nem csak egy tartományon belül, hanem kettő (Pannonia Superior és Inferior) majd négy (Pannonia Prima, Savia, Valeria és Pannonia Secunda) tartomány közötti viszonylatban játszottak szerepet.¹⁷⁰

A mérőföldkövek feldolgozása szempontjából legfontosabb természetesen annak a figyelembevétel, hogy mely utak mentén álltak mérőföldkövek. Az *itinerarium*ok által említett utak mentén nem mindig kerültek elő mérőföldkövek; ilyen például a Száva menti út Marsonia-Sirmium közötti szakasza, a Borostyánkő út Savaria-Scarbantia közötti szakasza és a legutóbbi összefoglalásig ilyennek tartották szinte az összes dunántúli diagonális utat.¹⁷¹ Azóta a Savaria-Brigetio út mellett váltak újabban ismertté mérőföldkövek.¹⁷² Mellettük több mérőföldkö tartozhat – lelőhelyük vagy mérőföldkö voltak bizonytalansága miatt csak – feltételeesen ezekhez a belső utakhoz. A Savaria-Aquincum úthoz köthető a Tordas határában talált **Nr. 68** mérőföldkö, valamint két, különböző nyomvonalon előkerült köemlék: **Nr. 67** (Doba) és **Nr. 66** (Pápa). Utóbbi két, feltételezett mérőföldkö nem tartozhat ugyanahhoz a Savaria-Aquincum úthoz, az előkerülésük helyszínei pedig akár egy lehetséges Mursella-Mogetiana út létezését is felvetik. A Sopianae központú úthálózat nyomvonalait csak kevésbé ismerjük, ezért nehéz a pécsi lelőhelyű **Nr. 320** mérőföldkövet útszakaszhoz kötni. A limesútból Intercisanál délnyugat felé leágazó útvonalhoz, akár egy lehetséges Sopianae-Aquincum összeköttetéshez is tartozhat a nagyvenyimi **Nr. 295** mérőföldkö. A Brigetio-Aquincum út Tatán keresztül vezető szakaszához köthető a Rómer F. által említett, pátyi **Nr. 197** mérőföldkö. Ismerünk ellenben olyan utakat is, amelyek nyomvonalát mérőföldkö jelzi, és mégsem szerepelnek az útikönyvekben: Pannoniában öt ilyen út van: a Savariától nyugat felé feltételezett út (**Nr. 59**), és a Sirmium-Malata (**Nr. 338**), a Celeia-Neviodunum (**Nr. 93-97**), a Senia-Siscia (**Nr. 117-118**) és a Neviodunumtól délre vezető út (**Nr. 101**).¹⁷³

¹⁷⁰ V. ö. Tóth 2006, 10, 26, és főleg 53-62.

¹⁷¹ V. ö. Lőrincz 1990, 117.

¹⁷² Szőnyi 1996, 97-108; Szőnyi 1999, 83-98.

¹⁷³ Noricum esetében egy közeli példát jelent a Flavia Solvából a Mura völgyében északra, az Érchegység (Erzberg) vaslelőhelyeihez és Bruck an der Murba vezető út, amelyet szintén nem említenek az ókori források, és csak két mérőföldkö (Deringer 1953, 742-743, Nr. 40-41. = Weber 1969, 83-86, Nr. 23-24.: *a Sol(va) m(ilia) p(assum) XL*) bizonyítja, hogy állami út, *via publica* volt (Deringer 1953, 756. Weber 1968-1971, 145, Anm. 72). Gallia Narbonensisisben jóval több, összesen nyolc út ismert, amelyek *itinerarium*okban nem szerepelnek, a nyomvonaluk mentén mégis kerültek elő mérőföldkövek (König 1970, 29-30).

Mérföldkövet csak *via publica* mellett állítottak, így az *itinerariumokból* történő kimaradásuk nem jelenti azt, hogy ezek az utak ne lettek volna közutak, csak azt, hogy az *itinerariumok* összeállításának idejében a birodalmi igazgatás szempontjából nem voltak olyan fontosak, hogy az útgépjteménybe vagy térképre felkerüljenek.

Rendelkezünk továbbá régészeti adatokkal olyan utak nyomvonaláról is, amelyek mellett nem ismerünk mérföldkövet, és *itinerariumok* sem említik, így nem bizonyítható, hogy *viae publicae* voltak. Amennyiben ezen utak kivitele is egyszerű (pl. földút árkokkal), akkor nagy valószínűséggel *via privata*, azaz magánútról van szó, amely vagy egy centuriációs rendszer határán (pl. Savaria territoriumán),¹⁷⁴ vagy kisebb települések, villagazdaságok között húzódott.

A topográfiai feldolgozás szempontjából azonban csak azokat az utakat vizsgálom, amelyek mentén mérföldkő vagy mérföldkövek kerültek elő. Ha egy hosszabb út egyik-másik szakaszán nincs ismert mérföldkő, akkor csak a teljes út nyomvonalának és távolságszámításának szempontjából esik róla szó. A szakaszhatár minden esetben városhoz, legiótáborhoz, vagy olyan településhez kötődik, amely mérföldszámítás kiindulópontja volt.

A mérföldkövek topográfiai alapon, útszakaszonként történő csoportosításának az alapja a tartomány útjainak három fő iránya: az észak-déli, a kelet-nyugati, és a limes menti, nagyjából északnyugat-délkeleti irány. Az első csoportba tartoznak az Emonától az északi határ felé vezető utak, azaz a Borostyánkő út és leágazásai (ide értendők a szomszédos Noricum felé vezető utak is). A kelet-nyugati fő irányt a Dráva és a Száva menti út, valamint ezek összekötő útjai és Dalmatia felé vezető leágazásai jelentik. A limesút és elágazásai tartoznak a harmadik csoportba. A felsorolásban zárójelben szerepelnek a Pannonián kívüli útszakaszok és települések.

I. Borostyánkő út és leágazásai

(Aquileia-Emona)¹⁷⁵
(Emona-Celeia)
(Celeia)-Poetovio
Poetovio-Savaria
Savaria-Carnuntum
Poetovio-(Flavia Solva)
Savaria-(Flavia Solva?)
Savaria-Arrabona¹⁷⁶
Savaria-Aquincum
Scarbantia-Aquae-Vindobona
Scarbantia-Mutenum-Vindobona

II. A Dráva és Száva menti utak és leágazásaik

(Emona)-Neviodunum
(Celeia)-Neviodunum
Neviodunumtól dél felé vezető út
Neviodunum-Siscia

¹⁷⁴ Derdák-Kiss 2000, 85-94. Ilon 2002, 69-80. Mátyás 2007, 164-165, 183.

¹⁷⁵ A Borostyánkő út Pannonián kívüli (Aquileia-Emona, Emona-Celeia, Celeia-Poetovio) szakaszainak mérföldköveit szükséges volt felvenni a katalógusba, mivel általuk lehetett vizsgálni a városi territoriumok közötti eltéréseket a mérföldköállításban, és az út építéstörténetére vonatkozó adatokat is csak így lehetett kierni.

¹⁷⁶ Az *Itinerarium Antonini* Savaria-Brigetio útjának Arrabona és Brigetio közötti szakaszát a limesút részeként soroltam fel.

Poetovio-Andautonia-Siscia
Siscia-Sirmium
Siscia-Leuconum-Cibalae
Senia-Siscia
Poetovio-Mursa¹⁷⁷

III. Limesút és limes menti utak
(Cetium-Comagena)-Vindobona
(Cetium-Comagena)-Vindobona (az Exelbergen keresztül)
Vindobona-Carnuntum
Carnuntum-Brigetio
Brigetio-Aquincum¹⁷⁸
Brigetio-Aquincum (Tatán keresztül)¹⁷⁹
Crumerum-Aquincum
Aquincum-Mursa
Mursa-Malata
Malata-Cusum-Taurunum
Mursa-Sirmium
Sirmium-Bassianae-Taurunum
Malata-Sirmium

3.2 A BOROSTYÁNKŐ ÚT ÉS LEÁGAZÁSAI

3.2.1 A Borostyánkő út

A Borostyánkő út szakaszai mindhárom útikönyvben és a *Tabula Peutingerianán* is szerepelnek. A fő nyomvonal az Aquileia-Emona-Celeia-Poetovio-Salla-Savaria-Scarbantia-Carnuntum városokat érinti, de több helyen számolhatunk elágazással is, hiszen az *Itinerarium Antonini* több szakaszt is eltérő állomásokkal adott meg. Scarbantiától északra az út elágazik, és két, Vindobonába tartó útvonal is ismert, amelyek főleg a késő császárkor közlekedésében játszottak fontos szerepet. További leágazások vezettek Poetovióból és talán Savariából a noricum Flavia Solva felé, és Savariából Arrabona és Aquincum felé.

A Borostyánkő út egyes szakaszai nagyon jól kutatottak, a nyomvonalat a korábbi kutatások meghatározták.¹⁸⁰ Ennek ellenére rendre jelennek meg úthálózattal, topográfiaiával foglalkozó művek, amelyek nyilvánvalóan rossz nyomvonalon ábrázolják az út némelyik szakaszát. Ennek oka az lehet, hogy összefoglalóan nem publikálták a teljes ismertté vált nyomvonalat; az út valamennyi szakaszát összefoglaló munkát Graf A. műve¹⁸¹ óta K.

¹⁷⁷ Bár az *itinerariumok* a Dráva menti út folytatásához sorolták a Mursa-Sirmium útvonalat, és így a legfontosabb pannoniai útként a transzkontinentális Róma-Alexandria úthoz, a mérföldköveken ezen a szakaszon Aquincumtól számították a távolságadatokat, ezért az útszakasz a limes menti utak között került feldolgozásra.

¹⁷⁸ A limesút nyomvonalát Brigetio és Aquincum között két nyomvonalon írta le az *Itinerarium Antonini*. Mivel a rövidebb út szerepel a fontosabb Taurunum-Vetera hadiút felsorolásában, ezért ez került az útszakaszok tárgyalásakor első helyre, a külön szakaszként felsorolt Crumerum-Aquincum pedig csak másodlagos fontossággal, de szintén a limesút szakaszai közé.

¹⁷⁹ További nyomvonal ismert Tatán keresztül, amihez talán a pátyi Nr. 197 mérföldkő köthet.

¹⁸⁰ Részletesen ld. az egyes szakaszokról.

¹⁸¹ Graf 1936.

Kaus egy kirándulásvezető,¹⁸² jelen munka szerzője pedig egyetemi szakdolgozat formájában készítette.¹⁸³

Noha a mérőldköállítás kezdete a Borostyánkő úton későbbre esik, mint Emona territoriumának Itáliához csatolása,¹⁸⁴ a disszertáció az út Aquileia-Emona-Celeia-Poetovio közötti szakaszaival az út teljes nyomvonalának mérőldköanyagát tárgyalja. Így lehetett összehasonlítani az egyes városi közösségek mérőldköállítási szokásait, és az út építéstörténete is csak a déli szakaszok mérőldköveinek feldolgozásával lehetett teljes. Az egyes útszakaszok közül zárójelben szerepelnek a Pannonián kívüliek.

3.2.2 (Aquileia-Emona)

(Az útszakaszt az 1-7. számú térképek ábrázolják.)

Az Aquileiától Emonáig vezető út volt az elsődleges összeköttetés Itália és Pannonia között. Létezett egy Tergestéből kiinduló útvonal is, amely Longaticumnál csatlakozott a fő nyomvonalhoz. Az út részletes leírását A. Müllner,¹⁸⁵ O. Cuntz¹⁸⁶ és L. Bosio munkái tartalmazzák.¹⁸⁷ Graf A. az útszakasz 1. században Pannoniához tartozó részét tárgyalta csak.¹⁸⁸ Részletes topográfiai összefoglalást ad a szlovéniai lelőhelyekről az Arheološka najdišča Slovenije. A római út Aquileiától északkelet felé vezet Mainizzáig, ahol átkel az Isonzón, majd a Vipava alsó folyása mentén halad Ajdovščináig. Ezt követően átkel a Júliai Alpokon (Hrušica), majd többnyire a mai út nyomvonalát követve Nauportus érintésével vezet Emonáig.¹⁸⁹

A szakaszt jelöli a *Tabula Peutingeriana*,¹⁹⁰ és leírja az *Itinerarium Antonini*¹⁹¹ valamint az *Itinerarium Burdigalense*.¹⁹² Az Aquileia-Emona közötti távolságot az *itinerariumok* eltérően adják meg. A *Tabula Peutingeriana* adatait összeadva csak 52 mérőld az eredmény, ami nyilvánvalóan kevés; ezt a Ponte Sonti állomás és a Fluvio Frigido közötti távolság hiánya okozta.¹⁹³ A hiányzó távolságot a térképi mérés eredményével pótolva 72, az *Itinerarium Antonini* adatával 74 mp lenne a teljes távolság. Az *Itinerarium Antonini* és az *Itinerarium Burdigalense* adatainak összegzése után kapott távolság a két város között kis híján megegyezik (76 illetve 77 mp), de utóbbi esetben a mutató Ad Nonumtól Emonáig megadott 14 mérőldes távolság biztosan téves – csak 9 mérőldet számolhatunk erre a szakaszra, így az útleírás Aquileia-Emona közötti távolsága 72 mérőld. A térképen mérhető távolság 107 km (72,2 mérőld), aminek legjobban a *Tabula Peutingeriana* hiányzó adatát kiegészítve kapott távolság felel meg.

Az útszakaszon összesen kilenc mérőldkö ismert, amelyek közül három (Nr. 1, 8, 9) rendelkezik távolságadattal, hat mérőldkö (Nr. 4-9) pedig nagy valószínűséggel *in situ* került elő.

¹⁸² Kaus 2006a, 137-160.

¹⁸³ Kiss 2000.

¹⁸⁴ M. Šašel-Kos a kutatás által általánosan elfogadott nézettel (Mócsy 1962, 584. PRK 53.) szemben azt a nézetet képviseli, hogy Emona sohasem volt Pannonia része (Šašel-Kos 2003, 11-19).

¹⁸⁵ Müllner 1879, 109-135.

¹⁸⁶ Cuntz 1902, 139-159.

¹⁸⁷ Bosio 1970, 185-198.

¹⁸⁸ Graf 1936, 42-43.

¹⁸⁹ Müllner 1879, 109-135. Cuntz 1902, 139-159.

¹⁹⁰ Tab. Peut. IV,5-V,1.

¹⁹¹ It. Ant. 128,6-129,2.

¹⁹² It. Burd. 559,11-560,7.

¹⁹³ Tab. Peut. IV,5.

Az úton felállított mérföldkövek távolságadatait két útfőtől, Aquileiától és Emonától mérték. A *caput viae* Aquileia esetében az északi, Emona esetében pedig a nyugati városkapu.¹⁹⁴

ab Aquileia mp XVII

A Nr. 1a-b mérföldkö elsőleges lelőhelye ismeretlen, de a távolságadat ismeretében O. Cuntz valószínűsíti, hogy Miren közelében, a település nyugati részén állt.¹⁹⁵ A mérföldkö távolságadatát az *itinerarium*okéval összevetve megállapítható, hogy az Aquileiától számított 17. mérföldnél nem volt útállomás. A feltételezett felállítási hely három mérföldre keletre található az Isonzón átvelő római hídtól (*Ponte Sonti*),¹⁹⁶ az *Itinerarium Burdigalense* által felsorolt *Ad undecimum*¹⁹⁷ és *Ad fornolus*¹⁹⁸ útállomások között, amelyek a 11. és a 23. mérföldnél találhatók. A *mutatio Ad undecimum* mérföldkőről kapta az elnevezését, hasonlóan sok más, *itinerarium*okban előforduló, számnévből képezett állomásnévhez.

(ab Aquileia mp XXXIII-XXXV?)

A Nr. 2 mérföldkövet Ajdovščinában, a főúton, az 50. sz. ház sarkánál találták vízvezeték-építés közben, M. Šašel-Kos szerint másodlagos helyzetben.¹⁹⁹ A település az útállomások fontos állomása, amely *Fluvio Frigido*²⁰⁰ és *mutatio Castra*²⁰¹ neveken szerepel. A kettős névhasználat ugyanazon állomásnak kettős, kereskedelmi és katonai funkciójára utal, amire S. Stucchi mutatott rá.²⁰² Az *Itinerarium Burdigalense inde surgunt Alpes Iuliae* megjegyzése nem utal külön állomásra, hanem az előtte szereplő *mutatio Castrá*ra vonatkozik.²⁰³ Az útleírások nagyjából hasonló távolságra jelölik az állomást: Aquileiától közvetlenül 36²⁰⁴ ill. *Ad Undecimum* (11 mp), *Ad Fornolus* (12 mp) és *Castra* (12 mp) távolságainak összeadásával 35 mérföldre,²⁰⁵ a *Tabula Peutingeriana* viszont nem ad meg távolságot *Ponte Sontitól Fluvio Frigidoig*, csak a folyó és *in Alpe Iulia* 15 mérföldes távolságát jelöli. Aquileia és *Castra* (*Fluvio Frigido* = Hubelj) térképen mérhető távolsága 51 km (34,4 mp), aminek legjobban az *Itinerarium Burdigalense* 35 mérföldes távolságadata felel meg, az *Itinerarium Antonini* ennél egy mérfölddel többet ad meg. Amennyiben az Ajdovščinában talált mérföldkö eredeti felállítási helyén, vagy attól nem sokkal távolabb került elő, úgy meglehetősen biztonsággal lehet kiegészíteni *ab Aquileia mp XXXIII*-re vagy esetleg *XXXIV*-re a felíratot. A mérföldkö felállítási helye feltehetően *Castra* állomáshoz, illetve a folyami átkelőhöz (*Fluvio Frigido*) is köthető. A Júliai Alpok hágójáig, az *Itinerarium Burdigalense ad Pirum summas Alpes* állomásáig Aquileia

¹⁹⁴ Emona nyugati kapuja az 1. kilométerkö közelében található (Schmid 1913, 66).

¹⁹⁵ Cuntz 1902, 154.

¹⁹⁶ Tab. Peut. IV.5. Útállomás és híd Mainnizán. A *Tabula Peutingeriana*n feltüntetett 14 mérföldes távolságadat megfelel a valós távolságnak (Kiss 2000, 18). Az itt talált négyszög alakú épület (12 x 26,50 m = 40 x 90 római láb) és a leletek kétségtelenné teszik az objektum útállomás voltát. A Hérodianos által is említett (Hérod. VIII, 2) nagyméretű római hídát még a középkorban is használták, nyomai ma is látszanak a folyó vizében a bal part közelében (Cuntz 1902, 146-147; Polaschek 1952, 2467; Bosio 1963-1964, 157-172; Bosio 1970, 191. és 26. kép; Šašel 1975, 93).

¹⁹⁷ It. Burd. 559,14. Távolságadata és neve alapján Aquileiától 11 mp-ra (16 km) Gradiscánál keresendő (Cuntz 1902, 147; Bosio 1970, 191; Šašel 1975, 89).

¹⁹⁸ It. Burd. 560,1. Pontos helye nem ismert; valahol Bukovica és Dornberk (Dornberg) között keresendő (Weiss 1912, 12; Bosio 1970, 193; Šašel 1975, 88).

¹⁹⁹ Šašel-Kos 1997, 469, Nr. 176.

²⁰⁰ It. Ant. 128,7; Tab. Peut. IV,5.

²⁰¹ It. Burd. 560,2.

²⁰² Stucchi 1945, 29-37. Idézi: Bosio 1970, 193.

²⁰³ Bosio 1970, 193.

²⁰⁴ It. Ant. 128,7.

²⁰⁵ It. Burd. 559,14-560,2.

territoriuma húzódott, így az ezen a szakaszon felállított mérföldkövek *caput viae*je is nagy valószínűséggel Aquileia volt.

(ab Aquileia mp XXXVIII-XXXX?)

Erről a szakaszcól származhat a **Nr. 3.** is, amely a senobori templomba lett befalazva.²⁰⁶ A másodlagos lelőhely kissé távolabb esik az út fő nyomvonalától, mivel Senobor felé a terepviszonyok miatt sem vezethetett út, ahogy azt O. Cuntz igazolta.²⁰⁷ Ha a Borostyánkő út közeli szakaszáról származott a mérföldkő, 38-40 mérföld lehetett a távolságadata.

(ab Aquileia mp XXXXIII-XXXXIII?)

A **Nr. 4.** mérföldkő Trillek kastélynál került elő (ma Col település területén található). A lelőhely közvetlenül a Podvelb-Col út mellett található, azaz a római út Trillek kastély mellett húzódó szakaszán.²⁰⁸ A mérföldkővet nagy valószínűséggel *in situ* találták. A lelőhely 9 km-re, azaz 6 mp-ra fekszik Hrušicától, 8 km-re (5,4 mp) Ajdovščinától, a teljes távolság az útfőig, Aquileiáig 59 km (39,8 mp). A mérföldkő távolságadata nem maradt fenn, de a távolságok számítása alapján feltehetően *ab Aquileia mp XXXY* lehetett.

(ab Aquileia mp XXXXVI / ab Emona mp XXVI?)

A mérföldadat nélküli **Nr. 5** mérföldkő Hrušicán, „*in summo monte*” került elő,²⁰⁹ lelőhelye alapján annak a helynek a környékén (vagy éppen ott) állt, ahol Aquileia és Emona territoriumának határa volt (egy rövid ideig Itália és Pannonia határa is), a Júliai Alpok hágóján, amit a rómaiak *ad Pirum summas Alpes*nek neveztek.²¹⁰ Ez Aquileiától az *Itinerarium Burdigalense* szerint 44 mp,²¹¹ Castrától 9 mp távolságra esett. Hrušica térképen mért távolsága Aquileiától 68 km (45,9 mp), míg Castrától 17 km (11,5 mp). A térképi mérés és az *Itinerarium Burdigalense Castra-ad Pirum* szakaszon jelölt adata között 3 mp a különbség. Ettől a ponttól északra eső szakasz már Emona territoriumához tartozott, így ha a mérföldkő távolságadatát Aquileiától mérték, úgy *ab Aquileia mp XXXXI*, ha viszont Emonától, akkor a Hrušica-Emona 39 km-es távolság (26,3 mérföld) alapján *ab Emona mp XXVI* állhatott rajta.

(ab Emona mp XVIII?)

A **Nr. 6** mérföldkővet Logatec fölött, a modern út mellett találták 1686-ban.²¹² A lelőhelyleírások alapján valahol Kalce és Logatec között kerülhetett elő.²¹³ A mérföldkő feliratának utolsó sorát A. v. Premenstein [*m(ilia) p(assuum) XV*]/VIII-re egészítette ki. A térség már Emona territoriumához tartozott, ezért a mérföldkő lekopott távolságadatát *ab Emona* lehet kiegészíteni. A távolság Emona és Logatec között 27 km (18,2 mérföld), így a feltételezett 19 mp-os mérföldadat alapján a lelőhely kevéssel a településtől délnyugatra lehetett. Logatec (Longaticum)²¹⁴ az ókorban fontos úttálmás volt, amelyet mindhárom, az utat említő ókori forrás említett (*mansio Longatico*).²¹⁵ A *Tabula Peutingeriana* és az *Itinerarium Antonini* távolságadatai (18 mp) megfelelnek a térképen mért távolságnak, az

²⁰⁶ Kiss 2000, 33.

²⁰⁷ Cuntz 1902, 150-151.

²⁰⁸ Müllner 1879, 129 és 247, Nr. 96. Šašel-Kos 1997, 471, Nr. 177.

²⁰⁹ CIL III 4613.

²¹⁰ It. Burd. 560,4.

²¹¹ It. Burd. 559, 11-560,4. Tévesen 43 mp-ot jelölt Graf 1936, 42.

²¹² Premenstein 1902, 25-26.

²¹³ Müllner 1879, 246, Nr. 94. korábbi leírásokra utalva: „bei Kalce ob Loitsch”. Cuntz 1902, 148, Anm. 20.: „Vermuthungswise wird Kalce genannt.”

²¹⁴ Šašel 1970a, 521.

²¹⁵ It. Ant. 129,1. It. Burd. 560,5.

Itinerarium Burdigalense adata *mutatio Ad Nonum*nál feltehetően másolás okozta hiba (ld. alább) miatt téves (14 mp a 9 helyett). A mérföldkö egy mérföldre állhatott az útállomástól. Ugyanehhez a lelőhelyhez köthető a **Nr. 7** mérföldkö is.²¹⁶

ab Emona mp VIII

A **Nr. 8** mérföldkö Logban „*gegenüber dem Gasthaus der Verbič*”, A. Müllner szerint *in situ*,²¹⁷ a 4/12. kilométerköttől (12,8 km Ljubljánától)²¹⁸ nem messze állt.²¹⁹ A mérföldkö elsődleges lelőhelye nincs pontosabban megadva, de a távolságadat alapján feltehetően *in situ* került elő,²²⁰ amit a térképen mért távolság (11,5 km = 7,8 mp) is alátámaszt. A lelőhelytől DNy-i irányban 1 mp-ra kell keresni az *Itinerarium Burdigalense mutatio Ad Nonum* állomását,²²¹ amelynek Emonától mért távolságadatát hibásan adta meg az *Itinerarium Burdigalense* szerzője.²²² Valószínűsíthető, hogy a zárándok az állomás tényleges távolságát jegyezte fel Longaticumtól, viszont Emonához már a következő állomás, *mutatio Ad Quartodecimo* adatát írta. Ez azért nyilvánvaló, mert 14. mérföldköhöz címzett lóváltó állomás nem lehet 10 mérföldre Emonától! Elképzelhető, hogy egyszerű másolási hibáról van szó, hiszen kétszer következik egymás után 9 mp, amit könnyű elnézni, így kimaradt az Emona mellé szánt *mil. VIII*. Ettől az állomástól az *Itinerarium Burdigalense* mérföldjelzései egy sorral feljebb csúsztak.²²³

ab Emona mp IV

A **Nr. 9** mérföldkö Brezovicán került elő, „*umgestürzt in einem Moorgraben*.”²²⁴ A mérföldkö távolságadata nagyjából megfelel a lelőhely Emonától mérhető távolságával (6

²¹⁶ Müllner 1879, 246, Nr. 93. Premerstein 1902, 25-26. Cuntz 1902, 148, Anm. 20.

²¹⁷ Müllner 1892, 40. CIL III 14360³.

²¹⁸ Emona nyugati kapuja az 1. kilométerkö közelében található, ezért a 12,8 km-ből 1 km-t levonva 11,8 km mérhető a modern út nyomvonalán (Schmid 1913, 66).

²¹⁹ Premerstein-Rutar 1899, 10, 42.

²²⁰ Schmid 1913, 66. Cuntz 1902, 147. 16. lábjegyzet.

²²¹ Premerstein-Rutar 1899, 42.

²²² Az állomás neve és a közelben *in situ* talált mérföldkö alapján valószínűnek tűnik O. Cuntz észrevétele, miszerint Ad nonum távolságadata hibás (Longaticumtól 9, Emonától 14 mp), és a 9 mérföld Emonától mérendő (Cuntz 1902, 142). Megoldási javaslata, hogy *ad Pirum summas Alpes* állomásként nem vehető figyelembe, kétségbe vonható. A véleményét, mely szerint az *Itinerarium Burdigalense* adatai ezen állomástól kezdve egy sorral el vannak csúsztatva, arra alapozta, hogy az egész útikönyvben *ad Pirum* az egyetlen útállomásnév, amihez nem tartozik *civitas*, *mansio* vagy *mutatio* megjelölés, tehát nem is állomásról, hanem egyszerű földrajzi megnevezésről van szó. Ebből kiindulva valószínűsítette, hogy az *Itinerarium Burdigalense* szerzője (vagy másolója) a Longaticumhoz tartozó 9 mp-t tévesen egy sorral feljebb, Ad pirumhoz írta. A hiányzó 9 mp helyett táblázatában külön útállomásként jelölte *Fluvio Frigidot* 12 mp távolsággal, *Castra* erődjét pedig Hrušicával azonosította (Cuntz 1902, 142-144, 148). Mivel a kutatás *Fluvio Frigidot* és *Castra* azonosságát már bizonyította, más megoldást kell keresni az útleírás hibájára. Az O. Cuntz által vázolt esetben ugyanis hiányozna a Longaticumtól mért távolság. Longaticum és Emona távolsága a *Tabula Peutingeriana* és az *Itinerarium Antonini* szerint is 18 mp, ad nonumnak tehát mindkét településtől 9 mp távolságra kell lennie.

²²³ Kiss 2000, 20-21. Graf A. ezzel szemben az Emona után következő Ad Quartodecimo állomás nevét azzal magyarázta, hogy a távolságot itt nem Emonától, hanem a tartományhatártól, azaz Atranstól mérték. Ezek alapján helyesnek tartotta Emona és Ad Quartodecimo között az *Itinerarium Burdigalense* 10 mp-os adatát, és a lóváltó állomást Vir és Dob közé helyezte (v. ö.: Graf 1936, 59). Hasonlóképpen vélekedett korábban Cuntz 1902, 142. Véleményünkkel nem értek egyet; Atranstól, azaz a tartományhatártól mért távolságadat egyedül a II. Constantius kori **Nr. 332** mérföldkövön fordult elő, aminek mind felállításának körülményei, mind távolságadata különlegesnek számít. A mérföldszámítás rendszere a térségben szabványosnak mondható, így a *caput viae* csak Emona lehet. Ez vonatkozik a mérföldkövekre és a mérföldkövek távolságadatáról elnevezett útállomásokra egyaránt.

²²⁴ Schmid 1913, 66.

km = 4 mp),²²⁵ így az eredeti felállítási hely is a közvetlen közelben lehet. Brezovicán egy római téglaegető is ismert.²²⁶

Az *itinerarium*ok úttálozásait és távolságadatait, a mérföldkövek távolságadatait és a valós (térképen mérhető) távolságokat az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze:

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai					Mérföldkövek				Térképen mért adatok		Táv. diff.	
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	Tab. Peut. IV,5-V,1	It. Ant. 128,6-129,2	It. Burd. 559,11-560,7	Leőhely	Nr.	Top jel.	Távolság-adat	C V	Km	MP	MP
0	0	0	<i>Aquileia</i>									0	0	
	11	11	<i>mutatio Ad undecimum</i>			XI								
23	15,5	14	<i>Ponte Sonti</i>	XIII								23	15,5	
	17						(Miren)	1	p	<i>XVII</i>		(25,2)	17	
		23	<i>mutatio Ad Fornulus</i>			XII								
51	34,4	(34)/36	<i>Fluvio Frigido</i>	. ²²⁷	XXXV		(Ajdoščina)	2	≠▲	(XXXIII-XXXV?)		51	34,4	
		35	<i>mutatio Castra inde surgunt Alpes Iuliae</i>			XII								
-	-					-						-	-	
							(Senobor)	3		(XXXVIII-XXXX?)				
59	39,8						Trillek	4		(XXXX?)		59	39,8	
68	45,9	44	<i>ad Pirum summas Alpes</i>			VIII	Hrušica	5	÷	(XXXXV?)		68	45,9	
76	51,3	29(49)	<i>in alpe Iulia</i>	XV						(XXVI?)		39	26,3	
(78,9)	53,3											31	20,9	
							Logatec (Kalice)	6, 7	m	(XVIII)		(28,1)	19	
80	54	34(54)/58/54	<i>mansio Longatico</i>	V	XXII	X						27	18	
88,5	60	40(60)	<i>Nauportus</i>	VI								18,5	12	
		63	<i>mutatio Ad nonum</i>			VIII							9	
95,5	64,5						Log	8		<i>VIII</i>		11,5	7,8	-0,2
101	68,2						Brezovica	9		<i>III</i>		6	4	0
107	72,2	52(72)/76/77	<i>Emona</i>	XII	XVIII	XIII ²²⁸						0	0	
107	72,2		Összesen:	52mp ²²⁹	76mp	77mp ²³⁰								

Jelmagyarázat: ≠ határ; ≠ folyóátkelő; ≠ útelágazás; ▲ épület, tábor, település; m több mérföldkö; p palimpsestus felirat

Az Aquileia-Emona úton kilenc mérföldkövet ismerünk, amelyeken tíz felirat olvasható (a Nr. 1 mérföldkö két felirattal rendelkezik). Közülük kettőn nem maradt fenn az állítató császár neve, sem egyéb, feliratot keltező elem (Nr. 8-9). Az útszakaszon

²²⁵ W. Schmid mérése szerint a lelőhely távolsága Emona nyugati kapujától (5,92 km) és a mérföldadat (4 mp= 5,7 km) nem esik egybe, a mérföldkö nem *in situ* került elő (Schmid 1913, 66).

²²⁶ Premierstein-Rutar 1899, 10. Graf 1936, 44.

²²⁷ Ponte Sonti és Fluvio Frigido távolsága kimaradt a Peutinger-térképen; az *Itinerarium Antonini* Aquileiától mért adatát alapul véve 22 mérföldnek kellett volna szerepelnie, ha azonban a térképen mérhető távolsággal egyezett meg a *Tabula Peutingeriana* adata, úgy 20 mp lehetett ráírva.

²²⁸ Ad nonum és Emona távolsága hibás, a helyes adat 9 mp lenne, amire az úttálozás nevéből lehet következtetni. A név alapjául szolgáló távolságadat Emonától mérendő (v. ö. Cuntz 1902, 142).

²²⁹ Fluvio Frigido távolsága nélkül. Kiegészítéssel 72 (valós távolság) vagy 74 mp (*Itinerarium Antonini* adata alapján) lenne a teljes távolság.

²³⁰ Emona-Ad nonum távolságadatát 9 mp-ra helyesbítve az összesített távolság 72 mp lenne.

előkerült feliratok időbeli eloszlása meglehetősen egyenetlen: egy mérföldkő származik a 2-3. századból (Nr. 6), a többi felirat pedig a 4. századból. A Nr. 6 mérföldkő felirata nem egészíthető ki teljes biztonsággal, a benne szereplő *Anton[ino]* név az Antoninus Pius és Elagabalus közötti időszakra (138-222) utal.²³¹ A Nr. 7 mérföldkő talán Carus, Carinus és Numerianus császárok korára keltezhető.²³² A Nr. 1a és 2 mérföldköveket a 4. század elején, az ún. második tetrarchia uralkodói alatt állították. A Nr. 1 mérföldkő második feliratát Licinius alatt vésték fel. A Nr. 4 mérföldkő Julianus uralkodása alatt került felállításra, és a Nr. 5 töredékes feliratából is erre következtethetünk. Az útszakaszon előkerült mérföldkövek sorát a Nr. 3 zárja, amelyet Valentinianus uralkodása alatt állítottak. Érdekes, hogy az út története szempontjából különösen fontos 1. századból nem ismerünk mérföldkövet, és a bizonytalan feloldású Nr. 6 kivételével egészen a 4. század elejéig hiányoznak.

Az Aquileia-Emona út mérföldköveinek kronológiai áttekintése:

Nr.	Lelőhely	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
6	Logatec	I	(Emona)		Bizonytalan	138-222
7	Logatec	I	(Emona)		Carus, Carinus, Numerianus	283
1a	(Podgora)	I	Aquileia	17	2. tetrarchia	305-306
2	Ajdovščina	I	(Aquileia)		2. tetrarchia	305-306
1b	(Podgora)	I	Aquileia	17	Licinius	308-324
4	Trillek	I	(Aquileia)		Julianus	361-362
5	Hrušica	I	(Aquileia/ Emona?)		Julianus?	361-363?
3	Senobor	I	(Aquileia)		Valentinianus	364-367
8	Log	I	Emona	8	Ismeretlen	
9	Brezovica	I	Emona	4	Ismeretlen	

3.2.3 (Emona-Celeia)

(Az útszakaszt a 7-10. számú térképek ábrázolják.)

Emona fontos közlekedési csomópont volt, ahonnan Noricum, Felső- és Alsó-Pannonia városait is könnyen el lehetett érni. A Borostyánkő útból még Emonánál ágazott el a Neviodunum, Siscia, és Sirmium felé vezető út, az Emonától északi irányban kivezető úttól pedig északnyugati irányban szakadt el a Virunum felé tartó út.

Az út régészeti emlékeit korábban A. Müllner (Atranstól Emonáig),²³³ lelőhelyeit újabban a szlovén topográfiában (ANSI) foglalták össze. Az Atranstól Celeiáig vezető szakaszt részletesen S. Pahič dolgozta fel.²³⁴ Az út Emonát elhagyva északi irányban tartott a Črnuče térségében található, jól ismert Száva-hídig, majd a mai műút nyomvonalán vezetett tovább Trojanéig.²³⁵ Az út nyomvonala Šempeteren keresztül és a Savinján átkelve a mai út vonalán halad keleti irányban Celjéig.²³⁶

A szakaszt jelöli a *Tabula Peutingeriana*,²³⁷ és leírja az *Itinerarium Antonini*²³⁸ valamint az *Itinerarium Burdigalense*.²³⁹ A két útleírás 48 illetve 49 mérföldes távolsága

²³¹ Premierstein 1902, 25.

²³² Premierstein 1902, 26-27, Nr. 20.

²³³ Müllner 1879, 81-93.

²³⁴ Pahič 1984, 247-287.

²³⁵ Müllner 1879, 81-85.

²³⁶ Pahič 1984, 264.

²³⁷ Tab. Peut. V,1-2.

²³⁸ It. Ant. 129,2-4.

megfelel a valóságnak, a *Tabula Peutingeriana* 63 mérföldes adata azonban túl sok a légvonalban mért 61 km-es távolsághoz képest.²⁴⁰ Emona és Celeia távolsága térképen mérve 71 km, azaz 47,9 mp. Az *Itinerarium Antonini* Atransig és Celeiáig megadott távolsága is helyes. Atransnál volt Itália és Noricum határa.²⁴¹ Az *Itinerarium Burdigalense* mérföldadatainak *mutatio Ad Nonum*mal kezdődő elcsúszása az Emona-Celeia szakaszt is érinti: a *mutatio Ad Quartodecimo* Emonától való távolsága biztosan nem 10, hanem a nevéből kifolyólag 14 mérföld.²⁴² Az *Itinerarium Burdigalense* adatainak elcsúszását vélhetőleg az egymást követő 13 mérföldeknél sikerült megszüntetni.

Az útszakaszon összesen négy mérföldkö ismert, amelyek közül egy (Nr. 10) feliratán maradt fenn távolságadat. A másik három celjei mérföldkö (Nr. 11-13) a városfalnál, vagy a településhez nagyon közel állhatott, de távolságadatuk bizonytalan. Az útszakaszra jellemző hogy valamennyi mérföldkö a városokhoz közeli szakaszokon állt.

ab Emona mp V

A Nr. 10 mérföldkö eredeti felállítási helye ismeretlen. A távolságadata viszont megmaradt, ez alapján a Száva túlsó partján, a Dobrava környéki szakaszon kellett állnia.

(Celeia?)

A Nr. 11-12 mérföldköveket Celje belterületén, a Savinja bal partján, a Jurčičeva cesta és a Masarykovo nabrežje kereszteződésénél találták. A mérföldkövek valószínűleg *in situ* kerültek elő, és az Emona felé vezető út mentén, Celeia városfalától mintegy 200 méterre nyugatra állhattak.²⁴³ A Nr. 13 mérföldkőtöredéket nem messze ettől a helytől, a Muzejski trg 7. szám előtt találták az útburkolat alatt, másodlagos lelőhelyen.²⁴⁴ V. Kolšek feltételezése szerint távolságadatot nem véstek fel a mérföldköre;²⁴⁵ nincs kizárva, hogy a mérföldkö a másik két felirattal együtt az út kiindulópontjánál (városkapu vagy közvetlen közelében) állt.

Az *itinerariumok* úttálozásait és távolságadatait, a mérföldkövek távolságadatait és a valós (térképen mérhető) távolságokat az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze:

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai					Mérföldkövek					Térképen mért adatok	
Km	MP	Táv. ↓	Úttálozások	Tab. Peut. V,1-2	It. Ant. 129,2- 4	It. Burd. 560,7- 12	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság -adat	C V	Km	MP
0	0	0	<i>Emona</i>								E	0	0
(7,4)	5						(Ljubljana)	10		V	m	(7,4)	5
	9	9	<i>Savo fluvio</i>	VIII	-	-					o		9

²³⁹ It. Burd. 560,7-12.

²⁴⁰ Graf 1936, 59. A *Tabula Savo fluvio*hoz jelölt 9 mérföldes adata sem helyes, Emona távolsága a Szávaig 5 km, azaz 3,4 mp.

²⁴¹ Graf 1936, 59-60. Mócsy-Szilágyi 1990, 119. v. ö. Mócsy 1962, 660. akkor még *Ad Publicanos* vámmállomást gondolta a határnak a *Tabula* alapján.

²⁴² Másként: Graf 1936, 59. Graf A. szerint a nevében viselt 14 mérföld a tartományhatártól értendő, mert Atrans volt a mérföldszámítás kiindulópontja, amit Nr. 332-vel látott bizonyítottak. Véleményével nem értek egyet (ld. fentebb).

²⁴³ A mérföldköveket közlő V. Kolšek szerint a Celeia-Neviodunum út mellett álltak (Kolšek 1960-1961, 151), ennek az útnak a nyomvonala azonban keletebbre hagyta el Celeiát (Lazar 2002, 79. A Bregnél feltárt útrészletről hivatkozza: Kolšek 1959, 232).

²⁴⁴ Kolšek 1990, 649-652. Lovenjak 2004, 205.

²⁴⁵ Kolšek 1990, 651.

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai					Mérőföldkövek					Térképen mért adatok ↓	
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	Tab. Peut. V.1-2	It. Ant. 129,2- 4	It. Burd. 560,7- 12	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság -adat	C V	Km	MP
	14	10	<i>mutatio Ad Quartodecimo</i>	-	-	X ²⁴⁶					n a C e l e i a		14
	20	20	<i>Ad Publicanos</i>	XI	-	-							20
37	25	26/25/ 23	<i>mansio (H)adrante</i>	VI	XXV	XIII ²⁴⁷						37	25
		36	<i>mutatio Ad Medias</i>	-	-	XIII ²⁴⁸						34	22,9
													13
							Celje	11-13	▲ m	-		0,2	0/1?
71	47,9	63/48/ 49	<i>Celeia</i>	XXXVII	XXIII	XIII ²⁴⁹						0	0
71	47,9		Összesen:	63mp	48mp	49mp ²⁵⁰							

Jelmagyarázat: + határ; ≠ folyóátkelő; ¶ útélágazás; ▲ épület, tábor, település; m több mérőföldkö; p palimpsestus felirat

Az Emona-Celeia útszakasz mind a négy mérőföldkövén megmaradt a felirat, amelyek az úton történt összesen öt útjavításról tanúskodnak. Az első útjavítás Septimius Severus uralkodása alatt történt, amelynek 200-ban állítottak emléket mérőföldkövel (Nr. 13). Ez része lehetett annak a Duna-Rajna vidéki tartományokon átívelő útjavítási kampánynak, amelyről eddig 21 noricumai mérőföldkö ismert.²⁵¹ A nagy útjavítások legjelentősebb része Noricumot (és Raetiát) érintette a mérőföldkövek tükrében, hiszen ott a többi tartományhoz képest fejletlenebb úthálózat alapos kiépítése is szükséges volt.²⁵² A mérőföldkö Septimius Severus kori, 200-ban állított feliratát Caracalla alatt 214-ben megújították. A korábbi feliratból átvették Septimius Severus nevét és titulaturáját, valamint az útjavítás formuláját a helytartó neve nélkül.²⁵³ A 214-es felirat-módosítást követően a következő mérőföldköállítás mindössze öt évvel később, Elagabalus uralkodása alatt, 219-ben történt, az azt követő pedig egy fél évszázadra rá, II. Claudius korában (268). Az utolsó mérőföldkö által ismert javításra pedig mintegy 30 évvel később az 1. tetrarchia alatt (293-305) került sor. A mérőföldköállítások hiányoznak az 1-2. századból, viszont a 3. században két mérőföldkövet is állítottak az úton, abban az időszakban, amikor az Aquileia-Emona szakaszon teljesen hiányoznak. Figyelemre méltó, hogy az út Emona környéki, tehát Itáliához tartozó szakaszán állították a legkésőbbi, tetrarchia kori mérőföldkövet, a három 3. századi mérőföldkö pedig a noricumai szakaszon került felállításra.

Az Emona-Celeia úton állított mérőföldkövek kronológiai áttekintése:

Nr.	Lelőhely	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
-----	----------	-------	------------	----	----------	----

²⁴⁶ Az *Itinerarium Burdigalense* adatainak elcsúszása miatt az előző állomáshoz, Emonához írt adat, 14 mérőföld lenne a helyes távolság.

²⁴⁷ Helyes távolság az elcsúszás miatt: 10 mérőföld.

²⁴⁸ Az Atrانشoz írt távolság is 13 mérőföld, ami az elcsúszás helyesbítésével sem változik.

²⁴⁹ Ad medias távolsága is 13 mérőföld, így ez az adat sem változik.

²⁵⁰ Az elcsúszott adatsor helyesbítésével a teljes távolság Emona és Celeia között 50 mérőföldre módosul.

²⁵¹ CIL III 5703, 5712, 5714=11834, 5715=11835, 5716, 5717, 5720, 5721=11836, 5723=11837, 5735, 5746, 5747=11842, 5749, 5750=11843; Winkler 1985, Nr. 19, 60, 66, 75, 82, 85, 113.

²⁵² V. ö. Winkler 1972-1973, 245-251 és Raetiához Instinsky 1938, 33-50.

²⁵³ V. ö. Winkler 1972, 421.

Nr.	Lelőhely	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
13	Celje	N	(Celeia)		Septimius Severus/ Caracalla	200/214
11	Celje	N	Celeia		Elagabalus	219
12	Celje	N	Celeia		II. Claudius	268
10	Emona	I	Emona	5	1. tetrarchia	293-305

3.2.4 (Celeia)-Poetovio

(Az útszakaszt a 10-13. számú térképek ábrázolják.)

A Celeia-Poetovio út azon túlmenően, hogy az észak-déli összeköttetést jelentő Borostyánkő út egy szakasza volt, a Noricum és Pannonia provinciák közötti kapcsolatot teremtette meg. Elágazások találhatók Ivencánál és Stranicénél Virunum, valamint Šikolénél és Hajdinánál Flavia Solva felé.²⁵⁴ A Celeia és Poetovio közötti szakaszcsoport származó adatokat Graf A.²⁵⁵ J. Klemenc és B. Saria gyűjtötte össze,²⁵⁶ a két város térségének útjait az ANSI és újabban S. Pahič foglalta össze.²⁵⁷ Az út Celeiától északi irányban indult, Frankolovónál kelet felé fordult, majd feltehetően a mai út mellett vezetett a Slovenske Konjicében található Dravinja-átkelőig. Az út folytatása a Dravinjától kelet, majd kelet-északkeleti irányban vezetett a Dobrnež, Prepuž, Spodnja Nova vas, Pragersko, Stražgonjca vonalon, majd Šikolénál kapcsolódott a mai országút nyomvonalaéhoz amellyel együtt húzódtott egészen Ptujig.²⁵⁸

A szakaszt jelöli a *Tabula Peutingeriana*,²⁵⁹ és leírja az *Itinerarium Antonini*²⁶⁰ valamint az *Itinerarium Burdigalense*.²⁶¹ A *Tabula Peutingeriana* és az *Itinerarium Antonini* távolságadatai megegyeznek, mindkettő 36 mérföldes távolságot jelölt Celeia és Poetovio között, ami némileg kevesebb a tényleges távolságnál (59,5 km = 40,2 mp). Az *Itinerarium Burdigalense* adatainak összesítése 48 mérföldet eredményez, ami jóval több a valós távolságnál és a másik két forrás adatainál; ezt feltehetően másolási vagy egyéb hiba okozta.

A Celeia-Poetovio útszakaszcsoport összesen 30 mérföldkö ismert. A mérföldszámítások kiindulópontja Celeia és Poetovio városkapuja, bár M. Lovenjak a **Nr. 14-16** mérföldke leelőhelyétől való távolságmérés alapján Celeia forumát tartja a *caput viae*nek.

a Celeia mp I

A **Nr. 14-16** mérföldkövek Celjén, a Mariborska cesta és a Dečkova cesta kereszteződésétől 80 m-re délre, a Mariborska cesta 47. számú ház előtt kerültek elő. A mérföldadat M. Lovenjak szerint megfelel a Celeia forumának feltételezett helyétől számított távolságnak.²⁶² A városkaputól mért távolság mintegy 300 méterrel kevesebb a mérföldkövek távolságadatánál.

²⁵⁴ Pahič 1984, 274-275, 277.

²⁵⁵ Graf 1936, 59-60.

²⁵⁶ Klemenc-Saria 1939.

²⁵⁷ Pahič 1984, 247-287. Az út egyes szakaszait részleteiben is közölte Pahič 1969, 311-361; Pahič 1976, 392-398; Pahič 1976a, 225-241.

²⁵⁸ Pahič 1984, 275-276.

²⁵⁹ Tab. Peut. V,2.

²⁶⁰ It. Ant. 129,4-6.

²⁶¹ It. Burd. 560,12-561,4.

²⁶² Lovenjak 2004, 205.

a Celeia mp III

A **Nr. 17-18** mérföldkövek Škofja vas mellett, a Hudinja medrében, kb. 5 km-re Celjétől kerültek elő,²⁶³ és ugyaninnen származnak a **Nr. 19-23** mérföldkövek is.²⁶⁴ A mérföldköveken olvasható távolságadat pontosan megfelel a lelőhely Celeia északi városkapujától mérhető távolságával (4,5 km = 3 mp).

a Celeia mp VI

A **Nr. 24-32** mérföldkövek Ivencánál, a Hudinja folyóból kerültek elő. A távolságadat megfelel a valóságnak (9 km = 6,1 mp), ezért a mérföldkövek valószínűleg itt, a folyó partján álltak. A folyóátkelő (és minden bizonnyal híd) után egy leágazás is sejthető Vitanje felé.²⁶⁵ Ez az út vezetett Celeiától Virunum felé, a Hudinja völgyében, és valószínűleg a dél illetve délkelet (Neviodunum) felől érkező forgalmat is tovább vezette Noricum belsejébe.

a Celeia mp VIII

A **Nr. 33** mérföldkő lelőhelye Vitanje, amely már nem a Celeia-Poetovio úton, hanem a Virunum felé tartó leágazáson található. A távolságadat ráadásul nem felel meg a térképen mérhető távolságnak, így a lelőhely másodlagosnak tekinthető. A mérföldkő távolságadata, a 8. mérföld Celeiától Loka térségében található a Celeia-Poetovio úton, vagy Razdelnél a Vitanje (Virunum) felé vezető úton.

a Celeia mp IX

A **Nr. 34-35** mérföldkövek a Lindek-kastélyban kerültek elő másodlagos helyzetben. Az eredeti felállítási helyük a távolságadat alapján a Beli potok és a Frankolovska reka torkolata közelében, a Lindekbe vezető meredek út alján lehetett.²⁶⁶ A távolságadat alapján elképzelhető, hogy a kövek a patakátkelő közelében álltak.

a Celeia mp XI

A **Nr. 36** *miliarium* Stranicén került elő, másodlagos felhasználásban. Eredeti felállítási helye valahol a közelben keresendő.

(a Celeia mp XI-XIII?)

A **Nr. 37** mérföldkő is Stranicén került elő, másodlagos lelőhelyről, „*in der Friedhofsmauer*”.²⁶⁷ A felirat távolságadata nem maradt fenn, G. Winkler a 10. mérföldet feltételezte a lelőhely alapján,²⁶⁸ de a település Celeiától való távolsága alapján inkább a 11-13. mérföldek jöhetnek szóba, persze csak ha az eredeti felállítási hely a lelőhely közelében volt.

A **Nr. 38** mérföldkő „*bei Räumung eines Strassendurchlasses zu Smole direct südlich etwa 15 Minuten von der Localkirche S. Lorenzen in Stranitzen*” került elő.²⁶⁹ A **Nr. 39** mérföldkő lelőhelye is az út Stranice környéki szakasza (*prope Smole ad S. Laurentii*),²⁷⁰ ezért távolságadatuk a 11-13. mérföldek közé tehető.

a Celeia mp XII

A **Nr. 40** mérföldkő 12 mérföldes Celeiától mért távolságadata megegyezik az *Itinerarium Burdigalense mutatio Lotodos* távolságával. Lelőhelye Stranice (Križevac), annak a helynek a közelében, ahol a Virunum felé vezető út feltehetően elágazik a

²⁶³ Bolta 1955, 316, 319.

²⁶⁴ Kolšek 1979, 167; ILJ 410-411, 1197-1198; Winkler 1985, 68-70, Nr. 16-22.

²⁶⁵ Pahič 1984, 274-275, 277.

²⁶⁶ Šašel 1956, 275. = Šašel 1992, 244.

²⁶⁷ CIL III 5742.

²⁶⁸ Winkler 1985, 70-71, Nr. 35.

²⁶⁹ CIL III 5739.

²⁷⁰ CIL III 5740.

Borostyánkő úttól.²⁷¹ Ez az elágazás a Poetovióból, illetve a Dráva menti úton és a Borostyánkő úton érkezőknek biztosított összeköttetési lehetőséget Virunum felé. A mérföldkő és az úttámasz távolságadata megegyezik a feltételezett elágazás Celeiától mért távolságával (18 km = 12,1 mp).

(a Celeia mp XV-XVI?)

A Nr. 41 mérföldkő Slovenjske Konjicén került elő.²⁷² Itt kelt át az út a Dravinján, amelynek helye ismert, de a hidat egyelőre nem találták meg.²⁷³ Amennyiben a mérföldkő a folyóátkelőhelynél állt, a térképen mért távolság alapján (23 km = 15,5 mp) 15 vagy 16 mérföldes Celeiától mért távolság lehetett a mérföldkövön.

(A Nr. 42 mérföldkő lelőhelye Šmartno na Pohorju.²⁷⁴ Elképzelhető, hogy a Celeia-Poetovio út Slovenska Bistrica környéki szakaszáról származik, de mivel a lelőhelyen, a Pohorje-hegységben nagyszabású kőbányászat (márvány) folyt a római korban, az sem kizárt, hogy a mérföldkő az előkészítés helyén maradt, és nem került felállításra. Harmadik lehetőség, hogy a bányából is vezetett út Poetoviába, amely Slovenska Bistrica térségében csatlakozott a Borostyánkő úthoz,²⁷⁵ és e bekötőút mellett állt a mérföldkő. Ez azonban kevésbé valószínű, mert egy bányához vezető út a legkevésbé sem tekinthető *via publicának*.)

(A Nr. 54 (Hoče)²⁷⁶ és 55 (Starše)²⁷⁷ mérföldkövek talán a Celeia-Poetovio utat két nyomvonalon is Flavia Solvával összekötő utakról származnak, amelyek Šikolénál illetve Spodnja Hajdinánál ágaztak le a Borostyánkő útból.²⁷⁸ Az első noricum területen feküdt, utóbbinak csak a formulája enged erre következtetni,²⁷⁹ de a településen előkerült egyéb köemlékek a Poetovióhoz tartozást erősítik.²⁸⁰ Bár J. Šašel a szlovén topográfiában a Celeia-Poetovio úthoz (Cesta III) sorolta a két mérföldkövet,²⁸¹ valószínűleg nem elszállított mérföldkövekről van szó, hanem azok eredetileg is a Celeia-Flavia Solva és Poetovio-Flavia Solva utak mentén álltak. Ezeket az utakat a diagonális és tartományok közötti utakkal tárgyalom.

A Nr. 43 mérföldkő Zgornja Hajdinában másodlagos felhasználásból, templomba beépítve került elő,²⁸² távolságadatából mindössze a *caput viae*, Poetovio maradt fenn (*a Poetovione m(ilia) p(assuum) [---]*), a mérföldjelzés nem. Feltehetően a Celeia-Poetovio út Poetovio környéki szakaszán állt, a várostól 1 vagy 2 mérföldre. A Drávától 1 mérföldre nyugatra sejthető a feltételezett elágazás Flavia Solva felé.

Az útvonal távolságadatait *itinerariumok* és mérföldkövek alapján az alábbiak szerint foglalhatjuk össze:

²⁷¹ Pahič 1984, 274-275, 277.

²⁷² Šašel 1975, 85.

²⁷³ Pahič 1984, 276.

²⁷⁴ Šašel 1975, 85, Nr. 76.

²⁷⁵ Pahič 1984, 274.

²⁷⁶ Šašel 1975, 85, Nr. 77.

²⁷⁷ CIL III 5744. Šašel 1975, 85, Nr. 78.

²⁷⁸ Pahič 1984, 274.

²⁷⁹ Hudeczek 1988, 23, Anm. 16.

²⁸⁰ Mócsy 1959, 30. Horvat et al. 2003, 160.

²⁸¹ Šašel 1975, 85, Nr. 77-78.

²⁸² ILJ 1174.

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai					Mérőföldkövek				Térképen mért adatok		Táv. diff.		
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	Tab. Peut. V,2	It. Ant. 129,4 -6	It. Burd. 560,12 -561,4	Leőhely	Nr.	Top. jel.	Távolsá g-adat	C V	Km	MP	MP	
0	0	0	Celeia								C e l i a P o e t o v i o	0	0		
1,5	1						Celje	14-16	m	I		1,2	1	-0,3	
4,5	3						Škofja vas	17-23	≠ m	III		4,5	3	0	
9	6,1						Ivenca	24-32	≠ m	VI		9	6,1	+0,1	
	8						(Vitanje)	33	≠	VIII			8		
	9						(Lindek)	34-35	≠ m	IX			9		
	11						(Strance)	36		XI			11		
							(Strance)	37-39		(XI- XIII?)					
18	12,1	12	mutatio Lotodos	-	-	XII (XIII)	Križevac	40	▲ ≡	XII		e	18	12,1	+0,1
23	15,5						Slovenske Konjice	41	≠	(XI- XVI?)		i	23	15,5	
							(Šmartno na Pohorju)	42			a				
		18/18 /24	mansio Ragundone	XVIII	XVIII	XII									
		36	mutatio Pultovia	-	-	XII									
							(Zgornja Hajdina)	43	≡ ?	(I?)	P o e t o v i o	1,5	1		
59,5	40,2	36/36 /48		XVIII	XVIII	XII	Poetovio					0	0		
59,5	40,2		Összesen:	36mp	36mp	48mp (49mp)									

Jelmagyarázat: ≠ határ; ≠ folyóátkelő; ≡ útálgázás; ▲ épület, tábor, település; m több mérőföldkő; p palimpsestus felirat

A Celeia-Poetovio úton 30 mérőföldkő került elő, ebből 24 kő feliratos. Hat mérőföldkőnek nem maradt fenn a felirata, ezért kronológiai szempontból nem vehetők figyelembe. A feliratos mérőföldkövek közül a Nr. 23 két felirattal rendelkezik, a Nr. 31 pedig a Noricumra jellemző kettős – Caracalla korában megújított Septimius Severus kori – feliratot viseli. A feliratok így összesen 25, korhoz köthető útjavításra utalnak. A mérőföldkövek egy kivételtől eltekintve az út noricumai, Celeia territoriumán vezető szakaszán kerültek elő.

A legkorábbi mérőföldkőállítások az 1-2. század fordulóján, Traianus uralkodása alatt történtek (99-102), szám szerint három. Ezt követően a 2. század folyamán Hadrianus korában (132) kettő, Antoninus Pius korában (142-145) három, végül Marcus Aurelius korában (161) egy mérőföldkővet állítottak. Hasonló mennyiségű mérőföldkő ismert a Severus korból is: Septimius Severus alatt négy²⁸³ mérőföldkővet állítottak, amelyek közül az egyik feliratát Caracalla alatt megújították. Macrinus korából ismét négy mérőföldkő került elő, és egy Elagabalustól. A katonacászárok alatt csak két, Maximinus Thrax nevét viselő mérőföldkővet állítottak az útszakaszon, a 4. századból pedig egy tetrarchia kori, két II. Constantinus kori és egy Valentinianus kori mérőföldkő ismert.

Az egyes császárokhoz köthető útjavítások kampányszerűen zajlottak, azaz a mérőföldkövek egy-három éves időszakokon belül keltezhetők. A Traianus és Hadrianus

²⁸³ Nr. 43 felirata feltehetően Septimius Severus kori. Ld. a kronológiai fejezetben.

kori javítások között nagyjából három évtized telt el, az azt követő, Antoninus Pius kori útjavításig csak egy, majd a 161-es, Marcus Aurelius kori mérföldköig nagyjából kettő évtized. A Septimius Severus kori útjavításra négy évtizedet kellett várni, a Caracalla kori felirat-megújítás 14 évvel később történt. A Caracalla és Macrinus kori javítások között mindössze 3-4 év telt el, és nem lehetett hosszabb az Elagabalus kori mérföldkö felállításáig eltelt idő sem. Nagyjából másfél évtized múlva került sor ismét útjavításra a Celeia-Poetovio szakaszon, Maximinus Thrax uralkodása alatt. A 3. század további részében nem történt mérföldköállítás, mintegy hetven éven keresztül. A 4. századi útjavítások nagyjából harmincévenként zajlottak.

A Celeia-Poetovio úton állított mérföldkövek kronológiai áttekintése:

Nr.	Lelőhely	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
17	Škofja vas	N	Celeia	3	Traianus	101-102
24	Ivenca	N	Celeia	6	Traianus	102
33	(Vitanje)	N	Celeia	8	Traianus	99
19	Škofja vas	N	Celeia	3	Hadrianus	132
29	Ivenca	N	Celeia	6	Hadrianus	132
20	Škofja vas	N	Celeia	3	Antoninus Pius	142-145
30	Ivenca	N	Celeia	6	Antoninus Pius	143-144
40	Stranice	N	Celeia	12	Antoninus Pius	142-144
14	Celje	N	(Celeia)	1	Marcus Aurelius	161
15	Celje	N	(Celeia)	1	Septimius Severus	200/214
21	Škofja vas	N	Celeia	3	Septimius Severus	201
31	Ivenca	N	Celeia	6	Septimius Severus /Caracalla	200/214
43	Zgornja Hajdina	PS	Poetovio		Septimius Severus?	198-201?
16	Celje	N	(Celeia)	(1)	Macrinus	217
22	Škofja vas	N	Celeia	3	Macrinus	217
32	Ivenca	N	Celeia	6	Macrinus	218
34	Lindek	N	Celeia	9	Macrinus	218
35	Lindek	N	Celeia	9	Elagabalus	218-222
37	Stranice	N	(Celeia)		Maximinus Thrax	236
36	Stranice	N	Celeia	11	Maximinus Thrax	236
18	Škofja vas	N	(Celeia)	(3)	Constantinus-dinasztia	293-361
23a	Škofja vas	N	Celeia	(3)	2. tetrarchia	305-306
23b	Škofja vas	N	Celeia	(3)	II. Constantius	337-340
38	Stranice	N	(Celeia)		II. Constantius	337-340
39	Stranice	N	Celeia		Valentinianus	364-367
25	Ivenca	N	(Celeia)	(6)	Ismeretlen	
26	Ivenca	N	(Celeia)	(6)	Ismeretlen	
27	Ivenca	N	(Celeia)	(6)	Ismeretlen	
28	Ivenca	N	(Celeia)	(6)	Ismeretlen	
41	Slovenske Konjice	N	(Celeia)		Ismeretlen	
42	Šmartno na Pohorju	N	(Celeia/Flavia Solva)		Ismeretlen	

3.2.5 Poetovio-Savaria

(Az útszakaszt a 13-25. számú térképek ábrázolják.)

A Poetovio-Savaria közötti út szlovéniai szakaszait J. Klemenc és B. Saria,²⁸⁴ S. Pahič,²⁸⁵ I. Horvat-Šavel,²⁸⁶ horvátországi szakaszát M. Fulir,²⁸⁷ magyarországi szakaszát pedig Cserményi V. és Tóth E. tette közzé.²⁸⁸ Graf A. a teljes szakaszt leírta a régészeti adatokkal és útállomások feltételezett helyével.²⁸⁹ Poetoviótól kelet felé vezetett az út Moškanjci, Zamušani, Cvetkovci érintésével Ormožig, majd Pušenci és Hum települések területén keresztül Presekáig, ahol éles kanyarral észak felé fordult.²⁹⁰ Ezt követően Vorke, Prhovec, Železna gora, Trnovščak vonalon haladt Muraszentmártonig (Sv. Martin na Muri). Innen északkeleti irányban vezetett Kot és Gaberje között Hosszúfalunál (Dolga vas) kelt át a Murán.²⁹¹ Innen Zalabaksáig a Kerka völgyében haladt, elképzelhető, hogy nyomvonala egészen Zalalövőig a mai országhattal egyezik meg.²⁹² Zalalövőnél éri el Sallát, majd a római municipium tengelyét alkotva halad keresztül északkeleti irányban.²⁹³ A települést elhagyva ismét észak felé veszi az irány, és csatlakozik a mai 86-os főút nyomvonalához, és követi azt Nádásdig. A Rábához közelítve északkelet felé, Katafát érintve ereszkedik le az árterbe.²⁹⁴ A folyami átkelő után északkelet felé fordul, és nyílegyenes vonalon halad Magyarszecsődig, majd Egyházashollósnál ismét északi irányt vesz fel.²⁹⁵ Ezt követően északi, majd Nemesrempehollóstól és Balogunyomtól keletre észak-északnyugati irányban húzódik Szombathelyig.²⁹⁶

Az *Itinerarium Antonini* két alkalommal is felsorolja a Poetovio-Savaria út állomásait,²⁹⁷ amely egy rövid szakaszon megegyezik a Poetovio-Mursa úttal. Az elágazás Cunkovci térségében keresendő, de pontos helye egyelőre nem ismert. A *Tabula Peutingeriana*n egy rövidebb utat jelöltek ezen a szakaszon, amely Arrabonéig lényegesen nyugatabbra futott, és *Ad vicesimum* állomáson keresztül vezetett.²⁹⁸ Több párhuzamos út is elképzelhető, amelyek meglétére régészeti bizonyíték néhány szórvány terepnyomon kívül sem Poetovio környékén, sem a Slovenske gorice-n nem található.²⁹⁹ A fő nyomvonal térképen mért hossza 133 km, azaz 89,8 mp.

A Borostyánkő út Poetovio-Savaria között vezető fő nyomvonalán összesen hat mérőöldkő ismert, ebből öt a Poetoviótól keletre tartó szakaszon, egy pedig Savaria belterületén került elő. A Presekától Savariáig észak-déli irányban vezető útszakaszon egyetlen mérőöldkő sem került elő. Nem ismerünk Sallától mért távolságadatot mérőöldkövön, így kétséges, hogy tartozott-e a településhez útfelügyeleti terület. A Savariában előkerült mérőöldkő sem Savariától mért távolságot adott meg, de a város

²⁸⁴ Klemenc-Saria 1936, 87-89.

²⁸⁵ Pahič 1964-65, 283-320. Pahič 1984, 247-287.

²⁸⁶ Horvat-Šavel 1985, 163-178.

²⁸⁷ Fulir 1969, 365-431.

²⁸⁸ Cserményi-Tóth 1979-80, 171-203. Cserményi-Tóth 1982, 283-290.

²⁸⁹ Graf 1936, 68-70.

²⁹⁰ Pahič 1964-1965, 284-301.

²⁹¹ Horvat-Šavel 1985, 164, 176.

²⁹² Mócsy 1957, 87.

²⁹³ Mócsy-Redő 1978, 350, 1. kép.

²⁹⁴ Cserményi-Tóth 1979-1980, 176-183.

²⁹⁵ Kiss 2000, 47-48.

²⁹⁶ Tóth 1979, 59.

²⁹⁷ It. Ant. 261,7-262,2: *Item a Vindobona Poetovione* és It. Ant. 262,3-6: *Item a Poetovione Carnunto*.

²⁹⁸ Tab. Peut. V,2-3.

²⁹⁹ Pahič 1960-61, 113-114. Pahič 1984, 276.

territoriumán (ismereteink szerint a Rábáig) a mérföldeket biztosan Savariától számították.³⁰⁰ Az útfők Poetovio északi és Savaria déli városkapuja lehettek.

a Poetovione mp XIII

A **Nr. 44** mérföldkövet az ormozi kastélyban találták. Feliratát csak egy rossz feljegyzés és egy térkép rajza őrizte meg.³⁰¹ Ezek a távolságadat VIII mérföldet mutat, ami – ha valóban Ormož volt az eredeti felállítási hely – túl kevésnek tűnik a Ptuj-Ormož távolsághoz képest,³⁰² ezért elírás gyanítható. A mérföldadat valószínűleg *XIII milia passuum* lehetett,³⁰³ ami nagyjából megfelel a Poetovio és Ormož között mérhető 22 km-es távolságnak (14,8 mp). Amennyiben a mérföldkö egész mérföldnél állt, úgy az eredeti lelőhelye Ormož nyugati határában lehetett. Ormožnál feltételezték korábban *in medio Curta* állomást,³⁰⁴ amelynek azonosítása a számos ásatás dacára még nem történt meg.³⁰⁵

(a Poetovione mp XIII-XVIII?)

Ormož környékén további négy mérföldkö ismert (**Nr. 45-48**), amelyeknek a felirata nem maradt meg. Az egyik Ormož közvetlen környékén került elő a római út mellett, és később Humba, a Szt. János templomhoz vitték. A másikat Središče és Ormož között szántották ki a földből. A harmadik és negyedik kő a római út Ormož környéki szakaszán került elő, de mivel a feliratait nem tudták elolvasni, a helyszínen szétérték.³⁰⁶ A lelőhelyleírások alapján a mérföldkövek felállítási helyeként a Poetoviótól számított 14-18. mérföldek jöhetnek szóba.

a Roma mp DCLXXV

A **Nr. 49** mérföldkö Savaria déli városkapujának közelében, másodlagos felhasználásban került elő. A mérföldkö távolságadatában jelzett 675 mérföldes távolság megfelel az *itinerariumok* adatai és a topográfiailag azonosított útszakaszokon mért Roma-Savaria távolságnak. A feliraton szereplő S betű *S(avariam)* feloldásához a lelőhely és a távolságadat között lévő nyilvánvaló összefüggés nyújtott segítséget.³⁰⁷ Ezek alapján nagy valószínűséggel állítható, hogy a mérföldkö eredetileg a déli városkapu külső oldalán volt felállítva, ahol Savaria *pomeriuma* volt, és ahol a 675 mérföldes útszakasz valószínűleg is véget ért.³⁰⁸ Nem kevésbé valószínű felállítási helyszín a szintén közeli forum sem, hiszen egy ilyen jelentőségű mérföldkö a város területén állított valamennyi mérföldkö távolságadatának *origójaként* szolgálhatott.³⁰⁹ A mérföldkö másodlagos lelőhelyén egy

³⁰⁰ V. ö. **Nr. 56 és 59** feliratán a *Savar(ia)*.

³⁰¹ Skrabar 1935, 38.

³⁰² Klemenc-Saria 1936, 24.

³⁰³ Skrabar 1935, 38. *AIJ* 600.

³⁰⁴ Patsch 1901, 1863. Klemenc-Saria 1936, 88. Šašel 1975, 91.

³⁰⁵ Pahič 1984, 265-267, 276.

³⁰⁶ Skrabar 1935, 38. Klemenc-Saria 1936, 9-9.

³⁰⁷ Bár a mérföldkö közlésekor a felirat első sora a *Roma S(avar(a)ia)*-ként, azaz az út végét jelző Savaria városának Rómától mért távolságaként került feloldásra, valószínűbbnek tűnik, hogy az útszakasz hosszát adták meg Rómától Savariáig: a *Rom(a) S(avariam)* (ekként: *AEp.* 2000, 1195). Hasonló útszakasz hosszának feltüntetése pl.: *CIL I² 638: viam feci ab Regio ad Capuam*, *CIL I² 624: Genua Cr[e]mo[n]am*, Pekárý 1967, 100. (Morán 1937, 145. alapján): [*a R]oma mil(ia) p(assuum) | [As]turic[am]*. A pannoni mérföldköanyagban ilyen a **Nr. 325a-b** és **327** feliratának távolságadatai: a *Malata Cusum*, ahol Cusum is inkább *accusativusban* értendő.

³⁰⁸ Kiss-Sosztarits 1998, 104. Közvetlenül a nyugati városfal külső oldalán ismerünk szintén Savariából egy négyszög alakú, az út bazaltburkolatába beépített mészkö-bázist, amely mérföldköállító hely lehetett (*Uo. Anm.* 10).

³⁰⁹ V. ö. Cyrene esetében Goodchild 1950, 83. vagy Celeia példája, ahol a **Nr. 14-16** mérföldkövek távolságadatát feltételezhetően szintén a forumtól mérték (Lovenjak 2004, 205).

másik köemlék is előkerült (Nr. 50): egy hatszögletű hasáb alakú mészkő bázis,³¹⁰ amely szintén a feltételezett eredeti mérföldköállító helyen, akár a Nr. 49, akár egy másik, eddig ismeretlen mérföldkö bázisaként szolgálhatott.

A mérföldkö feliratának nagy része nem maradt meg. A feliraton az állítató császár neve és titulaturája mellett ritka kivételként szerepelhetett az út építése, valamely hadjárat, császári szülő emlékezete, de akár az útvonalon található állomások felsorolása és távolságadata is, amire az út teljes távolságát feltüntető mérföldkövek kis csoportja alapján lehet következtetni.³¹¹

(A Nr. 56-57 mérföldkövek és a Nr. 58 feltételezett mérföldkö bázis Savaria nyugati városfalánál kerültek elő, ezért a várostól nyugat felé kivezető úthoz soroltam őket, bár fennáll a lehetősége annak, hogy a két mérföldkövet a Borostyánkő út Savaria környéki szakaszáról szállították át a városfal megerősítéséhez kőanyagának.)

(A Nr. 59 mérföldkövel kapcsolatban felmerült, hogy talán a Poetovio-Savaria útról származik.³¹² Ez azonban nem bizonyítható.)

Az *Itinerarium Antonini* útállomásait a mérföldkövek és a *Tabula Peutingeriana* távolságadataival az alábbiak szerint foglalhatunk táblázatba:

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai					Mérföldkövek					Térképen mért adatok	
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	Tab. Peut. V,2-3	It. Ant. 261,7- 262,2	It. Ant. 262,3- 6	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság- adat	C V	Km	MP
0	0	0	Poetovio								P o e t o v i o	0	0
		-	In medio Curta		-								
	14						(Ormož)	44		XIII			14
							(Ormož-Hum)	45-48		(XIII-XVIII?)			
	20	20	Ad vicesimum	XX									20
	31	31/31	Halicanum		XXXI	XXXI					S a v a r i a		31
85,5	57,7	61	Salla			XXX						47,5	32,1
103	69,5	63/71	Arrabone	XLIII	XL							30	20,2
133	89,8	83/91/92	Savaria	XX	XX	XXXI	Szombathely	49-50	▲	a Roma Savariam mp DCLXXV		0	0
133	89,8		Összesen:	83mp	91mp	92mp							

Jelmagyarázat: = határ; ≠ folyóátkelő; ¶ útelágazás; ▲ épület, tábor, település; m több mérföldkö; p palimpszeszt felirat

A Poetovio-Savaria úton előkerült hat mérföldkőből egy felirata rendelkezik biztos keltezési lehetőségekkel, amelyet a 3. század közepén, Valerianus uralkodása alatt állítottak. A másik felirat lelőköri körülményeiből és jellegéből következtetve az 1. századra keltezhető, és mivel a Rómától Savariáig tartó teljes útszakasz távolságadatát írták rá,

³¹⁰ A kö publikálatlan. Sosztarits 2000, 57. említette, amely „wohl das würfelförmige Unterteil des Meilensteins gewesen sein dürfte.” A kötörredék hosszában kettétört, vagy kettéhasították, mint a Nr. 49 mérföldkövet, hogy az útburkolatba be lehessen építeni, de az alakja nem kocka, hanem hatszögletű hasáb volt.

³¹¹ V. ö. Berger 1883, 11. Instinsky 1941, 888.

³¹² Weber 1968-1971, 144-145. Nr. 23. és táblázat Anm. 3.

feltehetően az út építését jelölték meg vele. Nagy valószínűséggel a vele együtt előkerült bázis is a mérföldkö korában készült.

Az útról ismert mérföldkövek kronológiai táblázata:

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
49	Szombathely	Roma-Savaria	PS	Roma	675	Ismeretlen	1. század
50	Szombathely	Roma-Savaria?	PS				1. század
44	Ormož	Poetovio-Savaria	PS	Poetovio	14	Valerianus	258
45	Hum	Poetovio-Savaria	PS	(Poetovio)		Ismeretlen	
46	Hum	Poetovio-Savaria	PS	(Poetovio)		Ismeretlen	
47	Hum	Poetovio-Savaria	PS	(Poetovio)		Ismeretlen	
48	Hum	Poetovio-Savaria	PS	(Poetovio)		Ismeretlen	

3.2.6 Savaria-Carnuntum

(Az útszakaszt a 26-37. számú térképek ábrázolják.)

A Savariától északra az országhatárig vezető útszakaszt Cserményi V. és Tóth E. írták le,³¹³ a magyarországi szakaszokat légifényképek felhasználásával jelen munka szerzője is tárgyalta.³¹⁴ A középő-burgenlandi szakaszt I. Heiling,³¹⁵ a Sopron környéket Nováki Gy. ismertette.³¹⁶ A Scarbantia és Carnuntum közötti szakaszokat leginkább M. v. Groller³¹⁷ és G. Pascher munkái alapján ismerjük.³¹⁸ A colonia északi kapujától nyílegyenes vonalban haladt az út nyomvonala észak felé Gencsapátitól, Gyöngyösfalutól és Lukácsházától keletre, majd Nemescsótól, Horvátszidánytól nyugatra.³¹⁹ A Répcén való átkelés után Frankenaun keresztül Nebersdorf, Großmutschen, és Großwarasdorf mellett vezetett a Raidingbach partján Raidingig, ahonnt Horitschon és Neckenmarkt érintésével tért vissza ismét magyar területre.³²⁰ Harkától délnyugatra légifotón figyelhető meg a nyoma,³²¹ majd észak-északkeleti irányban haladt tovább Sopronig.³²² Az út Scarbantia utcahálózatainak a tengelyét alkotta. A várost elhagyva az út Sopron és St. Margarethen között a Seegebirge nyugati oldalán vezetett, majd Schützen (Sérc), Donnerskirchen (Fehéregyháza), Breitenbrunn (Széleskút), Winden am See (Sásony) településeken keresztül a Fertő-tó nyugati partjával párhuzamosan. Ezt követően északra fordult, átkelt a Lajta-hegységen és Bruck an der Leithánál kelt át a Lajta-folyón. Brucktól északkeletre az út nyílegyenesen vezetett a mai 211-es országúttól nyugatra Carnuntum felé, ahol a Gräberstraße vonalán érte el a legiotábor *porta principalis sinistráját*.³²³

Az *Itinerarium Antonini* négy alkalommal sorolja fel a Savaria-Scarbantia közötti szakaszt,³²⁴ de csak egy leírása vezet tovább Carnuntumig,³²⁵ a többi Vindobona felé

³¹³ Cserményi-Tóth 1982, 283-290.

³¹⁴ Kiss 2000, 49-50.

³¹⁵ Heiling 1989, 97-116.

³¹⁶ Nováki 1956, 175-179.

³¹⁷ Groller 1900, 4-11.

³¹⁸ Pascher 1949, 197-204.

³¹⁹ Tóth 1979, 59, Kiss 2000, 49-50.

³²⁰ Heiling 1989, 105-115.

³²¹ Kiss 2000, 52.

³²² Nováki 1956, 175-179.

³²³ Pascher 1949, 197-202.

³²⁴ It. Ant. 233,5-6; 261,6-7; 262,6-8; 266,4-5.

³²⁵ It. Ant. 262,6-8.

folytatódik. Mind a *Tabula Peutingeriana*,³²⁶ mind az *Itinerarium Antonini* távolságadatai összesen 72 mp-ot tüntetnek fel Savaria és Carnuntum között, ami mindössze egy mérfölddel kevesebb a valós távolságnál (108 km = 72,9 mp). Ezen belül a Savaria-Scarbantia távolság, tehát amelyről a legtöbb forráshellyel rendelkezünk, a térképen mérhető távolságnál (53,5 km = 36,1 mp) 2 mérfölddel kisebb, a Scarbantia-Carnuntum távolság viszont az *Itinerarium Antonini* szerint nagyobb a ténylegesnél (54,5 km = 36,8 mp).

A Borostyánkő út Savaria-Scarbantia útszakaszán nem került elő mérföldkő, Scarbantia és Carnuntum között pedig csak három mérföldkő ismert, amelyeknek nem maradt fenn a távolságadata. Az útfők a városok kapui és a carnuntumi legiotábor *porta principalis sinistrája* voltak.

(a Scarbantia mp I?)

A Nr. 51 mérföldkő „*unmittelbar nördlich von Oedenburg vor dem Wiester Thor*” „*in vineis*” került elő, a Carnuntum felé vezető út városból kivezető szakaszán.³²⁷ Távolságadata sajnos nem maradt fenn, de – amennyiben Scarbantiához tartozott útfelügyeleti terület – Lőrincz B. szerint [*a Scarbantia*] számították.³²⁸ A városkapuhoz közeli lelőhely miatt azonban nincs kizárva, hogy a mérföldkövet a városkapunál állították fel, és a feliratán egyáltalán nem szerepelt távolságadat.

(ab Karnunto mp XXV-XXVI? vagy ab Scarbantia mp XI?)

A Nr. 52 mérföldkő Oslipon került elő, a malomtól 400 méterre nyugatra, másodlagos felhasználásból.³²⁹ Amennyiben az ókorban is a lelőhely közelében állították fel, 25 mérföldet mutathatott Carnuntumtól. Ez E. Weber szerint a térség Carnuntumhoz való tartozását bizonyíthatná.³³⁰ Kérdés persze, hogy városi territoriumot értünk-e ez alatt, vagy útfelügyeleti területet. A térképen mérhető, valós távolság Carnuntumtól 38 km (25,6 mp), így 25 vagy 26 mérföldet jelölhetett a mérföldkő. Újabbán K. Kaus adott közre egy a korábbitól³³¹ merőben eltérő olvasatot, mely szerint a mérföldkő távolságadatát *ab Sca(rbantia)* számították.³³² Oslip Soprontól való távolsága a térképi mérés szerint 16,5 km, azaz 11,1 római mérföld, így a távolságadata *ab Sca(rbantia) mp XI* lenne, ha eredeti felállítási helye is Oslipon volt, és ha az olvasat helyes.

(a Karnunto mp VIII-X?)

A Nr. 53 mérföldkő Bruck an der Leithán, a katonai tábor területén,³³³ a Lajta hidja mellett került elő.³³⁴ A mérföldkövet az előkerülési helyén, a revolverlőtéren felállították. A revolverlőter a barakktáborban található, keletre a Spittelbergtől, közvetlenül a földút mellett, amely egyenesen a Teufelsjoch felé vezet.³³⁵ Mérföldadata nem maradt fenn, csak a *caput viae: a K(arnunto)*. Amennyiben az eredeti felállítási hely a közelben volt, a térképen mérhető távolság (14 km = 9,4 mp) alapján a 9. vagy 10. mérföldet jelölhette a mérföldkő Carnuntumtól.³³⁶ M. v. Groller szerint a mérföldkő nem a Scarbantia-Carnuntum út mellett állt, mert az négy kilométerrel nyugatabbra futott. A követ inkább

³²⁶ Tab. Peut. V,2.

³²⁷ CIL III 4654 Paurius leírása alapján.

³²⁸ Lőrincz 1990, 118.

³²⁹ Kubitschek 1926, 72, Nr. 11. Pascher 1949, 108.

³³⁰ Weber 1968-1971, 136-137.

³³¹ Kubitschek 1926, 72, Nr. 11. Weber 1968-1971, Nr. 14.

³³² Kaus 2006, 136.

³³³ Weber 1968-1971, 135.

³³⁴ Kubitschek 1926, 14-15.

³³⁵ Pascher 1949, 17.

³³⁶ E. Weber szerint a 8. vagy 9. mérföldet jelölhette Carnuntumtól (Weber 1968-1971, 136).

egy mellékúthoz vagy annak elágazásához kötötte.³³⁷ Tény, hogy a Borostyánkő út nem futhatott a Spittelbergtől keletre, ezért a lelőhely semmiképpen nem lehetett elsődleges. Az azonban nem valószínű, hogy egy mellékút mellett állt volna.

Az útleírások és mérföldkövek távolságadatai az alábbi táblázat szerint alakulnak:

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai				Mérföldkövek					Térképen mért adatok ↑	
Km	MP	Táv. ↓	Útátlomások	Tab. Peut. V,2-3	It. Ant. 262,6-8	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság- adat	CV	Km	MP
0	0	0	<i>Savaria</i>							(Savaria)	0	0
53,5	36,1	33/34	<i>Scarbantia</i>	XXXIII	XXXVIII					Scarbantia?	0	0
						Sopron	51	▲	(I?)			
70	47,2					Oslip	52		(XI?)		16,5	11,1
	58	58	<i>Ulmus</i>	XXV					(XXV-XXVI?)	Car	38	25,6
94	63,4					Bruck	53	≠	(VIII-X?)	nun	14	14
108	72,9	72/72	<i>Carnuntum</i>	XIII	XXXVIII					tum	0	0
108	72,9		Összesen:	72 mp	72 mp							

Jelmagyarázat: + határ; ≠ folyóátkelő; ¶ útelágazás; ▲ épület, tábor, település; u több mérföldkö; p palimpstes felirat

A Savaria-Carnuntum közötti útszakaszon két mérföldkö felirata ad keltezési lehetőséget. Mindkettőt a 3. század folyamán állították, Septimius Severus és Volusianus korában. A két útjavítás között öt évtized telt el.

A Savaria-Carnuntum úton felállított mérföldkövek az alábbi időrendi sorrendbe állíthatók:

Nr.	Lelőhely	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
51	Sopron	PS	(Scarbantia?)		Septimius Severus	201
53	Bruck/Leitha	PS	Carnuntum		Volusianus	251-253
52	Oslip	PS	(Carnuntum)		Ismeretlen	

3.2.7 A mérföldkö felállítási helyének topográfiai és területiális jelentősége

Útkereszteződések

A Borostyánkő úton két mérföldköállító hely köthető útelágazáshoz, mindkettő a Celeia-Poetovio úton. A **Nr. 24-32** mérföldkövek (összesen 9 db) a Celeiától számított 6. mérföldnél, Ivencánál kerültek elő, a **Nr. 36** mérföldkö pedig Stranicénél, a Celeiától számított 12. mérföldnél állt. Ivencánál és Stranicénél egy-egy, a Borostyánkő útból Virunum felé út leágazása feltételezhető, noha régészeti nyomuk nem ismert.³³⁸ A straniei elágazás közelében (pontosabb lelőhely-megjelölés nélkül) kerültek elő a **Nr. 37-39** mérföldkövek is, amelyeknek nem maradt fenn távolságadatuk, ezért nem köthetők egyértelműen ehhez a mérföldköállító helyhez, de nem is zárható ki, hogy valamelyikük a 12. mérföldnél állt volna.

³³⁷ Grollier 1906-1907, 81-82.

³³⁸ Pahič 1984, 274-275, 277.

Egy további, másodlagos felhasználásban előkerült mérföldkő (Nr. 43) nagy valószínűséggel a Celeia-Poetovio út Poetovióból kivezető szakaszán állt (talán az 1. vagy 2. mérföldnél); valahol itt, a Dráva jobb partja közelében ágazott le a Poetoviót Flavia Solvával összekötő útszakasz.³³⁹ Mivel azonban az útelágazás pontos helye ismeretlen, a mérföldkő útkeresztződéshez kapcsolása természetesen csak feltételes.

Mérföldkövek települések, útállomások közelében

A Borostyánkő út mentén számos épületet, építményt, kisebb települést és útállomást ismerünk a régészeti leletek alapján és az *itinerarium*okból. Az *itinerarium*okban és a *Tabula Peutingeriana*n megjelölt állomások egy részét sikerült azonosítani, egy részét azonban nem – ezek hollétére általában a távolságadatok alapján szoktak következtetni, ami az útikönyvek nem kevés hibája miatt gyakran vezethet téves elképzelésekhez. Az útállomások, lóváltó állomások mellett gyakran állítottak mérföldkövet, sőt néha az útállomást egyenesen a mérföldkő távolságadatáról nevezték el. A Borostyánkő út mellett három ilyen útállomást említ az *Itinerarium Burdigalense*: *mutatio Ad undecimum*³⁴⁰ és *mutatio Ad Nonum*³⁴¹ az Aquileia-Emona, *mutatio Ad Quartodecimo*³⁴² pedig az Emona-Celeia útszakaszon szerepel. Az útállomások mellett a 11, a 9 és a 14 mérföldes távolságadatot viselő mérföldköveknek kellett állnia, bár egyetlen ilyen mérföldkővet sem ismerünk eddig.

A Borostyánkő úton eddig előkerült mérföldkövek közül összesen három mérföldkőállító hely található régészetiileg azonosított, vagy feltételezett úti építmény közelében; kettő az Aquileia-Emona, egy pedig a Celeia-Poetovio szakaszon. A Nr. 2 mérföldkő Ajdovščinán került elő, ahová az *Itinerarium Burdigalense mutatio Castra* állomása lokalizálható,³⁴³ a Nr. 5 pedig Hrušicán, az *Itinerarium Burdigalense ad Pirum summas Alpes* állomásánál állhatott.³⁴⁴

A Nr. 40 mérföldkő a Celeia-Poetovio út és a Virunum felé vezető út elágazásához köthető, ahol a távolságadat alapján az *Itinerarium Burdigalense mutatio Lotodos* állomása lehetett. Az útállomást régészetiileg még nem azonosították, a mérföldkő és az *Itinerarium Burdigalense* távolságadatának egyezése miatt feltételezhető Stranicén a lelőhely. További, mérföldadat nélküli mérföldkövek (Nr. 26, 38-39) kerültek elő még Stranicén, amelyek feltételesen szintén ehhez az állomáshoz köthetők.

Az úton több mérföldkő városok közvetlen közelében, vagy éppen a városfal mellett került elő. Ezek a határpontok egyben az útjavítás határait is jelölhették. A Borostyánkő út ebből a szempontból fontos útvonal, hiszen összesen nyolc várost, Aquileiát, Emonát, Celeiát, Poetoviót, Sallát, Savariát, Scarbantiát és Carnuntumot érintett. A Borostyánkő úton három mérföldkőállító hely köthető városfalak vagy kapuk közelségéhez.

Celeia nyugati városfalától nem messze, mintegy 200 méterre került elő a Nr. 11-12, és 13 mérföldkő. Amennyiben eredeti felállítási helyük is ott volt, nagy valószínűséggel nem viseltek mérföldadatot, és csak a város *pomerium*át, illetve a megjavított útszakasz határát jelölték.

Savaria esetében is hasonlóan érdekes felállítási helyről árulkodik a Nr. 49 mérföldkő felirata. A Rómától Savariáig megadott távolság egy 675 mérföldes útszakasz

³³⁹ Pahič 1984, 277.

³⁴⁰ It. Burd. 559,14.

³⁴¹ It. Burd. 560,6.

³⁴² It. Burd. 560,8.

³⁴³ Šašel 1975, 90.

³⁴⁴ Šašel 1975, 89.

végét jelentette, amelyet vagy a város *pomerium*án, azaz a városfalnál, vagy a colonia forumán, az alapításkori városközponton állítottak fel.

Scarbantia északi kivezető útján, közvetlenül a város határában is előkerült egy mérföldkő (**Nr. 51**), ennek azonban nem maradt fenn a távolságadata, és csak a lelőhely alapján feltételezhető, hogy [*a Scarb(antia) mp I*] állt a feliratán, vagy egyáltalán nem volt távolságadata.

Kevésbé tűnnek jelentősnek, de mindenképp figyelmet érdemelnek azok a mérföldkövek, amelyek ugyan nem a városfalnál, de közel a városhoz, egy római mérföldre álltak. A Borostyánkő úton ide sorolhatjuk a Celeia északi kivezető útján felállított, 1 mp-ot jelző **Nr. 14-16** mérföldköveket, amelyek távolságát ráadásul nem is a városfaltól, hanem a forumtól számították.³⁴⁵ Végül ismét a **Nr. 43** mérföldkő kerül megemlítésre, amelynek másodlagos lelőhelye meglehetősen közel esik a Poetovióból nyugatra kivezető út 1. mérföldjéhez.

Folyami átkelő

A Borostyánkő út számos folyóvízen vezetett keresztül, amelyek mellett néha úttálmást létesítettek, olykor pedig mérföldkövet is állítottak. Aquileia és Carnuntum között öt mérföldkőállító helyről feltételezhető, hogy folyami átkelő mellett létesült. Az első az Aquileia-Emona szakaszon a *Tabula Peutingeriana* és az *Itinerarium Antonini* által említett Fluvius Frigido, azaz a Hubelj Ajdovščinánál, ahol a **Nr. 2** mérföldkő került elő. Bár a mérföldadat nem maradt fenn, a lelőhely – még ha a kő másodlagos felhasználásban került is elő – a folyó és az úttálmás közelségét jelzi. A másik fontos átkelő a Celeia-Poetovio szakaszon található, amely a Hudinjén vezetett keresztül a Celeiától számított 6. mérföldnél. Ezt az átkelőt nem kevesebb, mint 9 mérföldkövel (**Nr. 24-32**) jelölték meg, ami nem lehet véletlen, hiszen itt egy útelágazás is feltételezhető. A **Nr. 34 és 35** mérföldkövek eredeti felállítási helye – a távolságadatból feltételezhetően – a Beli potok és a Frankolovska reka torkolata közelében, a patakátkelő mellett lehetett. A **Nr. 41** mérföldkövet Slovenske Konjicén találták – itt kelt át a Celeia-Poetovio út a Dravinján; a mérföldkő a folyami átkelőnél vagy annak közelében állhatott. Poetovio közelében, másodlagos felhasználásban került elő a **Nr. 43** mérföldkő, nem messze a Drávától, a kő átkelőhöz kapcsolása természetesen csak feltételes. A **Nr. 53** köemlék lelőhelyét egykorú leírások a Lajta hídjának közelébe helyezik,³⁴⁶ így nem kizárt, hogy eredeti felállítási helye is ott volt, ahol a Borostyánkő út keresztül vezetett a folyón.

A mérföldkőállító helyek területiális jelentősége

Távolságjelző szerepükön túl a városi territoriumok szempontjából is jelentősek azok a mérföldkövek, amelyeket a két territorium közötti határon, vagy éppen a tartományhatáron állítottak fel. A Borostyánkő út ebből a szempontból a legérdekesebb pannóniai útvonal, hiszen összesen nyolc város, Aquileia, Emona, Celeia, Poetovio, Salla, Savaria, Scarbantia és Carnuntum territoriumán és három tartományon, Itálián, Noricumon és Pannonián keresztül vezetett.

A **Nr. 5** mérföldkő lelőhelye Hrušica (*ad Pirum summas Alpes*) az Aquileia-Emona út legmagasabb pontján található, ahol az ókorban Aquileia és Emona territoriumának határa volt.³⁴⁷ Az 1. században egy rövid időre Itália és Pannonia határa is itt lehetett.³⁴⁸

³⁴⁵ V. ö. Lovenjak 2004, 205.

³⁴⁶ Kubitschek 1926, 14-15.

³⁴⁷ Graf 1936, 45.

³⁴⁸ Mócsy 1962, 584. Újabbban M. Šašel-Kos cáfolta, hogy Emona valaha is Pannoniához tartozott volna (Šašel-Kos 2003, 11-19).

3.2.8 Az útfők rendszere a Borostyánkő úton

A **Nr. 49** mérföldkő a Rómától Savariáig terjedő útszakasz teljes hosszát adja meg. Ez az első olyan mérföldkő, amely – a felirata alapján – valószínűleg egy útfőben volt felállítva, ahonnan a mérföldszámítás kiindult, és az út teljes hosszát feltüntette. Már korábban is felmerült, hogy az útfőkben állíthattak olyan feliratot, amely a teljes úthosszon kívül akár az egyes állomásokat is megadhatta.³⁴⁹ Róma útfőként való megjelölése teljesen eltér a pannoni mérföldkövek távolságszámításának rendszerétől. Egy kivétellektől **Nr. 332** mérföldkő Atranstól a Szávaig megadott távolságadata említhető, amely szintén egy útszakasz teljes hosszát tüntette fel. A szokatlan útfő megjelenése a mérföldkő felállításának alkalmára, tehát az út építésére vagy talán a coloniaalapításra utalhat,³⁵⁰ de nem zárható ki a császár személyes közreműködése sem. Ez jelenthette az útépítés részleges vagy teljes fedezetének biztosítását a *fiscusból*, de akár a császár jelenlétét, az úthoz vagy a térséghez való kötődését, kitüntetett figyelmét is.³⁵¹

A Borostyánkő út nyolc városi jogú települése közül hat neve jelent meg mérföldköveken a mérföldszámítás *origójaként*, azaz útfőként. A két kivétel közül Scarbantia esetében valószínűsíthető, hogy a **Nr. 51** mérföldkő (és talán a **Nr. 52**)³⁵² távolságadatának *caput viae*je volt, Salla territoriumán azonban nem került elő egyetlen mérföldkő sem.

A Borostyánkő út teljes hossza 478,5 km, azaz 323 mp, amely az alábbi táblázat szerint osztható fel az egyes útfők közötti szakaszokra:

	Tab. Peut.	It. Ant.	Térképi mérés	
<i>Aquileia</i>				
<i>Emona</i>	52 (74) mp	76 mp	107 km	72,2 mp
<i>Celeia</i>	63 mp	48 mp	71 km	47,9 mp
<i>Poetovio</i>	36 mp	36 mp	59,5 km	40,2 mp
<i>Savaria</i>	83 mp	91/92 mp	133 km	89,8 mp
<i>Scarbantia</i>	33 mp	34 mp	53,5 km	36,1 mp
<i>Carnuntum</i>	39 mp	38 mp	54,5 km	36,8 mp
Összesen:	306 (328) mp	323/324 mp	478,5 km	323 mp

Az úton Aquileiától számított mérföldadat mindössze egy mérföldkövön (**Nr. 1**) fordult elő, de a lelőhelyek alapján további négy kövön (**Nr. 2-5**) feltételezhető. Az Aquileia-Emona szakaszon Emonától számított távolságot írtak két mérföldköre (**Nr. 8-9**), két továbbin csak feltételezhető (**Nr. 6-7**), az Emona-Celeia szakaszon pedig egy mérföldköre (**Nr. 10**). Utóbbi útszakasz Celeiához közeli részén került elő három mérföldkő (**Nr. 11-13**), amelyeken nem maradt fenn távolságadat, de területiális (és tartományi) hovatartozásuk vitán felül áll. A Celeia-Poetovio úton előkerült számos mérföldkő (**Nr. 14-41**) távolságát Celeiától számították, és néhányuk (**Nr. 16, 21-22, 35, 39**) *caput viae*je mutatja, hogy hordozóik az út Celeiához tartozó, azaz noricumai szakaszán

³⁴⁹ „Der Schluß der Stelle Quint. (4, 5, 22) wird nur verstanden, wenn man annimmt, daß (entsprechend den Überschriften der einzelnen Straßenzügen im Itinerar Ant.) auch in den Hauptstädten, von denen aus eine Zählung anhub, ein Stein aufgestellt war, welcher wenigstens die Gesamtlänge der Straße, meist aber auch die einzelnen Stationen derselben übersichtlich angab.” F. Berger Rutilius Namat. II. 7 idézetét is hasonlóképpen értelmezi, amelyben az „*inscriptus lapis*” nem csak számmal (mér földadattal) volt ellátva, hanem feliratozva is volt (Berger 1883, 11).

³⁵⁰ Kiss-Sosztarits 1998, 104.

³⁵¹ Császári beavatkozás történt a *Rundictes* törzs és Caius Laecanius Bassus út birtokjogát érintő vitájának rendezésére (CIL V 698). V. ö. Slapšak 1977, 122-128.

³⁵² V. ö. Kaus 2006, 136.

áltak. Érdekes, hogy a feliratok többségén csak a távolságot szerepel, az *origo* még csak rövidítve sem (Nr. 14-15, 17, 19-20, 24, 29-33, 36, 40). A Celeia-Poetovio útszakaszon egyetlen kivételt találhatók, amely már Poetoviótól adta meg a távolságot (Nr. 43). A Poetovio-Savaria közötti szakaszon mindössze egy mérőkövön felirata rendelkezik útfővel (Nr. 44 a Poetovio), és további négy mérőkövön (Nr. 45-48) állhatott ugyanez az *origo*. A Nr. 49 mérőkövön teljes útszakasz hosszát adta meg (a Roma Savariam), tehát nem szerepel rajta Savariától mért távolságot. Két további, Szombathelyen előkerült mérőkövön (Nr. 56-57) ehhez az úthoz való tartozása bizonytalan, egyiken szerepel, másikon csak kiegészíthető az útfő megnevezése. Hozzájuk hasonlóan a kohfidischi, Savariát útfőként megjelölő mérőkövön (Nr. 59) is csak feltételezésre alapítva köthető a Poetovio-Savaria úthoz.³⁵³ Scarbantia útfőként való feltételezéséről esett már szó, Carnuntumtól számított mérőkövön pedig két mérőkövön került (Nr. 52-53), bár utóbbi esetében újabb egy eltérő olvasat jelent meg, amely szerint éppen Scarbantia lenne a *caput viae*.³⁵⁴

Az egyes útfők közötti határpontok megállapítása a kevés mérőkövön által kísért Borostyánkő úton nem olyan egyszerű, mint a sűrű Brigetio-Aquincum úton, ahol a határ közelében mérőkövönként állítottak *miliarium*okat. A határpontok meghatározásánál ezért a mérőkövek mellett a territoriumok kiterjedését is figyelembe kell venni, bár a mérőkövek territorium-jelző szerepét többször kétségbe vonták.³⁵⁵

Aquileia és Emona között a mérőkövvel rendelkező mérőkövek az Aquileiától számított 17. és az Emonától számított 8. mérőköv mutatják azt a két szakaszt, amelyek útfelügyeleti határát jelzik. A két város közötti területiális határ a Hrušica hágójánál (*ad Pirum summas Alpes*) volt, így a két várostól kiinduló mérőkövszámítás is itt találkozott. Ezt a helyet mérőkövvel is megjelölték, amelynek azonban a távolságadata nem maradt fenn, így az sem állapítható meg, hogy melyik várostól számították a kö távolságát. Ha Aquileiától mérték, úgy 46 mérőkövet, ha Emonától, akkor 26 mérőkövet jelezhetett a mérőköv.

Emona és Celeia között a mérőkövek mindössze az Emonától számított 5., és a Celeiától számított legfeljebb 1. mérőkövet jelölnek távolságot. Az Itália és Noricum között ismert határ azonban valószínűsíthető, hogy a mérőkövszámításban is Atrans jelentette a határpontot.³⁵⁶ A térképen mért távolságok alapján Atrans az Emonától számított 25. és a Celeiától számított 23. mérőkövnél feküdt, amivel az *Itinerarium Antonini* távolságadatai is megegyeznek.

Celeia és Poetovio között került elő a Borostyánkő út legtöbb mérőköve, ám ezek többsége nem a feltételezett határpont közelében, hanem a Celeiához közeli szakaszon állt. Celeiától mért távolságot egészen a 12. mérőkövig ismerünk, Poetoviótól mért adat csak egyetlen, a város közvetlen közelében (*a Poetovione mp I?*) előkerült mérőkövön tűnt fel. Az út középső szakaszáról két mérőköv ismert. Az egyik a Dravinja átkelő mellett került elő, távolságadata Celeiától 16 mérőkövet lehetett. A másik Šmartno na Pohorjából ismert, ám ez jóval távolabb esik a nyomvonalától, így a távolságszámításban nem vehető figyelembe. A két város territoriuma, illetve Noricum és Pannonia között a határ a Dráva mentén bizonytalan, de az út nyomvonalán, amely a Pohorje déli oldalán futott, *mansio Ragundone* (vagy *Ragando*) még Noricum területén volt.³⁵⁷ Ragando távolsága Celeiától az *Itinerarium Antonini* szerint 18 mérőkövet,

³⁵³ Weber 1968-1971, 144-145. Nr. 23. és táblázat Anm. 3.

³⁵⁴ Kaus 2006, 136.

³⁵⁵ Mommsen 1877, 490; Laing 1908, 15-34. Pekáry 1967, 138-148. Pekáry 1989, 489. V. ö. Rathmann 2003, 113.

³⁵⁶ Graf 1936, 59-60. Mócsy-Szilágyi 1990, 119. v. ö. Mócsy 1962, 660.

³⁵⁷ Mócsy in: PRK 53-54.

azonosítása Spodnje Grušovje régészeti objektumaival biztosra vehető.³⁵⁸ A térségben húzódó három város (Celeia, Poetovio és Flavia Solva) és két tartomány határai teljesen bizonytalanok. Celeia territoriumának határvonalát újabban *Ragando* és Slovenske Konjice között húzta meg I. Lazar (*Ragando* még Noricumhoz tartozó), ami Slovenske Konjicénél fordul északra.³⁵⁹ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a tanulmányhoz tartozó térképen a tartományhatárt egy jóval keletebbre húzódó észak-déli egyenes vonal jelzi nagyjából Stražgonjca vonalánál,³⁶⁰ közte tehát Flavia Solva territoriuma található. Flavia Solva és Celeia között a határ a Pohorje hegyvonulata volt, amelynek a keleti lábánál futott a két város közötti út. Ez az út teljes egészében noricum területén húzódott.³⁶¹ Az általánosan elfogadott véleménnyel szemben, hogy a Čadramnál talált, a *Termunes*nek, azaz a határistennőknek tett fogadalom³⁶² Noricum és Pannonia határát jelezte, újabban felvetődött, hogy az a két noricum település határán állt.³⁶³ Emellett szólna az, hogy a Solva-Celeia út csak így vezethet teljes hosszában noricum területen, ellene viszont az, hogy így Solva territoriumának kiterjedése dél felé valószínűtlenül megnőne.³⁶⁴ Ebben az esetben viszont azt kellene feltételezni, hogy a Celeia-Poetovio út egy rövid szakaszon Flavia Solva területén vezetne keresztül. A mérföldszámítás szempontjából ennek csak annyi a jelentősége, hogy – noha egyelőre valószínűtlennek tűnik – nem lehet teljesen kizárni annak a lehetőségét, hogy Flavia Solva is szóba kerülhet az érintett szakaszon, mint *caput viae*.

A Poetovio-Savaria szakaszon egyelőre kettő útfőt ismerünk biztosan, Poetoviót és Savariát. A közöttük fekvő Salla (és talán *municipium Halicanum*?) territoriumán nem került elő mérföldkö. A határpont megállapítása mérföldkövek alapján nem lehetséges, hiszen az egyetlen, távolságadattal és *caput viae*vel rendelkező mérföldkövet Poetoviótól 14 mérföldre állították, a következő pedig már Savaria városában került elő. A városi territoriumok közötti határok feltehetően megegyeztek a mérföldszámítás és az útfelügyelet kialakult területeinek határaival, amelyeket talán a Mura és talán a Rába³⁶⁵ képezhettek.

Savaria és Scarbantia között mérföldkövek híján nem állapítható meg a mérföldszámítás rendszere, a két város közötti territoriális határ valószínűleg a Répce volt.³⁶⁶

A Scarbantia és Carnuntum közötti területi határ megállapításánál fontos szerepet játszanak a mérföldkövek. A brucki kő egyértelműen carnuntumi adatot mutat, az oslípi újabban vitatott, pedig lelőhelyéből kifolyólag nagy jelentősége van a mérföldkönek a területi hovatartozás és a két territorium kiterjedésének megállapításában.³⁶⁷ A Sopronban előkerült mérföldkö nagy valószínűséggel a *Scarbantia* mérte a távolságot.³⁶⁸ A mérföldszámítás szempontjából vett területek – és így a territoriumok – elhatárolása mindezek miatt teljes biztonsággal nem valósítható meg.

³⁵⁸ Pahič 1984, 271, 276.

³⁵⁹ „The border ran along the river Sava to the river Sotla, the modern border between Slovenia and Croatia. It then turned and ran north beside the river sotla. It reached the Ragando station (Spodnje Grušovje) in the east and then ran through Slovenske Konjice and turned north.” (Lazar 2002, 72)

³⁶⁰ Lazar 2002, 73, Fig. 2.

³⁶¹ Klemenc-Saria 1939, 78-79; Horvat et al. 2003, 160.

³⁶² IlJ 405.

³⁶³ Alföldy 1974, 99, 44. lábjegyzet.

³⁶⁴ Hudeczek 1988, 24.

³⁶⁵ Mócsy 1959, 36.

³⁶⁶ Mócsy 1959, 36.

³⁶⁷ V. ö. Mócsy 1959, 45. is a mérföldkö *caput viae*je alapján vélte Carnuntum territoriumát eddig húzódni.

³⁶⁸ Lőrincz 1990, 118.

3.2.9 A Borostyánkő út története a mérföldkövek tükrében

A Borostyánkő út valamennyi útszakaszát összesítve az út történetét az ismertté vált mérföldkövek alapján az alábbiak szerint foglalhatjuk össze:

1. Az út kiépítése az 1. században (talán Claudius alatt?) Savariáig (Nr. 49)
2. Útjavítások a 2. században Celeia territoriumán, noricum területen (Nr. 17, 24, 33, 19, 29, 20, 30, 40, 14) és az Itáliához tartozó Emona territoriumán (Nr. 6).
3. Általános, Septimius Severus kori útjavítás a Borostyánkő út noricum (Nr. 13, 15, 21, 31) és pannoniai (Nr. 43, 51) szakaszain.
4. Severus kori útjavítások a Celeia-környéki szakaszokon (Nr. 31, 13, 16, 22, 32, 34, 35, 11).
5. Útjavítások a katonacsászárok korában Celeia környékén (Nr. 37, 36, 12), és Pannonia Superiorban (Nr. 53, 44).
6. 4. századi javítások az út itáliai és noricum szakaszain.

A Borostyánkő útra vonatkozóan megállapítható, hogy a Felső-Pannoniában előkerült mérföldkövek elenyésző mértékűt képviselnek az itáliai és főként a noricum területek felirataihoz képest. Az út története szempontjából kiemelkedően fontos, a Rómától Savariáig húzódó teljes útszakasz távolságát feltüntető, az út építésével is összefüggésbe hozható mérföldkövet viszont pannoniai területen állították fel. A 2. századbeli hiátus után feltehetően a teljes pannoniai szakaszt megjavították a Septimius Severus kori nagy útjavítások során, majd Volusianus és Valerianus két mérföldköve Felső-Pannonia két végéből egy újabb útjavítási kampányra utalhat, ami a 3. század 50-es éveiben zajlott. Az ezt követő időszakból nem került elő mérföldkő a Borostyánkő út pannoniai szakaszáról. Fontos leszögezni ugyanakkor, hogy a tartományban a fő nyomvonalból leágazó, még a Borostyánkő út sávjához tartozó utak (Poetovio-Flavia Solva, Savaria-Flavia Solva, Savaria-Arrabona, Scarbantia-Aquae-Vindobona, Scarbantia-Mutenum-Vindobona) mérföldköveinek vizsgálata tovább árnyalhatja a képet az út történetéről, mivel a tartomány meglehetősen kisszámú emlékanyaga nagyobb területet átfogó vizsgálatok több eredménnyel szolgálhat.

A Borostyánkő út mérföldköveinek kronológiai áttekintő táblázata:

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
49	Szombathely	Roma-Savaria	PS	Roma	675	Ismeretlen	1. század
50	Szombathely	Poetovio-Savaria	PS			Ismeretlen	1. század
17	Škofja vas	Celeia-Poetovio	N	Celeia	3	Traianus	101-102
24	Ivenca	Celeia-Poetovio	N	Celeia	6	Traianus	102
33	(Vitanje)	Celeia-Poetovio	N	Celeia	8	Traianus	99
19	Škofja vas	Celeia-Poetovio	N	Celeia	3	Hadrianus	132
29	Ivenca	Celeia-Poetovio	N	Celeia	6	Hadrianus	132
6	Logatec	Aquileia-Emona	I	(Emona)		Ismeretlen	2. század
20	Škofja vas	Celeia-Poetovio	N	Celeia	3	Antoninus Pius	142-145
30	Ivenca	Celeia-Poetovio	N	Celeia	6	Antoninus Pius	143-144
40	Stranice	Celeia-Poetovio	N	Celeia	12	Antoninus Pius	142-144
14	Celje	Celeia-Poetovio	N	(Celeia)	1	Marcus Aurelius	161
15	Celje	Celeia-Poetovio	N	(Celeia)	1	Septimius Severus	200/214
21	Škofja vas	Celeia-Poetovio	N	Celeia	3	Septimius Severus	201
43	Zgornja Hajdina	Celeia-Poetovio	PS	Poetovio		Septimius Severus?	198-201?
51	Sopron	Savaria-Carnuntum	PS	(Scarbantia)		Septimius Severus	201

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
31	Ivenca	Celeia-Poetovio	N	Celeia	6	Septimius Severus /Caracalla	200/214
13	Celje	Emona-Celeia	N	(Celeia)		Septimius Severus/Caracalla	200/214
16	Celje	Celeia-Poetovio	N	(Celeia)	(1)	Macrinus	217
22	Škofja vas	Celeia-Poetovio	N	Celeia	3	Macrinus	217
32	Ivenca	Celeia-Poetovio	N	Celeia	6	Macrinus	218
34	Lindek	Celeia-Poetovio	N	Celeia	9	Macrinus	218
35	Lindek	Celeia-Poetovio	N	Celeia	9	Elagabalus	218-222
11	Celje	Emona-Celeia	N	Celeia		Elagabalus	219
37	Stranice	Celeia-Poetovio	N	(Celeia)		Maximinus Thrax	236
36	Stranice	Celeia-Poetovio	N	Celeia	11	Maximinus Thrax	236
53	Bruck/Leitha	Savaria-Carnuntum	PS	Carnuntum		Volusianus	251-253
44	Ormož	Poetovio-Savaria	PS	Poetovio	14	Valerianus	258
12	Celje	Emona-Celeia	N	Celeia		II. Claudius	268
7	Logatec	Aquileia-Emona	I	(Emona)		Carus, Carinus, Numerianus	283
10	Emona	Emona-Celeia	I	Emona	5	1. tetrarchia	293-305
1a	(Podgora)	Aquileia-Emona	I	Aquileia	17	2. tetrarchia	305-306
2	Ajdovščina	Aquileia-Emona	I	(Aquileia)		2. tetrarchia	305-306
23a	Škofja vas	Celeia-Poetovio	N	Celeia	(3)	2. tetrarchia	305-306
1b	(Podgora)	Aquileia-Emona	I	Aquileia	17	Licinius	308-324
23b	Škofja vas	Celeia-Poetovio	N	Celeia	(3)	II. Constantius	337-340
38	Stranice	Celeia-Poetovio	N	(Celeia)		II. Constantius	337-340
4	Trillek	Aquileia-Emona	I	(Aquileia)		Julianus	361-362
5	Hrušica	Aquileia-Emona	I	(Aquileia/ Emona)		Julianus?	361-363?
3	Senobor	Aquileia-Emona	I	(Aquileia)		Valentinianus	364-367
39	Stranice	Celeia-Poetovio	N	Celeia		Valentinianus	364-367
25	Ivenca	Celeia-Poetovio	N	(Celeia)	(6)	Ismeretlen	
26	Ivenca	Celeia-Poetovio	N	(Celeia)	(6)	Ismeretlen	
27	Ivenca	Celeia-Poetovio	N	(Celeia)	(6)	Ismeretlen	
28	Ivenca	Celeia-Poetovio	N	(Celeia)	(6)	Ismeretlen	
41	Slovenske Konjice	Celeia-Poetovio	N	(Celeia)		Ismeretlen	
45	Hum	Poetovio-Savaria	PS	(Poetovio)		Ismeretlen	
46	Hum	Poetovio-Savaria	PS	(Poetovio)		Ismeretlen	
47	Hum	Poetovio-Savaria	PS	(Poetovio)		Ismeretlen	
48	Hum	Poetovio-Savaria	PS	(Poetovio)		Ismeretlen	
8	Log	Aquileia-Emona	I	Emona	8	Ismeretlen	
9	Brezovica	Aquileia-Emona	I	Emona	4	Ismeretlen	
52	Oslip	Savaria-Carnuntum	PS	(Carnuntum)		Ismeretlen	

3.2.10 A Borostyánkő úthoz kapcsolódó utak

Az észak felé vezető Borostyánkő fő nyomvonalából több helyen ágaznak le hasonló fontosságú utak, amelyeket részben mérőldkövek, részben *itinerarium*ok és terepjelenségek alapján sikerült azonosítani.³⁶⁹ Mérőldkövek jelenléte alapján feldolgozásra kerültek a következő utak: az *Itinerarium Antonini* négy utat ad meg, amelyek közül az egyik Savariában ágazott le Arrabona felé – ez a Borostyánkő úttal

³⁶⁹ A dolgozatban csak azok az utak szerepelnek, amelyek mentén mérőldkövek kerültek elő.

együtt főként a kora császárkorban volt kiemelkedő jelentőségű –, a másik Aquincum felé, két további pedig Scarbantiából vezetett Vindobonába, amelyek főleg a késő császárkor közlekedésében játszottak fontos szerepet. Két további, *itinerarium*okban nem szereplő út ókori használatára utal egy-egy mérőldkő Poetovio és Flavia Solva, illetve Savaria és Flavia Solva között.

3.2.11 Poetovio-Flavia Solva

(Az útszakaszt a 38. számú térkép ábrázolja.)

A Borostyánkő út Celeia-Poetovio közötti szakaszából két út is ágazott le a Dravsko polje felé Flavia Solva felé – ezekről az utakról egy-egy mérőldkövet ismerünk Spodnje Hoče (Nr. 54) és Starše (Nr. 55) településekről.

A nyugati út, amely inkább a Flavia Solvától Celeia és a pohorjei bányák felé vezető forgalmat szolgálta, Šikolénál ágazott le a Borostyánkő útból,³⁷⁰ és a Dravsko polje nyugati szélén, a Pohorje keleti lábainál vezetett észak felé. Nagy valószínűséggel az út teljes szakasza noricum területén húzódott.³⁷¹ A Nr. 54 mérőldkő lelőhelye, Spodnje Hoče már Flavia Solva territoriumán feküdt,³⁷² ezért feltehetően a kő egykori távolságadatát is Solvától számították.

(a Poetovione mp VII?)

A keleti út Spodnja Hajdinánál ágazott le a Celeia-Poetovio útból, és a Dráva jobb partján haladt észak felé; ez az út már tartományok közötti összeköttetés volt, hiszen közvetlenül a pannoniai Poetovio és a noricum Solva között vezetett. Az út nem szerepel sem az *itinerarium*okban sem a *Tabula Peutingeriana*n, és terepi megfigyelések sem rögzítették eddig a nyomvonalat.³⁷³ A feltételezések mellett az eddigi legfontosabb bizonyíték az út léte a Staršénál (St. Johann) előkerült Nr. 55 mérőldkő. A kő lelőhelyének területiális – és így tartományi – hovatartozása vitatott. A mérőldkő felirat formulájából noricum hovatartozásra következtettek,³⁷⁴ de a településen előkerült egyéb köemlékek a Poetovióhoz tartozást erősítik.³⁷⁵ Nem kizárt, hogy éppen a tartományi határ húzódott itt.³⁷⁶ A mérőldkő lelőhelye 10,1 km-re (6,8 mp) található Poetoviótól, a Dráva jobb partján feltételezett útvonalon mérve. Amennyiben az eredeti felállítási hely is a közelben volt, a mérőldkő a Poetoviótól számított 7. mérőldet jelölhette.

Térképen mért adatok			Mérőldkő					Térképen mért adatok ↑		Táv. diff.
Km	MP	Útvonal állomásai	Leelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság -adat	CV	Km	MP	MP
0	0	Poetovio						0	0	
10,1	6,8		Starše	55		(VII?)	(Poetovio?)	10,1	6,8	

Jelmagyarázat: = határ; ≠ folyóátkelő; ≡ útelágazás; ▲ épület, tábor, település; m több mérőldkő; p palimpsestus felirat

³⁷⁰ Pahič 1984, 274.

³⁷¹ Klemenc-Saria 1939, 78-79.

³⁷² A településtől délre fekvő Slivnica az ott előkerült köemlékek alapján Flavia Solva territoriumához tartozott. V. ö. Hudeczek 1988, 23.

³⁷³ XVII. számú út Šašel 1975, 77, Sl. 19-en. V. ö. Pahič 1984, 277.

³⁷⁴ Deringer 1953, 738-739, Nr. 4. sz. alatt a noricum mérőldkövek közé sorolta. Ld. még Alföldy 1974, 60. Anm. 55. v. ö. Hudeczek 1988, 23, Anm. 16.

³⁷⁵ Mócsy 1959, 30. Horvat et al. 2003, 160.

³⁷⁶ Polaschek 1936, 982; Deringer 1953, 749. v. ö. Hudeczek 1988, 23, aki szerint ez nem eléggé megalapozott.

A mérföldkövet Hadrianus korában állították, hasonlóan egy másik, Pannonia és Noricum között vezető (feltételezett) út mentén előkerült mérföldkőhöz (Nr. 59). Mindkét feliratot ugyanazon évben, 132-ben állították, és szövegezésükben is csak kevés eltérés figyelhető meg (*proconsuli* cím hiánya a Nr. 59 feliraton).

3.2.12 Savaria-Flavia Solva vagy Savaria-Vindobona

(A útszakasz feltételezhető nyomvonalát a 39-40. számú térképek ábrázolják.)

Savariától nyugat felé vezető út ókori forrásokban nem fordul elő; a disszertációba való felvételét szintén kizárólag mérföldkőnek köszönheti.

a Savaria mp ?

A Nr. 56-57 mérföldkövek Savaria nyugati városfalánál kerültek elő másodlagos helyzetben. A lelőhelyen (Járdányi Paulovics István Romkert) fontos utak kereszteződése található.³⁷⁷ Innen indult a nyugat felé, a Perint-patak hídjához vezető út, de kérdéses, hogy a hídtól tovább a nyugat-délnyugati irányban, azaz Kohfidisch felé vezetett-e, vagy nyugatra, a vízvezeték mentén húzódó út nyomvonalán a Pinka völgyébe, és talán onnan északra. A kereszteződésből észak és dél felé is indult egy-egy út, amelyek a Borostyánkő út Carnuntum és Poetovio felé vezető szakaszát képezték a nyugati városfal mentén. A mérföldkövek lelőhelye tehát négy út kereszteződésénél található. A kereszteződés délnyugati oldalán az út bazaltborításába beépítve fekszik egy négyszög alakú, feltételezett mérföldkő bázis (Nr. 58),³⁷⁸ amely, ha valóban mérföldkő állt egykor rajta, a több irányban elágazó utak *origója* is lehetett. A Nr. 56-57 mérföldkövek eredeti felállítás helye és az útszakasz, amelyet jeleztek, valószínűleg ismeretlen marad, de a lelőhelyen található út kereszteződés elég jelentős helyszínek tűnik ahhoz, hogy a két fő eredeti felállítási helyét is (feltételelesen) hozzá kössük. A helyszín jelentőségét tovább növeli, hogy Savaria *pomeriuma* is itt volt. A mérföldkövek a topográfiai csoportosításban a nyugat felé kivezető úthoz kerültek, bár fennáll a lehetősége, hogy a Borostyánkő út Savaria környéki szakaszáról szállították át őket a városfal megerősítéséhez kőanyagának.

a Savaria mp [XIII?]

A Nr. 59 mérföldkő lelőhelye állítólag a Kohfidisch (Gyepűfüzes, Ausztria) melletti Csaterberg volt,³⁷⁹ majd jó ideig a gróf Erdődy család gyepűfüzesi kastélyának udvarán feküdt.³⁸⁰ A lelőhely alapján a mérföldkő első feljegyzője, A. Barb szerint a mérföldkő egy Savariából a Pinka völgyén át észak felé, a Bécsi-medencébe vezető út mellett állt, amely nagyjából Wöllersdorfnál érte el a Scarbantia-Vindobona út nyugati ágát.³⁸¹ Ezt a véleményt ismertette E. Weber, ám mind a mérföldkő lelőhelyét, mind az úthoz való tartozását bizonytalannak vette. Szerinte a kő – még ha a Csaterberg lelőhely bizonyos is lenne –, biztosan nem *in situ*, hanem inkább magyarországi területen került elő, és az Erdődy grófok vitették Kohfidischre. Topográfiai beosztásában ezért feltételeken a Borostyánkő út Poetovio-Savaria közötti szakaszához sorolta a feliratot.³⁸² Korábbi tanulmányomban magam is elfogadtam ezt a véleményt, amelyet a kohfidischi lelőhelyről K. Kaus szóbeli közlése is alátámasztott.³⁸³ A Borostyánkő út noricum szakaszán előkerült további Hadrianus kori, ráadásul ugyanabból az évből származó mérföldkövek (Nr. 19, 29,

³⁷⁷ Buócz 1991, 17.

³⁷⁸ Kiss-Sosztarits 1998, 104. Anm. 10.

³⁷⁹ Weber 1968-1971, 144.

³⁸⁰ Barb 1932-33, 77, Nr. 82. Weber 1968-1971, 144.

³⁸¹ Barb 1929, 40. Anm. 4a.

³⁸² Weber 1968-1971, 144-145. Nr. 23. és táblázat Anm. 3.

³⁸³ Kiss-Sosztarits 1998, 103, Anm. 9.

34), valamint az Erdődy család további birtokai Szombathely környékén (vépi kastély) szintén erősítik a lehetőséget, hogy a mérföldkö eredetileg a Borostyánkő út Savaria környéki szakaszán állt.

Az utakat, territoriumokat csak érintőlegesen tárgyaló cikkekben általában a problematikát mellőzve említik a mérföldkövet, mint „ami a Flavia Solva felé menő út mentén állhatott”.³⁸⁴ Flavia Solva felé vezető utat feltételezett Tóth E. is.³⁸⁵

A mérföldkövek elszállítására, és az ebből következő téves lelőhely-megjelölésre, valamint nem létező útszakaszok kitalálására figyelmeztető példa a **Nr. 281** mérföldkö esete, amelyet szalki előkerülése után Festetich gróf szalkszentmártoni, majd később keszthelyi kastélyába vittek.³⁸⁶ Ezért fordulhatott elő, hogy W. Kubitschek – nem ismervén a mérföldkö eredeti előkerülési helyét – a távolságadat rövidítését *ab Aq(ua)* [*Viva?*] oldja fel,³⁸⁷ és ebből egy Aqua viva-Mogetiana út (ami egy nagyobb, Andautonia és Aquinckum között vezető út középső szakasza lenne) létét alapozza meg.³⁸⁸ A kohfidischi kő esetében azonban nincs közvetlen bizonyíték az átszállítás elméletének alátámasztására, ráadásul K. Kaus lelőhelyről alkotott véleményét (ld. fent) felidézve kétséges lehet, hogy ha a Csaterberg topográfiai és geomorfológiai adottságai sem engedik meg, hogy benne eredeti felállítási helyet lássunk, akkor miért szállították volna oda később a mérföldkövet? A bizonyítékok hiánya és az apró ellentmondás miatt ismételtelen meg kell vizsgálni a lelőhely és a Savariától nyugatra feltételezett út vagy utak körülményeit.

A hegy a mai Kohfidisch településtől keletre található, Savariától 12,8 mp (19 km) távolságra nyugat-délnyugati irányban. Az irány és a topográfiai adottságok eleve kizárják azt, hogy a mérföldkö esetleg a Savaria-Vindobona út mellett állt volna, hiszen egy nyugatra, majd északra vezető út nyomvonala csak a várostól nyugatra emelkedő hátságtól északra, nagyjából a savariai vízvezeték vonalán (Sé, Torony, Dozmat) lenne elképzelhető, nem pedig ellenkező irányban, nehezebb terepi adottságok között.³⁸⁹ Mócsy A. korábban a Pinka völgyén keresztül Noricumba vezető út bizonyítékát látta a mérföldköben, illetve annak lelőhelyében.³⁹⁰

A Poetoviótól nyugatra, a Pohorjében előkerült **Nr. 42** mérföldkö lelőhelye kapcsán felmerült, hogy talán nem az ismert, Celeia-Poetovio közötti *via publica*, hanem a hegységben működő kőbányát Poetovióval összekötő út mentén állt, vagy esetleg a mérföldkö a készítés helyén maradt, és nem került felállításra. Kohfidisch esetében sem lehet figyelmen kívül hagyni ezt a lehetőséget. Savaria kőanyag-szükségletét a közeli

³⁸⁴ Mátyás 2007, 183.

³⁸⁵ Tóth 1998, 23 és 11, 4. kép.

³⁸⁶ CIL 10650. Erdélyi-Fülep 1954, Nr. 312.

³⁸⁷ Kubitschek-Loewy 1879, 161.

³⁸⁸ Kubitschek-Loewy 1879, 163.

³⁸⁹ A szervizút lehetőségét Derdák F. és Kiss G. vetette fel (Derdák-Kiss 2000, 88-89), a vízvezeték pontos nyomvonalatát legújabban Anderkó K. foglalta össze (Anderkó 2007, 9-46). A szervizút egy lehetséges leágazása lehet a K. Kaus által Burgenlandban, a Pinka északi oldalán megfigyelt, K-Ny-i irányú út (K. Kaus szóbeli közlése alapján Derdák-Kiss 2000, 89). Ez az út lehet a Pinkafeldre (Pinkafő) vezető út elődje, és talán egy Savaria-Vindobona út része. Ehhez kapcsolódóan egy az úthálózat szempontjából nem feltétlenül fontos körülmény a köemlékek elterjedése a térségben, amelyet azonban meg kell említeni. M.-L. Krüger tette közzé a Savaria territoriumának nyugati részén előkerült köreliefek elterjedési térképét, amelyből kitűnik, hogy a reliefek többsége a Pinka felső folyásának térségében, de a Savariától nyugatra található dombvidéktől kizárólag északra került elő, dél felé egészen Raxig nem található köemlék (Krüger 1974, Fundortkarte – Savaria territoriumának elterjedési térképe). Amennyiben ez az inkább a lakottságra vagy a romanizációra jellemző tényező figyelembe vehető volna az utak vonalának megállapításában is, úgy valóban egy Savariától északnyugatra vezető útvonal létezésére lehetne következtetni. Egy másik körülmény a római halomsírok elterjedése lehet, amelyek éppen a Savariától nyugatra elterülő dombvidéken találhatók meg nagy számban. Ebből általában a bennszülött lakosság jelenlétére szoktak következtetni (v. ö. Lányi 1990, 247), aminek római közutakra vonatkozó jelentősége – véleményem szerint – nincs.

³⁹⁰ Mócsy 1962, 666-667.

Alpok keleti nyúlványaiban működő kőbányákból elégitették ki. Két ilyen bányát ismerünk: az egyik a **Nr. 49** mérföldkő kőanyag-meghatározása alapján a Kőszegi-hegységben (Rechnitzer Einheit) található,³⁹¹ míg a másik éppen a Kohfidisch közvetlen közelében lévő, a közelmúltig működő felsőcsatári kőbánya vagy annak környezete, ahonnan az elsősorban építőanyagként használt ún. „csatári kő” származik.³⁹²

A **Nr. 59.** mérföldkő, amennyiben lelőhelye az eredeti felállítás hely közelében feküdt, körülbelül félúton volt Savaria és a tartományhatár – amelynek vonalát a Lafnitznál sejtik³⁹³ – között. Tartományi határt ezért valószínűleg nem jelzett, és a felállítás helye nem utal egyéb határvonalra (territorium határ) sem. Meg kell azonban jegyezni, hogy Savaria territoriumán belül létezett egy belső osztás, amely a síkságot a hegyvidéktől, illetve a bennszülöttek területét a colonia felparcellázott territoriumától elválasztotta. Ez a határ pedig nagyjából a Vashegy, a Pinka és a Kőszegi-hegység vonalán húzódott, amióta a bennszülöttek szállásterülete a várostól nyugatra található hegyvidékre szorult vissza a colonia alapítása után.³⁹⁴

Savariától nyugatra mindössze négy mérföldkő ismert, amelyek közül csak kettő rendelkezik keltező felirati elemekkel. Az egyik biztosan keltezhető Hadrianus korára (132), a másikat pedig a felirat töredékessége miatt csak a formulája datálja a 3. századra: *[--- p]ontes et vias | vetustate conlabs(as) | restituit*. Ezzel megegyező formula csak Caracalla 213-as győri (**Nr. 140**) és Volusianus 251-253 között állított brucki mérföldkövén (**Nr. 53**) olvasható. Caracallát megelőzően hasonló, részletes formulát csak Septimius Severus alatt alkalmaztak, de ott többes számban (*restituunt*). Ezen a feliraton viszont csak egy császár neve szerepelhetett, társuralkodó nélkül, ezért a szombathelyi mérföldkő korát a Caracalla-formula *terminus post quem* keltezi. Felső-Pannóniában, a Drávától északra eső terület legkésőbbi mérföldkövei 258-ra keltezhetők (Valerianus: **Nr. 44** ill. Valerianus Caesar: **Nr. 74, 127, 133**), így nem valószínű, hogy a **Nr. 56** mérföldkő ennél az időpontnál később készült volna. A mérföldkő kora mindezek alapján 213 és 258 közé tehető. A **Nr. 57** mérföldkőnek csak a távolságadatából maradt fenn betűtöredék, így nem keltezhető, és a feltételezett mérföldkőbázis (**Nr. 58**) sem.

A Savariától nyugatra vezető út (utak?) mérföldköveinek kronológiai áttekintése:

Nr.	Lelőhely	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
59	Kohfidisch	PS	Savaria		Hadrianus	132
56	Szombathely	PS	Savaria		Ismeretlen	213-258
57	Szombathely	PS	(Savaria)		Ismeretlen	
58	Szombathely	PS				

3.2.13 Savaria-Arrabona-(Brigetio)

(Az útszakaszt a 41-49. számú térképek ábrázolják.)

A Borostyánkő útból Savariánál leágazó és a Rába mentén északkelet felé vezető út már a kora római időkben (1. század első fele) fontos hadiút volt, amely a Rába-

³⁹¹ Hasonló anyagból készült a CIL III 4222 kőtábla is (Müller 1998,107).

³⁹² Az oszlopokat, épülettárgazatokat nem számítva ez volt Savaria köépületeinek szinte kizárólagos építőanyaga. A bánya pontos helye egyelőre ismeretlen. A felsőcsatári kőbányához vezető utat ábrázol térképén Tóth E. (Tóth 1998, 11, 4. kép).

³⁹³ Legutóbb: Scherrer 2003, 58.

³⁹⁴ Mócsy 1959, 38.

torkolatnál kiépített erőd, Arrabona utánpótlását szolgálta.³⁹⁵ A 3. században összeállított *Itinerarium Antonini* az útszakasz állomásait már a Savaria-Brigetio út részeként sorolta fel, amelynek Arrabona és Brigetio közötti szakasza a limesút nyomvonalával egyezik. Az Arrabona-Brigetio szakasz mérföldöveit a limesúthoz soroltam.

A Savaria-Brigetio út Arrabonáig vezető szakaszát Tóth E.,³⁹⁶ K. Palágyi S.³⁹⁷ és Szőnyi E.³⁹⁸ kutatásai nyomán ismerjük, a limesúttal megegyező nyomvonalát újabban Visy Zs. foglalta össze.³⁹⁹

Az út Vas megyei nyomvonala nagyon jól ismert Tóth Endre 1970-es években végzett terepkutatásai óta.⁴⁰⁰ Az út régészetileg azonosított vonala Szombathelyről a mai Sági utca vonalán halad nyílegyenesen kelet felé, egészen Sárvárig, ahol több irányváltztatás után a Végh malom mellett létesített útállomás⁴⁰¹ mellett érte el a Rábát.⁴⁰² Az átkelő ellenőrzését a túlsparti katonai tábor⁴⁰³ látta el, és ettől délre épült ki a polgári település,⁴⁰⁴ amelyet feltehetően az *Itinerarium Antonini*-ből ismert Bassianával⁴⁰⁵ azonosíthatunk. Sárvárnál útelágazás található, ahonnan az út északi ága Arrabona és Brigetio, déli ága pedig Aquincum felé fut tovább.⁴⁰⁶ Az arrabonai út töltése a kemenesszentpéteri erdőben ma is jól megfigyelhető.⁴⁰⁷ Az út Győr megyei nyomvonala terepbejárási megfigyelések alapján a Kemenesszentpéter – Sobor (mérőldkő: Nr. 60) – Rába folyóátkelő, utána Mursella municipiuma, ahol két helyen sikerült ásatással azonosítani az út nyomvonalát,⁴⁰⁸ – Móríchida, Köhidi-dűlőnél Marcal-átkelő, majd Móríchidától Koroncóig a téti Űrgehely és Ferencháza-pusztá között feltételezhető.⁴⁰⁹ Arrabonától délre, a településtől kb. 6 km-re, Ménfőcsanakon került elő az út egy kb. 400 méteres szakasza.⁴¹⁰ Figyelemre méltó, hogy az út kavicsozása alatt Szőnyi E. egy cölöprendszer gödreit figyelte meg, amely minden bizonnyal az út alépitménye volt.⁴¹¹ Arrabona ismert temetői alapján a Mursella felé vezető út a mai győri Kálvária utca, Pápai út vonalában vezethetett ki a táborból.⁴¹² Az út Arrabona-Brigetio közötti szakasza a limesút részeként kerül elemzésre.

A Savaria és Brigetio közötti utat az *Itinerarium Antonini* teljes hosszában leírja, a *Tabula Peutingeriana* csak a limesúttal közös szakaszát jelöli. Az *Itinerarium Antonini* az út teljes hosszát 102 római mérföldben adja meg.⁴¹³ Az út következő állomásait sorolja fel: Savariát a tőle 18 mérföldre eső Bassiana követi, amit Gabler D. a Sárvár, Vég-malom

³⁹⁵ Ebből az útból ágazott le Sárvár területén az Aquincum felé vezető út is (Tóth 1977, 73).

³⁹⁶ Tóth 1977, 65-75.

³⁹⁷ MRT 4, 37/5. Palágyi 1992, 27-34.

³⁹⁸ Szőnyi 1999, 86-87.

³⁹⁹ Visy 1989; Visy 2000.

⁴⁰⁰ Tóth 1977, 65-75. Azóta a Savaria és Sárvár közötti szakaszon többször került sor légifényképezésre, legutóbb pedig a 84-es út és a Rába közötti nyomvonalszakasz geodéziai felmérését végeztük el 2004-ben (Kiss 2005, 276-277).

⁴⁰¹ Gabler 1991, 39-84. Gabler 1998, 237-328. Gabler 2000, 36-43.

⁴⁰² A szakaszt korábban Mócsy András járta be és írta le (Mócsy 1956, 98).

⁴⁰³ Buócz 1978, 68.

⁴⁰⁴ Tóth 1977, 73-74. Buócz 1978, 69.

⁴⁰⁵ It. Ant. 262, 10.

⁴⁰⁶ Tóth 1998, 22.

⁴⁰⁷ MRT 4, 128-129, 37/5 és az út folytatása kelet felé MRT 4, 96, 26/8. lelőhely. Továbbá Palágyi 1992, 27-34; Tóth 1998, 23.

⁴⁰⁸ Szőnyi 1981, 88. Szőnyi 1999, 86.

⁴⁰⁹ Szőnyi 1999, 87.

⁴¹⁰ Szőnyi 1996, 97, 103.

⁴¹¹ Szőnyi 1996, 97.

⁴¹² Szőnyi 1992, 34-38; Szőnyi 1996, 97.

⁴¹³ It. Ant. 262,9.

területen feltárt útállomás objektumaival azonosított,⁴¹⁴ majd Mursella municipiuma, azaz Árpád, Dombföld következik,⁴¹⁵ amelynek Bassianától mért távolsága 34 mérföld. 20 mérföld után éri el az út Arrabonát, ahol csatlakozik a birodalom északi határa, és így a pannoniai rípa mentén is futó úthoz. A Brigetióig vezető szakasz hosszára mind az *Itinerarium Antonini*, mind a *Tabula Peutingeriana* 30 mérföldet ad meg. Az út térképen mért hossza 147,5 km, azaz 99,6 mp, ami több mint 2 mérfölddel kevesebb az *Itinerarium Antonini* adatánál.

A Savaria-Arrabona közötti útszakaszon összesen hat mérföldkö került elő. Az úton két ismert útfő volt a mérföldszámítás kiindulópontja: Savaria és Brigetio. Mursella nem szerepel mérföldkövek távolságadatában, így nem lehet eldönteni, hogy volt-e útfelügyeleti területe. A távolságszámítások Savaria keleti kapuja és Brigetio legiotáborának *porta principalis sinistráje* voltak.

a Savaria mp XLVII

A **Nr. 60** mérföldkö Sobor-Rábaszentandrás határában, a két település közti országtúllól északra került elő.⁴¹⁶ A mérföldadat nagyjából megfelel a Savariától mért távolságnak (46,6 mp), ezért az eredeti felállítási hely megegyezik a lelőhellyel, vagy hozzá nagyon közeli. Savaria territoriumát keleten és délen a Rábáig számítják,⁴¹⁷ amit Szőnyi E. szerint ez a mérföldkö látszik alátámasztani. Ezek alapján Mursella territoriuma dél felé csak alig néhány mérföld.⁴¹⁸ Kérdés az, hogy Mursellához rendelték-e útfelügyeleti területet, illetve állítottak-e Mursella territoriumán mérföldkövet a településtől számított mérföldadattal. Amennyiben Savaria territoriuma tényleg csak a Rábáig terjedt⁴¹⁹ – amit ez a mérföldkö semmiképpen nem igazolhat –, akkor Mursella nem volt útfelügyeleti központ és *caput viae*, mivel a territoriumán, a település közelében Savariától számították a mérföldeket. A mérföldkö viszont ebben az esetben a területiális határon túlnyúló mérföldszámítást bizonyítana Savaria és Mursella viszonyában. Ellenben, ha Mursellához útfelügyeleti szakasz vagy terület tartozott, akkor a sobori mérföldkö Savaria territoriumának határát jelöli, amelynek folytatása dél felé nagy valószínűséggel a Marcal folyó lehetett.

a Brigetione mp XXXVIII

Ménfőcsanak. 1995-ben egy bevásárlóközpont építését megelőző feltáráson öt római mérföldkö (**Nr. 61-65**) került elő egy helyen. A köveket a Savaria és Brigetio között vezető közút mentén, az út vízelvezető árkában találták. Az út menti árkok nyomvonala egy útkereszteződést rajzolt ki. Az északkelet-délnyugat irányú útból északi és déli irányban is elágaznak az árkok. Szőnyi E. az északi leágazást vízelvezetéssel magyarázta, a délit pedig az Sopianae-Arrabona út⁴²⁰ részének határozta meg.⁴²¹ A lelőhely legnagyobb jelentősége, hogy a mérföldkövek az eredeti felállítási helyük közvetlen közelében kerültek elő, és közülük három is rendelkezik a Brigetiótól 34 mérföldet megadó távolságadattal. A 34 mérföldet a győri mérföldkö (**Nr. 140**) távolságadata és az *itinerariumok* alapján Szőnyi E. reálisnak tartotta,⁴²² amit a térképi távolságmérés is nagyjából alátámaszt (33,3 mp). A

⁴¹⁴ Gabler 1991, 39-84; Gabler 1998, 237-328.

⁴¹⁵ Szőnyi 1981, 87-121.

⁴¹⁶ Szőnyi 1999, 87.

⁴¹⁷ Mócsy 1959, 45.

⁴¹⁸ Szőnyi 2002, 52.

⁴¹⁹ V. ö. Mócsy 1959, 36.: „Über die Ostgrenze haben wir keine genauen Daten, wahrscheinlich war die Grenze hier, wie auch im Süden, die Raab.” és Tóth 1998, 20.: „Keleten nagyjából a Rába volt a határ, de lehetséges, hogy az délkelet felé túlnyúlt a folyón.”

⁴²⁰ It. Ant. 267,5-267,10.

⁴²¹ Szőnyi 1996, 98.

⁴²² Szőnyi 1996, 99.

negatív különbség az egész útszakasz távolságaira jellemző. A mérföldköveket az út keleti árkába döntötték, és az ásatási megfigyelések alapján a ledöntés után elföldelték.⁴²³

A felállítási hely topográfiai jelentőségén túl (útkeresztvezető) a Brigetiótól mért távolságadatok a területiális és – amennyiben Mursella is útfő volt – az útfelügyeleti határ helyét (vagy annak közelségét) is jelzik, amely Mursella és Brigetio között húzódott. A hely Brigetio korábbi katonai, polgári vagy útfelügyeleti területének, esetleg az *Azalusok civitas peregrinájának* határa is lehetett. A mérföldkövek egyúttal ismételt felvetették a Pannonia Superior és Pannonia Inferior határvonalának kérdését, mivel a feliratok közül kettő (Nr. 61-62) alsó-pannoniai helytartót nevez meg, a kutatás szerint elfogadott nézet pedig az, hogy az előkerülés helyszíne (Arrabona és környéke) Felső-Pannoniához tartozott. A kérdés eldöntéséhez figyelembe kell venni a római közigazgatás rendjét is. Közismert a helytartók és a tartományi igazgatás szerepe az útjavításokban és mérföldköállításban. Egy helytartó nem avatkozhatott a szomszédos tartomány ügyeibe, sőt a provinciája határát sem léphette át. Ezért meglehetősen furcsa lenne, hogy a tartományhatáron túl a saját nevével jelzett mérföldkővet állíttasson, függetlenül attól, hogy a műeletnek az útjavítás tényének megörökítése, vagy csak propagandisztikus célja volt.

Macrinus mérföldkövei Pannonia Superiorban eddig nem kerültek elő. Alsó-Pannoniában viszont a Nr. 62 mérföldkövön kívül tizennégy, ugyanazzal a formulával ellátott sorozat ismert, ami szintén a lelőhely Alsó-Pannoniához tartozását támasztja alá.

Claudius Ptolemaios szerint Alsó- és Felső-Pannonia északi határa a Νάραβιον (változatok: Νάραβιον és Ἀραβίον) folyóig terjedt,⁴²⁴ amit az Arrabona-Aquincum távolság *itinerarium*ból történt (téves) átvételével magyarázott Graf A., és így a tartományhatár északi végpontjának meghatározását tévesnek tartotta.⁴²⁵ A határváltoztatás (214) előtti viszonyokra vonatkozóan természetesen ez igaz, hiszen a határ Brigetio és Aquincum között húzódott, viszont ennek a téves adatnak Brigetio territoriuma (és útfelügyeleti területe), valamint a későbbi tartományhatár szempontjából jelentősége lehet.

Természetesen nem zárható ki, hogy a ménfőcsanakai mérföldkövek esetében a mérföldszámítás átlépte a Pannonia Superior és Pannonia Inferior határát, hiszen tartományhatáron túlnyúló mérföldszámításra ismert példa a rajnai tartományokban Augusta Treverorum (Trier) és Mogontiacum (Mainz) között, ahol az útfő Augusta Treverorum volt Belgica és Germania Superior határán túl is egészen Mogontiacumig, sőt Mainz után a Rajna menti úton Bingiumig (Bingen).⁴²⁶ Azonban az alsó-pannoniai helytartók neve a feliratokon azt sugallja, hogy ebben az esetben a szokásoktól és a törvényektől meglehetősen eltéréssel, mondhatni szabálytalansággal történt az útjavítás emlékeinek felállítása.

Az *itinerarium*i adatokat az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze:

Térképen mért adatok									Itinerariumok adatai			Mérföldkövek					Térképen mért adatok		Táv. diff.
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	It. Ant. 262,9-263,2	Leőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság-adat	C V	Km	MP	MP							
0	0	0	Savaria						S	0	0								
26,1	17,6	18	Bassiana	XVIII					a	26,1	17,6								

⁴²³ Szőnyi 1999, 86.

⁴²⁴ „Alsó-Pannoniát nyugatról Felső-Pannonia határolja, onnan, ahol a Narabó folyó betorkollik...” – Ptol. II 15, 1. In: FPA I. 70-71 (Nagy I. fordítása).

⁴²⁵ Graf 1936, 38-39. További hibák is mutatkoztak Claudius Ptolemaios leírásában, így Brigetio szélességét 61 mp-mal távol a Dunától, a tartomány belsejébe helyezte, miközben a dunai városok között sorolta fel.

⁴²⁶ Rathmann 2003, 113-114.

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai			Mérföldkövek					Térképen mért adatok ↑		Táv. diff.
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	It. Ant. 262,9- 263,2	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság- adat	C V	Km	MP	MP
69,1	46,6				Sobor	60	÷	XLVII	v a r i a	69,1	46,6	-0,4
74,9	50,6	52	Mursella	XXXIII						74,9	50,6	
98,1	66,2				Ménfőcsanak	61-65	≠ II III	XXXIII	B r i g e t i o	49,4	33,3	-0,7
103,6	69,9	72	Arrabona	XX	Győr	140	▲	XXX		43,9	29,6	-0,4
147,5	99,6	102	Brigetio	XXX						0	0	
147,5	99,6		Összesen:	102 mp								

Jelmagyarázat: ÷ határ; ≠ folyóátkelő; II útélágazás; ▲ épület, tábor, település; III több mérföldkö; p palimpsesus felirat

Az út mentén előkerült hat mérföldköből három rendelkezik keltezhető felirattal; a Nr. 60 mérföldkőnek csak a távolságadata maradt meg. A kronológiai elemzés szempontjából különösen érdekes, hogy mindhárom keltezhető mérföldkővet ugyanazon a helyen állították fel. Időrendben az elsőt Macrinus uralkodása alatt, 217-ben állították, a következőt egy éven belül, de az már Elagabalus nevét viselte. A harmadik feliratot nagyjából három évtized múlva, Philippus Arabs korában (244-247) készítették.

A Savaria-Arrabona útszakasz mérföldköveinek kronológiai áttekintése:

Nr.	Lelőhely	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
62	Ménfőcsanak	PI	Brigetio	34	Macrinus	217
61	Ménfőcsanak	PI	Brigetio	34	Elagabalus	218
63	Ménfőcsanak	PI	Brigetio	34	Philippus Arabs	244-247
64	Ménfőcsanak	PS/PI	(Brigetio)	(34)		
65	Ménfőcsanak	PS/PI	(Brigetio)	(34)		
60	Sobor	PS	(Savaria)	47		

3.2.14 Savaria-Aquincum

(Az út Aquincumhoz közeli szakaszát a 160-162. számú térképek ábrázolják; a teljes útvonalat a nyomvonal ismeretének hiányában nem lehetett ábrázolni.)

Az eddigi ismeretek szerint mérföldkö nem került elő a Savaria-Aquincum útról.⁴²⁷ Az út nyomvonala sem ismert a nyugati, Savariától a Somlóig vezető szakasztól eltekintve. Három mérföldkölet azonban feltételezen ehhez az úthoz kapcsolható; távolságmérés azonban csak az Aquincumhoz közeli szakaszok ismertsége miatt lehetett végezni.

Az út állomásainak leírása az *Itinerarium Antoniniben* szerepel.⁴²⁸ Az út nyomvonalának rekonstruálásához sajnos nem rendelkezünk elegendő információval. A pápai feltételezett mérföldkö alapján vezethetett a Bakonytól északra, de a Somlóig ismert nyomvonal, és a dobai mérföldkö a jelenlegi 8-as főút nyomvonalán vezető utat valószínűsíti. Természetesen a pápai és a dobai mérföldkö nem tartozhatott ugyanazon Savaria-Aquincum úthoz, bár a kömelekék helyzete felveti egy lehetséges Mogetiana-Mursella út létét.

⁴²⁷ Lőrincz 1990, 117.

⁴²⁸ It. Ant. 263,3-9.

A Nr. 66 köemlék Pápán, Kazinczy u. 13. alatt került elő. Hengeres kő, egyik vége faragott, lapos, a másik törött. Mithay S. szerint római mérföldkő lehetett.⁴²⁹ Feltehetően a Savaria-Aquincum út mellett állt, de nem kizárt egy Mogetianát Mursellával összekötő út sem. A lelőhely távolsága Savariától a nyomvonal ismeretének hiányában csupán légvonalban mérhető, amely nagyjából 63 km (42,5 mp), tehát az *Itinerarium Antonini* adatai alapján valahol Maestriana és Mogetiana között kellett lennie. A Maestriana-Mogetiana problematika miatt azonban ezek lokalizálása nem biztos, és feltehetően az *Itinerarium Antonini* adatai e helyütt tévesek.

A Nr. 67 mérföldkővet Dobán, a kastély parkjában találták.⁴³⁰ A mérföldkő lelőhelye alapján a Savaria-Aquincum út Savariától a Somlóig az ismert nyomvonalon, majd a Bakonyon keresztül, a jelenlegi 8-as számú főút nyomvonalán haladhatott. A lelőhely távolsága Savariától szintén csak légvonalban kb. 60 km (40 mp).

(ab Aquinco mp XIII-XXV?)

A Nr. 68 felirat Tárnoktól nyugatra, a „Kalács, másnéven Keveháza” nevű helyen, valójában Tordas határában került elő, ahol már Bél Mátyás⁴³¹ felállítva látta.⁴³² Vagy elszállított mérföldkőről van szó, de ez ellen szól középkori említése, vagy tényleg a tartomány belseje (Gorsium, Savaria?) felé vezető útról került elő. Mindkét esetben Aquincumtól számított mérföldadat feltételezhető. Amennyiben a mérföldkő eredeti felállítási helye megegyezik a lelőhellyel, az Aquincumtól mért 36,3 km (24,5 mp) alapján a távolságadata 24 vagy 25 mp lehetett.

Az úttállomások és mérföldkövek adatait az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze:

Itinerariumok adatai			Mérföldkövek					Térképen mért adatok ↑		Táv. diff.
Táv. ↓	Úttállomások	It. Ant. 243,5-245,7	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság-adat	C V	Km	MP	MP
0	Savaria	0					Savaria?			
30	Maestriana	XXX								
			Pápa?	66						
			Doba?	67						
55	Mogetiana	XXV								
85	Caesariana	XXX								
113	Osonibus	XXVIII								
139	Floriana	XXVI								
			Tordas	68		(XXIII-XXV?)	Aquincum	36,3	24,5	
169	Aquincum	XXX						0	0	
	Összesen:	169 mp								

Jelmagyarázat: + határ; ≠ folyóátkelő; ¶ útálgazás; ▲ épület, tábor, település; m több mérföldkő; p palimpszeszt felirat

⁴²⁹ Mithay 1974, 44, Nr. 67. Köszönöm Bődös A.-nak, hogy felhívta rá a figyelmemet.

⁴³⁰ (Kiss Á.): Bakonyi Múzeum Irattár, Ltsz. 13408 (1951). A mérföldkőre szintén Bődös A. figyelt fel, akinek köszönöm az adat átadását.

⁴³¹ Bél 1737/1977, 162.

⁴³² MRT 7, 31/** szerint valószínűleg ezt a mérföldkővet említi Kézai Simon köszöborként a tárnok-völgyi ütközetben elesett Keve hun kapitány sírjáról írva (Kézai krónikájának 9. fejezete: SRH I. 149.). V. ö. Visy 2000, 11: „Thuróczy János egy baracskai, minden bizonnyal római oltárt Keve kapitány síremlékéként ír le.”

3.2.15 Scarbantia-Aquae-Vindobona

(Az útszakaszt az 50-59. számú térképek ábrázolják.)

Scarbantiában ágazott el a Borostyánkő útból a Vindobona felé tartó útvonal, amelyet az *Itinerarium Antonini* két nyomvonalon, eltérő útállomásokkal és távolságadatokkal írt le. A Scarbantia és Vindobona közötti utak meglehetősen vitatott vonalvezetésének meghatározását és az útállomások azonosítását összefoglalóan G. Pascher végezte el.⁴³³ A Scarbantia és Vindobona között előkerült mérföldkövek közül egyet a hosszabb, Aquaeen keresztül vezető szakaszhoz sorolt,⁴³⁴ amit később E. Weber is átvett.⁴³⁵ Hat mérföldkö a rövidebb, Mutenumot érintő út mellett került elő, egy esetben pedig nem lehet tudni, melyik út mellett állt.

A hosszabb útszakaszt az *Itinerarium Antonini* egy alkalommal, a Vindobona-Poetovio út részeként említette, a távolságadatok azonban túl soknak tűnnek a valós távolsághoz képest, amit már a Sopron-Bécs légvonalban mért távolsága (63 km) is sugall. G. Pascher az út nyomvonalát Béctől, a legiotábor *porta decumanájától* a **Nr. 69** mérföldkö lelőhelyén keresztül (Gumpendorfer Straße 39) az ókori vízvezeték mentén Mödling, Baden (Aquae), Vöslau, Wiener Neustadt, Sauerbrunn és Walbersdorf érintésével határozta meg Sopronig.⁴³⁶ A térképi mérések alapján Aquae feltételezett helyszínéig, azaz Badenig 26 km (17,5 mp) a távolság. Az *Itinerarium Antonini* által írt 31 mérföld ettől jelentős mértékben eltér: a különbség 13,5 mérföld. Az út térképen mérhető teljes hossza 84 km, azaz 56,7 mérföld, ami 2,3 mérfölddel kevesebb az *Itinerarium Antonini* által megadott teljes távolságnál.

(a Vindobona mp l?)

A **Nr. 69** mérföldkö Bécs 6. kerületében, a Gumpendorfer Straße 39. ház alapfalaiából, a Stieggengasse sarkán került elő.⁴³⁷ Mérföldadata hiányzik. Amennyiben eredeti felállítási helye a közelben volt, 1 mérföldet jelölhetett Vindobonától.⁴³⁸ A felállítási helyet F. Kenner kevéssel a város irányában, a Königs-kloster és a Fillgradergasse között kereste, ahová az 1. mérföld a legiotábortól esik.⁴³⁹ A térképen mérhető távolság a másodlagos lelőhelyig 1,5 km (1 mp), így nagy valószínűséggel az eredeti felállítási hely is a közvetlen közelben volt. A távolságadat 1 mérföld lehetett, a mérföldszámítás kiindulópontja a legiotábor *porta decumanája* volt.

A mérföldkö lelőhelye G. Pascher szerint nem tartozhat a másik, Mutenumon keresztül vezető úthoz, mert ha annak a nyomvonala erre vezetne, a távolság az inzersdorfi kövek lelőhelyéig nem egyezne a feliratokon olvasható 4 mérfölddel.⁴⁴⁰ Ha a mérföldkö lelőhelyétől nem messze, Gumpendorfból ágazna le a Mutenum felé vezető út az Aquae irányába tartó úttól, úgy 6,5 km jönne ki Inzersdorfig.⁴⁴¹ Véleményem szerint nem zárható ki, hogy a két Scarbantia-Vindobona út a mérföldkö lelőhelyénél még közös nyomvonalon haladt. Megjegyzendő, hogy az újabb régészeti térképeken ebben az irányban csak a *porta decumanától* kiinduló, Gumpendorf felé vezető útszakaszt jelölik, a G. Pascher által

⁴³³ Pascher 1949, 203-224.

⁴³⁴ Pascher 1949, 212.

⁴³⁵ Weber 1968-1971, 137, Anm. 53 és 143, Nr. 22.

⁴³⁶ Pascher 1949, 218.

⁴³⁷ Pascher 1949, 172.

⁴³⁸ Weber 1968-1971, 144.

⁴³⁹ Kenner 1887, XXXII.

⁴⁴⁰ Pascher 1949, 212.

⁴⁴¹ Pascher 1949, 211.

feltételezett, *porta principalis dextrá*tól dél felé tartó nyomvonalat azonban nem, vagy csak a kapu és a limesút déli nyomvonala között.⁴⁴²

Az *Itinerarium Antonini* úttalomásait és távolságadatait, a mérföldkö távolságadatát és a térképen mérhető távolságokat az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze:

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai			Mérföldkövek					Térképen mért adatok ↑		Táv. diff.
Km	MP	Táv. ↓	Úttalomások	It. Ant. 261,4-6	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság-adat	CV	Km	MP	MP
0	0	0	Scarbantia						Scarbantia	0	0	
58	39,1	31	Aquae	XXXI						58	39,1	
					Wien	69		(I?)	Vindobona	26	17,5	
84	56,7	59	Vindobona	XXVIII						1,5	1	0
84	56,7		Összesen:	59 mp						0	0	

Jelmagyarázat: † határ; ≠ folyóátkelő; ‡ utélagázás; ▲ épület, tábor, település; m több mérföldkö; p palimpsestus felirat

Az egyetlen mérföldkövet Trebonianus Gallus korában állították ezen az útszakaszon. Az ebersdorfi gyűjteményből ismerünk még egy ismeretlen lelőhelyű Trebonianus Gallus mérföldkövet, amely származhat akár az Aquaeen keresztül vezető útszakasról is. A két mérföldkö együtt a teljes útszakasz, vagy – ha különböző utak mentén álltak – a Vindobona körüli utak Trebonianus kori javítására utalnak.

3.2.16 Scarbantia-Mutenum-Vindobona

(Az útszakaszt a 60-67. számú térképek ábrázolják.)

Az *Itinerarium Antonini* a Scarbantia-Vindobona út Mutenumot érintő szakaszát két út részeként is felsorolta: egyszer a Sirmium-Treveri távolsági út részeként,⁴⁴³ és még egyszer a Savariát Vindobonával összekötő úton.⁴⁴⁴ A két *itinerariumi* hely – bár ugyanazt az utat írták le – távolságadatai jelentősen különböznek: Scarbantia-Mutenum 12 illetve 18 mérföld, Mutenum-Vindobona 22 illetve 36 mérföld. Hasonló hiba figyelhető meg a fenti, Aquaeen keresztül vezető útszakasz forrásában is. Az út nyomvonalát szintén G. Pascher kutatásai nyomán ismerjük; eszerint az út a vindobonai legiotábor *porta principalis dextrá*jától (Lugeck) a Kärntner Straße–Wiedner Hauptstraße–Triester Straße vonalat követve az inzersdorfi mérföldkövek lelőhelyén át, Vösendorf, Laxenburg, Münchendorf, Ebreichsdorf, Weigelsdorf, Leithaprodersdorf, Alte Kirche, Müllendorf, Wulkaprodersdorf, Klingenbach nyomvonalon vezetett Sopronig.⁴⁴⁵ Weigelsdorf után nem kizárt, hogy a nyomvonal nem tesz kitérőt kelet felé Leithaprodersdorf irányában, hanem egyenes vonalon tovább haladva egy szintén régi Lajta-átkelőhöz vezet Wampersdorfnál. A település északi határáig jönne ki az *Itinerarium Antonini* 22 mérföldes adata Vindobona és Mutenum között.

Az *itinerariumi* adatok általában tévesek Scarbantia és Vindobona között, ezért Mutenum lokalizálása is nehézségekbe ütközik; G. Pascher az úttalomás legvalószínűbb helyszínének Leithaprodersdorfot tartja, még ha a település Soprontól való távolsága (31,5 km = 21,3 mp) több az *Itinerarium Antonini* által megadott távolságadatoknál (12 ill. 18 mp).⁴⁴⁶ A fentebb említett lehetséges rövidebb útvonalon a Lajta-átkelő Wimpassingnál

⁴⁴² V. ö. Mader 2004, 71, Abb. 3. Kronberger 2005, 299, Taf. 12-13.

⁴⁴³ It. Ant. 233,6-8.

⁴⁴⁴ It. Ant. 266,5-7.

⁴⁴⁵ Pascher 1949, 224. Átvette: Weber 1968-1971, 138.

⁴⁴⁶ Pascher 1949, 224. Hasonlóan: Weber 1968-1971, 137.

csak 29 km (19,6 mp) távolságra van Scarbantiától, ami még mindig több az *itinerariumi* adatnál. A teljes útszakasz hossza Vindobona és Scarbantia között a G. Pascher által leírt nyomvonalon 67,4 km (45,5 mp), a rövidebb, Wimpassingot érintő útvonal pedig 63,5 km (42,9 mp). A térképen mérhető távolságokhoz képest az *Itinerarium Antonini* egyik helyén túl kevés, a másik alkalommal túl sok a megadott távolság.

a Vindobona mp IIII

A **Nr. 71-75** mérföldkövek Inzersdorfban, Alois Miesbach téglagyárában, a Wienerbergen kerültek elő.⁴⁴⁷ A lelőhely közvetlen közelében, a Wienerberg déli oldalán 3-4. századi temető található,⁴⁴⁸ a hozzá tartozó települést A. Neumann közölte.⁴⁴⁹ A mérföldkövek pontosabb lelőhely-meghatározása csak egy általa leírt sír lelőhelye alapján lehetséges: a sír a Wiener Neustadt felé vezető „Kommercial-Straße” vonalától 200 ölnyire (380 m) nyugatra, és a Liesinger Bachtól 250 ölnyire (475 m) Bécs irányában került elő, a mérföldköveket ennek közelében találták. E. Weber szerint a mérföldköveken feltüntetett 4 mérföld meglehetősen pontosan megfelel a lelőhely és a vindobonai legiótábor távolságának,⁴⁵⁰ amit a térképi mérés (6 km = 4 mp) is alátámasztott. A mérföldkövek egy helyen való előkerülése E. Weber szerint Vindobona városi territoriumának határát jelezte.⁴⁵¹

(a Vindobona mp VII?)

A **Nr. 70** mérföldkö lelőhelye Vösendorf, Eisgrubfeld. Mérföldadata hiányzik. E. Weber távolságszámítása szerint a lelőhely mintegy 10 km-re van a legiótábortól, tehát a kő 6 vagy 7 mérföldet mutathatott.⁴⁵² A térképi mérés 10,2 km-t (6,9 mp) állapított meg az *origo* és Vösendorf között, tehát ha az eredeti felállítási hely a településen belül volt, a 7 mérföldes távolságadat tűnik valószínűbbnek.

A **Nr. 76** mérföldkö lelőhelye és lelőkörményei ismeretlenek. Az ebersdorfi gyűjteményből ismert. E. Weber feltételezése szerint akár Brigetio vagy Savaria territoriumáról is származhat,⁴⁵³ de valószínűbbnek tűnik, hogy valamelyik Scarbantia és Vindobona között vezető úton találták.

Az *Itinerarium Antonini* és az út mentén előkerült mérföldkövek adatait az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze:

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai				Mérföldkövek					Térképen mért adatok ↑		Táv. diff.
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	It. Ant. 233,6-8	It. Ant. 266,5-7	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság -adat	CV	Km	MP	MP
0	0	0	Scarbantia							Scarbantia	0	0	
		12/18	Mutenum	XII	XVIII								
						Vösendorf	70		(VII?)	Vindobona	10,2	6,9	
						Inzersdorf	71-75	▲ m p	IIII		6	4	0
63,5/ 67,4	42,9/ 45,5	36/54	Vindobona	XXII	XXXVI						0	0	

⁴⁴⁷ Arneth 1845, 17; Pascher 1949, 56.

⁴⁴⁸ Pascher 1949, 55-56.

⁴⁴⁹ Neumann 1966, 115-148.

⁴⁵⁰ Weber 1968-1971, 137.

⁴⁵¹ Weber 1968-1971, 141.

⁴⁵² Weber 1968-1971, 142.

⁴⁵³ Weber 1968-1971, 143.

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai				Mérőföldkövek					Térképen mért adatok ↑		Táv. diff.
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	It. Ant. 233,6-8	It. Ant. 266,5-7	Leőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság -adat	CV	Km	MP	MP
			Összesen:	36 mp	54 mp								

Jelmagyarázat: ± határ; ≠ folyóátkelő; ¶ útágazás; ▲ épület, tábor, település; m több mérőföldkő; p palimpsesus felirat

A Mutenumot érintő útvonalról ismert hat mérőföldkő (**Nr. 76** csak feltételezhetően került elő erről az útról) közül valamennyi felállítási ideje ismert. Az első Antoninus Pius korában készítették, a következő mérőföldkőállításra 58 év múlva került sor, Septimius Severus korában. Négy évtized múlva a mérőföldkövek tanúsága szerint sűrűbbé vált az útjavítás a Scarbantia-Vindobona útszakaszon, amit Philippus Arabs 244-ben, Traianus Decius 249-ben, talán Trebonianus Gallus 252-253-ban, Valerianus és Gallienus 253-ban, és Valerianus Caesar 256-258-ban állított mérőföldkövei bizonyítanak.

A Scarbantia-Mutenum-Vindobona útszakasz mérőföldköveinek kronológiai áttekintése:

Nr.	Leőhely	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
71	Inzersdorf	PS	Vindobona	4	Antoninus Pius	143
72	Inzersdorf	PS	(Vindobona)	(4)	Septimius Severus	201
70	Vösendorf	PS	(Vindobona)	(7)	Philippus Arabs	244
73	Inzersdorf	PS	Vindobona	4	Traianus Decius	249
76	Ismeretlen	PS	(Vindobona)		Trebonianus Gallus	252-253
75a	Inzersdorf	PS	Vindobona	4	Valerianus, Gallienus	253
74	Inzersdorf	PS	Vindobona	4	Valerianus Caesar	256-258
75b	Inzersdorf	P I	Vindobona	4	Licinius?	308-324

3.2.17 A mérőföldkő felállítási helyének topográfiai és területiális jelentősége

Útkereszteződések

A Borostyánkő úthoz kapcsolódó utak közül a Savaria-Arrabona közötti úton található egy mérőföldkőállító hely, amely egyértelműen útkereszteződéshez köthető. A mérőföldkövek előkerülési helye a Savaria és Brigetio között vezető közút mentén, az út vízelvezető árkában volt, ahol az út menti árkok nyomvonala egy útkereszteződést rajzolt ki. Az északkelet-délnyugat irányú főútból északi és déli irányban is elágaznak az árkok. Az északi leágazás vízelvezetés célját szolgálhatta, a délit pedig az Sopianae-Arrabona út⁴⁵⁴ részének határozta meg az ásató Szőnyi E.⁴⁵⁵

A **Nr. 56-57** mérőföldkövek Savaria nyugati városfalánál négy út kereszteződésénél kerültek elő. Innen indultak a nyugat, észak és dél felé vezető utak. A kereszteződésben az út bazaltburkolatába építették be a **Nr. 58** négyszög alakú, feltehetően mérőföldkő felállítására szolgáló mészköbázist.

Mérőföldkövek települések, útállomások közelében

A **Nr. 56-57** mérőföldkövek és a **Nr. 58** feltételezett mérőföldköbázis Savaria nyugati városfalánál, Savaria *pomerium*án kerültek elő. A mérőföldköveket másodlagos helyzetben találták, ezért fennáll a lehetősége, hogy a Borostyánkő út Savaria környéki szakaszáról

⁴⁵⁴ It. Ant. 267,5-267,10.

⁴⁵⁵ Szőnyi 1996, 98.

szállították át őket a városfalhoz építőanyagoknak, de a bázis, ha valóban mérőföldkö is lehetett. egykor rajta, a több irányban elágazó utak *origója* is lehetett.

A mérőföldköállító helyek területi jelentősége

A Borostyánkő út „szárnyútvonalain” több olyan mérőföldköállító hely található, amelyek városi vagy katonai területek, illetve tartományok határait vagy azok közelségét jelezték.

Városi és katonai területek határait jelezheték mérőföldkövek Vindobona körzetében. A Vindobonától számított távolságadatokat jelző mérőföldkövek Vindobona területén álltak. Az inzersdorfi **Nr. 71-75** mérőföldkövek egy helyen (*a Vindobona mp IIII*) való előkerülése E. Weber szerint azt jelentheti, hogy a felállítási hely Vindobona városi területének határát jelezte. Eszerint ő különbséget tett a vindobonai városi területtel (amely itt végződött) és a katonai területtel között.⁴⁵⁶ A vindobonai *territorium legionis* a Duna, a Schwechat és a noricumi határ által körülvett terület lehetett, de a Schwechat folyótól délre eső rész a Lajta egész völgyével Carnuntumhoz tartozott.⁴⁵⁷

A mérőföldköveken kívül azonban a városi és katonai terület határát semmi sem jelzi. A felvetést E. Weber a Schwechat (**Nr. 128-133**) és az inzersdorfi mérőföldköcsoport feliratainak időbeli egyezése miatt tette, mivel ha Schwechaton területi határ húzódnak Carnuntum és Vindobona között, Inzersdorfnál is határnak kellett lennie. Az egy helyen álló mérőföldköcsoportok jelentős száma, és topográfiai elhelyezkedése Alsó-Pannoniában azonban arra utal, hogy nem feltétlenül kell minden több mérőföldköves lelőhelyben területi határt látni. Ennek ellenére természetesen nem zárható ki E. Weber feltevése, mert Felső-Pannoniában több ilyen helyről is feltételezhető a területi, vagy éppen a tartományok közötti határ, vagy annak közelsége. A lelőhely a Wienerberg déli oldalán fekvő temető és település⁴⁵⁸ mellett található,⁴⁵⁹ így azok határát is jelölhette.

A távolságot a **Nr. 70** mérőföldkö esetében is a *Vindobona* számították, és nemcsak azért, mert az út felügyelete és karbantartása a legio X Gemina hatáskörébe tartozott, hanem mert a lelőhely (Vösendorf) Vindobona egykori területén fekszik. E. Weber szerint ez a kő már a városi területen kívül, katonai területen került elő.⁴⁶⁰ A Scarbantia-Vindobona út középső szakaszán a távolságot annak ellenére a két várostól számíthatták, hogy az út nyomvonala Carnuntum területén keresztül vezetett.⁴⁶¹

Nem kevésbé jelentős mérőföldköállító helyek kerültek elő a Savaria-Arrabona közötti útszakaszon. Ménfőcsanakon öt mérőföldkö (**Nr. 61-65**) került elő egy útkereszteződésben, amelyek közül az olvasható felirattal rendelkezők (**Nr. 61-63**) Brigetiától mért távolságot adtak meg, kettő pedig alsó-pannoniai helytartót nevezett meg (**Nr. 61-62**) annak ellenére, hogy a kutatás általánosan elfogadott nézete szerint a terület a mérőföldkövek felállításának idején már Felső-Pannoniához tartozott. A távolságadatokat *origója* és a helytartók neve mellett a kizárólag Brigetio körzetében előforduló „*vias vetustate conlabsas cum pontibus*” formula⁴⁶² is arra utal, hogy az ettől a ponttól keletre

⁴⁵⁶ Weber 1968-1971, 141.

⁴⁵⁷ Mócsy 1959, 51.

⁴⁵⁸ Neumann 1966, 115-148.

⁴⁵⁹ Pascher 1949, 55-56. V. ö. Weber 1968-1971, 141. Anm. 61.: „*Bis zur Ödenburger Pforte dehnt das Territorium von Vindobona aus.*”

⁴⁶⁰ Weber 1968-1971, 142. (v. ö. Mócsy 1959, 51) és Anm. 62. ahol Aquincum példáját említette, hogy a város közvetlen közelében is még Brigetiától adták meg a távolságot a mérőföldkövek, illetve általában mérőföldkövek kétséges területjelző szerepére utalt, hivatkozva Pekáry 1967, 138-148. és Áltföldy 1970, 164. véleményeire. V. ö. Rathmann 2003, 113.

⁴⁶¹ Weber 1968-1971, 142. Anm. 62.

⁴⁶² Szőnyi 1996, 102-103.

első útszakaszt Brigetióból tartották karban. Ami tehát bizonyos, hogy a mérföldköállító hely egy útfelügyeleti határpont. A fő kérdés természetesen az, hogy lehet-e ebben a helyben tartományhatárt vagy területiális határt látni. Szőnyi E. a ménfőcsanaki mérföldköállító helyet a két alsó-pannoniai helytartó említése ellenére sem tartja Alsó-Pannoniához tartozónak, csak arra következtetett, hogy a tartományhatár módosítása után sem változtattak az útfelügyelet korábbi rendszerén, és a Savaria-Brigetio út északkeleti részét Brigetióból, míg délnyugati részét Savariából tartották karban, bár Mursella municipiумának területiумát a szakaszhatárok kialakításánál figyelembe vették.⁴⁶³ A mérföldköállító hely tartományi hovatartozásának eldöntésében véleményem szerint nagyobb szerepet kell, hogy kapjon a helytartók megnevezése a **Nr. 61-62** mérföldköveken. 217-218-ban nem ismerünk olyan rendkívüli eseményt, amely egy helytartót a szomszédos tartomány közigazgatásába való beavatkozásra ösztönzött volna. Egy mérföldköállítás, függetlenül attól, hogy a műveletnek az útjavítás tényének megörökítése, vagy csak propagandisztikus célja volt, semmiképpen nem tekinthető ilyen rendkívüli eseménynek. Érdemes megvizsgálni a mérföldköállítások korát, hiszen a két, helytartót említő feliratot 4-5 évvel a tartományhatár megváltozása, azaz Brigetio területiумának, körzetének Pannonia Inferiorhoz csatolása után készítették. Nyilvánvalónak tűnik, hogy a mérföldszámítás, bár a határmódosítás előtt készült mérföldkö nem került itt elő, korábban is Brigetiótól történt, mivel egyetlen mérföldköállító helyen sem ismerünk két, különböző *caput viae*vel rendelkező mérföldkövet. A tartományhatár megváltoztatása során, amikor Brigetio területiумát Alsó-Pannoniához csatolták, nehezen elképzelhető, hogy csak a városi vagy a katonai területiумot csatolták át, a mindössze néhány mérfölddel nyugatabbra véget érő útfelügyeleti területet viszont nem. A felállítás helyszínét mindezért Pannonia Inferiorhoz tartozónak vélem, ahol Alsó- és Felső-Pannonia határa húzóódott.

A Savaria-Arrabona úton kissé délebbre előkerült sobori mérföldkö (**Nr. 60**) szintén ellentmond a városi területiумokról eddig kialakult képnek. Savaria területiумát keleten és délen a Rábáig számítják, északon a Répceig.⁴⁶⁴ Ha csak a folyók vonalát tekintjük területiумhatárnak, úgy a mérföldkö csakugyan a Rába és a Répce által határolt területen került elő. Ebben az esetben azonban Savaria területiuria egészen Győrig húzódná, a Savaria-Arrabona út vonala pedig Savaria területiумát elhagyva kis ideig Mursella, majd ismét Savaria, és megint Mursella területiумán haladna,⁴⁶⁵ ami a kutatás jelen állása szerint nem valószínű. Kérdés az, hogy Mursellához rendelték-e útfelügyeleti területet, illetve állították-e Mursella területiумán mérföldkövet a településtől számított mérföldadattal. Amennyiben Savaria területiuria tényleg csak a Rábáig terjedt⁴⁶⁶ – amit ez a mérföldkö semmiképpen nem igazolhat –, akkor Mursella nem volt útfelügyeleti központ és *caput viae*, mivel a területiумán, a település közelében Savariától számitották a mérföldeket. A mérföldkö viszont ebben az esetben a területiális határon (Rába) túlnyúló mérföldszámítást bizonyítaná Savaria és Mursella viszonyában,⁴⁶⁷ és azt, hogy Savaria útfelügyeleti területe nagyobb volt, mint a városi területiум.⁴⁶⁸ Ellenben ha Mursellához

⁴⁶³ Szőnyi 1996, 99, 104.

⁴⁶⁴ Mócsy 1959, 45.

⁴⁶⁵ V. ö. Szőnyi 1999, 86-87. a nyomvonal leírásával.

⁴⁶⁶ V. ö. Mócsy 1959, 36.: „Über die Ostgrenze haben wir keine genauen Daten, wahrscheinlich war die Grenze hier, wie auch im Süden, die Raab.” és Tóth 1998, 20.: „Keleten nagyjából a Rába volt a határ, de lehetséges, hogy az délkelet felé túlnyúlt a folyón.”

⁴⁶⁷ Pannonia Superior esetében egy hasonló példával rendelkezünk: a **Nr. 121** mérföldkö távolságadatát Poetoviótól számitották, és így az útfelügyeleti területe túlnyúlt Iovia területiумán.

⁴⁶⁸ Hasonlóan városi területiumon (Vindobona) túlnyúló mérföldszámítást feltételez E. Weber a **Nr. 70** mérföldkö esetében (Weber 1968-1971, 142), ám az nem egy másik város területiумán, hanem a *territorium legionis*on állt.

útfelügyeleti szakasz vagy terület tartozott, akkor a sobori mérföldkő Savaria territoriumának határát – amelynek folytatása dél felé nagy valószínűséggel a Marcal folyó lehetett –, vagy útfelügyeleti területének határát jelölte.

Szintén egy tartományok közötti – Pannonia és Noricum között vezető – útvonalról ismert egy mérföldkő (Nr. 55), amely topográfiai helyzeténél fogva területiális kérdéskört érint. A Nr. 55 mérföldkő a Poetovio-Flavia Solva közötti úton, Staršén került elő, ahol a két tartomány közötti határt sejtik,⁴⁶⁹ bár a lelőhely területiális – és így tartományi – hovatartozása vitatott.⁴⁷⁰ A mérföldkő így a két tartomány és a két városi territorium közötti határt jelezte. A mérföldkővet Hadrianus korában állították, aminek az ad különös jelentőséget, hogy éppen egy másik, Pannonia és Noricum között vezető (feltételezett) út mentén, a tartományhatártól nem messze került elő egy másik, ugyanabban az évben (132) felállított Hadrianus kori mérföldkő (Nr. 59).⁴⁷¹

3.2.18 Az útfők rendszere

A Borostyánkő út sávjában vezető utakon Savaria, Vindobona és Brigetio szerepelnek mérföldköveken, mint útfők. Savaria neve a Nr. 59 mérföldkövön olvasható, így útfőként jöhet szóba a várostól nyugatra, Noricum irányában feltételezett úton, és – bár a neve nem maradt fenn, de a távolságadat alapján – biztosan a távolságszámítás kiindulópontját képezte a Savaria-Arrabona-Brigetio úton a 47. mérföldig, azaz majdnem Murselláig (Nr. 60). Vindobona neve az inzersdorfi öt mérföldkő közül négyen (Nr. 71, 74-75) szerepel, így a 4. mérföldig biztosan a legiotábor volt a *caput viae* a Scarbantia-Mutenum-Vindobona úton, de a Nr. 70 mérföldkő alapján a 7. mérföldig tartó szakasz is biztosra vehető. A Scarbantia-Aquae-Vindobona útvonalon Bécsben előkerült Nr. 69 mérföldadata nem maradt fenn, de a csekély távolság miatt itt is valószínűsíthető Vindobona *origó*ként való megjelölése. A ménfőcsanakai köveken három esetben előforduló a *Brigetione* megjelölés egyértelművé tette, hogy a távolságszámítás a Savaria-Brigetio úton az Arrabonától 4 mérfölddel délre fekvő mérföldkőállító helyig Brigetióból történt.

Mérföldadat híján, és a határközeleli előkerülési helyszín miatt nem egyértelmű a Nr. 55 mérföldkő távolságadatának *origó*ja, de a lelőhelye környékén előkerült egyéb köemlékek alapján valószínűsíthető, hogy a távolságadatát a *Poetovione* adták meg.

3.2.19 A Borostyánkő úthoz kapcsolódó utak története a mérföldkövek tükrében

A Borostyánkő út sávjában található, a fő nyomvonal mellett vezető útvonalakon először Hadrianus korában állítottak mérföldkővet. Mindkét követ egyazon évben és – a Nr. 55 mérföldkővet biztosan, a Nr. 59-t valószínűleg – hasonló szerepet betöltő, tartományokat összekötő útvonal mellett, a noricum-pannoniai határ közelében állították. Az útszakaszokról ismert mérföldkövek területi és időbeli eloszlása meglehetősen

⁴⁶⁹ Polaschek 1936, 982. v. ö. Hudeczek 1988, 23.

⁴⁷⁰ A mérföldkő formulája alapján Noricumhoz tartozónak vélte: Alföldy 1974, 60. (v. ö. Hudeczek 1988, 23, Anm. 16), a településen előkerült egyéb köemlékek a Poetovióhoz tartozást erősítik Mócsy 1959, 30. és Horvat et al. 2003, 160. szerint.

⁴⁷¹ A Nr. 59 mérföldkő lelőhelye, amennyiben lelőhelye nem másodlagos, egy Savaria territoriumán belüli belső osztás, egy határvonal közelségét is jelezhetette, amely a bennszülöttek nyugati hegyvidékre visszaszorult szállásterületét a colonia síkságon fekvő felparcellázott territoriumától elválasztotta. Ez a határ pedig nagyjából a Vashegy, a Pinka és a Kőszegi-hegység vonalán húzódott. A térségbeli utak ismeretének hiánya, és az előkerülési hely topográfiai jellege azonban egyelőre nem támasztja alá ezt a lehetőséget. Mindamellett a kőbánya közelsége miatt felmerült a nyersanyaglelőhelyhez és megmunkálási helyszínhez való kapcsolódás lehetősége.

egyenlőtlen: a legtöbb feliratos kő a Scarbantia-Vindobona útról ismert, időbeli sűrűsödés pedig a 3. század közepén figyelhető meg.

A Borostyánkő úthoz kapcsolódó utak mérföldköveinek kronológiai áttekintő táblázata:

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
55	Starše	Poetovio-Flavia Solva	PS			Hadrianus	132
59	Kohfidisch	Savaria-Flavia Solva?	PS	Savaria		Hadrianus	132
71	Inzersdorf	Scarbantia-Vindobona	PS	Vindobona	4	Antoninus Pius	143
72	Inzersdorf	Scarbantia-Vindobona	PS	(Vindobona)		Septimius Severus	201
56	Szombathely	Savaria-Flavia Solva?	PS	Savaria			213-258
62	Ménfőcsanak	Savaria-Brigetio	PI	Brigetio	34	Macrinus	217
61	Ménfőcsanak	Savaria-Brigetio	PI	Brigetio	34	Elagabalus	218
70	Vösendorf	Scarbantia-Vindobona	PS	(Vindobona)		Philippus Arabs	244
63	Ménfőcsanak	Savaria-Brigetio	PI	Brigetio	34	Philippus Arabs	244-247
73	Inzersdorf	Scarbantia-Vindobona	PS	Vindobona	4	Traianus Decius	249
76	Ismeretlen	Scarbantia-Vindobona	PS	(Vindobona)		Trebonianus Gallus	252-253
69	Wien	Scarbantia-Vindobona	PS	(Vindobona)		Trebonianus Gallus	252-253
75a	Inzersdorf	Scarbantia-Vindobona	PS	Vindobona	4	Valerianus, Gallienus	253
74	Inzersdorf	Scarbantia-Vindobona	PS	Vindobona	4	Valerianus Caesar	256-258
75b	Inzersdorf	Scarbantia-Vindobona	PS	Vindobona	4	Licinius?	308-324
64	Ménfőcsanak	Savaria-Brigetio	PI	(Brigetio)	(34)		
65	Ménfőcsanak	Savaria-Brigetio	PI	(Brigetio)	(34)		
60	Sobor	Savaria-Brigetio	PS	(Savaria)	47		
57	Szombathely	Savaria-Flavia Solva?	PS	(Savaria)			
58	Szombathely	Savaria-Flavia Solva?	PS				

3.3 UTAK A DRÁVA-SZÁVA KÖZÉN

A két fő, keleti irányban vezető útvonal, a Száva és a Dráva menti út mellett az *itinerarium*ok és mérföldkövek alapján ismert észak-déli összekötő útvonalak, mint a Poetovio-Andautonia-Siscia és a Senia-Siscia és a Siscia-Cibalae út, és a csak mérföldkövek alapján közútnak minősülő utak Celeia és Neviodunum között, illetve Neviodunumtól dél felé is a fejezet részét képezik.

A szlovéniai területen vezető utakat és az úton előkerült mérföldköveket A. Müllner,⁴⁷² majd A. v. Premerstein és S. Rutar⁴⁷³ kutatásai alapján meglehetősen jól ismerjük. Az útszakaszok lelőhelyeit és mérföldköveit az ANSI, a feliratokat M. Šašel-Kos (Szlovén nemzeti múzeum anyaga)⁴⁷⁴ és M. Lovenjak (Neviodunum territoriuma)⁴⁷⁵ foglalta össze. Kevésbé kutatottak a horvátországi (főként a szlavóniai) és a szerbiai útszakaszok. Valamennyi utat tárgyalta Graf A. összefoglaló topográfiai munkájában.⁴⁷⁶

3.3.1 Emona-Neviodunum

(Az útszakaszt a 68-71. számú térképek ábrázolják.)

⁴⁷² Müllner 1879, 78-135.

⁴⁷³ Premerstein-Rutar 1899, 5-34.

⁴⁷⁴ Šašel-Kos 1997.

⁴⁷⁵ ILS I.

⁴⁷⁶ Graf 1936.

Az Emonától Sirmiumig vezető út a Borostyánkő út mellett a tartomány úthálózatának a gerincét alkotta. A kora császárkorban a kelet-nyugati közlekedés fő vonalát jelentette. Ennek első szakasza az Emonát Neviodunummal összekötő út volt, amelynek nyomvonalát leírta A. Müllner,⁴⁷⁷ majd A. v. Premerstein és S. Rutar.⁴⁷⁸ Topográfiai munkájában Graf A. is leírta az útszakaszt,⁴⁷⁹ majd részletes topográfiai összefoglalást adott a lelőhelyekről az Arheološka najdišča Slovenije.⁴⁸⁰ Az út nem a Száva partján vezetett Neviodunumig, hanem Emona keleti kapujától kiindulva délkeleti irányban tartott Višnja góra felé, majd egy ideig a Temenica folyását követve haladt egészen a Krka folyóig, amelyet Jelšénél ért el. Innen északkeleti irányt vett fel és részben a mai országotat követve, részben mezőkön és erdőkön keresztül vezetett Gmajnáig, ahol kelet felé fordult, és haladt egészen Neviodunumig.

A szakaszt jelöli a *Tabula Peutingeriana*,⁴⁸¹ és leírja az *Itinerarium Antonini*.⁴⁸² Az Emona-Neviodunum közötti távolságot az *itinerariumok* egységesen 65 mp-ban adják meg. Az útszakasz térképen mérhető hossza 91,5 km (61,8 mp). A három mérföldes különbség feltehetően a nyomvonal nem megfelelő ismeretéből adódik, mivel a Neviodunumtól 44 mérföldet mutató mérföldkö leelőhelyének (Ivančna Gorica) távolságában is megfigyelhető két mérföldes negatív különbség (ld. alább). A Neviodunumtól számított 21. mérföldes távolságadatot mutató mérföldkövek leelőhelyének (Dolenje Karteljevo) térképen mért távolsága megfelel a mérföldadatnak. A nyomvonal elérése ezért feltehetően a Karteljevo-Ivančna Gorica útszakaszon lehet (2 mp).

Tizenhat mérföldkö ismert az Emona-Neviodunum közötti útról, melyek közül csak kettőnek maradt fenn a távolságadata (**Nr. 79 és 85**). A mérföldkövek többsége *in situ*, vagy nem sokkal távolabb került elő.

Az úton csak egyetlen útfőtől, Neviodunumtól mért távolságadatokat mutatnak a mérföldkövek, de valószínűleg az Emona territoriumán felállított mérföldköveken Emona volt a *caput viae*. A kiindulópont Emona esetében a keleti városkapu lehetett, „*in der Nähe des Deutschen Ordenshauses*”,⁴⁸³ Neviodunumnál pedig a város határa volt (Neviodunum nyugati városfala), mint azt A. v. Premerstein és S. Rutar feltételezte.⁴⁸⁴

(a Nevioduno mp XXXXVI? / ab Emona mp XVI?)

A **Nr. 77-78** mérföldkövek a Stari trg-től délre eső réteken (közel Višnja gorához), a római út mentén kerültek elő.⁴⁸⁵ Feliratukat levésték, távolságadatukat a lelőhelyük alapján Neviodunumtól 47 mérföldre feltételezte A. v. Premerstein és S. Rutar.⁴⁸⁶ A lelőhely közelében ered a Krka, és nem kizárt, hogy Emona territoriumának határát jelzik a mérföldkövek. A lelőhely térképen mért távolsága Emonától 23,5 km (15,9 mp), így ha Emonától mért távolságot mutattak a kövek, feliratukon *ab Emona mp XVI* állhatott. Ha viszont Neviodunumtól mérték a mérföldeket, a távolságmérés alapján (68 km = 45,9 mp) 46 mérföldet mutathattak a köoszlopok.

⁴⁷⁷ Müllner 1879, 93-104.

⁴⁷⁸ Premerstein-Rutar 1899, 17-30.

⁴⁷⁹ Graf 1936, 45-47.

⁴⁸⁰ A mérföldköveket összefoglalta ugyanott: Šašel 1975.

⁴⁸¹ Tab. Peut. V, 1-2.

⁴⁸² It. Ant. 259, 11-14.

⁴⁸³ Schmid 1913, 66.

⁴⁸⁴ Premerstein-Rutar 1899, 35.

⁴⁸⁵ Premerstein-Rutar 1899, 35. Nr. 1-2. ILSI 1, Nr. 178-179.

⁴⁸⁶ Premerstein-Rutar 1899, 35. Nr. 1-2.

a Nevioduno mp XXXXIII

A **Nr. 79** mérföldkő lelőhelye Ivančna Gorica vasútállomása közelében, a Višnjica fűrészmalomtól nem messze található.⁴⁸⁷ Annak idején a pontos lelőhelyet a helybeliek beszámolója alapján Stranska vas földjein a „Sittich” állomás közelében egy fűrészmalomnál jelölte A. v. Premerstein és S. Rutar,⁴⁸⁸ ami a Ljubljana-Zágráb út és a Stična-Muljava út kereszteződése közelében, „eine Viertelstunde östlich vom Posthause in Bösendorf” található.⁴⁸⁹ A lelőhely közelében római kori útelágazás található: itt ágazott le az Emona-Neviodunum útból egy a Corcoras-völgy felső szakaszába, majd onnan tovább délre vezető út.⁴⁹⁰ A. v. Premerstein és S. Rutar,⁴⁹¹ W. Schmid,⁴⁹² Graf A.,⁴⁹³ valamint Mócsy A.⁴⁹⁴ a Neviodunumtól számított távolságadat alapján valahol itt sejtik Emona és Neviodunum területének határát. A mérföldkő lelőhelyétől 2 mérfölddel nyugatra található a *Tabula Peutingeriana* Acervo állomása, aminek a távolsága Emonától 19, Neviodunumtól 46 mp.⁴⁹⁵ A lelőhelytől keleti irányban 14 mp-ra (azaz Emonától 32 mp-ra) helyezi a *Tabula Peutingeriana* Ad Praetorium állomást, ami megegyezik az *Itinerarium Antonini* által említett Praetorium Latovicorummal.⁴⁹⁶ A Neviodunumtól számított távolságadatot megadó mérföldkövek Neviodunum territoriumán álltak, amely feltehetően megegyezik a Latobicusok korábban létesített *civitas peregrinájával*. M. Šašel-Kos szerint itt kezdődött Pannonia, ezzel a mérföldkövel.⁴⁹⁷ A territoriumhatár megállapításánál azonban figyelembe kell venni a Višnja goránál talált mérföldköveket is. A lelőhely távolsága Neviodunumtól 62,3 km, azaz 42,1 mérföld, ami majdnem két mérfölddel kevesebb a mérföldkövön olvasható 44 mérföldnél. Felmerülhet ezért a mérföldkő átszállításának, vagy az út eltérő nyomvonalának lehetősége. Ez utóbbi sejthető abból is, hogy az út teljes hossza különbözik az *itinerariumi* adatoktól.

(a Nevioduno mp XXXXII?)

A **Nr. 80** mérföldkő eredeti lelőhelye ismeretlen. Másodlagos, 17. századi felíratával az „Obergurk-Sittich” és a „Reichsstraße” kereszteződésében állt,⁴⁹⁸ és ugyanerre a helyre feltételezte eredeti felállítási helyét is A. v. Premerstein és S. Rutar,⁴⁹⁹ mivel a lelőhely a **Nr. 79** mérföldkő lelőhelye közelében található.⁵⁰⁰ A lelőhely távolsága Neviodunumtól 62,3 km, azaz 42,1 mérföld, tehát a mérföldkő távolságadata 42 mérföld lehetett, amennyiben a fenti, **Nr. 79** mérföldkő eredeti felállítási helye nem egyezik ennek a mérföldkőnek a lelőhelyével. Ha viszont A. v. Premerstein és S. Rutar feltételezése helyes, úgy a távolságadat a **Nr. 79** mérföldkőéhez hasonlóan 44 mérföld lehetett, a mért távolság pedig a római út esetleges eltérő nyomvonala miatt lett kevesebb.

⁴⁸⁷ Lovenjak 2006, Nr. 3.

⁴⁸⁸ Premerstein-Rutar 1899, 35. Nr. 3.

⁴⁸⁹ Müllner 1879, 95 és 264-265, Nr. 131. Rutar 1892, 204 és térképmelléklet. Premerstein-Rutar 1899, 35. Nr. 3.

⁴⁹⁰ Premerstein-Rutar 1899, 21.

⁴⁹¹ Premerstein-Rutar 1899, 23.

⁴⁹² Schmid 1913, 66.

⁴⁹³ Graf 1936, 47.

⁴⁹⁴ Mócsy 1959, 21.

⁴⁹⁵ W. Schmid 400 méteres különbséget vélt felfedezni a lelőhely (30 km Emonától) és az eredeti felállítási hely távolsága (20 mp = 29,6 km) között. Mivel ez utóbbi adatot a *Tabula Peutingeriana* Emona-Acervo távolsága (18 mp) valamint az Acervo-Neviodunum távolság és a mérföldadat különbségének (46-44=2 mp) összeadásából nyerte, nem tekinthető bizonyosnak.

⁴⁹⁶ Graf 1936, 46-47.

⁴⁹⁷ Šašel-Kos 2002, 377.

⁴⁹⁸ Müllner 1879, 265, Nr. 132. Črnologar 1899, 150, Nr. 110.

⁴⁹⁹ Premerstein-Rutar 1899, 35. Nr. 4.

⁵⁰⁰ Premerstein-Rutar 1899, 20. Hasonlóan: Lovenjak 2006, 42, Nr. 4. és 45, Karta 1.

(a Nevioduno mp XXXI?)

A **Nr. 81** mérföldkő lelőhelye az Ivančna goricánál lévő új templomtól kb. 500 méterre keletre,⁵⁰¹ a Vrhpolje pri Šentvidu 16. sz. ház mögött volt,⁵⁰² ami nem sokkal keletebbre esik a Neviodunumtól számított 44. mérföldtől,⁵⁰³ azaz a **Nr. 79** mérföldkő lelőhelyétől. A távolság Neviodunumtól 61,2 km (41,3 mp).

(a Nevioduno mp XXXII?)

A **Nr. 82** mérföldkő Kamnji potokban került elő, az út mellett, a Temenica (Temenitz) medrében. Távolságadata A. v. Premerstein szerint 34 mp lehetett Neviodunumtól.⁵⁰⁴ A térképi mérés alapján a távolság azonban csak 46,7 km (31,5 mérföld) Neviodunumtól, így a feltételezhető távolságadat 31 vagy 32 mp lehetett.

(a Nevioduno mp XXVI?)

A **Nr. 83** *miliarium* Trebnjétől keletre került elő, a Jezeronál található Sv. Peter templom falához támasztva.⁵⁰⁵ Az eredeti felállítási hely ismeretlen, de valószínűleg az Emona-Neviodunum út közelben megfigyelt szakasznál állt.⁵⁰⁶ A lelőhely távolsága Neviodunumtól térképen mérve 38,9 km, azaz 26,3 mérföld, tehát a mérföldkő távolságadata – amennyiben a római korban is a közelben állt –, 26 mérföld lehetett.

a Nevioduno mp XXI

A **Nr. 85-86** mérföldkövek az Emona-Neviodunum között húzódó római út Dolenje Karteljevo melletti szakaszán kerültek elő, az autót út építésekor.⁵⁰⁷ Ugyanezen a lelőhelyen még egy mérföldkővet (**Nr. 87**) találtak, ám ezt a lelőhelyen hagyták és eltűnt.⁵⁰⁸ A lelőhely térképen mérhető távolsága Neviodunumtól 30,9 km, azaz 20,9 mp. Ez alapján a mérföldkövek lelőhelye az eredeti felállítási hellyel megegyezik, vagy annak közvetlen közelében található.

A Hmeljnik kastélyban előkerült **Nr. 84** mérföldkő valószínűleg a közvetlen környéken állhatott, mivel a kastély alatti földeken húzódik a római út.⁵⁰⁹ Nem kizárt az sem, hogy a mérföldkő a **Nr. 85-87** mérföldkövek közelben lévő lelőhelyéhez kapcsolható,⁵¹⁰ melyek alapján ennek a távolságadata is 21 mérföldre tehető.

(a Nevioduno mp XVII?)

A **Nr. 88** Mačkovecnél került elő (Mačkovska gmajna = mačkoveci legelő), a Novo mestonál fekvő Trška gora alatt.⁵¹¹ A. v. Premerstein a felirat lelőhelyét 17 mp-ra teszi Neviodunumtól,⁵¹² ami megfelel az általam térképen mért távolságnak (25,3 km = 17,1 mp). A lelőhely a *Tabula Peutingeriana* által említett Crucio állomáshoz közel található, amelynek a távolsága 16-16 mp Ad praetoriumtól és Neviodunumtól.⁵¹³ A mérföldkő lelőhelyén, vagy annak közelében az Emona-Siscia út egy leágazása sejthető a Krka völgyébe, Novo mesto felé.⁵¹⁴

⁵⁰¹ Lovenjak 1997, 92, Nr. 1.

⁵⁰² ILSI 1, 182.

⁵⁰³ Lovenjak 2006, 42, Nr. 5 és 45. Karta 1.

⁵⁰⁴ Premerstein-Rutar 1899, 35, Nr. 5. A követ Graf A. is említette (Graf 1936, 46).

⁵⁰⁵ Lovenjak 1997, 92, Nr. 2. ILSI 1, 342, Nr. 184.

⁵⁰⁶ Lovenjak 1997, 92-93, Nr. 2.

⁵⁰⁷ Lovenjak-Bavec 2006, 48.

⁵⁰⁸ Lovenjak-Bavec 2006, 49.

⁵⁰⁹ ILSI 1, 343, Nr. 185.

⁵¹⁰ Lovenjak 2006, 42, Nr. 8 és 45. Karta 1.

⁵¹¹ Müllner 1879, 99. ILSI 1, 344, Nr. 186.

⁵¹² Premerstein-Rutar 1899, 36, Nr. 6.

⁵¹³ V. ö. Graf 1936, 46.

⁵¹⁴ Premerstein-Rutar 1899, 27. Truhlar 1975, 101. ILSI 1, 343, Nr. 185 és 345, Nr. 186.

(a Nevioduno mp VII-VIII?)

A **Nr. 89** mérföldkő Gmajna és Hudenje között,⁵¹⁵ a (Mala) Račna-pataknál került elő, ahol római hid ismert.⁵¹⁶ A lelőhely nem messze található a Mala Račna és a Stara Račna összefolyásától. A mérföldkövet a vízparton, több hengeres kővel együtt találták, amelyek talán hidpillérek alkotórészei lehetnek.⁵¹⁷ A mérföldkő felirata sajnos nem maradt fenn.⁵¹⁸ Premerstein számítása szerint 7 mérföld volt a távolság a lelőhely és Neviodunum között,⁵¹⁹ térképi mérés alapján a lelőhely távolsága 11,1 km (7,5 mp). A mérés szerint a 7. mérföld jóval keletebbre található a lelőhelytől, ezért a 8 mérföldes távolságot sem kizárt, a számos folyóátkelőnél előkerült mérföldkő alapján azonban nem kétséges, hogy a felállítás helyszíne a patakon átívelő hid mellett volt.

(a Nevioduno mp III?)

A **Nr. 90** mérföldkő lelőhelye: „*Römerstraße im Krakau-Walde*” (Krakovski gozd = Krakui erdő). Távolságadatát A. v. Premerstein 3 mérföldre egészítette ki (kérdőjellel).⁵²⁰ Mivel a mérföldkő elsődleges lelőhelye pontosabban nem ismert, később pedig a római úttól távolabb fekvő rakai kastélyparkban állították fel, a távolságadata, és az eredeti felállítási helye sem határozható meg pontosan. A mérföldkő felirata a 19. század során lekopott, ezért többször felirat nélküli mérföldkőként írták le,⁵²¹ később pedig emiatt két mérföldkő – egy feliratos és egy felirat nélküli – szerepelt a leírásokban.⁵²² M. Lovenjak bizonyította, hogy a felirat nélküli kő megegyezik a CIL-ben leírt Antoninus Pius mérföldkövével, aminek csak a felirata kopott le.⁵²³ Amennyiben a mérföldkő a harmadik mérföldnél állt Neviodunumtól, a Podstrázától keletre eső útszakaszon kerülhetett elő.

(a Nevioduno mp I?)

M. Lovenjak az ILSI-ben a 190. szám alatt írta le a **Nr. 92** mérföldkövet, amelynek lelőhelyét Valvasor leírása alapján a Velika vasi kastélyhoz kötötte.⁵²⁴ Eszerint a követ a kastély 17. századi felújításakor találták és egy ottani szántóföldön felállították. A mérföldkövet 1794-ben Katancsich P. a követ már „*a Drenovo in occasum CCCXX pass. Rom.*”, azaz Drnovótól nyugatra 320 lépésnyire találta.⁵²⁵ M. Lovenjak szerint azonban Velika vas Drnovótól két római mérföldre fekszik, így a követ feltehetően átszállították.⁵²⁶ Ugyanott néhány mondattal később azt írta, hogy a mérföldkő nagysága és tömege alapján valószínűsíthető, hogy *in situ* találták.⁵²⁷ Az kevésbé érthető, hogy ha a 17. század végén egy ekkora kő elszállítása gondot okozott volna, akkor a 18. század folyamán miért lenne logikus az átszállítása Drnovo mellé?⁵²⁸ Az átszállítás problematikája több helyen felvetődött (**Nr. 59, 281**), amely megoldása csak abban az esetben lehetséges, ha egykorú

⁵¹⁵ Graf A. a mérföldkövet Hudenjénél jelölte, a Račna-patakot a Lokovec-patakkal együtt csak mint hidak nyomainak lelőhelyeit említette, és nem kötötte a mérföldkő lelőhelyéhez (Graf 1936, 46). A forrása, bár nem hivatkozta, kétségtelenül A. v. Premerstein és S. Rutar „*Römische Strassen und Befestigungen in Krain*” című munkája volt (V. ö. Premerstein-Rutar 1899, 28).

⁵¹⁶ Premerstein-Rutar 1899, 36, Nr. 7.

⁵¹⁷ Premerstein-Rutar 1899, 28.

⁵¹⁸ ILSI 1, 347, Nr. 187; ILSI 1, 188; Lovenjak 2006, Nr. 13.

⁵¹⁹ Premerstein-Rutar 1899, 36, Nr. 7.

⁵²⁰ Premerstein-Rutar 1899, 36, Nr. 8-9; Lovenjak 2006, Nr. 14.

⁵²¹ Freyer 1851, 2; Müllner 1879, 277, Nr. 156. Említi őket: ILSI 1, 348.

⁵²² Premerstein-Rutar 1899, 36, Nr. 8-9; AIJ 597; Šašel 1975, 91-92.

⁵²³ ILSI 1, 348, Nr. 188.

⁵²⁴ Valvasor 1689, 231. idézi: ILSI 1, 353, Nr. 190.

⁵²⁵ Katancsich 1795, 368. idézi: ILSI 1, 353, Nr. 190.

⁵²⁶ ILSI 1, 353, Nr. 190.

⁵²⁷ „*Aller Wahrscheinlichkeit nach ist der Meilenstein in situ gefunden worden, was bei seiner Größe und seinem Gewicht auch zu erwarten wäre.*” (ILSI 1, 354, Nr. 190).

⁵²⁸ A Drnovo melletti lelőhelyről a **Nr. 92** mérföldkövet később, a 19. század első felében el is szállították a Thurni kastélyba (Šrajbarski turn, Leskovec mellett). (ILSI 1, 353, Nr. 190).

írott források alapján azonosítható a mérföldkő. Esetünkben a mérföldkő M. Lovenjak által idézett első leírása csak felirattal ellátott oszlopról beszélt,⁵²⁹ és további hasonló, szintén a földből kiásott, ugyanott felállított oszlopokat említett.⁵³⁰ Véleményem szerint, ha ezen a földön több mérföldkövet is találtak és felállítottak, nem szabadna kizárni annak a lehetőségét, hogy a Velika vasi kastélyban talált, és a Drnovo mellett Katancsich P. által leírt mérföldkő két külön köemlék. Ennek megfelelően a topográfiai leírásban külön szerepel a **Nr. 91** mérföldkő Velika vas, a **Nr. 92** pedig Drnovo lelőhellyel (ld. alább).

A **Nr. 91** mérföldkő lelőhelye, azaz a velika vasi kastély közelében fut a római út,⁵³¹ amely nem messze kelt át a Velikovaški potok-on. A kastély felújításakor talált feliratos mérföldkő távolságadata a kastély és Neviodunum valós távolsága (2 km = 1,3 mp) alapján 1 mérföld lehetett,⁵³² és talán a fent idézett többi, ezen a földön talált mérföldkő⁵³³ is ehhez a felállítási helyhez köthető. Nem kizárt az sem, hogy a felállítás helyszíne a közeli patakátkelőnél volt.

(a Nevioduno mp?)

A **Nr. 92** mérföldkő⁵³⁴ első hiteles leírása 1794-ben Katancsich P.-től származik, aki a követ „a *Drenovo in occasum CCCXX pass. Rom.*”, azaz Drnovótól nyugatra 320 *passus*-ra találta.⁵³⁵ Érdekes, hogy az egyébként kitűnő állapotban fennmaradt mérföldkő felirata nem tartalmaz távolságadatot, bár erre mintegy 60 cm magas szabad hely lett volna.⁵³⁶ Elképzelhető, hogy a távolságadatot más példákhoz (pl. a **Nr. 59**) hasonlóan csak felfestették, mivel a felirat markáns betűi miatt nem valószínű, hogy a felvett mérföldadat lekopott volna,⁵³⁷ de a mérföldkő felállítási helyéből következően azt sem lehet kizárni, hogy nem is volt mérföldadata. A mérföldkő – amennyiben eredeti felállítási helye a Katancsich P. által leírt helyen volt⁵³⁸ –, nem jelölhetett egész mérföldet, mivel annál jóval közelebb volt a mérföldszámítás kiindulópontjához. Ha ez a pont Emona irányában a város határa volt (Neviodunum nyugati városfala), mint azt A. v. Premenstein és S. Rutar feltételezte,⁵³⁹ úgy a *caput viae*től mindössze 320 *passus*-ra, tehát nem egész mérföldnél álló mérföldkő távolságadatának nem lett volna jelentősége. A mérföldkő a mérföldjelző szerepét mellőzve talán a város határát (*pomerium*), vagy a megjavított útrészlet határát jelölte.⁵⁴⁰ Neviodunum nyugati városfalát a településen belül feltételezve sem lehet több a lelőhely távolsága az útfőtől 600 méternél.

⁵²⁹ „eine grosse steinerne Seule gefunden, welche mit Characteren und Littern gantz voll geschrieben ist...” (Valvasor 1689, 231. Idézi: ILSI 1, 353, Nr. 190).

⁵³⁰ „...da sie auch annoch aufrecht stehet, gleichwie noch andre dergleichen Seulen mehr auf diesem Felde stehen, welche alle gleichfalls aus der Erden gegraben...” (Valvasor 1689, 231. Idézi: ILSI 1, 353, Nr. 190).

⁵³¹ A kastélytól délnyugatra vezető útszakasz nagyon jó állapotban volt megfigyelhető a 19. század végén (Premenstein-Rutar 1899, 28).

⁵³² V. ö. ILSI 1, 353, Nr. 190, ahol M. Lovenjak 2 mp-ra tette Velika vas és Drnovo távolságát.

⁵³³ ILSI 1, 353, Nr. 190.

⁵³⁴ M. Lovenjak a mérföldkő lelőhelyét Valvasor és Schönleben leírásai alapján újabban Velika vasra helyezte (ILSI 1, 353, Nr. 190); a fentebb vázolt bizonytalanságok miatt a nevezett forrásokban leírt mérföldkövet külön lelőhellyel a **Nr. 91** alatt írtam le.

⁵³⁵ Katancsich 1795, 368. Átvette CIL III 4620 és Premenstein-Rutar 1899, 36, Nr. 10; utóbbi helyen a távolságadat rovatban 300 *passus*-t tüntettek fel.

⁵³⁶ ILSI 1, 356, Nr. 190.

⁵³⁷ Šašel-Kos 1997, 475, Nr. 179.

⁵³⁸ M. Lovenjak szerint a mérföldkő nagysága és tömege alapján valószínűsíthető, hogy *in situ* találták, bár ő a velika vasi lelőhelyre gondolt (ILSI 1, 354, Nr. 190).

⁵³⁹ Premenstein-Rutar 1899, 35.

⁵⁴⁰ Ugyanez a szituáció Cyrene esetében is, ahol a megjavított útrészlet határán, a zero-ponttól kiindulva töredék mérföldnyi távolságra állítottak mérföldkövet, szintén mérföldadat nélkül (Goodchild 1950, 86, Nr. 4. = AÉp 1951, 208). Hasonló felállítási helyek illetve mérföldkövek a térségből: **Nr. 56-58** (Savaria); **Nr. 51** (Scarbantia); **Nr. 11-13** (Celje).

Az útvonal távolságadatait *itinerarium*ok és mérföldkövek alapján az alábbiak szerint foglalhatjuk össze:

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai				Mérföldkövek				Térképen mért adatok ↑			Táv. diff.
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	Tab. Peut. V.1-2	It. Ant. 259,11-14	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság-adat	C V	Km	MP	MP
0	0	0	<i>Emona</i>							E m o n a	0	0	
23,5	15,9					Stari trg/ Višnja gora	77-78	÷ m	(XVI?) (XXXVI?)		23,5	15,9	
		19	<i>Acervo</i>	XVIII							68	45,9	
29,2	19,7					Ivančna Gorica	79	÷	XXXXVIII		62,3	42,1	-1,9
29,2	19,7					Ivančna Gorica	80		(XXXIII?)		62,3	42,1	+0,1
30,3	20,5					Vrhoplje pri Šentvidu	81		(XXXI?)		61,2	41,3	
44,8	30,2					Kamnji potok	82		(XXXI?)		46,7	31,5	
		33/34	<i>Praetorium Latovicorum</i>	XIII	XXXIII					N e v i o d u n u m			
52,6	35,5					Jezero/ Trebnje	83		(XXV?)		38,9	26,3	
						(Hmeljnik kastély)	84		(XXI?)				
60,6	40,9					Dolenje Karteljevo	85-87	m	XXI		30,9	20,9	-0,1
66,2	44,7					Mačkovec	88	≡	(XVII?)		25,3	17,1	
		49	<i>Crucio</i>	XVI									
80,4	54,3					Mała Račna patak	89	≠	(VII-VIII?)		11,1	7,5	
	58,8					Krakovski gozd	90		(III?)			3	
89,5	60,4					Velika vas	91	≠	(I?)		2	1,3	
90,9	61,4					Drnovo	92	▲	(0/I?)		0,6	0,4	
91,5	61,8	65/65	<i>Neviodunum</i>	XVI	XXXI						0	0	
91,5	61,8		Összesen:	65 mp	65 mp								

Jelmagyarázat: ÷ határ; ≠ folyóátkelő; ≡ útelágazás; ▲ épület, tábor, település; m több mérföldkö; p palimpszeszt felirat

A tizenhat mérföldkőnek kevesebb mint a felét, összesen hét feliratot lehet keltezni. Ezek időbeli eloszlása meglehetősen egyszerű: Antoninus Pius korában három, Marcus Aurelius és Septimius Severus korában két-két feliratot állítottak. Mindhárom császárhoz köthető útjavítások kampányszerűen zajlottak, azaz a mérföldkövek rövid időszakon belül keltezhetők: Antoninus Pius korában két évre elhúzódó javítást feltételezhetünk, míg Marcus Aurelius és Septimius Severus uralkodása alatt egyazon évben állították a mérföldköveket. Általában megfigyelhető, hogy az egy helyen felállított több mérföldkö időrendje tükrözi az egész útszakasz építéstörténetét. Az Emona-Neviodunum útszakaszon ezt a Dolenje Karteljevónál előkerült mérföldkövek kronológiája mutatja, amelyek Antoninus Pius (Nr. 85) és Septimius Severus korára (Nr. 86) keltezhetők.

Az Emona-Neviodunum útszakasz mérföldköveinek kronológiai áttekintése:

Nr.	Lelőhely	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
79	Ivančna Gorica	PS	Neviodunum	44	Antoninus Pius	139
85	Novo mesto	PS	Neviodunum	21	Antoninus Pius	139
90	Krakovski gozd	PS	Neviodunum	(3)	Antoninus Pius	140

Nr.	Lelőhely	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
92	Velika vas	PS	Neviodunum	(2)	Marcus Aurelius	161
84	Hmeljnik	PS	(Neviodunum)		Marcus Aurelius	161
88	Mačkovec	PS	(Neviodunum)	(17)	Septimius Severus	201
86	Novo mesto	PS	(Neviodunum)	(21)	Septimius Severus	201
87	Novo mesto	PS	(Neviodunum)	(21)		
81	Ivančna Gorica	PS	(Neviodunum)			
83	Jezero	PS	(Neviodunum)			
77	Višnja gora	I/PS	(Neviodunum/Emona)	(46/16)		
78	Višnja gora	I/PS	(Neviodunum/Emona)	(46/16)		
80	Ivančna Gorica	PS	(Neviodunum)	(42/44)		
82	Kamnji potok	PS	(Neviodunum)	(34)		
89	Gmajna	PS	(Neviodunum)	(7)		
91	Velika vas	PS	(Neviodunum)	(2)		

3.3.2 Celeia-Neviodunum

(Az útszakaszt a 72-77. számú térképek ábrázolják.)

A Celeia-Neviodunum út ókori forrásokból nem ismert. Létére csak a nyomvonalán előkerült mérföldkövek, és egy Celeiától délre, Bregnél feltárt útrészlet utal. Az út Celeiát dél felé elhagyva átkelt a Savinján, de a további nyomvonala csak feltételezésen alapszik.⁵⁴¹ Az út a Savinja jobb partján vezet egészen a Száva torkolatig, ahol átkel a Savinján és a Száva bal partját követi Reichenburgig. Itt híd nyomai és a **Nr. 93-95** mérföldkövek jelzik az út nyomvonalát, valamint Celeia és Neviodunum, illetve Noricum és Pannonia határát. Az útvonal térképen mérhető teljes hossza 59,7 km (40,3 mp). A. v. Premierstein és S. Rutar az utat csak helyi jelentőségű útként említette, és az említett Száva bal parti – Savinja menti nyomvonalat jelölte a térképen,⁵⁴² míg újabban M. Lovenjak térképvázlatán a Bohor és a Bizeljско-hegységet kelet felől megkerülő nyomvonalon jelölte a Celeia-Neviodunum utat.⁵⁴³ M. Lovenjak feliratgyűjteményében nem sorol egyetlen mérföldkövet sem az úthoz, hanem az Emona-Neviodunum útról származtatja őket.⁵⁴⁴

Az úthoz összesen nyolc mérföldkő köthető, valamennyi a Neviodunum közeli útszakaszon került elő. Közülük három a Celeiától számított 35. mérföldnél állt, tehát a távolságukat már Celeiától számították, noha a Száva jobb parti lelőhely még Neviodunum territoriumához tartozhatott. Elképzelhető, hogy a mérföldkövek Celeia és Neviodunum városok territoriumának határát jelezték. Az útfők Celeia keleti, és Neviodunum nyugati (vagy északi?) kapuja lehetett.

a Celeia mp XXXV

A **Nr. 93-95** mérföldkövek Brestanícával (Reichenburg) szemben, a Száva jobb partján kerültek elő egy hid maradványainál.⁵⁴⁵ A lelőhely 51,9 km-re (35 mp) fekszik Celeiától és 7,8 km-re Neviodunumtól (5,3 mp). A térképen mérhető távolság pontosan megfelel a mérföldkövek távolságadatának, ami a nagy távolság miatt figyelemre méltó. A

⁵⁴¹ Lazar 2002, 79. A feltárt útrészletről hivatkozza: Kolšek 1959, 232.

⁵⁴² Premierstein-Rutar 1899, 30, és Taf. 1. Graf A. csak az út Neviodunum-Száva közötti nyomvonalát említette (Graf 1936, 47).

⁵⁴³ Lovenjak 2003, 94, Abb. 1. Korábban hasonló nyomvonalat tüntetett fel a TIR L33.

⁵⁴⁴ Pl. ILSI 1, 360, Nr. 194.

⁵⁴⁵ Šašel-Kos 1997, 478, Nr. 180.

mérföldkövek lelőhelye, illetve a Száva vonala Neviodunum területének északi határát,⁵⁴⁶ illetve a tartományhatárt⁵⁴⁷ jelezte.

(a Nevioduno mp IIII?)

A **Nr. 96** mérföldkö távolságát Neviodunumtól Premersteinék (a lelőhelye alapján) határozottan 4 mérföldben adták meg.⁵⁴⁸ A lelőhelye, „Krško polje” M. Lovenjak szerint nem bizonyítja a Celeia-Neviodunum úthoz való tartozását; állhatott máshol is a „Krško poljén”, akár Velika vas környékén is, így az Emona-Neviodunum úthoz tartozása is elképzelhető.⁵⁴⁹ Amennyiben valóban a 4. mérföldnél állt, a lelőhelye kevésbé Krškótól északra lehetett.

A **Nr. 97** mérföldkö másodlagos lelőhelye Krško, távolságadatát és a Celeia-Neviodunum úthoz tartozását feltételelesen jelölte A. v. Premerstein.⁵⁵⁰ Eredeti felállítási helyét Krškoban feltételezve a mérföldkö távolságadata 4 mérföld lehetett Neviodunumtól.

a Nevioduno mp I

A **Nr. 98** mérföldkö Leskovec területén (Krško polje) került elő, feliratán a távolságadat *caput viae* nélkül szerepel.⁵⁵¹ Leskovec távolsága Neviodunumtól 1,5 km, ami megfelel a **Nr. 98** távolságadatának. A mérföldkö eredeti felállítási helye is a falu belterületén lehetett.

A **Nr. 99** *miliarium* lelőhelye talán Leskovec (Haselbach), Krško polje, de az úthoz való sorolását és az esetleges 2 mérföldes távolságadatát nem vette bizonyosra A. v. Premerstein.⁵⁵² Leskoveci lelőhelyet feltételezve a távolságadat nem is lehetett több 1 mérföldnél (ld. a **Nr. 98**). A felirat nélküli mérföldkö adatát átvette Graf A. is, a lelőhelynél szerinte a Celeia felé vezető út nyomai is láthatóak voltak.⁵⁵³ M. Lovenjak a különös, felirat készítésére meglehetősen alkalmatlan alapanyag okán felvetette, hogy a kö esetleg nem antik.⁵⁵⁴

A **Nr. 100** köemlék eredeti lelőhelye ismeretlen. Másodlagos lelőhelye Leskovec a templom mellett; jelenleg a templommal szemben álló ház (Trg borca 4) falába van befelezve. M. Lovenjak szerint feltehetően az Emona-Siscia útról származik.⁵⁵⁵ Ennek ellentmond a másik két, Leskovec területéről származó mérföldkö (**Nr. 98-99**). A Celeia-Neviodunum út *via publica* voltát a brestanicei mérföldkövek bizonyították.

Az útvonal távolságadatait *itinerariumok* és mérföldkövek alapján az alábbiak szerint foglalhatjuk össze:

Térképen mért adatok			Mérföldkövek					Térképen mért adatok ↑			Táv. diff.
Km	MP	Útvonal állomásai	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság-adat	CV	Km	MP	MP	
0	0	<i>Celeia</i>									
51,9	35		Brestanica	93-95	≠ m p	XXXI	Celeia	51,9	35		0
53,7	36,3		(Krško)	96-97		(IIII)			6		
58,2	39,3		Leskovec	98		I	Nevio-dunum	1,5	1		0
			Leskovec	99-100		(II?)		1,5	1		
59,7	40,3	<i>Neviodunum</i>						0	0		

⁵⁴⁶ Mócsy 1959, 24.

⁵⁴⁷ Graf 1936, 47.

⁵⁴⁸ Premerstein-Rutar 1899, 37, Nr. 16.

⁵⁴⁹ ILSI 1, 360, Nr. 194.

⁵⁵⁰ Premerstein-Rutar 1899, 37, Nr. 17.

⁵⁵¹ Lovenjak 2006, 43, Nr. 19.

⁵⁵² Premerstein-Rutar 1899, 37, Nr. 15.

⁵⁵³ Graf 1936, 47.

⁵⁵⁴ ILSI 1, 358, Nr. 192.

⁵⁵⁵ ILSI 1, 356, Nr. 191.

Térképen mért adatok			Mérőföldkövek					Térképen mért adatok ↑		Táv. diff.
Km	MP	Útvonal állomásai	Leőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság-adat	CV	Km	MP	MP
59,7	40,3	Összesen								

Jelmagyarázat: = határ; ≠ folyóátkelő; ¶ útélágazás; ▲ épület, tábor, település; m több mérőföldkő; p palimpsestus felirat

A Celeia-Neviodunum úthoz köthető nyolc mérőföldkő közül hat rendelkezik keltezhető felirattal, egyikük kettővel is. A hét felirat időbeli eloszlása a második századot tekintve hasonlít a Neviodunum környéki egyéb útszakaszok mérőföldköveinek kronológiájához: Antoninus Pius korát egy (Nr. 100), Septimius Severus uralkodását pedig két mérőföldkő (Nr. 96, 98) képviseli, amelyeknek a felállításí éve is megfelel a többi, Neviodunum környéki feliratenak. A Nr. 96 mérőföldkő a töredékessége ellenére ([---] | [Ha]driani | [Anto]nini | [---]) Antoninus Pius korára keltezhető, és feltehetően a Neviodunum környéki, 139 és 141 között zajlott útjavításoknak az emlékkőve. Mindkét Septimius Severus kori feliraton L. Fabius Cilo helytartó neve olvasható, így a helytartó által elrendelt, 201-es útjavítások valószínűleg Neviodunum északi, Celeia felé kivezető útját is érintették. Az útszakaszon a következő javítás 236-ban, Maximinus Thrax császár uralkodása alatt zajlott (Nr. 93), amit viszonylag rövid idő múlva követett egy másik, 251-253 közé, Trebonianus Gallus korára keltezhető (Nr. 94). Fél évszázad telt el a következő, és az útszakaszon utolsó ismert útjavításig, amelynek két mérőföldkő állított emléket a tetrarchia korában (Nr. 95: 305-306-ban illetve Nr. 94: 305-311-ben). Érdekes, hogy az Antoninus Pius- és Septimius Severus kori mérőföldkövek Neviodunumtól, míg a 3-4. századi feliratok Celeiától mért távolságot adtak meg.

A Celeia-Neviodunum útszakasz mérőföldköveinek kronológiai áttekintése:

Nr.	Leőhely	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
100	Leskovec	PS	(Neviodunum)		Antoninus Pius	139-141
96	Krško	PS			Septimius Severus	201
98	Leskovec	PS	Neviodunum	1	Septimius Severus	201
93	Brestanica	N	Celeia	35	Maximinus Thrax	236
94a	Brestanica	N			Trebonianus Gallus	251-253
95	Brestanica	N	Celeia	35	Flavius Severus	305-306
94b	Brestanica	N			Galerius	305-311
97	Krško	PS				
99	Krško	PS				

3.3.3 Neviodunumtól dél felé vezető út

(Az útszakaszt a 78. számú térkép ábrázolja.)

Az *itinerarium*ok által nem említett útvonalat („Vicalstraße”) írt le A. v. Premierstein és S. Rutar, amely Neviodunumtól délnyugati irányban vezetett a Krka völgyébe. Létére a Nr. 101 mérőföldkő feltehetően *in situ* leőhelyéből, valamint további településnyomokból következtettek. Jelén keresztül vezetett az út a Krkáig, majd átkelve a jobb partra Ostrog érintésével érte el Grobljét, ahol csatlakozott a Krka menti úthoz.⁵⁵⁶

⁵⁵⁶ Premierstein-Rutar 1899, 28-29. Az utat szintén említi: Graf 1936, 47.

(a Nevioduno mp II?)

A Krka völgye felé vezető útról származhat a **Nr. 101** mérföldkő (Veliki Podlog). A mérföldkő lelőhelye a Krško-Podbočje út és a Veliki Podlog út kereszteződése, ahol még az 1960-as években is látható volt a kő bázisa.⁵⁵⁷ A lelőhely távolsága Neviodunumtól 2,8 km (1,9 mp), amely – amennyiben a lelőhely megegyezik az eredeti felállítási hellyel – a mérföldkő 2 mp-os távolságadatára enged következtetni.

M. Lovenjak vitatja a mérföldkő ehhez az úthoz tartozását, szerinte inkább az Emona-Siscia főútvonal mellett állhatott, mivel valamennyi Neviodunum környéki, lokalizálható mérföldkő arról a szakasról származik.⁵⁵⁸ Megjegyzendő, hogy a Celeia-Neviodunum útszakaszhoz köthető mérföldköveket is a főútvonalhoz sorolta, ami a breitanicai, a *Celeia mp XXXV* felállított **Nr. 93-95** mérföldkövek alapján kétséggé vonható. A Krka völgye felé vezető út esetében a kétségei mindenesetre elfogadhatóbbak, mivel az úton mindössze ez az egyetlen mérföldkő került elő.

Az útvonal térképen mért távolságát az alábbi táblázat szemlélteti:

Térképen mért adatok			Mérföldkő					Térképen mért adatok ↑		Táv. diff.
Km	MP	Útvonal állomásai	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság-adat	CV	Km	MP	MP
0	0	<i>Neviodunum</i>						0	0	
2,8	1,9		Veliki Podlog	101	p	(II?)	(Neviodunum)	2,8	1,9	-0,1

Jelmagyarázat: + határ; ≠ folyóátkelő; ¶ útelágazás; ▲ épület, tábor, település; m több mérföldkő; p palimpsestus felirat

A Neviodunumtól dél felé vezető út egyetlen mérföldkövén két felirat-töredék vélhető, amelyeknek a készítését M. Lovenjak a Neviodunum környéki fő útjavítási kampányok alapján Antoninus Pius (139-141) és Septimius Severus korára feltételezi.⁵⁵⁹

Az útvonal kronológiai áttekintése:

Nr.	Lelőhely	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
101a	Veliki Podlog	PS	(Neviodunum)		Antoninus Pius?	2-3. sz. (139-141?)
101b	Veliki Podlog	PS	(Neviodunum)		Septimius Severus?	3. sz (201?)

3.3.4 Neviodunum-Siscia

(Az útszakaszt a 78-87. számú térképek ábrázolják.)

A Tiberius korában kiépült⁵⁶⁰ Neviodunum-Siscia út nyomvonalát összefoglalóan leírta Graf A.⁵⁶¹ Az út szlovéniai szakaszát részletesen leírta A. Müllner,⁵⁶² majd A. v. Premenstein és S. Rutar,⁵⁶³ és részletes topográfiai összefoglalást adott a lelőhelyekről az Arheološka najdišča Slovenije. A horvátországi szakaszt korábban – a zágrábi

⁵⁵⁷ Premenstein-Rutar 1899, 28. Šašel 1975, 85, Nr. 93. ILSI. 1, 350-352, Nr. 189.

⁵⁵⁸ ILSI 1, 350, Nr. 189.

⁵⁵⁹ A **Nr. 101** mérföldkő palimpsestus feliratán ([---] / div[i ---] / Sep[---] / [---]i Hadri[iani] --- / [vias et p]ontes / [vetustate con]ruptas / [restituerunt] / ---) olvasható két felirat közül egyik szótöredékei sem engedik meg az Antoninus Pius korára kelteztést, a második felirat pedig nem rendelkezik a 3. század első felénél szűkebb keltezési lehetőséggel.

⁵⁶⁰ Lolić 2003, 131.

⁵⁶¹ Graf 1936, 47-48.

⁵⁶² Müllner 1879, 101-109.

⁵⁶³ Premenstein-Rutar 1899, 30-34.

térképszelvényre eső részét – J. Klemenc,⁵⁶⁴ újabban vázlatosan említette a nyomvonalat D. Nemeth-Erlích és D. Kušan Špalj. Az út Odra mellett halad el, majd Lukavec és Donja Lomnica között húzódik Buševécig, ahol a Poetovio és Andautonia felől érkező út leágazása található. Ide lokalizálják *Ad Fines* állomást.⁵⁶⁵ Az út Buševéctől Sisciáig tartó szakasza megegyezik a Poetovio-Siscia úttal,⁵⁶⁶ azonban a távolságadatok számításánál az *Itinerarium Antonini* adata nem vehető figyelembe, tekintve, hogy Andautonia nem a Neviodunum-Siscia szakaszon feküdt. Az út állomásait teljes hosszában felsorolja az *Itinerarium Antonini*⁵⁶⁷ és a *Tabula Peutingeriana*.⁵⁶⁸ Emellett az *Itinerarium Antonini* által említett, Aquileiából Senián keresztül Sisciába vezető út egy része feltehetően ugyanezen a Romula-Siscia szakaszon vezetett,⁵⁶⁹ mivel az állomásnevek és távolságadatok megfelelnek a *Tabula Peutingeriana* ábrázolásának. Az út teljes hossza térképen mérve 87 km (58,7 mp), ami kis különbséggel megfelel az *itinerariumok* adatainak (*Tabula Peutingeriana*: 58 mp, *Itinerarium Antonini*: 57 mp, *Itinerarium Antonini* Romula-Siscia adata a *Tabula Peutingeriana* Neviodunum-Romula közötti távolságával: 59 mp). Az útvonal hossza Andautonián keresztül 98,8 km (66,7 mp).

Az útszakaszhoz összesen hat mérföldkő köthető, közülük egy (Nr. 106) a Száva bal partján másodlagos helyzetben került elő, és mérföldadata sem maradt fenn, ezért felállítási helyét nem ismerjük. Meg kell említeni még a Poetovio-Andautonia útnál tárgyalt, Andautoniától mért távolságot jelző, Selán előkerült mérföldkövet is.

A mérföldkövek távolságadatainak útfői között meglehetősen összevisszaság figyelhető meg. A mérföldszámítás feltehetően három *origó*val rendelkezik a tárgyalt útszakaszon még akkor is, ha az általánosan elfogadott álláspont szerint Andautonia nem a Neviodunum-Siscia út mentén feküdt.⁵⁷⁰ Az *Itinerarium Antonini* útvonalszerkezete szerint Andautoniát valóban elkerülte a közigazgatásilag fontosabb települések közötti rövidebb összeköttetés, a mérföldszámításban azonban az *itinerariumok* összeállításakor figyelembe vett szempontok nem játszottak szerepet. Véleményem szerint nem kétséges, hogy Andautonia ugyanolyan útfelügyeleti központ és útfő volt, mint Neviodunum és Siscia.

(a Nevioduno mp II?)

A Nr. 102 mérföldkő lelőhelye Vihre, M. Lovenjak szerint 3,5 km-re (nagyjából 2 mérföldre) Neviodunumtól.⁵⁷¹ Térképen mérve Vihre központja 3 kilométerre található Neviodunum beépített területének keleti szélétől, így a távolságadat – Vihre belterületén lévő eredeti felállítási helyet feltételezve – 2 mérföld lehetett.

Vihre területéről ismerünk egy további mérföldkövet (Nr. 103), amelynek nem volt felirata,⁵⁷² távolságadata a fentiek alapján csak feltételezhető.

a Nevioduno mp III

A Nr. 104 mérföldkő a vihrei Szent Ulrik (Sv. Urh) kápolnánál került elő.⁵⁷³ A mérföldkő 3 mp-ot mutató adatának és a kápolna Drnovótól mért távolságának egyezése M. Lovenjak szerint azt jelzi, hogy a mérföldkövet *in situ* találták.⁵⁷⁴ A kápolna távolsága

⁵⁶⁴ Klemenc 1938, 106-118.

⁵⁶⁵ Nemeth-Erlích – Kušan Špalj 2003, 107-110. Uo. 110. oldal 4. lábjegyzetükben hivatkoznak a velika goriciai Turpolje Múzeum kutatására (Oto Ulovac segítségével), amelynek eredményeképpen a Buševéc és Odra közötti szakaszt részletesen berajzolták kataszteri (1:2.880) és helyi (1:5.000) térképekre.

⁵⁶⁶ It. Ant. 265,11-260,3.

⁵⁶⁷ It. Ant. 259,14-260,2.

⁵⁶⁸ Tab. Peut. V,2-5.

⁵⁶⁹ It. Ant. 274,4-7.

⁵⁷⁰ Legutóbb M. Lovenjak fejtette ki (ILSI 1, 369).

⁵⁷¹ ILSI 1, 362, Nr. 195. Neviodunumtól.

⁵⁷² ILSI 1, 365, Nr. 196.

⁵⁷³ Premsterstein-Rutar 1899, 36, Nr. 12. ILSI 1, 365, 197. Lovenjak 2006, 44, Nr. 24 és 45.

⁵⁷⁴ ILSI 1, 366, Nr. 197.

Neviodunumtól azonban csak 3,8 km, azaz 2,6 mp, tehát a mért és a mutatott távolság nem egyezik, így az eredeti felállítási hely mintegy 600 méterrel keletebbre lehetett.

ab A[ndautonia mp XXXII?]

Neviodunumtól keletre az út áthaladt a Krka folyón, ami feltehetően Neviodunum territóriumának keleti határa volt. A folyóátkelőtől keletre, Čatežtől 200 méterre nyugatra került elő a **Nr. 105** mérőöldkö, másodlagos felhasználásból, a római út alapozásába beépítve.⁵⁷⁵ A lelőhely távolsága mindössze 8,9 km, azaz 6 mérőöld Neviodunumtól, a felirat alapján azonban valószínűsíthető, hogy a távolságot már Andautoniától mérte (*ab A[ndautonia]?*).⁵⁷⁶ P. Petru szerint a mérőöldkö a Neviodunum és Andautonia közti területiális határt jelölte.⁵⁷⁷ M. Lovenjak ezt nem tartja helytállónak, mivel a feltételezett *caput viae*, Andautonia nem az Emona-Neviodunum-Siscia, hanem a Poetovio-Siscia út mentén fekszik, több mint 30 mérőöldre Čatežtől (míg Neviodunumtól csak 6 mp).⁵⁷⁸ Ezek alapján – és az *Itinerarium Antonini* útvonal-szerkezete szerint⁵⁷⁹ – Andautonia a Neviodunum-Siscia útról csak egy elágazáson keresztül lenne megközelíthető. A távolság Čatež és a elágazás között 50 km (= 33,7 mp), a kereszteződéstől Andautonia pedig további 15 km (= 10,1 mp), összesen tehát 65 km, azaz 43,9 mérőöld. Amennyiben tényleg Andautoniától számított mérőöldadatot mutatott a mérőöldkö, a távolságadat ezen az úton 44 mp lehetett. Létezik azonban egy Andautoniából délnyugatra kivezető, Velika Kosnica felé tartó út,⁵⁸⁰ amelynek egyenes vonalú meghosszabbításával, a Neviodunum-Siscia útvonalba bekötvé, 18,2 km-rel lesz rövidebb a távolság Neviodunumig. A mérőöldkö lelőhelyének Andautoniától való távolsága így 46,8 km (= 31,6 mp), a feltételezett mérőöldadat a rövidebb úton számítva pedig 32 mérőöld lehetett, amennyiben a lelőhely az eredeti felállítási hely közelében van. A mérőöldszámítás a hosszabb útvonalon nem tűnik logikusnak, és a mérőöldkövek között nem ismerünk példát olyan mérőöldadatra, amely egy városból az ellenkező irányba induló úton, egy elágazáson keresztül visszafordulva mérné a távolságot. Az elágazás jelentőségét csak az *Itinerarium Antonini* útvonal-szerkezete miatt túlozták el, amit nem szabad a távolságszámításnál figyelembe venni.

A felirat kiegészítésében felmerült bizonytalanságot az Andautonia környezetében ismert három további, meglehetősen ellentmondásos mérőöldkö okozta. A fent említett **Nr. 105** feliraton kívül csak egy tisztázatlan eredetű⁵⁸¹ mérőöldkövet ismerünk Andautoniától számított mérőöldadattal (**Nr. 109**). A Katancsich P. által feljegyzett és azóta elveszett mérőöldkö lelőhelye a Siscia közelében fekvő Sela, távolságadata (*ab And(autonia) m(ilia) p(assum) XXII*). A **Nr. 105** és **109** mérőöldkövek alapján egyszerűen lehetne vázolni a mérőöldszámítás rendszerét, amely szerint Andautoniához meglehetősen nagy útfelügyeleti rendszer tartozna. Csakhogy a Neviodunum-Andautonia közötti szakaszon egy *[---]ASIN(!)[---]* | *[---]XXI* távolságadattal ellátott mérőöldkö (**Nr. 107**) került elő,

⁵⁷⁵ Petru 1960-1961, 27-28.

⁵⁷⁶ P. Petru felsorolta az útfőként szóba jöhető településeket (Acervo, Andautonia, Atrans és Aemona), és arra a következtetésre jutott, hogy Andautonia a legvalószínűbb feloldás (Petru 1960-1961, 40-41). M. Lovenjak felvetette egy szintén A-betűvel kezdődő útállomás, Acervo nevét, mint a mérőöldszámítás lehetséges kiindulópontját (ILSI 1, 370). Az útállomás 46 mérőöldre nyugatra található Neviodunumtól, és további 6 mérőöld a távolság a lelőhelytől Neviodunumig, tehát 52 mérőöldes távolságadatot kellene feltételezni, azonban számos Neviodunumtól mért távolságadattal rendelkező mérőöldkö került elő Neviodunumtól északra, délre, nyugatra és keletre, ami valószínűtlenné teszi a felvetést. A közelebb fekvő Andautonia városként még akkor is sokkal valószínűbb *caput viae*, ha a mérőöldszámítás rendszere nem teljesen világos a település környékén (ld. alább, a **Nr. 107-109** mérőöldkövek problematikája).

⁵⁷⁷ Petru 1960-1961, 41-42. v. ö. Šašel 1970, 73-74. = Šašel 1992, 581.

⁵⁷⁸ ILSI 1, 369, Nr. 198.

⁵⁷⁹ Poetovio-Andautonia-Siscia út: It. Ant. 259,14-260,2.

⁵⁸⁰ Nemeth-Erlisch – Kušan Špalj 2007, 94-95.

⁵⁸¹ v. ö. ILJ 1177.

amelynek útfője – ha a felirat utolsó sora valóban az útfőt tartalmazta –, valószínűleg nem Andautonia volt, talán inkább egy elírt *a Siscia*? vagy kevésbé valószínű *a Singiduno*?, de az sem kizárt, hogy a rövidítés helytartónevet takar.⁵⁸² A rendszerbe legkevésbé a Poetovio-Andautonia úton, Ščitarjevótól északra, Jelkovecen előkerült **Nr. 108** mérföldkő illik, amelyre Sisciától számított mérföldadatot véstek.

Mindezek alapján nem teljesen egyértelmű a mérföldszámítás rendszere Andautonia környezetében. Amennyiben tényleg Andautonia volt a **Nr. 105** mérföldkő távolságadatának *origója*, elképzelhető, hogy már a terület is Andautoniához tartozott, a territorium határa pedig a közelben a Szávába ömlő Krka lehetett.⁵⁸³ Lehetséges ugyanakkor az is, hogy a Neviodunum territoriumán tapasztalt kampányszerű mérföldkőállítás, illetve útjavítás kapcsán a két város territoriumának határát Andautoniától adatolt mérföldkővel jelölték, de a feliratot Neviodunum városa állította,⁵⁸⁴ amit a településhez való közelsége indokolt.⁵⁸⁵

A **Nr. 106** mérföldkő a Száva bal partján, Brežicében került elő, valószínűleg másodlagos lelőhelyről.⁵⁸⁶ Távolságadata nem maradt fenn, ezért topográfiailag nem értékelhető, de legközelebb a fenti **Nr. 105** mérföldkő lelőhelyéhez található, így nem kizárt, hogy a Neviodunumtól számított 6. mérföldről, vagy valamelyik szomszédos mérföldkőállító helyről szállították át Brežicére.

(ab Andautonia mp XXV / a Siscia mp XXXVII?)

A **Nr. 107** *miliarium* Obrežje területén került elő, ahol a római út egybefut a modern (19. századi) úttal.⁵⁸⁷ A mérföldkő felirata ma már sajnos nem olvasható, a Mommsen által leírt, 19. században még meglévő felirat két utolsó sorát ([---]ASIN(!)[---] / [---]XXI), ahol a távolságadat sejthető, meglehetősen ellentmondásosan lehet kiegészíteni. A. v. Premerstein 14 mp-ra helyezte a mérföldkő lelőhelyét Neviodunumtól,⁵⁸⁸ M. Lovenjak kissé rövidebb utat feltételez a felirat lelőhelyéig (Neviodunumtól 12 mp), de nem zárja ki a lehetséges útfők sorából Sisciát (40 mp) és Andautoniát (25 mp) sem. Egy lehetséges *a Sin[giduno]* kiegészítést is felvet, ebben az esetben 350 mérföldnél is nagyobb távolságadat jöhet szóba, és azt is elképzelhetőnek tartja, hogy a feltehetően rossz állapotban megmaradt betűk Fabius Cilo nevére ([F]abio) legyenek kiegészíthetők. Szerinte ugyanis érdekes módon a Septimius Severus kori, Neviodunum környéki mérföldkövek egyikén sem volt távolságadat,⁵⁸⁹ ez azonban azóta cáfolatot nyert.⁵⁹⁰ A térképi távolságmérés alapján a lelőhely Neviodunumtól 18,2 km-re (12,3 mp) található; a távolságadatot Neviodunumtól feltételezve 12 mp-ban lehetne feltételezni, ennek azonban nem felel meg a felirat utolsó sorában olvasható töredékes számadat ([---]XXI). Andautoniától a távolság térképen mérve a rövidebb úton 37,7 km (25,4 mp), a hosszabban (bár ennek valószínűsége csekély) 55,9 km (37,7 mp), Sisciától pedig 68,9 km (46,5 mp), amelyek közül egyik sem illik a felirat feltételezett távolságadatára. Felmerülhet, hogy talán nem a távolságadatot tartalmazta a felirat utolsó két sora, de a felirat

⁵⁸² V. ö. ILSI 1, 375, Nr. 200.

⁵⁸³ V. ö.: Nemeth-Erich – Kušan Špalj 2003, 110. Neviodunum és Andautonia territoriumának határát a Samoborsko gorje (Samabori dombság) vonalán húzták meg.

⁵⁸⁴ Hasonló jelenség figyelhető meg a Vindobona-Carnuntum közötti limesút-szakaszon. Ott a Vindobonában állomásozó legio X Gemina állított mérföldkövet Carnuntum territoriumán (vagy a territoriumhatáron), a *Carnunto* számított mérföldadattal (**Nr. 129**).

⁵⁸⁵ V. ö. Petru 1960-61, 29; Šašel 1975, 86, Nr. 100; ILJ 1176.

⁵⁸⁶ ILSI 1, 370, Nr. 199. Lovenjak 2006, 46.

⁵⁸⁷ Müllner 1879, 281.

⁵⁸⁸ Premerstein-Rutar 1899, 36, Nr. 13.

⁵⁸⁹ ILSI 1, 375.

⁵⁹⁰ A **Nr. 98** mérföldkő távolságadatát ugyanő [*a Nevioduno m(ille) p(assus)*] I-re egészítette ki (Lovenjak 2006, Nr. 19).

olvashatatlansága miatt a kérdés tisztázására sajnos már nincs lehetőség. A mérőöldkő távolságadatának a lelőhelytől nyugatra, Neviodunum felé vezető szakaszon Čatežnél előkerült *ab A[---]* távolságadatú mérőöldkő alapján legvalószínűbbnek az Andautoniától mért mérőöldkő tartom, de nem zárható ki egy teljesen szokatlan, talán az egész útszakasz építését vagy javítását megőrzítő *a Singiduno* megadott távolságadat sem. A mérőöldkő előkerülési helye a Neviodunumtól Siscia és Senia felé vezető utak breganai elágazásához közel található.⁵⁹¹

A *Tabula Peutingeriana*, az *Itinerarium Antonini* és a mérőöldkővek távolságadatait az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze:

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai					Mérőöldkővek					Térképen mért adatok ↑		Táv. diff.
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	Tab. Peut. V,2-5	It. Ant. 259,14-260,2	It. Ant. 274,4-7	Leleőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság -adat	CV	Km	MP	MP
0	0	0	<i>Neviodunum</i>	0	0						Neviodunum	0	0	
3	2						Vihre	102, 103?		(II?)		3	2	0
3,7	2,5						Vihre	104		III		3,7	2,5	-0,5
9	6,1						Čatež	105	÷	(XXXII?)		46,8	31,6	
		10	<i>Romula</i>	X		0					A			
18,1	12,2	24/28/(14)	<i>Quadrata</i>	XIII	XXVIII	XIII	Obrežje	107	⌌	(XXV/XX XXVII?)		37,7/68,9	25,4/46,5	
(55,8)	37,7		(<i>Andautonia</i>)								n			
		38/(28)	<i>Ad Fines</i>	XIII		XIII					a			
81,4	55						Sela	109		XXII		37,4	25,2	+3,2
87	58,7	58/57/49	<i>Siscia</i>	XX	XXVIII	XXI								
87	58,7		Összesen:	58 mp	57 mp	49 mp ⁵⁹²								

Jelmagyarázat: ÷ határ; ≠ folyóátkelő; ⌌ útelágazás; ▲ épület, tábor, település; m több mérőöldkő; p palimpszeszt felirat

Az útvonalon előkerült hat mérőöldkő közül öt felirata maradt fenn. Ezek közül kettő (Nr. 104-105) Antoninus Pius, három (Nr. 102, 107, 106) pedig Septimius Severus korára keltezhető. Az Antoninus Pius kori feliratok keltezése a többi, Neviodunum környéki mérőöldkő által bizonyított, 139 és 141 között zajlott útjavítási kampány időszakának felel meg. A másik jelentős, Felső-Pannonia területének nagy részére kiterjedő útjavítás mérőöldkővei 201-re keltezhetők, miként a Neviodunum-Siscia útszakaszon előkerült Nr. 106, és nagy valószínűséggel a Nr. 102 és 107 mérőöldkővek is.

A Neviodunum-Siscia útszakasz mérőöldkőveinek kronológiai áttekintése:

Nr.	Leleőhely	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
105	Čatež	PS	Andautonia?		Antoninus Pius	139
104	Vihre	PS	Neviodunum	3	Antoninus Pius	141
102	Vihre	PS	(Neviodunum)	(2)	Septimius Severus	201?
107	Obrež	PS	Siscia/Andautonia?		Septimius Severus	201?
106	Brežice	PS	(Neviodunum)		Septimius Severus	201

⁵⁹¹ V. 6. Premerstein-Rutar 1899, 34; Graf 1936, 47-48.

⁵⁹² Romula-Siscia távolság. A *Tabula Peutingeriana* által jelölt Neviodunum-Romula távolsággal kiegészítve 59 mp lenne Neviodunum és Siscia távolsága, amennyiben ez az út megegyezik a Neviodunum-Siscia közötti szakaszokkal.

Nr.	Lelőhely	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
103	Vihre	PS	(Neviodunum)			

3.3.5 Poetovio-Andautonia-Siscia

(Az útszakaszt a 88-103. számú térképek ábrázolják.)

A Poetovio és Siscia közötti utat feltehetően már a terület római érdekkörbe kerülése során kialakítottak. A Dráva és a Száva menti utak észak-déli összekötése annak az útnak a meghosszabbítása volt, amelyik *Salonától Burnum* érintésével a Dinári-hegységen keresztül a Száváig vezetett, és amelynek első szakaszát már Tiberius korában megépítették.⁵⁹³ Az útépités stratégiai célja a *Dalmatia* és *Pannonia* helyőrségei közötti összeköttetés kialakítása volt.⁵⁹⁴ A dalmáciai hadsereg felvonulási útvonala⁵⁹⁵ Poetovio közelében kapcsolódott az Aquileiából kiinduló Borostyánkő úthoz, amellyel együtt katonai táborokkal megerősített, az Adriai-tenger és a Duna közötti hadiútként szolgált. Ha ezen felvonulási utak kiépítése a carnuntumi legiotábor kiépítéséhez köthető, úgy a két korai stratégiai pont, Poetovio és Siscia közötti összeköttetés kiépítésének is legkésőbb Claudius korában meg kellett történnie.⁵⁹⁶

Az út nyomvonalát korábban leírta Graf A.,⁵⁹⁷ vele egy időben J. Klemenc és B. Saria.⁵⁹⁸ Az út Varaždinig megegyezik a Poetovio-Andautonia úttal. Ezt M. Fulir közölte részletesen, terepi megfigyelések alapján.⁵⁹⁹ Az út Andautonia környéki szakaszának kutatását az egyes ismert szakaszokat említik Nemeth-Erich és Kušan Špalj.⁶⁰⁰ Az út Ščitarjevtől északra vezető szakasza még mindig több helyen követhető, amely Sestve után északnyugatra fordul, és részben követi a mai út vonalát Varaždinig. Az Andautoniától Siscia felé vezető útszakasz több helyen megfigyelhető Ščitarjevtől délre, Novo Čiče mellett, a vukovíni templomtól nyugatra Buševac felé (itt csatlakozik a Neviodunum-Siscia úthoz), majd Dužica és Žažina között Selán keresztül Sisakig.⁶⁰¹

Az út állomásait az ókori források közül az *Itinerarium Antonini* sorolja fel,⁶⁰² valamint a Dráva menti és a Száva menti úttal közös útszakaszokon a *Tabula Peutingeriana*.⁶⁰³ Az *Itinerarium Antonini* összesen 100 mérföldet ad meg a teljes útszakaszon, ami némileg kevesebb az út térképen mért hosszánál (151,6 km = 102,3 mp).

Az útszakaszhoz mindössze kettő mérföldkö és egy mérföldköbázis köthető, közülük a **Nr. 109** mérföldkö hitelessége vitatott, a **Nr. 119** bázis pedig a Poetovio-Mursa úttal közös szakaszon került elő.

Az úton elméletileg három útfő jöhet szóba: Poetovio, Andautonia és Siscia. Bizonyíték azonban csak egy útfő használatára van: a Jelkovecen előkerült, Sisciától mért

⁵⁹³ Alföldy 1964, 247-356. Az út dalmáciai szakaszáról több, 47-ben állított Claudius mérföldkö származik (CIL III 13329-13331, 13335; és további felirat nélküli, *in situ* kövek is a sorozathoz tartozhatnak).

⁵⁹⁴ Walser 1980, 456.

⁵⁹⁵ Šašel 1974, 193.

⁵⁹⁶ Mócsy A. feltételezte, hogy mivel a carnuntumi legiotábornak összeköttetésre volt szüksége a déli területekkel, már Augustus és Tiberius uralkodásának idején kiépült a Borostyánkő út Emonából észak felé vezető szakasza (Mócsy 1962, 655; uő. in: PRK 116).

⁵⁹⁷ Graf 1936, 62-63.

⁵⁹⁸ Klemenc-Saria 1936, 89-92; Klemenc 1938, 106-118.

⁵⁹⁹ Fulir 1969, 369-384 és Karta 1.

⁶⁰⁰ Nemeth-Erich – Kušan Špalj 2003, 107-110; Nemeth-Erich – Kušan Špalj 2007, 37 és a 94-95. oldal térképe. Eltérő nyomvonalat írt le J. Klemenc és B. Saria (Klemenc-Saria 1936, 89-92).

⁶⁰¹ Nemeth-Erich – Kušan Špalj 2003, 107.

⁶⁰² It. Ant. 259,14-260,2.

⁶⁰³ Tab. Peut. V,2-5.

távolságot mutató **Nr. 108** mérföldkö. Ez azonban Andautoniától északra állt, amiből arra lehetne következtetni, hogy az úton Andautonia játszott, mint *caput viae*. A másik, ehhez az úthoz kötődő mérföldkö feliratán pedig éppen Andautonia jelent meg Katancsich P. leírása szerint, noha a település mindössze 5,6 km-re (3,8 mp) található Sisciától. Sajnos a leírásán kívül nincs más adat a mérföldkőről, és a teljesen szokatlan mérföldjelzés miatt nem is tekinthető teljesen hitelesnek.⁶⁰⁴ Poetoviótól mért távolságadattal nem került elő mérföldkö az útszakaszról, ennek ellenére a mérföldszámítás rendszerét két útföből kiindulónak feltételezem: észak felől Poetoviótól mérték a távolságot Andautonia territoriumának határáig (Zagrebačka Gora),⁶⁰⁵ míg Andautonia és Siscia territoriumán a kiindulópont a jelkoveci mérföldkö tanúsága szerint Siscia volt. Andautonia a Poetovio-Siscia úton nem játszott szerepet mint útfő; útfelügyeleti területe csak a Neviodunum felé vezető útszakaszra terjedt ki. A Poetovio-Siscia úton a territoriumon túlnyúló mérföldszámítás ritka példája figyelhető meg.

(a Poetovione mp XVIII?)

A **Nr. 119** mérföldköbázis Petrijaneceben került elő.⁶⁰⁶ A település az Poetovio-Mursa és a Poetovio-Siscia út közös szakaszán található, ezért a távolság számítás – figyelembe véve a Mursa felé vezető úton ismert rendszert – biztosan Poetoviótól történt. A lelőhely távolsága a *caput viae*től 28,5 km (19,2 mp) tehát a bázishoz tartozó mérföldkö távolságadata, amennyiben az eredeti felállítási hely is itt volt, 19 mérföld lehetett.

a Siscia mp XXX

A **Nr. 108** mérföldkövet Jelkovectől nyugatra, nagy valószínűséggel eredeti felállítási helyén találták.⁶⁰⁷ A lelőhely a Száva bal parttól kissé távolabb található, 3,6 km-re Sčitarjevótól északra, a feliraton olvasható távolságadatot azonban nem Andautoniától, hanem a távolabbi Sisciától adták meg: a *S(iscia) XXX*. Jelkovec és Sisak térképen mért távolsága 47,4 km, azaz 32 mp. A távolságadat és a valós távolság közötti különbség több okból adódhat: egyrészt jelentheti azt, hogy az eredeti felállítási hely délebbre, talán éppen a Száva-átkelőnél volt. Elképzelhető az is, hogy a rekonstruált útszakasznál létezett egy eddig ismeretlen, rövidebb útvonal, ami megfeleltet az *Itinerarium Antonini* Siscia-Dautonia 27 mp-os távolságának.⁶⁰⁸ V. Hoffiller és B. Saria mindenesetre pontosnak tartották a mérföldkö 30 és az *Itinerarium Antonini* 27 mp-os távolságadatát.⁶⁰⁹ A távolságadat *origója* rendhagyó módon nem a közelben fekvő Andautonia, hanem a jóval távolabb fekvő Siscia. Andautonia egy másik útvonalon, a Neviodunum felé vezető szakaszon szerepel útfőként az egyik mérföldkövön, ezért különös, ha nem is egyedülálló, hogy a Sisciából kiinduló mérföldszámítás túlhalad Andautonián. Hasonló rendszer, illetve annak látszólagos hiánya figyelhető meg a rajnai tartományokban Augusta Treverorum (Trier) és Mogontiacum (Mainz) között, ahol az útfő Augusta Treverorum volt Germania Superior határán túl egészen Mogontiacumig, sőt Mainz után a Rajna menti úton Bingiumig (Bingen). Bingium után a Rajna-menti út további szakaszán viszont már Mogontiacum a *caput viae*.⁶¹⁰ Pannoniában egy ehhez hasonló példa Mursa esete, amely a limesúton és a Sirmium felé vezető úton nem volt *caput viae*, hanem Aquincumtól számitották a távolságadatokat, ellenben nincs kizárva, hogy a Poetovio-Mursa úton rövid útfelügyeleti szakaszt rendeltek hozzá.

⁶⁰⁴ Katancsich 1795, 133. V. ö. ILJ 1177.

⁶⁰⁵ Nemeth-Erich – Kušan Špalj 2003, 110.

⁶⁰⁶ ILJ 1175.

⁶⁰⁷ AIJ 602.

⁶⁰⁸ It. Ant. 266,3.

⁶⁰⁹ AIJ p.212.

⁶¹⁰ Walser 1981, 396. Rathmann 2003, 113-114.

ab Andautonia mp XXII?

Katancsich P. szerint Selában állt egy mérföldkö (Nr. 109), aminek feliratán *And mp XXII* volt olvasható.⁶¹¹ A CIL-be nem vették fel, mert eredetét kétségesnek tartották.⁶¹² A távolságadat szempontjából a kö hitelessége még elfogadható lenne, mivel a távolság Andautonia és Sela között mintegy három mérfölddel több a mérföldkö adatánál (37,4 km = 25,2 mp), ami egy közeli lelőhelyről való átszállítással megmagyarázható volna. A kétséget viszont elsősorban az Andautoniától északra előkerült, Sisciától számított mérföldadatot viselő mérföldkö (Nr. 108) okozza, hiszen nem ismerünk olyan útszakaszt, ahol a két irányból kiinduló mérföldszámítások túlhaladnának a másik útfő felügyeleti területén, és viszont. A mérföldszámításban azonban nem lehet rögzült szabályokról beszélni, ezért ezt a szokatlan adat figyelembe vételét sem szabad teljesen kizárni. Különösen Andautonia esetében nem, hiszen a Neviodunum felé vezető útról előkerült egy felírt mérföldkö (Nr. 105), aminek távolságadatát *ab Andautonia* útfőből számították.

Az *itinerariumi* távolságadatok a mérföldkövekkel összevetve a következők:

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai				Mérföldkövek					Térképen mért adatok ↑			Táv. diff.
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	Tab. Peut. V.2-5	It. Ant. 265,11-266,3	Leőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság-adat	CV	Km	MP	MP	
0	0	0	Poetovio	0	0					Poe-tovio	0	0		
		10	Remista	X										
28,5	19,2					Petrijanec	119		(XVIII?)		28,5	19,2		
		20/19	Aqua Viva	X	XVIII									
		49	Pyrri	Nincs összeköttetés	XXX					Anda-utonia				
104,2	70,3					Jelkovec	108	≠?	XXX		47,4	32	+2	
108,6	73,3	73	Andautonia	Nincs összeköttetés	XXIII						0	0		
			Ad Fines	0										
146	98,5					Sela	109		XXII	Sis-cia	37,4	25,2	+3,2	
151,6	102,3	(20)/100	Siscia	XX	XXVII						0	0		
151,6	102,3		Összesen:		100 mp									

Jelmagyarázat: + határ; ≠ folyóátkelő; ¶ útálgázás; ▲ épület, tábor, település; u több mérföldkö; p palimpsestus felírat

A Poetovio-Andautonia-Siscia úthoz köthető két mérföldkö közül csak egynek ismerjük a korát: ezt Maximinus Thrax alatt, 236-ban állították, csakúgy, mint a Siscia területén előkerült másik Maximinus Thrax kori követ.

Az útszakasz kronológiai adatai táblázatban:

Nr.	Leőhely	Útszakasz	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
108	Jelkovec	Poetovio-Andautonia	PS	Siscia	30	Maximinus Thrax	236
109	Sela	Andautonia-Siscia	PS	Andautonia?	22?		

3.3.6 Siscia-Sirmium

(Az útszakaszt a 103-111. számú térképek ábrázolják.)

⁶¹¹ Katancsich 1795, 133. Az adatot átvette Graf 1936, 63. ILJ 1177.

⁶¹² V. ö. ILJ 1177.

J. Brunšmid terepbejárása szerint a nyomvonal nem vezethetett a Száva jobb partján, hanem az áradásoktól mentes, magasabban fekvő dombokon keresztül vezetett. Az út nyomvonalát Sisciától az Una átkelőjéig a Sisak-Meminska-Utolica-Baćin-Dubica vonalon írta le, amelyet még a 19. század végén is a falvak közti közlekedésre használtak.⁶¹³ Adatait átvette Graf A., aki a Sirmiumig húzódó, különböző nyomvonalon vezető szakaszokat is leírta.⁶¹⁴ Ettől eltérő, a Moščenica és Moštanica környéki dombokon keresztül, majd az Una partján vezető hosszabb útvonalat jelöl T. Lolič,⁶¹⁵ de a nagy valószínűséggel *in situ* előkerült mérföldkövek távolságadatai ezen a vonalon nem egyeznek a mért távolsággal. Az út hossza Dubicáig ezen a vonalon 66,5 km (44,9 mp), a rövidebb úton pedig 54,4 km (36, 7 mp) lenne, ami szintén nem felel meg a nyomvonalon előkerült mérföldkövek távolságadatának.

A Sisciától Sirmiumig vezető utat az *itinerariumok* több nyomvonalon adják meg. A Száva mentén végig vezető szakaszt egyedül a *Tabula Peutingeriana* jelöli. Ebből Marsoniánál elágazik a Cibalaen keresztül vezető szakasz, amelyet az *Itinerarium Antonini* a Sirmium-Salona út részeként írt le. Ennek egy rövidebb szakasza (Servitium-Urbate) a Száva-menti úton vezet. A Sisciából közvetlenül Cibalaebe (illetve Mursába) vezető utakat külön tárgyalom.

Ad Praetorium távolságadata hiányzik a *Tabula Peutingerianán*, amit Tóth E. 20 mp-ra egészített ki.⁶¹⁶

A Száva menti úton mérföldkövek csak a Siscia és Servitium közötti szakaszon kerültek elő; valamennyi Felső-Pannoniához tartozó területen. Egyetlen útfő léte bizonyos a mérföldkövek felirata alapján: Siscia, bár a jablanicaí felirat (**Nr. 115**) tartományhoz, és így útfelügyeleti területéhez tartozása kétséges.

a Siscia mp XXX

A **Nr. 110** mérföldkö Băcin és Slabinja között, Potociban került elő.⁶¹⁷ Az eredeti lelőhelye nem itt, hanem fenn a dombon vezető római út mellett lehetett. J. Brunšmid feltételezése szerint onnan gurulhatott a megtalálás helyére. A mérföldadat három tízes számjegyét egybeírták, tőle jobbra pedig három vízszintes *hasta* látható egymás alatt. Ezt J. Brunšmid először 33 mérföldnek oldotta fel,⁶¹⁸ később a valós távolság alapján 30 mérföldre módosította.⁶¹⁹ A távolságmérés a hosszabb, T. Lolič által javasolt útszakaszon 54 km (36,4 mp), a rövidebb úton nem mérhető, mivel az a dombokon át vezetett. A legurulás lehetősége kevésbé valószínű.

a Siscia mp XXXIII

A **Nr. 111** kömléket Băcintól „negyed órára” nyugatra, eredeti helyén találták.⁶²⁰ A mérföldadat korábbi vélemények szerint megfelel a valós távolságnak (50 km). Siscia területének keleti határa Dubicáig biztosan kiterjed a fenti mérföldkö alapján.⁶²¹ A térképi távolságmérés 47,6 km (32,1 mp) a rövidebb, és 60 km (40,5 mp) a hosszabb útszakaszon.

⁶¹³ Brunšmid 1898, 199.

⁶¹⁴ Graf 1936, 49-54.

⁶¹⁵ Lolič 2003, 132, Fig. 1.

⁶¹⁶ Tóth 2006, 171.

⁶¹⁷ Brunšmid 1898, 196; CIL III 15201; Brunšmid 1906-1907, 150, Nr. 288; AIJ 605.

⁶¹⁸ Brunšmid 1898, 196. Átvette: AÉp 1901, 0236; CIL III 15201; EDH-Nr. HD032940.

⁶¹⁹ Brunšmid 1906-1907, 150, Nr. 288. Átvette: AIJ 605.

⁶²⁰ Brunšmid 1898, 195-196; CIL III 15202; Brunšmid 1906-1907, 151. Nr. 289; AIJ 606.

⁶²¹ Mócsy 1959, 26.

A **Nr. 112** mérföldkö lelhelye Baćin (Gornji Baćin), Mijo Ćorić Nr. 57. sz. alatti házának udvara.⁶²² A **Nr. 113** mérföldkö szintén egy baćini ház udvarán állt, azonban eredeti felállítási helye ismeretlen,⁶²³ feltehetően valamelyik közeli mérföldnél állt.

a Siscia mp XLII

A **Nr. 114** mérföldkö Dubicán, a katolikus temetőben került elő, a kápolna bejáratát mellett.⁶²⁴ Első közlésében J. Brunšmid a felirat távolságadatát nem egészítette ki, de a lelhely Sisciától mért távolsága (40-41 mérföld között) alapján feltételezte, hogy több mint 40 mérföld állhatott a feliraton, és a követ a közelből hozhatták másodlagos felhasználás (szenteltvíztartó) céljára.⁶²⁵ A felirat távolságadatát később (*milia*) *p(assum)* *X/LII*-val oldotta fel.⁶²⁶

A **Nr. 115** mérföldkö távolságadata és az útfő nem maradt fenn. A mérföldkö akár *in situ*, akár másodlagos lelhelyen került elő, a környezete mindenképp alaposabb vizsgálatra érdemes. A mérföldkö lelhelye, Jablanica a Prosara-hegység déli oldalán található, nem pedig a Száva mentén. A távolságadatok alapján a lelhely Praetorium (Hrv. Dubica, Horvátország) és Servitium (Bosanska Gradiška, Bosznia-Hercegovina) ókori települések közé esik. Claudius Ptolemaios Servitiumot Pannonia Inferior települései közé sorolta.⁶²⁷ Az adatot a kutatás korábban hitelesnek fogadta el,⁶²⁸ néhányan viszont cáfolták: nézetük szerint a határ Marsoniától (Slavonski Brod, Horvátország) közvetlenül nyugatra keresztezte a Szávát.⁶²⁹ Amennyiben Claudius Ptolemaios adata valós, úgy Felső- és Alsó-Pannonia határa valahol az Una és a Jablanica között (azaz Praetorium és Servitium között) húzódik, tehát a **Nr. 115** mérföldkö a lelhelye alapján akár Felső-, akár Alsó-Pannonia területén is állhatott. Tőle nyugatra az Una mentén, a *Siscia milia passuum XXXVIII* felállított mérföldkö az ismert legközelebbi. Amennyiben a tartományhatár Jablanicától keletre húzódott, úgy a mérföldkö távolságát szintén a *Siscia* számították. Ebben az esetben a térképen mért távolság a rövidebb úton 73,7 km (49,7 mp), az újabbban az Una partjára helyezett nyomvonalon mérve 85,8 km (57,9 mp), így a mérföldkö távolságadata 50 vagy 58 mp lenne. Ezt támasztaná alá, hogy keleti irányban, egészen Sirmiumig nem ismerünk további mérföldköveket. Ezzel szemben nem kizárt az sem, hogy a lelhelytől nyugatra húzódott a tartományhatár, ami akár az Una folyó (antik nevén: *Oeneus*),⁶³⁰ is lehetett.⁶³¹ További Elagabalus mérföldköveket Pannonia Superiorból nem ismerünk – ez az Alsó-Pannoniához tartozást valószínűsíti. A mérföldszámítás kiindulópontja azonban

⁶²² Brunšmid 1906-1907, 148-149, Nr. 286. AIJ 603.

⁶²³ Brunšmid 1906-1907, 149-150, Nr. 287. AIJ 604.

⁶²⁴ Brunšmid 1898, 196. Brunšmid 1906-1907, 151, Nr. 290. AIJ 607.

⁶²⁵ Brunšmid 1898, 196.

⁶²⁶ Brunšmid 1906-1907, 151, Nr. 290. Átvette: AIJ 607.

⁶²⁷ Ptol. II 15, 4.

⁶²⁸ V. ö. Miller 1916, 483. Karte 144; Graf 1936, 50-51; Mócsy 1962, 586-587.

⁶²⁹ V. ö. Graf 1936, 39; Alföldy 1964, 255. Graf A. fent hivatkozott adatával ellentétben ugyanazon mű egy másik helyén megemlíti, hogy könnyen lehet, hogy Claudius Ptolemaiosnál a tartomány északi részéhez hasonlóan délen is tévesen nyugatra tolódott a határvonal, tehát a valóságban keletebbre kellett lennie (v. ö. Graf 1936, 39). Térképen Servitium már Felső-Pannoniához tartozott, és a tartományhatárt kissé keletebbre jelölte, amely szöveges leírásában Brodnál keresztezte a Szávát. Alföldy G. szerint is téves Servitium lokalizációja Claudius Ptolemaiosnál, ezért a korábban a Drávától délre meghúzott délnyugati irányban elkanyarodó tartományhatár sem helyes. A határvonal így a Balatontól délre nagyjából egyenesen húzódik észak-déli irányban, a Graf A. által meghúzott határvonalnál is keletebbre, Pidentiumtól keletre keresztezi a Siscia-Cibalae utat, és közvetlenül Marsoniától nyugatra halad át a Száva menti út vonalán (Alföldy 1964, 255. és 256. oldal térkép).

⁶³⁰ Alföldy 1964, 256. térképe.

⁶³¹ Siscia territoriuma Dubicáig biztosan kiterjedt. V. ö. Mócsy 1959, 26.

bizonytalan: Sirmium és Siscia jöhet szóba. Sirmium csak a város közvetlen közelében fordul elő útfőként mérőföldköveken, a közelebb fekvő Cibalae és Mursa pedig egyáltalán nem, így ezek esetleges útfőként jelenlegi ismereteink alapján kizárhatók. Siscia csak abban az esetben lehet a mérőföldkö által megnevezett útfő, ha a kö Pannonia Superior területén állt. Ez azonban nem bizonyított, és amíg nem kerül elő biztosan felső-pannoniai, Elagabalus kori mérőföldkö, addig a jablanicai *miliarium*ot a valószínűbb lehetőségként Alsó-Pannoniához kell sorolni. Mindenesetre erősen valószínű, hogy a mérőföldkö – amennyiben Servitium hovatartozását Claudius Ptolemaios helyesen adta meg – éppen Felső- és Alsó-Pannonia határán vagy annak közelében állt.

A Száva menti út mérőföldköveit és az *itinerarium*ok távolságadatait az alábbi táblázatban vethetjük össze:

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai				Mérőföldkövek				Térképen mért adatok ↑		Táv. diff.	
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	Tab. Peut. V,5-V1,4	It. Ant. 268,6-7	Leőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság-adat	C V	Km	MP	MP
0	0	0	Siscia	0						S i s c i a			
			Ad Praetorium										
						Slabinja	110		XXX				
47,6	32,1					Bacín	111		XXXIII		47,6	32,1	-1,9
						Gornji Bacín	112-113		(XXXII-XXX?)				
54,4	36,7					Dubica	114	±?	XLII	S i r m i u m ?	54,4	36,7	-5,3
73,7	49,7					Jablanica	115	±?	(L?)		73,7	49,7	
97,7	65,6	30	Servitium	XXX	0								
		53	Urbate	XXIII	XXIII								
		86	Marsonia	XXXIII									
			Ad Basante	-						S i r m i u m ?			
		106	Saldis	XX									
		124	Drinum Flumen	XVIII									
		142	Sirmium	XVIII									
			Összesen:	142 mp ⁶³²									

Jelmagyarázat: ± határ; ≠ folyóátkelő; ¶ útelágazás; ▲ épület, tábor, település; m több mérőföldkö; p palimpszeszt felírat

A Száva menti út Sisciától keletre húzódó szakaszán meglehetősen későn, Caracalla alatt állították az első ismert mérőföldkövet. Ezt követően azonban sűrűn és szabályos időközönként Elagabalus, Maximinus Thrax és Trebonianus Gallus idejében történtek útjavítások, majd ezt követően ritkábbá váltak; a 4. század első és harmadik negyedében állítottak egy-egy mérőföldkövet Flavius Severus, valamint Valentinianus és Valens császárok nevében.

A Siscia-Servitium között előkerült mérőföldkövek kronológiai áttekintése:

Nr.	Leőhely	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
112	Bacín	PS	(Siscia)		Caracalla	212
115	Jablanica	PS/PI	(Siscia/ Sirmium?)		Elagabalus	220
113	Bacín	PS	(Siscia)		Maximinus Thrax	236
110	Dubica	PS	Siscia	33	Trebonianus Gallus	251-253
111	Dubica	PS	Siscia	34	Flavius Severus	305-307
114	Dubica	PS	Siscia	42	Valentinianus	367-375

⁶³² Ad Praetorium hiányzó adata nélkül.

3.3.7 Siscia-Leuconum-Cibalae

(Az útszakasz a nyomvonalak bizonytalansága miatt nem került térképi ábrázolásra.)

Sisciától egy másik fontos útvonal Cibalaen keresztül vezet Sirmiumig, amelynek Sisciától Inceróig vezető szakaszán az állomásnevek részben egyeznek a Siscia-Mursa út állomásaival. Mindkét út csak az *Itinerarium Antonin*ben szerepel. Általában véve a római utak kutatottsága Szlavóniában nem megfelelő.⁶³³ A szlavóniai úthálózatot legújabban I. Iskra-Janošić foglalta össze a Cibalae környéki közlekedési vonalakat.⁶³⁴ Az útszakaszon egyetlen mérföldkö ismert, amely a távolságot a felirat feljegyzői szerint állítólag Leuconum útfőtől mérte. A nyomvonalak feltételezett különbözősége miatt kétséges az útfő, ezért távolságmérés viszonyítási pont hiányában nem végezhető.

A **Nr. 116** mérföldkö Levanjska Varoš területén, a sáncárok kiásásakor került elő több darabban, de találói össze tudták illeszteni, és a feliratát el tudták olvasni.⁶³⁵ A felirat azonban elveszett, és a szövegét csak egy helytörténeti leírás őrizte meg.⁶³⁶ Ez egy másik környékbeli antik helynevet is említett, ami Leuconumhoz hasonlóan nem szerepel feliratokon, ezért kétséges a felirat hitelessége Mócsy A. és Lőrincz B. szerint.⁶³⁷ A mérföldkö Fitz J. szerint eredetileg Leuconumtól 9 vagy 10 mérföldre nyugatra állhatott, ami még Pannonia Inferior tartományhoz tartozott, és a tartományhatár közelében egyfajta határátlépés utáni tájékozódást szolgálhatott.⁶³⁸ A Leuconumtól számított mérföldadat azonban valóban szokatlan lenne, hiszen a tartomány belsejében nem ismerünk a városokon kívül olyan kisebb települést vagy útállomást, amely mérföldszámítás kiindulópontja lett volna. A limes vonalán az útfők sorában a legiotáborok mellett az egyetlen kivételt Malata jelenti, ezért – bár ez katonai tábor volt – nem lehet kizárni, hogy létezett a *Leucono* számított távolságadatú mérföldkö. A mérföldkö megítélésénél fontos figyelembe venni azt, hogy Severus Alexander neve a legkönnyebben azonosítható, jellegzetes császárnevek közé tartozik, így nem valószínű, hogy a feliratot félreolvasták volna találói. A császár mérföldkövei azonban kizárólag Pannonia Inferior területén kerültek elő, Felső-Pannoniában nem, így a tartományhoz tartozása megítélésem szerint bizonyos. A mérföldkö Siscia és Cibalae territoriumai között állt, valószínűleg a határon. Leuconumról nem feltételezhető, hogy városi joggal és territoriummal rendelkezett volna, ellenben útfelügyeleti területet rendelhettek hozzá, amivel útfőként való feltételezett feltűnése magyarázható. Az állomást azonban újabban Donji Andrejevci-vel azonosítják,⁶³⁹ ami a Száva-menti útból Cibalae felé leágazó útvonal mentén fekszik, míg Levanjska Varoš a Sisciából keletre vezető rövidebb út mentén fekszik, tehát meglehetősen valószínűtlen a mérföldkövön Leuconum útfőként való megjelentése.

⁶³³ Így: Iskra-Janošić 2004, 182.

⁶³⁴ Iskra-Janošić 2004, 181-183.

⁶³⁵ Pinterović 1973-75, 130.

⁶³⁶ E. Laszowski Levanjska Varoš című cikkét (Hrvatski List 18. VII. 1923. str. 2.) idézi: Pinterović 1973-75, 130.

⁶³⁷ Mócsy 1977, 374, 384. és Lőrincz 1990, 117.

⁶³⁸ Fitz 1978, 81.

⁶³⁹ Iskra-Janošić 2004, 182.

Az út *itinerariumi* és mérföldkö-adatai a következők:

Itinerariumok adatai				Mérföldkövek				
Táv. ↓	Útállomások	It. Ant. 260,2- 261,1	It. Ant. 265,5-8	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság- adat	C V
0	<i>Siscia</i>	0	0					S i s c i a
23	<i>Varianis</i>	XXIII	XXIII					
49	<i>Manneianis</i>	XXVI						
53	<i>Aquae Balissae</i>		XXX					
77/78	<i>Incerto</i>	XXVIII	XXV					
102	<i>Picentino</i>	XXV						L e u c o n u m ?
				Levanjska Varoš	116	÷	(VIII-X?)	
128	<i>Leucono</i>	XXVI						
143	<i>Cirtisa</i>	XV						
165	<i>Cibalae</i>	XXII						
165	Összesen	165 mp	78 mp ⁶⁴⁰					

Jelmagyarázat: ÷ határ; ≠ folyóátkelő; ┘ útélágazás; ▲ épület, tábor, település; m több mérföldkö; p palimpsesztus felírat

Az úthoz köthető egyetlen mérföldkövet Severus Alexander korában állították, ami szintén azon időszak mérföldköveinek a számát gyarapítja, amikor Sisciától keletre mintegy másfél évtizedenként megjavították az utakat.

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
116	Levanjska Varoš	Siscia-Cibalae	PI	Leuconum	(9/10)	Severus Alexander	228

3.3.8 Senia-Siscia

(Az útszakaszt a 112-115. számú térképek ábrázolják.)

Sisciától délnyugatra, Dragotinján került elő egy mérföldkö (Nr. 118), amely feltehetően egy az Adriai-tenger partvidékére, talán Senia felé, illetve északnyugatra, Emona felé vezető út mentén állt. Graf A. szerint ez az útszakasz a távolságadatok alapján megfelelhet az *Itinerarium Antonini* (Aquileia)-Senia-Siscia útvonalának,⁶⁴¹ bár az állomásnevek megegyeznek a Neviodunum-Siscia út *Tabula Peutingerianán* feltüntetett állomásaival, és a távolságadatok is nagyjából ugyanazok.⁶⁴² Az *itinerariumi* adatok kérdése egyelőre nem megoldott, a dragotinjai mérföldkö azonban mindenképp egy Sisciából Senia vagy Emona felé tartó út mentén kellett hogy álljon, még ha ezt a nyomvonalat nem is jelölték az ókori források. Egy másik, idáig publikálatlan mérföldkö (Nr. 117)⁶⁴³ pedig Jastrebarskón került elő, azaz a Neviodunum-Siscia útból Bregánánál leágazó út mentén. Ez a mérföldkö az *Itinerarium Antonini* Romula-Siscia útszakaszát egyértelműen a Száva-menti út nyomvonalára helyezi.

J. J. Wilkes szerint Avendo Brlognál, Bivium Janjca mellett, Romula pedig a Kapela helységen keresztül a Glina völgyébe vezető szakasznál található. Az út a pannóniai határt Velika Kladušánál érte el, ahol Ad Fines állomása sejthető.⁶⁴⁴ T. Lolić

⁶⁴⁰ Siscia-Incerto távolsága.

⁶⁴¹ It. Ant. 272,8-274,7.

⁶⁴² Graf 1936, 48.

⁶⁴³ Köszönöm Branka Migottinak, hogy felhívta rá a figyelmemet.

⁶⁴⁴ Wilkes 1969, 264-265.

hangsúlyozza, hogy az *Itinerarium Antonini*ben húsz alkalommal előforduló Ad Fines állomásnév egyetlen egyszer sem utal tartományhatár vonalán fekvő településre. Az elnevezés coloniák, municipiumok territoriumhatáira utalhat,⁶⁴⁵ ami azonban jelen esetben nagy valószínűséggel egybeesik a tartományhatárral.

A **Nr. 117** mérföldkö Jastrebarskón került elő. A lelőhely a Neviodunum-Siscia útból Breganánál leágazó, Senia felé vezető út mentén található, nagyjából félúton Bregana és Karlovac között.

a Siscia mp XXIII

A **Nr. 118** mérföldkö dragotinjai lelőhelye másodlagos: a mérföldkövet a település régi szerb temploma építették be.⁶⁴⁶ Dragotinja 2 mp-ra található az *Itinerarium Antonini ad Fines* állomásától,⁶⁴⁷ bár Graf ezt Glinával azonosította.⁶⁴⁸ A település neve és a mérföldkö lelőhelye is erősen sejtetik, hogy a kö Siscia territoriumának és Felső-Pannonia déli határát jelölte. A mérföldkö feltételezett lelőhelyének távolsága Sisciától az újabban feltételezett,⁶⁴⁹ hosszabb nyomvonalon 41 km (27,7 mp), a Graf A. által feltételezett szakaszt figyelembe véve csak 36,6 km (24,7 mp), ami közelebb áll a mérföldkö távolságadatahoz., ráadásul a terepi adottságok is jobban megfelelnek az út vonalvezetésének (a mai út is itt húzódik).

A Senia-Siscia út *itinerariumi* adatai a mérföldkövek távolságadataival a következők:

Itinerariumok adatai					Mérföldkövek					Térképen mért adatok ↑		Táv. diff.
Táv. ↓	Útállomások	Tab. Peut. V.3-5	It. Ant. 259,14-260,2.	It. Ant. 273,7-274,7	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság-adat	CV	Km	MP	MP
0	Senia			0								
18	Avendone			XVIII								
28	Arupio			X								
					Jastrebarsko	117	÷?					
38	Bibium			X								
0/48	Romula	0		X					Siscia			
14/0/62	Quadrata	XIII	0	XIII								
					Dragotinja	118	÷	XXIII		36,6	24,7	+1,7
28/76	Ad Fines	XIII		XIII								
48/29/97	Siscia	XX	XXVIII	XXI						0	0	
	Összesen	48 ⁶⁵⁰	29 ⁶⁵¹	97 mp								

Jelmagyarázat: ÷ határ; ≠ folyóátkelő; ¶ útelágazás; ▲ épület, tábor, település; u több mérföldkö; p palimpsestus felirat

A Sisciától délre vezető úton előkerült **Nr. 118** mérföldkövet a Septimius Severus kori nagy, egész tartományra kiterjedő útjavítások során állították. A 201-ben felállított mérföldköveknek ez a legkeletebbre előkerült példánya a Száva völgyében.

⁶⁴⁵ Lolić 2003, 132.

⁶⁴⁶ AIJ 608.

⁶⁴⁷ It. Ant. 274,6.

⁶⁴⁸ Graf 1936, 48.

⁶⁴⁹ Lolić 2003, 132.

⁶⁵⁰ Romula-Siscia távolsága.

⁶⁵¹ Quadrata-Siscia távolsága.

A Senia felé vezető utakon előkerült mérföldkövek kronológiai áttekintése:

Nr.	Lelőhely	Caput viae	MP	Uralkodó	Helytartó	Év
117	Jastrebarsko					
118	Dragotinja	Siscia	23	Septimius Severus	Fabius Cilo	201

3.3.9 Poetovio-Mursa

(Az útszakaszt a 116-135. számú térképek ábrázolják.)

Az út északnyugat-horvátországi szakaszát M. Fulir közölte elsőként terepi megfigyelések alapján, teljes részletességgel.⁶⁵² Az út Varaždinig megegyezik a Poetovio-Andautonia úttal. A nyomvonal Cinkovci térségében válik el a Borostyánkő út Savaria felé vezető szakaszától, és vezet délkelet felé, majd Križovljan Gradnál kelt át a Dráván. Ezt követően nagyjából a mai országút vonalán sejthető a nyomvonal Stremecen és Petrijanecen keresztül Varaždinig. Iránya továbbra is kelet-délkelet, a Plitvicán való átkelőnél sejthető Populos útállomás, majd azonosított szakaszon vezet a szántóföldeken keresztül Ioviáig (Ludbreg). További vonalvezetése szintén M. Fulir munkája alapján ismert: a dombvidék lábánál halad a mai út nyomvonalát többször keresztezve Cvetkovec, Subotica érintésével Koprivnicáig. A további nyomvonal csak feltételezhető a mai országút nyomvonalán Gyurgyevácra keresztül Viroviticáig, majd ismét közelít a Drávához, és vezet Donji Miholjacra és Valpovón keresztül Eszékig.

A Poetovio-Mursa közötti útszakaszt valamennyi *itinerarium* leírta, az *Itinerarium Burdigalense*⁶⁵³ távolságadatai különböznek a *Tabula Peutingeriana*⁶⁵⁴ és az *Itinerarium Antonini* adataitól. Az *Itinerarium Antonini* a Poetovio-Aqua viva szakaszt két alkalommal említi: egyszer a Dráva-menti út,⁶⁵⁵ egyszer pedig a Poetovio-Andautonia Siscia út részeként.⁶⁵⁶ A távolságadatok különböznek: a *Tabula Peutingeriana* és az *Itinerarium Antonini* egyégesen 156 mp-ot ad meg Poetovio és Mursa között, az *Itinerarium Burdigalense* viszont többet, 165 mérföldet. A térképen mért távolságnak (249,1 km = 168,1 mp) ez utóbbi felel meg leginkább.

(a Poetovione mp XVIII?)

A **Nr. 119** mérföldköbázis Petrijanecben került elő.⁶⁵⁷ A lelőhely távolsága Poetoviótól 28,5 km (19,2 mp) tehát a bázishoz tartozó mérföldkö távolságadata, amennyiben az eredeti felállítási hely is itt volt, 19 mérföld lehetett.

A **Nr. 120** feliratos táblatöredéket Gyurgyevác (Đurđevac) mellett egy homokbányában találták.⁶⁵⁸ A köemlék töredékes ugyan, de a császár, II. Constantius neve és titulaturája megegyezik a **Nr. 332** mérföldkö feliratán olvasható császárnévvel, és S. Ljubić ez alapján egészítette ki a feliratot.⁶⁵⁹ V. Hoffler és B. Saria szerint azonban nem mérföldkőről van szó.⁶⁶⁰ A felirat D. Pinterović szerint nem biztos, hogy II. Constantiusra

⁶⁵² Fulir 1969, 369-384 és Karta 1.

⁶⁵³ It. Burd. 561,4-562,13.

⁶⁵⁴ Tab. Peut. V,2-VI,2.

⁶⁵⁵ It. Ant. 129,6-131,1.

⁶⁵⁶ It. Ant. 259,14-260,2.

⁶⁵⁷ ILJ 1175.

⁶⁵⁸ Ljubić 1889, 2.

⁶⁵⁹ Ljubić 1889, 2. CIL III 13392.

⁶⁶⁰ AIJ 582.

vonatkozott, hanem akár Constans nevére is ki lehet egészíteni. Minden bizonnyal dedikációs feliratról lehet szó.⁶⁶¹

A **Nr. 332** felirat szerint II. Constantius *quinarios lapides per Il/lyricum fecit / ab Atrante ad flumen / Savum milia passus / CCCXLVI*, azaz Atranstól a Szávaig ötmérföldenként mérföldkövet állított. A „Száva folyóig” megjegyzés a kutatás álláspontja szerint a Száva torkolatát jelöli, a 346 mérföld pedig az út teljes hosszát adja meg, ami csak a Dráva menti úton mérve tekinthető hitelesnek.⁶⁶² Ezek alapján nem kizárt, hogy további, a **Nr. 332** mérföldkö feliratával megegyező *miliarium* kerüljön elő a Dráva menti úton. A **Nr. 120** köemlék a felirata alapján ezen „ötmérföldes kövek” egyike lehetne, aminek a mérföldadata feltehetően öttel osztható szám volt,⁶⁶³ de a felirathordozó típusával kapcsolatos kételyek nem teszik lehetővé, hogy teljes bizonyossággal mérföldköként kezeljük.⁶⁶⁴ A távolságmérés szerint a lelőhely 103,1 km-re, azaz 69,6 mp-ra található Poetoviótól.

a Poetovione mp CXXX/VII

A **Nr. 121** feliratot Podgajci Podravski (Horvátország, rég. Podgajce) falu területén, a Dráva medrében találták.⁶⁶⁵ Arról, hogy a mérföldkö távolságadata megfelel-e a valóságnak, megoszlanak a vélemények. Graf A. az *itinerariumok* távolságadatai alapján Podgajci területére helyezte *Vereis* (128,⁶⁶⁶ 139⁶⁶⁷ ill. 143⁶⁶⁸ mp Poetoviótól), amit szerinte a mérföldkö távolságadata is alátámaszt.⁶⁶⁹ Ugyanakkor leírta, hogy *Vereis* 19-22 mp-ra található *Marinianaetól*, amit Donji Miholjac területére helyezett.⁶⁷⁰ A lelőhely azonban Donji Miholjactól mindössze 8 km-re található, tehát vagy a két állomás egyikének (esetleg mindkettőnek) azonosítása nem helyes, vagy a mérföldkö távolságadata nem felel meg a valóságnak, vagy talán a távolságadatban rejlő apró különlegesség figyelmen kívül hagyása teszi a helyzetet problémássá.⁶⁷¹

Fitz J. szerint a 8-10 km-re *Marinianaetól* talált mérföldkövön megjelölt, Poetoviótól számított 137 mérföldes távolság megfelel a valós távolságnak.⁶⁷² A mérföldkö távolságadatának 137 mérföldes olvasata és *Marinianae itinerariumok*ban szereplő távolságadata (*Tabula Peutingeriana*: 109 mp, *Itinerarium Antonini*: 108 mp, *Itinerarium Burdigalense*: 121 mp) között azonban nem 8-10 km, hanem legalább 16 mérföld (24 km) a különbség. Ezért vagy a távolságadat 137 mérföldes olvasata nem helyes, vagy a mérföldkö felállítás helye nem a felirat lelőhelye közelében volt, hanem keleti irányban távolabb.

⁶⁶¹ D. Pinterović egy hasonló, Beli Manastirban előkerült fogadalmi felirathoz hasonlította (Pinterović 1973-75, 128-129).

⁶⁶² Az *Itinerarium Antonini* 348 mérföldet ad meg Atrans (*Adrante mansio*) és Taurunum (*Tauruno classis*) között, és további 4 mérföldet Singidunumig (*Singiduno castra*) (It. Ant. 129, 3 – 132,1). Az *Itinerarium Hierosolymitanum* et *Burdigalense* Atrans és Singidunum között 350 mérföldet jelöl, ami Bassiana és Singidunum között egy másik útvonalon halad és Taurunumot nem érinti (It. Burd. 560,8 – 563,15).

⁶⁶³ V. ö. a **Nr. 332** első sorában feltüntetett *m(ilia) p(assuum) V*.

⁶⁶⁴ Bár a **Nr. 332** felirata is táblába van foglalva. V. ö. a Hirschfeld 1913, 708. által a *tabellariiról* irtakkal. A tartományban táblába foglalt felirata van még pl. a **Nr. 202** mérföldkönek.

⁶⁶⁵ CIL III 6465.

⁶⁶⁶ Tab. Peut. V,2-VI,1.

⁶⁶⁷ It. Burd. 561,4-562,10.

⁶⁶⁸ It. Ant. 129,6-130,6.

⁶⁶⁹ Graf 1936, 66.

⁶⁷⁰ Graf 1936, 65.

⁶⁷¹ L.d. alább.

⁶⁷² Fitz 1978, 81.

A lelőhely Fitz J. szerint egyértelműen felső-pannoniai területet jelöl, mert ha Alsó-Pannoniához tartozott volna (ahogy V. Hoffiller és B. Saria vélte),⁶⁷³ a mérőföldkövön már Mursától mért távolságot tüntettek volna fel.⁶⁷⁴

A mérőföldkő lelőhelyének útfőtől mért távolsága (208,1 km = 140,5 mp) kevéssel több, mint a mérőföldkő távolságadata, ami – figyelembe véve a nagy távolságot – elfogadható különbség, és nem zárja ki, hogy az eredeti felállítási hely a közelben volt. A feliraton feltüntetett távolságadat szerint a felállítási hely – annak ellenére, hogy Poetoviótól mérte a távolságot –, és a lelőhely is Pannonia Inferior területére esik. A tartományhatár az útszakaszon Marinianae és Vereiae között húzódik, mivel *Μαρινιάννα* (Mariniana az *Itinerarium Antoniniben* és a *Tabula Peutingerianán*, Maurianis az *Itinerarium Burdigalense* szerint) Pannonia Superior, Βερβίς (Vereiae) viszont már Pannonia Inferior városai között lett felsorolva Claudius Ptolemaiosnál.⁶⁷⁵ Az *Itinerarium Burdigalense* tartományhatárt jelző megjegyzését: *intras Pannoniam Superiorem* (helyesen: *Inferiorem*) is Maurianis és Vereis állomása közé szúrták be.⁶⁷⁶ A Poetoviótól mért 137 mérőföld szintén Marinianae és Vereis közé esik (előbbi távolsága 121, utóbbié 139 mérőföld az *Itinerarium Burdigalense*, illetve 121 és 143 mérőföld az *Itinerarium Antonini* alapján), így akár azt is feltételezhetjük, hogy a mérőföldkő a tartományhatáron állt. Az *Itinerarium Burdigalense* azonban a két *mansio* között, Marinianaétól 8 mérőföldre, de már alsó-pannoniai területen még egy állomást jelöl: *mutatio Serena*.⁶⁷⁷ Serena távolsága Poetoviótól így 129 mérőföld, ami a két pannoniai tartomány határát a 121. és a 129. mérőföldek közé szorítja. Amennyiben az *Itinerarium Burdigalense* adatát hitelesnek fogadjuk el, annak ellenére, hogy felső-pannoniai útfőből mérte a távolságot, nem kizárt, hogy a **Nr. 121** mérőföldkő alsó-pannoniai területen állt. Ebben az esetben a mérőföldszámítás átlépte a Pannonia Superior és Pannonia Inferior határát, ami nem lenne egyedülálló eset: hasonló távolságszámítás figyelhető meg Augusta Treverorum (Trier) és Mogontiacum (Mainz) között, ahol az útfő Augusta Treverorum volt Belgica és Germania Superior határán túl is egészen Mogontiacumig, sőt Mainz után a Rajna menti úton Bingenig (Bingen).⁶⁷⁸ Poetovio és Mursa illetve Felső- és Alsó-Pannonia viszonylatában azonban a kérdés nem annyira egyértelmű, mivel nem ismerjük pontosan a két tartomány határvonalát, és nem zárható ki, hogy az útvonalon kialakított mérőföldszámítási rendszerben Mursa is szerepet kapott, mint útfő (ld. a **Nr. 122** mérőföldkő).

Meg kell azonban jegyezni a távolságadat epigráfiai jellegzetességét. A távolság feltüntetése (*a Poet(ovione) / m(ilia) p(assuum) / CXXX / VII*) nem egyértelmű, mivel a számadat két sorban helyezkedik el, miáltal olvasható egyben 137-nek, de külön-külön 130-nak és 7-nek is. Mérőföldköről lévén szó, a különbség óriási, hiszen ismerünk egy, kettő, de akár három mérőföldadatot feltüntető *miliariumot*.⁶⁷⁹ A pannoniai mérőföldkő feliratok túlnyomó többsége pedig csak egy útfőt és egy abból mért távolságot tüntet fel.⁶⁸⁰ A mérőföldadatokat, még ha kissé hosszú számok is, kizárólag egy sorban szoktak szerepelni.⁶⁸¹ Amennyiben a mérőföldkő lelőhelye másodlagos, elképzelhető az is, hogy a

⁶⁷³ AIJ 275.

⁶⁷⁴ Fitz 1978, 81. 115. lábjegyzet.

⁶⁷⁵ Ptol. II 14, 4. A Notitia dignitatum ezzel szemben Marinianaet már Valeria tartományhoz, azaz a korábbi Pannonia inferior területéhez sorolta (Occ. XXXIII 64).

⁶⁷⁶ It. Burd. 562,8.

⁶⁷⁷ It. Burd. 562,9.

⁶⁷⁸ Walser 1981, 396. Rathmann 2003, 113-114.

⁶⁷⁹ Példákat sorol fel Radke 1971, 1453.

⁶⁸⁰ Az egyetlen kivétel a **Nr. 332**, ami a felirat végén megadja az út teljes hosszát (346 mérőföld), a mérőföldkő első sorában pedig egy másik távolságadat szerepel (*mp V*).

⁶⁸¹ Hasonló távolságadatok pl. **Nr. 316**: *mp CXXXVII*, **Nr. 324**: *mp CCVIII*, **Nr. 79**: *mp XXXXVIII*, **Nr. 265**: *mp XXXVIII*, de kifejezetten nagy számok is, pl. **Nr. 332**: *mp CCCXLVI*, **Nr. 49**: *mp DCLXXV*.

felirat utolsó sora talán egy másik távolságadatot jelöl, de felmerül a kérdés, hogy mitől számítva. A római birodalom mérföldköfeliratain előfordul településtől, folyóvíztől, határtól vagy Rómától mért távolságadat, a pannoniai feliratok két kivételtől eltekintve településektől számítják a mérőföldeket.⁶⁸² A Dráva menti úton a két legközelebbi város, Iovia és Mursa egyaránt túl nagy távolságra található, a 7 mérőföldes távolság közelében lévő kisebb állomások (Marinianae, Serena, Vereis) pedig szóba sem jöhetnek. Az egyedül elképzelhető *caput viae* csak a közelben húzódó tartományhatár lehet, ami ellenkező irányból történő számítás esetén 137, azonos irányú mérésnél pedig 123 mérőföldre keresztelné a Dráva menti utat (a mérőföldkö pedig a *Poetovione mp CXXX* állt). Mindkét pont Marinianae és Vereis közé esik, a 123. mérőföld ráadásul Serenától nyugatra található, így az *Itinerarium Burdigalense* határmegjelölésének is megfelelné. Ebben az esetben ismét tartományhatáron átnyúló távolságszámítás jönne szóba, a 137. mérőföldnél húzódó határ pedig az *Itinerarium Burdigalense* adatainak hibáját vetné fel, azaz Serena nem Pannonia Inferior, hanem Pannonia Superior területéhez tartozott.

Poetovio territoriumának határát Mócsy A. szerint a mérőföldkö nem jelölhette (talán csak a *Iasi* törzs területét), mert Poetovio és Mursa között nincs más szóba jöhető út.⁶⁸³ Am Iovia territoriuma közbeesik, így a mérőföldkö a territoriumon túlnyúló mérőföldszámítás példáját jelenti. Nem került elő Iovia nevét viselő mérőföldkö, és a **Nr. 121** felirat távolságadata alapján nem is valószínű, hogy a mérőföldszámításban szerepet játszott volna, persze biztosan kizárni nem lehet.⁶⁸⁴

(a *Poetovione mp CLXVII* / a *Mursa mp I?*)

A **Nr. 122** mérőföldkö az észéki Felsővárosban, a tűzoltó egyesület udvarán került elő.⁶⁸⁵ A mérőföldkö távolságadata és az útőfő nem maradt fenn, ezért nem lehet kizárni sem Poetovio, sem Mursa feliraton való egykori szereplését. A térképen mért távolság Poetoviótól a Felsővárosig 246,9 km (166,7 mp), Mursa városfalától 2,2 km (1,5 mp), a feltételezett távolságadatok a mérés alapján pedig 167 illetve 1 vagy 2 mérőföld.

Az útvonal távolságadatait *itinerariumok*, mérőföldkövek és a térképi mérés alapján az alábbiak szerint foglalhatjuk össze:

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai					Mérőföldkövek					Térképen mért adatok		Táv. diff.
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	Tab. Peut. V.2-VI.2	It. Ant. 129,6-131,1	It. Burd. 561,4-562,13	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság-adat	C V	Km	MP	MP
0	0	0	<i>Poetovio</i>	0	0	0					P	0	0	
		10/9	<i>Remista</i>	X		VIII					o			
		20/19 /18	<i>Aqua viva</i>	X	XX	VIII					e			
28,5	19,2						Petrijanec	119		(<i>XVIII?</i>)	t	28,5	19,2	
		31/28	<i>Populos</i>	XI		X					o			
											v			

Kivétel a Rajna-menti úton éppen egy ilyen, tartományhatárt átlépő mérőföldszámítással rendelkező mérőföldkö (CIL XIII 9131 = CIL XVII/2 561) távolságadata: a *col(onia) Aug(usta) | Tr(everorum) m(ilia) p(assuum) LXX|VIII*.

⁶⁸² A **Nr. 49** Rómától mért, a **Nr. 332** pedig az Atrans (Itália és Illyricum határa) és a Száva folyó közötti távolságot jelzi.

⁶⁸³ Mócsy 1959, 30.

⁶⁸⁴ Ahogyan Malata táborát sem tartaná senki *caput viae*nek, ha nem kerültek volna elő mérőföldkövek a nevével, és hasonlóképpen kétségek merültek fel Leuconum útfőként való megjelenésével kapcsolatban is, mivel ismereteink szerint csak egy útállomás volt. A mérőföldszámítás teljes pannoniai rendszerét nem ismerjük, éppen ezért egyetlen városi jogú települést sem szabad kizárni a lehetséges útőfők sorából.

⁶⁸⁵ Miler 1889, 13. CIL III 10648

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai					Mérőldkövek					Térképen mért adatok ↑		Táv. diff.
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	Tab. Peut. V,2- VI,2	It. Ant. 129,6- 131,1	It. Burd. 561,4- 562,13	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság- adat	C V	Km	MP	MP
61,1	41,2	39/38 37	<i>Botivo</i> (<i>Iovia</i>)	VIII	XVIII	VIII					i o			
		48/46	<i>Sonista</i>	VIII	-	VIII								
		60/58	<i>Piretis</i>	XII		XII								
103,1	69,6						Gyurgyev ác	120?				103,1	69,6	
		71/70	<i>Lentulis</i>	XI	XXXII	XII								
		79	<i>Iovia</i>	VIII							M u r s a ? ?			
		80	<i>Cardono</i>			X								
		92	<i>Cocconis</i>			XII								
		89/88 /102	<i>Sirota</i>	X	XVIII	X								
		99/ 112	<i>Bolentio</i>	X		X								
		109/ 108/ 121	<i>Marinianis</i>	X	XX	VIII								
		118/ 129	<i>Serena</i>	VIII		VIII								
208,1	140,5						Podgajci Podravski	121	±?	CXXXVII		208,1	140,5	+3,5
		128/ 130/ 139	<i>Vereis</i>	X	XXII	X								
		137/ 147	<i>Iovalia</i>	VIII		VIII								
		146/1 55	<i>Mursella</i>	VIII		VIII								
246,9	166,7						Eszék	122	▲ p	(CLXVII vagy I?)		2,2	1,5	
249,1	168,1	156/ 156/ 165	<i>Mursa</i>	X	XXVI	X						0	0	
249,1	168,1		Összesen	156 mp	156 mp	165 mp								

Jelmagyarázat: ± határ; ≠ folyóátkelő; ┘ útálgazás; ▲ épület, tábor, település; m több mérőldkö; p palimpsestus felirat

A Poetovio-Mursa út javításaira az út mentén eddig előkerült két mérőldkö (Nr. 121-122) három felirata mellett egy további, Sirmiumban előkerült mérőldkö (Nr. 332), és egy hozzá hasonló felirattörödék Gyurgyevácról (Nr. 120) emlékeztet. Az utat a feliratok tanúsága szerint négy alkalommal javították meg: az első ismert útjavítás Maximinus Thrax korában, 236-ban került sor (Nr. 121). A következő útjavításnak a harmadik tetrarchia korában (306-307) a Nr. 122 mérőldkövel állítottak emléket. A harmadik útjavítás minden bizonnyal a teljes utat érintette, amelyre a Nr. 332, Mitrovicán előkerült II. Constantius kori mérőldkö szövege emlékeztet. A mérőldkövel egyidejű feliratot (Nr. 120) találtak Gyurgyevácon, amelynek mérőldkö voltát cáfolták.⁶⁸⁶ Ennek ellenére a Nr. 332 felirat formulája alapján elképzelhető, hogy II. Constantius korában a teljes Poetovio-Mursa szakaszt is magába foglaló, Atranstól a Szávaig vezető utat megjavították, és ötmérőldköként mérőldkövet állítottak rajta. Az útszakaszon történt utolsó javításra Julianus korában, 361-363 között került sor (Nr. 122 mérőldkö palimpsestus felirata).

⁶⁸⁶ V. ö. AIJ 582

A Poetovio-Mursa útszakasz javításaihoz köthető feliratok összefoglaló táblázata:

Nr.	Lelőhely	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
121	Podgajci Podravski	PS	Poetovio	130/7	Maximinus Thrax	235
122a	Eszék	PI	Poetovio/Mursa?		3. tetrarchia	306-307
332	Mitrovica	PI	Atrans-Flumen Savus	346	II. Constantius	354
120	Gyurgyevác	PS			II. Constantius	354
122b	Eszék	PI	Poetovio/Mursa?		Julianus	361-363

3.3.1 A mérföldkő felállítási helyének topográfiai és területi jelentősége

Útkereszteződések

A Dráva-Száva közének útjain három mérföldkőállító hely köthető útelágazáshoz, kettő az Emona-Neviodunum úton, egy pedig a Neviodunum-Siscia útszakaszon.

Az egyik ilyen hely a **Nr. 79-80** mérföldkövek lelőhelyének (Ivančna Gorica) közelében található: itt ágazott le az Emona-Neviodunum útból egy a Corcoras-völgy felső szakaszába, majd onnan tovább délre vezető út.⁶⁸⁷ A **Nr. 79** mérföldkő 44 mérföldet ad meg Neviodunumtól, a lelőhely térképen mért távolsága azonban csak 42 mérföld, ezért felmerülhet a mérföldkő átszállítása, vagy az út eltérő nyomvonala. A **Nr. 80** mérföldkő viszont nagy valószínűséggel a kereszteződésben állt, ami a mai napig a modern utak egy kereszteződése.⁶⁸⁸

A **Nr. 88** mérföldkő mačkoveci lelőhelyénél (17 mérföldre Neviodunumtól), vagy annak közelében az Emona-Siscia út egy leágazása sejthető a Krka völgyébe, Novo mesto felé.⁶⁸⁹

A **Nr. 107 miliarium** Obrežje területén került elő, a Neviodunumtól Siscia és Senia felé vezető utak breganai elágazásának közelében.⁶⁹⁰

Folyami átkelők

A tárgyalt utak csoportjában összesen négy mérföldkőállító hely köthető folyami átkelőhöz. Emona és Neviodunum között két mérföldkőről valószínűsíthető, hogy híd mellett létesült. Az első (**Nr. 89**) a Mala Račna-pataknál, nem messze a Mala Račna és a Stara Račna összefolyásától került elő, ahol római híd ismert.⁶⁹¹ A mérföldkövet a vízparton, több hengeres kővel együtt találták, amelyek talán hídpillérek alkotórészei lehettek.⁶⁹² A **Nr. 91** mérföldkő lelőhelye, a Velika vasi kastély a római út közelében volt, amely nem messze kelt a Velikovaški potok-on. Nem kizárt az sem, hogy a felállítás helyszíne a közeli patakátkelőnél volt.

A Celeia-Neviodunum út Brestanicanál kelt át a Száván. A folyami átkelőt a **Nr. 93-95** mérföldkövekkel is megjelölték, amelyek Brestanicával szemben, a Száva jobb partján kerültek elő egy híd maradványainál.⁶⁹³

A Poetovio és Andautonia közötti úton előkerült **Nr. 108** mérföldkövet Jelkovectől nyugatra, nagy valószínűséggel eredeti felállítási helyén találták.⁶⁹⁴ A lelőhely a Száva bal

⁶⁸⁷ Premierstein-Rutar 1899, 21.

⁶⁸⁸ Premierstein-Rutar 1899, 35. Nr. 4.

⁶⁸⁹ Premierstein-Rutar 1899, 27. Truhlar 1975, 101. ILSI I, 343, Nr. 185 és 345, Nr. 186.

⁶⁹⁰ V. ö. Premierstein-Rutar 1899, 34; Graf 1936, 47-48.

⁶⁹¹ Premierstein-Rutar 1899, 36, Nr. 7.

⁶⁹² Premierstein-Rutar 1899, 28.

⁶⁹³ Šašel-Kos 1997, 478, Nr. 180.

⁶⁹⁴ AIJ 602.

parttól kissé távolabb található. A mérőöldkő 30 mp-os Sisciától számított távolságadata és a Jelkovec-Sisak térképen mért távolsága (47,4 km, azaz 32 mp) között különbséget lehet felfedezni, amely több okból adódhat: egyrészt jelentheti azt, hogy az eredeti felállítási hely délebbre, talán éppen a Száva-átkelőnél volt, de elképzelhető az is, hogy a rekonstruált útszakasznál létezett egy eddig ismeretlen, rövidebb útvonal, ami megfelelhet az *Itinerarium Antonini* Siscia-Dautonia 27mp-os távolságának.⁶⁹⁵ A mérőöldkő folyóátkelőhöz való kapcsolása természetesen csak feltételez.

A mérőöldkőállító helyek területiális jelentősége

A Dráva-Száva köze útjain számos mérőöldkőállító helyről állítható, hogy határjelző szereppel bírtak, azaz területiális vagy tartományok közötti határponton, illetve annak közelében álltak, és egyben az útjavítás határait is jelölhették. A **Nr. 79-80** mérőöldkövekről Mócsy A. vélte, hogy Neviodunum tartományának (*a Nevioduno mp XXXXVIII*) határát jelzik Emona felől, ebben az esetben viszont a tőlük nyugatra előkerült **Nr. 77-78** mérőöldkövek már Emona tartományán álltak, és Emonától számított távolságot mutathattak. Emona tartományának Itáliához csatolásával nem csak városi tartományok találkoztak, hanem itt húzódott Itália és Felső-Pannonia határa is.

A **Nr. 92** mérőöldkő Drnovótól nyugatra 320 passusra állt.⁶⁹⁶ A mérőöldkő egyébként ép felirata nem tartalmaz távolságadatot, amiből arra következtek, hogy azt felfestették,⁶⁹⁷ de – amennyiben a mérőöldkő lelőhelye megegyezik az eredeti felállítási helyével – azt sem lehet kizárni, hogy nem is volt mérőöldadata. A mérőöldkő a mérőöldjelző szerepét mellőzve talán a város *pomeriumát*, vagy a megjavított útrészlet határát jelölte.⁶⁹⁸

A **Nr. 93-95** mérőöldkövek lelőhelye a Száva partján nem csak a folyóátkelőt jelölhette, mivel a Száva vonala Neviodunum tartományának északi határát,⁶⁹⁹ illetve a Noricum és Pannonia Superior közötti tartományhatárt⁷⁰⁰ képezte.

A **Nr. 105** mérőöldkő az Emona-Neviodunum út Krka folyón való átkelőjétől nem messze, Čatežtól 200 méterre nyugatra került elő. P. Petru szerint a mérőöldkő a Neviodunum és Andautonia közti területiális határt jelölte.⁷⁰¹

A **Nr. 115** mérőöldkő távolságadata és az útfő nem maradt fenn, emiatt a tartományhoz való tartozása is kérdéses. A Siscia-Sirmium útszakasz valamennyi mérőöldköve Sisciától mért távolságot tartalmaz, ez a sisciai *origót*, és Felső-Pannoniához való tartozását valószínűsíti. A kő Elagabalus kori állítása, és Claudius Ptolemaios adata⁷⁰² alapján inkább Alsó-Pannonia területén állhatott. A kétféle elmélet természetesen a tartományok közötti határvonal közelségét is jelenti. Ezzel szemben nem kizárt az sem, hogy a lelőhelytől nyugatra húzódott a tartományhatár, ami akár az Una folyó (antik nevén: *Oeneus*)⁷⁰³ is lehetett, ebben az esetben a dubicai mérőöldkő (**Nr. 114**) mutatná a határ közelségét.⁷⁰⁴

⁶⁹⁵ It. Ant. 266,3.

⁶⁹⁶ Katancsich 1795, 368. Átvette CIL III 4620.

⁶⁹⁷ Šašel-Kos 1997, 475, Nr. 179.

⁶⁹⁸ Hasonlóan pl. Cyrene (Goodchild 1950, 86, Nr. 4. = AÉp 1951, 208), Savaria (**Nr. 56-58**), Scarbantia (**Nr. 51**) vagy Celje (**Nr. 11-13**) esetéhez.

⁶⁹⁹ Mócsy 1959, 24.

⁷⁰⁰ Graf 1936, 47.

⁷⁰¹ Petru 1960-1961, 41-42. V. ö. J. Šašel (Šašel 1970, 73-74. = Šašel 1992, 581) és M. Lovenjak véleményével (ILSI 1, 369, Nr. 198).

⁷⁰² Ptol. II 15, 4.

⁷⁰³ Alföldy 1964, 256. térképe.

⁷⁰⁴ V. ö. Mócsy 1959, 26.

A **Nr. 116** mérföldkö Levanjska Varoš területén került elő.⁷⁰⁵ A mérföldkö Leuconumtól (Donji Andrijeveci) 9 vagy 10 mérföldre nyugatra állhatott. A feltételezett lelőhely Pannonia Inferior tartományhoz tartozott, és a tartományhatár közelében egyfajta határátlépés utáni tájékozódást szolgálhatott.⁷⁰⁶ Alsó-Pannoniához tartozását támasztja alá a feliraton szereplő Severus Alexander, mivel ennek a császárnak nem került eddig elő mérföldköve Felső-Pannoniából.

A **Nr. 121** feliratot Podgajci Podravski falu területén, a Dráva medrében találták.⁷⁰⁷ A poetovioi útfő azt sugallja, hogy a mérföldkö Felső-Pannoniában állt.⁷⁰⁸ Az *Itinerarium Burdigalense* leírása alapján ez a hely már Alsó-Pannonia területére esett.⁷⁰⁹ Két lehetőség van tehát: vagy másodlagos lelőhelyről származik a kő, ami távolabb került az eredeti felállítási helytől, vagy a tartományhatáron túl tartó mérföldszámítás ritka példája vált ismertté.⁷¹⁰

A **Nr. 118** mérföldkö másodlagos dragotinjai lelőhelye 2 mp-ra található az *Itinerarium Antonini ad Fines* állomásától.⁷¹¹ A település neve és a mérföldkö lelőhelye is erősen sejtetik, hogy a kő Siscia territoriumának és Felső-Pannonia déli határát jelölte.⁷¹² Lelőhelye alapján hasonló szerepe lehet a Jastrebarskóban előkerült **Nr. 117** mérföldkönek. A lelőhely a Neviodunum-Siscia útból Breganánál leágazó, Senia felé vezető út mentén található, nagyjából félúton Bregana és Karlovac között.⁷¹³

3.3.2 Az útfők rendszere

A Dráva-Száva közének útjain majdnem minden városi jogú település rendelkezett útfelügyeleti szereppel, azaz mérföldkövek feliratain útfőként jelent meg. A tárgyalt utakon ilyen a Pannonián kívüli tartományokból Atrans (Italia), valamint Celeia (Noricum), Felső-Pannoniában Neviodunum, Andautonia, Siscia és Poetovio, Alsó-Pannoniában a vitatott Leuconum. Egy felirat esetében lehetséges a Sirmiumtól megadott távolságot (Nr. 115). Egy bizonytalan útfő lehetséges kiegészítéseképpen felmerült Singidunum is (Nr. 107), ennek azonban csekély a valószínűsége. Az eddig előkerült mérföldkövek alapján Mursáról és Ioviáról nem tudjuk, hogy *capita viae* voltak-e, vagy sem. Mursa esetében fennáll a lehetőség, hogy a Poetoviótól kiinduló mérföldszámítással szemben egy rövid szakaszon (talán a **Nr. 122** mérföldkö esetében) rendelkezzen saját útfelügyeleti szereppel. Ioviánál mindez nem valószínű, mert a Poetovio útgazgatási körzete a **Nr. 121** mérföldkö tanúsága szerint túlhaladt Iovia territoriumán.

Emona neve nem került fel az Emona-Neviodunum útszakasz mérföldköveire, **Nr. 77 és 78** esetében azonban nem kizárt, hogy egykori feliratukon Emona volt a *caput viae*. Egy teljes útszakasz megjavításáról emlékezett meg a Sirmiumban előkerült **Nr. 332** mérföldkö, amelynek útfői Atrans és a Száva folyó voltak. A mérföldkö felirata szerint egy ötmérföldenként állított mérföldkö-sorozatnak egy tagja (ún. *lapides quinarii*), amelynek azonban nem ismerünk egyetlen biztos társát sem (talán a vitatott **Nr. 120** köemlék). A

⁷⁰⁵ Pinterović 1973-75, 130.

⁷⁰⁶ Fitz 1978, 81. A felirat sajnos elveszett, hitelességét kétféle Mócsy A. (Mócsy 1977, 374, 384.) és Lőrincz B. (Lőrincz 1990, 117).

⁷⁰⁷ CIL III 6465.

⁷⁰⁸ A lelőhely Fitz J. szerint egyértelműen felső-pannoniai területet jelöl, mert ha Alsó-Pannoniához tartozott volna, a mérföldkövön már Mursától mért távolságot tüntettek volna fel (Fitz 1978, 81. 115. lábjegyzet. V. ő. AJJ 275).

⁷⁰⁹ It. Burd. 562, 7-9.

⁷¹⁰ Walser 1981, 396.

⁷¹¹ It. Ant. 274,6.

⁷¹² T. Lolić szerint az Ad Fines állomásnév csak territoriumhatárra utalhat, tartományhatárra nem (Lolić 2003, 132), ám a kettő jelen esetben nagy valószínűséggel egybeesik.

⁷¹³ A mérföldkövet Branka Migotti említette. A kézirat lezárásáig nem volt módom a feliratot tanulmányozni.

noricum Celeia két feliraton (Nr. 93, 95) szerepel a Celeia-Neviodunum útszakasz mérföldkövei között, egy további feliraton pedig biztosan kiegészíthető a város neve (Nr. 94). Neviodunum az ismert mérföldköveken legtöbbször, öt alkalommal feltűnő útfő a Dráva-Száva vidékén: háromszor az Emona-Neviodunum (Nr. 79, 85, 90), egy-egy alkalommal pedig a Celeia-Neviodunum (Nr. 98) és a Neviodunum-Siscia úton (Nr. 104) felállított mérföldkövek feliratán. További 18 mérföldkő feliratán valószínűsíthető a Neviodunum útfő (Emona-Neviodunum: Nr. 80-84, 86-89, 91, 100; Celeia-Neviodunum: Nr. 96-97, 99-100; Neviodunum-Siscia: Nr. 102-103, 106; Neviodunumtól dél felé: Nr. 101). Andautonia csak egyszer, a Nr. 105 mérföldkövön szerepel töredékesen, és talán az állítólagos, azóta elkallódott Nr. 109 feliraton. Siscia három mérföldkő távolságadatának az *origója*, amelyek közül egy a Senia-Siscia (Nr. 118), egy a Poetovio-Siscia (Nr. 108), egy pedig a Siscia-Sirmium útvonalon (Nr. 114) került elő. Négy további, a Siscia-Sirmium úton előkerült mérföldkő (Nr. 110-113) távolságadatát biztosan Sisciától számították, egy esetben pedig (Nr. 115) nem biztos az *origo* (Siscia vagy talán Sirmium). Poetovio neve csak egy mérföldkövön jelent meg, ez azonban 137 mérföldre állt a várostól, egy mérföldköbázison (Nr. 119) valószínűleg Poetovio útfőjét megnevező mérföldkő állt. Leuconum útfőként való elfogadásában nem egységesek a kutatók: az úttállomás neve csak egy azóta elveszett, és csak helytörténeti leírás által említett mérföldkő feliratán állt.⁷¹⁴

Emona, Neviodunum, Andautonia és Siscia territoriumainak kiterjedését már korábban is elsősorban a mérföldkövek segítségével próbálták meghatározni.⁷¹⁵ Az Emona-Neviodunum úton az ismert mérföldadatokat kivétel nélkül Neviodunumtól számították. A legnagyobb, mérföldkövön megadott távolság 44 mp volt, amelynek lelőhelyében a két város territoriumának határát vélték.⁷¹⁶ Ugyanakkor figyelembe kell venni a Stari trgnél előkerült Nr. 77-78 mérföldköveket, amelyek lekopott feliratán a térképi távolságmérés alapján *ab Emona mp XVI*, de akár a *Nevioduno mp XXXXVI* állhatott – utóbbi esetben a területiális határ e mérföldkövek lelőhelyénél, vagy attól nyugatra is húzódhatott.

A Celeia-Neviodunum közötti úton a Celeiától számított 35. mérföldnél felállított mérföldkövek és a Száva folyó jelezte a territoriumok és tartományok határát. Neviodunumtól csak az 1. mérföldig jelölik mérföldkövek a távolságot, de valószínűsíthető, hogy a két irányból kiinduló távolságszámítások a Száva jobb partjánál találkoztak.

A Neviodunum-Siscia úton előkerült, távolságadattal rendelkező mérföldkövek alapján a mérföldszámítás a Neviodunumtól számított 3. mérföldig terjedt ki; a várostól mindössze 6 mérföldre előkerült mérföldkő távolságadatát azonban már Andautonia útfőtől számították, amely (mivel nem maradt meg a feliraton) térképi mérés alapján 32 mérföld lehetett. Ezek alapján a területiális határ e mérföldkő lelőhelyénél,⁷¹⁷ vagy ennek közelében a Krka folyónál lehetett. Egy további mérföldkő vitatott távolságadata (*[---]ASIN(!)[---] | [---]XXI*) bonyolítja a Neviodunum-Siscia út távolságszámításának rendszerét. Felmerült, hogy talán nem a távolságadatot tartalmazta a felirat utolsó két sora, ebben az esetben a szóba jöhető útfők között legvalószínűbbnek Andautonia tűnik, de nem

⁷¹⁴ Hitelt ad neki: Pinterović 1973-75, 130. és Fitz 1978, 81. Vitatja: Mócsy 1977, 374, 384. és Lörincz 1990, 117.

⁷¹⁵ Mócsy 1959, 21, 24, 26, 30.

⁷¹⁶ Mócsy 1959, 21. A mérföldkő mellett az emonai decurio-sírkő Jezerából is ezt támasztja alá (Šašel-Kos 2002, 377).

⁷¹⁷ Petru 1960-1961, 41-42.

zárható ki egy teljesen szokatlan, talán az egész útszakasz építését vagy javítását megörökítő *a Sin[giduno]* megadott távolságadat sem.⁷¹⁸

A Poetovio-Andautonia-Siscia út mérföldszámítási rendszere az eddigi ismeretek alapján meglehetősen szabálytalan. Poetovio neve nem fordul elő útfőként, Andautoniától északra Sisciától mért távolságadatot ad meg egy mérföldkö (a *Siscia mp XXX*), Siscia közelében pedig egy állítólagos, Andautoniától 22 mérföldet mutató mérföldkövet fejeztek fel. Ez utóbbi kő minden logikus magyarázatnak ellentmond, ezért hitelessége felettebb kétséges. A Sisciától mért távolság abból az időből származhat, amikor Andautonia még nem létezett, hiszen a Poetovio-Siscia út a dalmatiai csapatok felvonulási útvonalaként már a hódítás korában használatban volt. Ezért ezen az úton, legalábbis a 30. mérföldig, Siscia látta el az útfelügyeletet. A később alapított Andautonia pedig csak a Neviodunum-Andautonia útszakaszon vált útfővé.

A Siscia-Sirmium útvonalakon a mérföldkövek távolságadatai alapján csak Siscia territoriumának keleti határát lehet meghatározni, amely a 42. mérföldig (Dubicaig) biztosan kiterjed.⁷¹⁹ Vitatott a jablanicai mérföldkö távolságadata, amely akár Sisciától, akár Sirmiumtól mérhetette a távolságot, de a Siscia-Leuconum-Cibalea úton előkerült mérföldkö szokatlan, Leuconumtól megadott távolságadata alapján bármilyen, eddig nem ismert útfő szóba kerülhet.

A Poetovio-Mursa úton a Mursa közelében előkerült mérföldkö 137 mp-ot jelöl Poetoviótól (vagy 130 mérföldet Poetoviótól és 7 mérföldet egy másik ponttól, pl. a tartományhatártól), ami nem jelölheti Poetovio városi territoriumának határát a közbeeső Iovia territoriuma miatt. A mérföldkö a territoriumon túlnyúló mérföldszámítás példáját jelenti, ráadásul a tartományi hovatartozása is kérdéses; nem kizárt, hogy az útfő ellenére alsó-pannoniai területen állt.

3.3.3 A Dráva-Száva közti utak története a mérföldkövek tükrében

A Dráva és a Száva folyók térségében vezető utak mérföldköanyaga (összesen 46 mérföldkö 34 keltezhető felirata) területileg és kronológiailag is jellemző különbségeket mutat. Mérföldkövet a 2. század végéig kizárólag Neviodunum territoriumán állítottak. Az Antoninus Pius (139-141), Marcus Aurelius (161) és Septimius Severus (201) korában zajló útjavításoknak a város territoriumán összesen 15 mérföldköfelirat állított emléket (egy esetben Andautonia az útfő, a két város territoriumának határán), ami az összes keltezhető mérföldkönek majdnem a felét adja a térségben. A későbbi időszakból nem került elő mérföldkö a város territoriumán. Neviodunum szerepe a noricum Celeiahoz hasonló: mindkét város Emona territoriumát határolta, és rajtuk keresztül húzódott a két fontos, limeshez vezető útvonal, a Borostyánkő út és a Száva menti út. Mindkét település útfőként is kiemelkedik a tartományában, Celeia és Neviodunum mérföldkövei szám szerint a leggyakoribbak Noricumban és Felső-Pannoniában.

Septimius Severus korából (201) származik az első ismert mérföldkö Siscia territoriumáról, amelyet egy Caracalla kori (212) követ; Elagabalus jablanicai mérföldkövét pedig a territorium határánál állították 220-ban, amely akár alsó-pannoniai területet is jelölhetett. Severus Alexander korából (228) egyetlen mérföldkö ismert a térség útjairól, amely valószínűleg Pannonia Inferior területén állt, Siscia és Cibalea (vagy Leuconum?) útfelügyeleti területei között. A Maximinus kori útjavítások során Poetovio és Siscia, valamint a Celeia-Neviodunum út mentén Celeia útfelügyeleti területén állítottak mérföldköveket 235-236-ban. Ezt másfél évtized múlva Trebonianus Gallus korában (251-253) ismételték meg Siscia és Celeia territoriumán. Trebonianus Gallus után több mint fél

⁷¹⁸ Két szokatlan távolságadat a pannoniai tartományokból: *a Roma S(avariam)* és *ab Atrante ad flumen Savum*.

⁷¹⁹ Mócsy 1959, 26.

évszázados szünet következik az ismert mérföldkövek között, majd a tetrarchia korából ismerünk mérföldkövet Celeia és Siscia territoriumán, valamint Poetovio vagy Mursa útfelügyeleti területén. A Dráva-menti út teljes hosszának megjavítására vonatkozik a Sirmiumban talált II. Constantius kori (354) mérföldkö felirata, azonban az állítólagos *lapides quinariinak* mindeztidáig ez az egyetlen példánya (**Nr. 120** mérföldkö voltát cáfolták). A térség ismert útjavításait egy-egy Julianus- (361-363) és Valentinianus kori (367-375) mérföldköfelirat zárja Poetovio (vagy Mursa) és Siscia útágazgatási területén.

A Dráva-Száva közti utak mérföldköveinek kronológiai áttekintő táblázata:

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
79	Ivančna Gorica	Emona-Neviodunum	PS	Neviodunum	44	Antoninus Pius	139
85	Novo mesto	Emona-Neviodunum	PS	Neviodunum	21	Antoninus Pius	139
105	Čatež	Neviodunum-Siscia	PS	Andautonia		Antoninus Pius	139
100	(Leskovec)	Celeia-Neviodunum	PS	(Neviodunum)		Antoninus Pius	139-141
90	Krakovski gozd	Emona-Neviodunum	PS	Neviodunum	(3)	Antoninus Pius	140
104	Vihre	Neviodunum-Siscia	PS	Neviodunum	3	Antoninus Pius	141
84	Hmeljnik	Emona-Neviodunum	PS	(Neviodunum)	(21)	Marcus Aurelius, Lucius Verus	161
92	Drnovo	Emona-Neviodunum	PS	Neviodunum	0	Marcus Aurelius, Lucius Verus	161
96	Krško polje	Celeia-Neviodunum	PS	(Neviodunum)		Septimius Severus, Caracalla, Geta	201
98	Leskovec	Celeia-Neviodunum	PS	Neviodunum	1	Septimius Severus	201
86	Novo mesto	Emona-Neviodunum	PS	(Neviodunum)	(21)	Septimius Severus, Caracalla, Geta	201
88	Mačkovec	Emona-Neviodunum	PS	(Neviodunum)	(17)	Septimius Severus, Caracalla, Geta	201
102	Vihre	Neviodunum-Siscia	PS	(Neviodunum)	(2)	Septimius Severus	201?
106	Brežice	Neviodunum-Siscia	PS	(Neviodunum)		Septimius Severus, Caracalla, Geta	201
101a	Veliki Podlog	Neviodunumtól dél felé	PS	(Neviodunum)		(Septimius Severus)	201?
107	Obrež	Neviodunum-Siscia	PS	ASIN?	41?	Septimius Severus, Caracalla, Geta	201?
118	Dragotinja	Senia-Siscia	PS	Siscia	23	Septimius Severus, Caracalla, Geta	201
112	Baćin	Siscia-Sirmium	PS	(Siscia)		Caracalla	212
115	Jablanica	Siscia-Sirmium	PS/PI	Siscia/Sirmium?		Elagabalus	220
116	Levanjska Varoš	Siscia-Cibalae	PI	Leuconum	(9/10)	Severus Alexander	228
121	Podgajce	Poetovio-Mursa	PS	Poetovio	130/7	Maximinus	235
108	Jelkovec	Poetovio-Andautonia	PS	Siscia	30	Maximinus, Maximus	236
113	Baćin	Siscia-Sirmium	PS	(Siscia)		Maximinus, Maximus	236
93	Brestanica	Celeia-Neviodunum	N	Celeia	35	Maximinus	236
94a	Brestanica	Celeia-Neviodunum	N	(Celeia)	(35)	Trebonianus Gallus, Volusianus	251-253
110	Slabinja	Siscia-Sirmium	PS	(Siscia)	33	Trebonianus Gallus, Volusianus	251-253
101b	Veliki Podlog	Neviodunumtól dél felé	PS	(Neviodunum)			3. sz
95	Brestanica	Celeia-Neviodunum	N	Celeia	35	2. tetrarchia	305-306

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
111	Bačín	Siscia-Sirmium	Savia	(Siscia)	34	Flavius Severus	305-306
94b	Brestanica	Celeia-Neviodunum	N	(Celeia)	(35)	Galerius	305-311
122a	Eszék	Poetovio-Mursa	P II	Poetovio/ Mursa?		I. Constantius, Galerius, Flavius Severus	306-307
120	Djurdjevac	Poetovio-Mursa	Savia			II. Constantius	354
122b	Eszék	Poetovio-Mursa	P II	Poetovio/ Mursa?		Julianus	361-363
114	Dubica	Siscia-Sirmium	Savia	Siscia	42	Valentinianus, Valens	367-375
109	Sela	Andautonia-Siscia	PS	Andautonia?	22?		
117	Jastrebarsko	Neviodunum-Senia	PS				
97	Krško	Celeia-Neviodunum	PS	(Neviodunum)		Felirat nélkül	
99	Leskovec	Celeia-Neviodunum	PS	(Neviodunum)		Felirat nélkül	
77	Višnja gora	Emona-Neviodunum	I/PS	(Emona/ Neviodunum)	(16/46)	Felirat nélkül	
78	Višnja gora	Emona-Neviodunum	I/PS	(Emona/ Neviodunum)	(16/46)	Felirat nélkül	
80	Ivančna Gorica	Emona-Neviodunum	PS	(Neviodunum)	(42)	Felirat nélkül	
82	Kamnji potok	Emona-Neviodunum	PS	(Neviodunum)	(32)	Felirat nélkül	
89	Gmajna	Emona-Neviodunum	PS	(Neviodunum)	(7)	Felirat nélkül	
87	Novo mesto	Emona-Neviodunum	PS	(Neviodunum)	(21)	Felirat nélkül	
81	Ivančna Gorica	Emona-Neviodunum	PS	(Neviodunum)	(41)	Felirat nélkül	
83	Jezero	Emona-Neviodunum	PS	(Neviodunum)	(26)	Felirat nélkül	
91	Velika vas	Emona-Neviodunum	PS	(Neviodunum)	(1)	Felirat nélkül	
103	Vihre	Neviodunum-Siscia	PS	(Neviodunum)		Felirat nélkül	
119	Petrijanec	Poetovio-Mursa	PS	(Poetovio)			

3.4 A LIMESÚT

A régészeti kutatás 19. század végétől mindmáig fennálló, a római kori határvédelem témája iránti kitüntetett figyelmének köszönhetően a pannoniai tartományok legjobban kutatott útvonala a limesút, annak is elsősorban magyarországi szakasza.⁷²⁰ A fejezetben valamennyi, a limes sávjában található, mérőöldkő által jelölt útszakaszt tárgyalom, a Duna folyásirányának megfelelően. Az útszakaszok között a Noricum és Pannonia Superior közötti határ mentén a noricum oldal mérőöldkövei is szerepelnek: az érintett Comagena-Vindobona szakaszon ráadásul két nyomvonalon. Az ismertebb, Klosterneuburgon keresztül vezető szakasz mellett egy rövidítő, az Exelbergen keresztül húzódó útszakasz is a fejezet része.⁷²¹ A Vindobona-Carnuntum és Carnuntum-Brigetio utat követően a Brigetio és Aquincum közötti szakasznak három nyomvonala kerül feldolgozásra; elsőként az *Itinerarium Antonini* által a fontosabb, Taurunum-Vetera hadiút felsorolásában szereplő rövidebb út, majd a *Tabula Peutingeriana*n ábrázolt Lepaviston keresztül vezető szakasz, valamint az szintén az *Itinerarium Antonini*nben külön szakaszként felsorolt Crumerum-Aquincum útszakasz. A leghosszabb, Aquincum-Mursa útszakaszt követően az út kettéválik. Bár az *Itinerarium Burdigalense* a Dráva menti út folytatásaként írta le a Mursa-Sirmium útvonalat, a mérőöldkövek távolságadatait Aquincumtól

⁷²⁰ A nyomvonalat 1:25.000 méretarányú térképszelvényeken közölte Visy Zs. (Visy 2000, 1-28. térképek).

⁷²¹ Valószínűleg ezt az útszakaszt említi az *Itinerarium Antonini* a Taurunum-Vetera hadiút állomásainak felsorolásakor (It. Ant. 248,2-4).

számították, ezért az útszakasz a limes menti utak között került feldolgozásra. A Mursától délre vezető másik út a tulajdonképpeni limesút, amely a Duna jobb partját követve haladt Malatáig, majd Taurunumig. Az *itinerariumi* utak között még a Sirmium-Bassianae úton került elő mérőldkő. *Itinerariumban* nem szerepel, de mérőldkő jelöli az utolsó tárgyalts szakaszt, a Malata-Sirmium közötti utat.

3.4.1 (Cetium-Comagena)-Vindobona

(Az útszakaszt a 136-138. számú térképek ábrázolják.)

A limesút Bécs környéki nyomvonalára vonatkozó korábbi adatokat F. v. Kenner egészítette ki régészeti megfigyelésekkel.⁷²² A teljes útvonalat leírta G. Pascher. Az út nyomvonalára vonatkozóan fontos adalék az *in situ* előkerült nitzingi mérőldkő (Nr. 123). A további nyomvonal Klosterneuburgig nem a Duna mentén, hanem délebbre, a Kierling völgyében vezetett.⁷²³ A limesút itt keresztezte a noricum-pannoniai határt, Maria Gugging településtől valamivel nyugatabbra.⁷²⁴ Klosterneuburgtól délre a Duna partján vezetett az út, a nyomvonalat főleg a terepviszonyok határozták meg.⁷²⁵

A *Tabula Peutingeriana* Cetiumot nem említette, viszont Comagena és Vindobona között egy további állomást ábrázolt, Citiumot, amely 6 mérőldre volt Vindobonától, 7 mérőldre pedig Comagenistől. Az állomást a Wienerwald magasságába helyezte G. Winkler, és a távolságadatát Vindobonától 16 mérőldre korrigálta.⁷²⁶ Térképi mérés alapján a Comagena-Vindobona távolság 33,4 km (22,5 mp), így megfelelőnek tűnik G. Winkler helyesbítése.

Az *Itinerarium Antonini* a Cetium-Vindobona útszakaszt kétszer, a Sirmium-Treveri út és a limes menti Taurunum-legio XXX Ulpia közötti út részeként sorolta fel. A Comagena és Vindobona között megadott távolságok közül a 24 mérőldes adat a Klosterneuburgon keresztül vezető nyomvonal távolságadatait tükrözik (csekély, 1,5 mp-os különbséggel). A másik, 20 mérőldes adat azonban túl rövidnek tűnik: ez inkább a rövidebb, az Exelbergen keresztül vezető útszakasz távolságának (28 km = 18,9 mp) felel meg, így ennél az útszakasznál kerül feltüntetésre (ld. alább).

Az útszakaszon összesen három mérőldkő ismert,⁷²⁷ amelyek közül csak a Nr. 123 rendelkezik biztosan olvasható távolságadattal, egy mérőldkő (Nr. 124) mérőldadata töredékes, egy esetben pedig (Nr. 125) nem maradt fenn a távolságadat, ennek ellenére a lelőhelyek alapján meglehetősen jól rekonstruálhatók az eredeti felállítási helyek. Az úton felállított mérőldkövek távolságadatait két útfőtől, Cetiumtól és Vindobonától mérték. Comagena a távolságszámítás szempontjából nem játszott szerepet. Az út két tartomány közötti összeköttetést szolgálta, a két irányból történő távolságszámítás – bár mérőldkövek a kérdéses területen nem kerültek elő – az alsó- és felső-pannoniai határához hasonlóan a tartományhatárnál találkozhattak. A távolságszámítás Vindobonától a határig a 12. vagy a 13. mérőldig terjedhetett ki. A *caput viae* Cetium városkapuja, Vindobona esetében pedig a nyugati táborkapu (*porta principalis sinistra*) lehetett.

⁷²² Kenner 1911, 118-120.

⁷²³ Pascher 1949, 193.

⁷²⁴ Ubl, Klosterneuburg. In: Friesinger-Krinzinger 1997, 236.

⁷²⁵ Pascher 1949, 193.

⁷²⁶ Winkler 1985, 24.

⁷²⁷ Egy további mérőldkő Tullnban, a Kirchengasse Nr. 7. alatt került elő (Winkler 1985, 82-83, Nr. 125). Távolságadata valószínűleg mp XXII/I]-re egészíthető ki, mivel az *in situ* előkerült Nr. 123 mérőldkő lelőhelye, azaz a Cetiumtól számított 26. mérőld mintegy 4,5 km-re, azaz 3 mérőldre fekszik Tullntól.

a Cetio mp XXVI

A **Nr. 123** mérföldkö Nitzingtól 1,8 km-re keletre, a Tullntól Königstetten felé vezető út mellett került elő. A távolságadat megfelel a Cetiumtól mért távolságnak, így nagy valószínűséggel *in situ* került elő.⁷²⁸ A mérföldkö lelőhelyénél találkoztak a Vindobonából Klosterneuburgen és a Scheiblingsteinen keresztül vezető utak, és közös nyomvonalon haladtak tovább Comagenába, így a mérföldkö ezt az útkereszteződést jelezhetette.⁷²⁹

a Vindobona mp V[III?]

A **Nr. 124-125** mérföldkövek Klosterneuburiban, a fogadalmi templom („Stiftskirche”) apszisa előtt kerültek elő.⁷³⁰ E. Weber a Bécs-Klosterneuburg általa 13,3 km-es távolsága alapján 9 mérföldes Vindobonától mért adatot feltételezett. Ha nem is *in situ* került elő a kövek, akkor is Klosterneuburg közelében kell lennie az ókori felállítási helynek.⁷³¹ Amit biztosan tudunk, hogy a távolságadat (V[---]) 5 és 9 mérföld közötti. A térképi távolságmérés alapján a másodlagos lelőhely 11,9 km-re (8 mp) található a távolságszámítás feltételezett kiindulópontjától (*porta principalis sinistra*). Amennyiben a mérföldkövek eredeti felállítási helye a közelben volt, nagy valószínűséggel a Vindobonától számított 8. mérföldet jelölhették.

Az útvonal távolságadatait *itinerarium*ok, mérföldkövek és a térképi mérés alapján az alábbiak szerint foglalhatjuk össze:

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai				Mérföldkövek					Térképen mért adatok ↑	Táv. diff.	
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	Tab. Peut. V.i	It. Ant. 233,8-234,2	Leőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság-adat	C V	Km	MP	MP
		0	Cetium		0					C e t i u m			
0	0	0/24	Comagena	0	XXIII								
						Nitzing	123	⌚	XXVI				
21,5	14,5					Klosterneuburg	124-125	▲	V[III?]	V	11,9	8	0
		7/-	Citium	VII						i n d o b o n a			
33,4	22,5	13/48	Vindobona	VI ⁷³²	XXIII						0	0	
33,4	22,5		Összesen	13 mp ⁷³³	48 mp								

Jelmagyarázat: + határ; ≠ folyóátkelő; ⌚ útálgazás; ▲ épület, tábor, település; m több mérföldkö; p palimpsestus felirat

Az úton előkerült három mérföldkö mindegyikének megállapítható a kora. Valamennyit a 3. század első felében állították: az elsőt Macrinus korában, majd mintegy

⁷²⁸ Winkler 1985, 138, Nr. 124.

⁷²⁹ Pascher 1949, 243.

⁷³⁰ Weber 1968-1971, 133.

⁷³¹ Weber 1968-1971, 134.

⁷³² A 6 mérföldes adat 10 mérfölddel rövidebbnek tűnik (Winkler 1985, 24).

⁷³³ Comagena és Vindobona távolsága.

30 évvel később Philippus Arabs alatt a következőt,⁷³⁴ amelyet rövid időszakon belül megismételtek.

A Comagena-Vindobona közötti út mérföldköveinek kronológiai áttekintése:

Nr.	Lelőhely	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
123	Nitzing	N	Cetium	26	Macrinus	217
124	Klosterneuburg	PS	Vindobona	9(?)	Philippus Arabs	244
125	Klosterneuburg	PS	Vindobona	9(?)	Traianus Decius	249

3.4.2 (Cetium-Comagena)-Vindobona (az Exelbergen keresztül)

(Az útszakaszt a 136-138. számú térképek ábrázolják.)

A Comagenisig vezető út fő nyomvonala mellett egy másik, a Wienerbergen keresztül vezető útszakasz is szerepel a disszertáció leírásában egy, az úton előkerült mérföldkő miatt. Az út nyomvonalát leírta G. Pascher,⁷³⁵ és újabban J. Stern.⁷³⁶ J. Stern az engelhartszelli mérföldkő formulája alapján feltételezi, hogy az utat (*Donaustraßének* nevezi, bár ez a nyomvonal a Dunától tovább haladt) Caracalla korában, 212-ben építették. A különleges mérföldkő távolságadata (*B(oioduro) (milía) (passuum) XI*) és az *Itinerarium Antonini* többségében öttel osztható távolságadatai szerint az út tükrözik, hogy az utat ötmérföldes szakaszokra osztották fel.⁷³⁷ Ebben az esetben viszont ötmérföldes köveknek (*lapides quinarii*) kellene az út mentén állni, ami az eddig előkerült mérföldkövek távolságadataiban nem tükröződik.⁷³⁸

Valószínűleg ezt az útszakaszt említi az *Itinerarium Antonini* a Taurunum-Vetera hadiút állomásainak felsorolásakor,⁷³⁹ mivel a Vindobona-Comagena közötti megadott 20 mérföld ezen az útvonalon mért távolságnak (28 km = 18,9 mp) látszik megfelelni.

A távolságszámítás itt is a vindobonai legiotábor *porta principalis sinistrájától* indulhat ki, és a feltehetően a Scheiblingstein által jelölt tartományhatárig, a 9. vagy 10. mérföldig terjedhetett.

(a Vindobona mp VIII vagy X)

A Nr. 126 mérföldkő, az ún. Scheiblingstein, amelyről a hely, a hegy és a mellette létesített hotel a nevét kapta, a Bécestől (Neuwaldegg) az Exelbergen keresztül Königstettenbe vezető út mellett, a Hotel Scheiblingsteintől (Weidlingbach) 300 m-re délkeletre áll.⁷⁴⁰ A mérföldkövet G. Pascher nem tartotta mérföldkönek, mert nincs felirata,⁷⁴¹ de a Tullnba vezető útvonalat leírta a bennszülött közlekedési utak között.⁷⁴² A Comagena-Vindobona út északi nyomvonala a noricum-pannoniai határt a Kierling völgyében keresztezte, Maria Gugging településtől valamivel nyugatabbra.⁷⁴³ Az innen dél felé húzott határvonal éppen Scheiblingsteinen keresztül vezet, így a Nr. 126 mérföldkő

⁷³⁴ A tullni mérföldkövet Maximinus Thrax korában állították.

⁷³⁵ Pascher 1949, 239-243.

⁷³⁶ Stern 2003, 15-16.

⁷³⁷ Stern 2003, 15.

⁷³⁸ Winkler 1985, 82-83, Nr. 125: *a Ceti(o) m(ilia) p(assuum) XXII[---];* Gattringer-Neugebauer-Ubl 1998, 179-211: *a Cet(io) m(ilia) p(assuum) XVI*; valamint a katalógusba felvett Nr. 123: *[a] C(etio) m(ilia) p(assuum) | XXVI*,

⁷³⁹ It. Ant. 248,2-4.

⁷⁴⁰ Caspart 1935, 347-351.

⁷⁴¹ Pascher 1949, 241-242.

⁷⁴² Pascher 1949, 239-243.

⁷⁴³ Ubl, Klosterneuburg. In: Friesinger-Krinzinger 1997. 236.

feltehetően a két tartomány közötti határt, vagy annak közelségét jelezhetette. J. Stern szerint a mérföldkö a Vindobonától számított 10. mérföldet jelölte.⁷⁴⁴ Az útvonalon mérhető távolság 14,1 km (9,5 mp) a vindobonai legiotábor *porta principalis sinistrájától* a Scheiblingsteinig, így a mérföldkö Vindobonától számolt távolságadata 9 vagy 10 mérföld lehetett.

Az *itinerariumok*, mérföldkövek és a térképi távolságmérés adatai az Exelbergen keresztül vezető útvonalon:

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai			Mérföldkövek					Térképen mért adatok ↑			Táv. diff.
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	It. Ant. 248.2-4	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság- adat	C V	Km	MP	MP	
		0	<i>Cetium</i>	0					C e t i u m				
0	0	30	<i>Comagena</i>	XXX									
					Nitzing	123	⌌	<i>XXVI</i>					
13,9	9,4				Scheibling- stein	126	÷	<i>(VIII/X?)</i>	Vi nd ob on a	14,1	9,5	±0,5	
28	18,9	50	<i>Vindobona</i>	XX						0	0		
28	18,9		Összesen	50 mp									

Jelmagyarázat: ÷ határ; ≠ folyóátkelő; ⌌ útálgazás; ▲ épület, tábor, település; u több mérföldkö; p palimpsesztus felirat

A tullni és nitzingi mérföldköveket a Klosterneuburgen keresztül vezető útszakasznál tárgyaltam. A Scheiblingstein kora teljesen bizonytalan, bár többen feltételezen Valentinianus korinak tartják.⁷⁴⁵

3.4.3 Vindobona-Carnuntum

(Az útszakaszt a 139-141. számú térképek ábrázolják.)

A Vindobona-Carnuntum közötti útvonalat leírta M. v. Groller,⁷⁴⁶ Graf A.,⁷⁴⁷ G. Pascher.⁷⁴⁸ Bécs térségének útjairól újabban S. Sakl-Oberthaler írt tanulmányt.⁷⁴⁹ A limesút Bécs területén két nyomvonalon haladt: az egyik a legiotábor *porta principalis sinistrájától* vezetett kelet felé a Landstraßer Hauptstraße vonalán, a másik pedig a legiotábort délről elkerülve megegyezik a mai Rennweggel. Az út Schwechat, Fischamend érintésével halad Maria Ellendtől (Ellender Weingarten, Ellender Hof) és Regelsbrunnól délre (Rohrauer Wald), majd Wildungsmauertől keletre a modern út alatt, végül a carnuntumi polgárváros Nordstraßéján keresztül a legiotábor *porta principalis sinistrájáig*.⁷⁵⁰

Az utat feltűnteti a *Tabula Peutingeriana* és az *Itinerarium Antonini*. A *Tabula Peutingeriana* által megadott 28 mérföldes távolságadat kevéssel különbözik az *Itinerarium Antoniniétől* (27 mp). A térképen mérhető távolság az *itinerariumi* adatoknál némileg több: 42,9 km (= 29 mp). A *Tabula Peutingerianán* jelölt Villa Gai

⁷⁴⁴ Stern 2003, 16.

⁷⁴⁵ FÖ 2(1934-1937) 86. Winkler 1985, 83, Nr. 123.

⁷⁴⁶ Groller 1900, 11-18. Groller 1901, 1-6.

⁷⁴⁷ Graf 1936, 81-83.

⁷⁴⁸ Pascher 1949, 190-192.

⁷⁴⁹ Sakl-Oberthaler 1999, 110-127.

⁷⁵⁰ Pascher 1949, 190-191.

Aequinoctiumtól 4 mp-ra a Poigen-au területén keresendő.⁷⁵¹ A térképi mérés alapján a villa a Vindobonától megadott 10 mérföld és a Fischamendttől számított 4 mérföld alapján valahol Mannswörthtől délre keresendő. Mivel ezen a szakaszon a *Tabula Peutingeriana* egyéb távolságadatai is megfelelnek a valós távolságoknak (ld. Aequinoctium), megalapozottnak tűnik az úttállomás lokalizálása.

Az útszakaszon összesen tíz mérföldkövet ismert, amelyek közül nyolc (Nr. 127-133, 135) rendelkezik tényleges vagy biztosan kiegészíthető távolságadattal, és egy kivétellel (Nr. 135) azonosított lelőhellyel is. Két mérföldkövet (Nr. 134, 136) mérföldadata nem maradt fenn, de a lelőhelyük mérhető távolsága alapján a hiányzó adatra feltételezsen következtetni lehet. A távolságadatokat két útfőtől, Vindobona és Carnuntum legiotáborától mérték. A távolságszámítás Vindobonától biztosan a 2. mérföldig terjedt ki, Carnuntumtól pedig a 21. mérföldet jelző mérföldkövek a legtávolabbiak. A 21 mérföldes pont lehetett a határ Vindobona és Carnuntum territoriuma között, amit az ezen a helyen felállított, legio X Gemina nevét viselő mérföldkövet is igazol. A territoriumhatár Vindobonától 7 mérföldre található; a Vindobona számított mérföldadatak eszerint legfeljebb a 6. mérföldig fordulhatnak elő. A *capita viae* Vindobona jobb és Carnuntum bal principális táborkapuja voltak.

a Vindobona mp II

A Nr. 127 mérföldkövet Bécsben, a mai Rennweg közelében fekvő szőlőben találták, az egykori St. Marxi kórháznál.⁷⁵² A mai várostérképre vetítve ez a Landstraßer Hauptstraße és az Aspangstraße sarkának közvetlen közelében található.⁷⁵³ A mérföldkövet 2 mérföldes távolságadata megfelel a vindobonai legiotábor *porta principalis dextrájától* a lelőhelyig mért távolságnak (3,3 km = 2,2 mp), így az eredeti felállítási hely valószínűleg a közelben lehetett.⁷⁵⁴ A mérföldkövellátás helyszíne a vindobonai polgári település keleti szélé, amit a közelben feltárt *fossa* is jelez,⁷⁵⁵ és nagy valószínűséggel itt találkozott a legiotábor kapujától és a legiotábort délről elkerülő (a Rennweg vonalán haladó) út.

a Carnuntum mp XXI

A Nr. 128-133 mérföldköveket Schwechat nyugati végénél, egy kútaknában találták.⁷⁵⁶ A pontos lelőhelyet leírta J. Arneth: Bécsből jöve kevéssel Klein-Schwechat előtt, 4 ölnyre a pozsonyi főúttól és 58 ölnyre az ebersdorfi úttól Bécs irányában. A mérföldköveket Anton Dreher, a terület tulajdonosa adta a k. k. Kabinettenek.⁷⁵⁷ A mérföldadat közelítőleg megfelel a carnuntumi legiotábor és Schwechat távolságának (térképi mérés alapján 32 km = 21,6 mp),⁷⁵⁸ tehát az eredeti felállítási helyük is a közelben lehetett. A hat mérföldkövet Carnuntum és Vindobona territoriumának határát jelzi, amelynek vonala a Schwechat folyó volt.⁷⁵⁹ A Schwechat bal partján, a Bécs-Hainburg úttól délre *Ala nova* limestáborra található; a hozzá tartozó polgári települést a Hauptplatz sírleletei alapján a Schwechat jobb partján sejtik.⁷⁶⁰ A térképen mért és a feliratokon olvasható távolságok közötti különbség azt sugallja, hogy az eredeti felállítási hely akár a tábor keleti kapujánál, a folyóátkelő mellett is lehetett.

⁷⁵¹ Graf 1936, 82.

⁷⁵² Weber 1968-1971, 132.

⁷⁵³ Mader 2004, 73.

⁷⁵⁴ Weber 1968-1971, 133. a vindobonai legiotábor praetoriumától számította a 2 mérföldet. V. ö. Mader 2004, 73.

⁷⁵⁵ Mader 2004, 70, 73 és 72, Abb 4.

⁷⁵⁶ Pascher 1949, 138. Weber 1968-1971, 126.

⁷⁵⁷ Arneth 1845, 17-18.

⁷⁵⁸ Weber 1968-1971, 127. szerint a távolság 31 km.

⁷⁵⁹ Mócsy 1959, 51.

⁷⁶⁰ Pascher 1949, 137-138.

(a Carnunto mp XV?)

Fischamend nyugati részén, a hizlalda (Mastanstalt) bejáratí kapuja alatt előkerült limestoronnyól nem messze,⁷⁶¹ a vasút és a közút kereszteződésénél, egy azóta elveszett mérőöldkő ismert (Nr. 134), amelynek 10-15 soros felírata volt.⁷⁶² A mérőöldkő távolságadata a Carnuntumtól mérhető távolság (22,5 km = 15,2 mp) alapján 15 mérőöld lehetett, amennyiben a lelőhely megegyezik az eredeti felállítási helyel. Fischamendnél a Fischában hídpillérhez tartozó cölöpöket találtak, a mérőöldkő lelőhelye azonban távolabb, mintegy 1 km-re található a hídtól.⁷⁶³ Fischamendet a *Tabula Peutingeriana*, az *Itinerarium Antonini* és a *Notitia dignitatum Aequinoctium* állomásával azonosítják, amelyet római településnyomok látszanak igazolni.⁷⁶⁴ Távolságadatot egyedül a *Tabula Peutingeriana* ad meg: 14 mérőöld Carnuntumtól és 14 mérőöld Vindobonától, amelyek megfelelnek a térképen mérhető távolságoknak.

a Carnunto mp XII

A Nr. 135 mérőöldkő lelőkörményei ismeretlenek. A távolságadat alapján a *miliarium* Maria Ellendtől nem messze állhatott („*knapp südwestlich von Kote 193*”), ahol a limesútól egy másodrangú út ágazott le a Scarbantia-Carnuntum birodalmi út irányába.⁷⁶⁵ Az útelágazás helyét a limesút Ellender Weingartennél lévő kanyarulatánál sejtí G. Pascher.⁷⁶⁶ Az elágazás térképen mért távolsága a carnuntumi legiotábornól 17,4 km (11,7 mp), így a feltevés helyesnek bizonyult, a felállítási helye nagy valószínűséggel az útelágazáshoz köthető.

(a Carnunto mp VII?)

A Nr. 136 felírat nélküli köemléket M. v. Groller mérőöldkőnek tartotta, amely Regelsbrunnól délnyugatra, a Rohrauer Wald közelében került elő.⁷⁶⁷ A köemléket a Vindobona-Carnuntum útvonal egy feltárt szakasza mentén találták és két dolog is amellet szól, hogy mérőöldkőről van szó. Az előkerülés helyén az úttest északi széléhez egy 1x1 m-es kőbázist toldottak, amely a kő eredeti felállítási helye lehetett, mivel mellette ásták ki a mérőöldkövet.⁷⁶⁸ A lelőhely M. Groller szerint pontosan hét mérőöldre található Carnuntumtól, félúton Carnuntum és Aequinoctium (Fischamend) között.⁷⁶⁹ A legiotábornól mérhető távolság (9,8 km = 6,6 mp) alapján a mérőöldkő távolságadata a *Carnunto mp VII* lehetett.

⁷⁶¹ Groller 1901, 4 és 28, Textfig. 11, valamint Taf. I, 29. Pascher 1949, 34.

⁷⁶² Groller 1901, 4-5. A lelőhelyet Taf. I, 28 jelöli. G. Pascher feltételesen kérdőjellel sorolta fel a fischamendi leletek között (Pascher 1949, 34), míg E. Weber kérdéses mérőöldkőként csak lábjegyzetben említette (Weber 1968-1971, 133, Anm. 44). M. v. Groller leírása nem hagy kétséget afelől, hogy a kő tényleg mérőöldkő volt-e (Groller 1901, 5).

⁷⁶³ Groller 1901, 3-4; Graf 1936, 82; Pascher 1949, 191; Mráv 2002, 41, Nr. 16.

⁷⁶⁴ Pascher 1949, 34.

⁷⁶⁵ Weber 1968-1971, 126. A mellékütről bővebben ír Pascher 1949, 224-225.

⁷⁶⁶ Pascher 1949, 224-225.

⁷⁶⁷ Groller 1900, 12. V. ö. Pascher 1949, 121. E. Weber csak lábjegyzetben említette a köemléket, de nem foglalt állást arra vonatkozóan, hogy mérőöldkő lehetett-e (Weber 1968-1971, 133. Anm. 44).

⁷⁶⁸ Groller 1900, 13 és Taf. II, Fig. 5. Hasonló négyszög alakú bázis található Szombathelyen, a Romkertben húzódó út bazaltburkolatába beépítve (Kiss-Sosztarits 1998, 104, Anm. 10 és 112, Abb. 5.1).

⁷⁶⁹ Groller 1900, 13.

Az útvonal távolságadatait *itinerariumok*, mérföldkövek és a térképi mérés alapján az alábbiak szerint foglalhatjuk össze:

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai				Mérföldkövek					Térképen mért adatok ↑		Táv. diff.
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	Tab. Peut. V,1-2	It. Ant. 247,4-248,2	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság-adat	CV	Km	MP	MP
0	0	0	<i>Vindobona</i>	0	0					Vindobona	0	0	
3,3	2,2					Wien	127	▲	II		3,3	2,2	+0,2
10,9	7,4		<i>Ala Nova</i>		<i>in medio</i>	Schwechat	128-133	m ▲ ≠	XXI	Carnuntum	32	21,6	+0,6
		10	<i>Villa Gai</i>	X		Fischamend	134	▲	(XI?)		22,5	15,2	
20,4	13,8	14	<i>Aequinoctium</i>	III	<i>in medio</i>								
25,5	17,2					(Maria Ellend)	135		XII		17,4	11,7	-0,3
33,1	22,3					Regelsbrunn	136		(VII?)		9,8	6,6	-0,4?
42,9	29	28/27	<i>Carnuntum</i>	XIII	XXVII					um	0	0	
42,9	29		Összesen	28 mp	27 mp								

Jelmagyarázat: + határ; ≠ folyóátkelő; || útelágazás; ▲ épület, tábor, település; m több mérföldkö; p palimpsestus felirat

Az úton előkerült tíz mérföldkö közül nyolcnak ismert a felállítás ideje, és az egy helyen előkerült hat mérföldkö (Nr. 128-133) segítségével meglehetősen pontosan rekonstruálható az útszakaszt érintő javítások menete. Az első útjavításra Antoninus Pius korában került sor (Nr. 128), amelyet több mint fél évszázadnyi szünet után Septimius Severus korában követett egy nagyobb területet érintő, L. Fabius Cilo helytartó által irányított útjavítás, amelynek a Vindobona-Carnuntum útszakaszon két mérföldkövel állítottak emléket (Nr. 129, 135). A következő javításig több mint harminc év telt el; erről a két, gyors egymásutánban Maximinus Thrax és III. Gordianus uralkodása alatt állított schwechat-i mérföldkö tanúskodik (Nr. 130-131). Ezt követően Traianus Decius és Valerianus Caesar nevével ellátott mérföldköveket állítottak ugyanott (Nr. 132-133); Valerianus Caesar neve egy további mérföldkövön is előfordul (Nr. 127).

Az Antoninus Pius- és Septimius Severus kori mérföldkövek tartományi szintű útjavítások emlékei, a 3. század középső harmadában sűrűbben felállított mérföldkövek viszont a limesvidék legiotáborokhoz közeli útszakaszainak a jellemzői.

A Vindobona-Carnuntum út mérföldköveinek kronológiai áttekintése:

Nr.	Lelőhely	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
128	Schwechat	Carnuntum	21	Antoninus Pius	143
135	Maria Ellend?	Carnuntum	12	Septimius Severus	201
129	Schwechat	Carnuntum	21	Septimius Severus	201
130	Schwechat	(Carnuntum)	(21)	Maximinus Thrax	235-238
131	Schwechat	Carnuntum	21	III. Gordianus	238
132	Schwechat	Carnuntum	21	Traianus Decius	249
133	Schwechat	Carnuntum	21	Valerianus Caesar	256-258
127	Wien, Rennweg	Vindobona	2	Valerianus Caesar	256-258
134	Fischamend	(Carnuntum)	(14?)		
136	Regelsbrunn?	(Carnuntum)	(7?)		

3.4.4 Carnuntum-Brigetio

(Az útszakaszt a 141-148. számú térképek ábrázolják.)

A limesút Carnuntum és Brigetio közötti szakaszát leírta Graf A.⁷⁷⁰ Az osztrák területen vezető szakaszt M. v. Groller írta le,⁷⁷¹ majd G. Pascher foglalta össze,⁷⁷² a magyarországi szakaszt Visy Zs. ismertette részletesen, és közölte térképpel.⁷⁷³

A Carnuntumtól keletre a limesút több nyomvonala ismert. A legiotábor *porta principalis dextrájától* keleti irányban indul egy út, amelynek nyoma Bad Deutsch-Altenburg külterületén több helyen, majd Hainburg an der Donau belterületén (Tabakfabrik) került elő. További nyoma nem ismert, és G. Pascher szerint kérdéses, hogy egyáltalán vezet-e kelet felé ez az út – ő alapvetően a dunai átkelőhöz vezető útként írta le.⁷⁷⁴ A limesút Brigetio felé a legiotábor *porta decumanájától* indult ki, és ez lehetett a mérföldszámítás kiindulópontja is. Az út a tábortól mintegy 1000 m-re délre elágazik: az egyik nyomvonal egyenesen halad tovább Prellenkirchen, Pama és Deutsch Jahrndorf érintésével, majd Mosonmagyaróvártól északra találkozik ismét a másik nyomvonallal, a tulajdonképpeni limesúttal. Ez a carnuntumi elágazást követően kelet-délkelet felé fordul, és egyenes nyomvonalon Edelstalon keresztül, Kittseetől délre húzódik, majd Jarovce érintésével vezet a Rusovcén található Gerulata táborához.⁷⁷⁵ A Mosoni-Duna mentén, Rajka, Bezenye, Mosonmagyaróvár és Öttevény érintésével húzódik tovább a limesút Arrabona táboráig. A limesút Győr környéki (Öttevény és Gönyű közötti) szakaszának újabb adatait Szőnyi E. gyűjtötte össze.⁷⁷⁶ A római út Arrabonától nyugatra eső szakaszára Abda külterületén és az Öttevény-Pillinger puszta közötti kavicsos útvonalán van adat.⁷⁷⁷

A limesút Arrabona és Brigetio közötti szakasza megegyezik a Brigetio-Savaria diagonális úttal. Az elágazás Szőnyi E. szerint valahol a Széchenyi tér és a Bécsi kapu tér között található.⁷⁷⁸ Győr és Gönyű között az út pontos nyomvonalát nem ismerjük, a feltételezett nyomvonalat a *burgusok* felszíni nyomai, valamint légifotók valószínűsítik.⁷⁷⁹ Gönyűn a római út a mai 10-es út helyén futott.⁷⁸⁰ Ad Statuas és Brigetio között két nyomvonalon, egy parti és egy belső úton követhető a limesút vonala. A déli (belső) nyomvonal Ács területén elágazik: egyik ága tovább halad Brigetio felé, a másik pedig Tata irányában közelítő utat jelentett Aquincum felé. (Az elágazás közelében, Ács-Pénzásás-dűlőben település található).⁷⁸¹ A két nyomvonal hossza között Visy Zs. szerint nincs különbség, mindkét esetben kijön a *Tabula Peutingeriana* által Arrabona és Brigetio között megadott 30 mp.⁷⁸²

Az útszakaszt teljes hosszában jelöli a *Tabula Peutingeriana*⁷⁸³ és az *Itinerarium Antonini*.⁷⁸⁴ Az *Itinerarium Antonini* emellett a Sirmium-Carnuntum útvonal leírásakor említi a Carnuntum-Arrabona szakaszt,⁷⁸⁵ és a Savaria-Brigetio útnál az Arrabona-Brigetio

⁷⁷⁰ Graf 1936, 85-90.

⁷⁷¹ Groller 1900a, 52 és Taf. 1.: 1:75.000 méretarányú térképpel.

⁷⁷² Pascher 1949, 190-191.

⁷⁷³ Visy 2000, 15-29.

⁷⁷⁴ Pascher 1949, 197-198. Hasonlóképpen korábban: Graf 1936, 85.

⁷⁷⁵ Graf 1936, 85. Pascher 1949, 189. Visy 2000, 15.

⁷⁷⁶ Szőnyi 1999, 83-85.

⁷⁷⁷ Szőnyi 1999, 85.

⁷⁷⁸ Szőnyi 1999, 86.

⁷⁷⁹ Szőnyi 1999, 83. Visy 2000, 21.

⁷⁸⁰ Visy 1989, 47, Visy 2000, 21.

⁷⁸¹ Gabler 1977, 299.

⁷⁸² Visy 2000, 26.

⁷⁸³ Tab. Peut. V,2-3.

⁷⁸⁴ It. Ant. 246,4-247,4.

⁷⁸⁵ It. Ant. 267,10-12.

szakaszt.⁷⁸⁶ A *Tabula Peutingeriana* adata és az *Itinerarium* által említett két utóbbi szakasz távolságadatának összege megegyezik, 85 mérföld. Az *Itinerarium Antonini* másik, a limesút vonalán leírt távolságadata rövidebb, 82 mérföld. A távolságadatok különbségét azonban nem fedi a két nyomvonal közötti különbség Carnuntum és Ad Flexum között, ugyanis az érintett szakaszon mindhárom *itinerariumi* adat megegyezik (30 mérföld). A különbség a következő, Ad Flexum-Arrabona szakaszon jelentkezik: 25 mérföld helyett 22 mérföld. Itt azonban nem ismerünk két nyomvonalat, a valós távolság pedig ezen a szakaszon 34,3 km (23,2 mp).

A teljes, Carnuntum-Brigetio útszakasz térképen mérhető hossza 122 km (82,3 mp) Gerulatán keresztül, a rövidebb útvonalon mérve pedig 119,8 km (80,9 mp). A mérföldszámításban inkább a Gerulatán keresztül vezető hosszabb szakasz, a limesút vehető figyelembe, mivel a tábornok a *Tabula Peutingeriana*-n is jelöli, és az *Itinerarium Antonini* rövidebb nyomvonalán is felsorolják – ez utóbbi útleírás távolságadata (82 mp) felel meg leginkább a valós távolságnak.

Az útszakaszon összesen tizenhárom mérföldkő ismert, amelyek közül nyolc (**Nr. 137-138, 140, 142-146**) rendelkezik tényleges vagy biztosan kiegészíthető távolságadattal. Öt mérföldkő (**Nr. 139, 141, 147-149**) mérföldadata nem maradt fenn, de a **Nr. 139, 141 és 147** mérföldkövek távolságadata az előkerülés helyétől az útfőig mért távolság alapján feltételezhető. A távolságadatokat két útfőtől, Carnuntum és Brigetio legiotáborától mérték. A mérföldkövek alapján a távolságszámítás Carnuntumtól biztosan az 1. mérföldig terjedt ki, Brigetiótól pedig a 30. mérföldet jelző mérföldkő a legtávolabbi. A 30 mérföldes pont közelében lévő Rába folyó lehetett a határ a mérföldszámításban Carnuntum és Brigetio között. Az útfők Carnuntum *porta decumanája* és Brigetio *porta principalis sinistra*-ja voltak.

a Karnunto mp I

A **Nr. 137-138** mérföldkövek együtt kerültek elő Bad Deutsch-Altenburgban, az egykori Pálffy-villa közelében, a Prellenkirchen felé vezető utak közötti dombon,⁷⁸⁷ a legiotáborától délre eső mezőn. Minden bizonnyal az eredeti felállítási helyük is a közelben lehetett.⁷⁸⁸ A **Nr. 138** mérföldkő távolságadata az egyébként határozott vésetű feliraton nem látszik. E. Weber azt feltételezte, hogy nem is adták meg a feliraton,⁷⁸⁹ sokkal valószínűbb azonban, hogy festve volt.

(a Karnunto mp XXXXIII/XXXXV?)

A **Nr. 139** köemlék az Öttevén-Pillinger pusztá közötti kavicsos út Öttevén felőli végénél került elő.⁷⁹⁰ A mérföldkő távolságadatát valószínűleg Carnuntumtól mérték. A lelőhely távolsága a carnuntumi legiotáborától a limesút nyomvonalán mérve (Gerulatán keresztül) 67,3 km (45,4 mp). Amennyiben a lelőhely az eredeti felállítási helyen vagy annak közelében található, a mérföldkő távolságadata 45 mérföld lehetett. A Carnuntum-Ad Flexum között Gerulatát elkerülő rövidebb nyomvonalon a távolság 65,1 km (43,9 mp), így ha mégis a rövidebb úton számították a mérföldeket, a mérföldkő 44 mp-ot is mutathatott.

⁷⁸⁶ It. Ant. 263,1-2.

⁷⁸⁷ Kubitschek-Frankfurter 1923, 113-114.

⁷⁸⁸ Weber 1968-1971, 123-124.

⁷⁸⁹ Weber 1968-1971, 124.

⁷⁹⁰ Szőnyi 1999, 85.

a Brigetione mp XXX

A **Nr. 140** mérföldkö régen Győrben a városházával szemben található patika szegletén volt elhelyezve, mint kerékvető kő.⁷⁹¹ Az *Itinerarium Antonini* adatai (az Arrabona-Brigetio távolság 30mp)⁷⁹² arra utalnak, hogy a mérföldkö a felállítási helyének közelében került másodlagos felhasználásra. A limesút vonalvezetése mentén elvégzett térképi távolságszámítás (Brigetiótól 43,9 km, azaz 29,6 mp) alátámasztja az *itinerariumi* adatokat, így a mérföldkö távolságadata és elsődleges lelőhelyének közelsége megerősíthető.⁷⁹³ Valószínűnek tűnik, hogy a *miliarium* közvetlenül a katonai tábor keleti kapujánál állt, de az sem kizárt, hogy a Rába-átkelő közelében lévő nyugati kapunál, vagy a közelben található útelágazásnál (Savaria felé) állt.

(a Brigetione mp XVIII/XVIII?)

A **Nr. 141** köemlék Gönyű belterületén, egy ma már be nem határolható gyümölcsösben került elő. Felirata már 1948-ban sem látszott, maga a kő pedig megsemmisült. Pontos lelőhelye ismeretlen.⁷⁹⁴ A térképi távolságszámítás alapján Gönyű település területére esik a Brigetiótól számított 18. és 19. mérföld. Amennyiben a mérföldkö felállítási helye is Gönyű belterületén volt, úgy a feliraton a *Brigetione mp XVIII* vagy *XVIII* kellett állnia.

A limesút Arrabona-Brigetio közötti szakaszán található Ad Statuas tábora.⁷⁹⁵ Az Ad Statuas elnevezésű helyek K. Miller nézetével⁷⁹⁶ ellentétben nem mérföldköről kapták a nevüket.⁷⁹⁷ Véleményem szerint ezek közül csak a számnevekből képezett, tehát ad sextum, nonum, stb. állomásnevek utalnak mérföldkövekre.

a Brigetione mp V

A **Nr. 142-143** mérföldkövek Komáromban (Újszöny), „*bei dem Sandberge, auf dem Exerzierplatz*”,⁷⁹⁸ a monostori erőd közelében kerültek elő.⁷⁹⁹ A mérföldadat megfelel a monostori erőd és a legiotábor távolságának (7,6 km = 5,1 mp).

a Brigetione mp III

Két, Brigetiótól három mérföldet mutató *miliarium* ismert. A **Nr. 144** *miliarium* első említése a komáromi várat jelöli meg lelőhelyként.⁸⁰⁰ A másik, **Nr. 145** mérföldkö előkerülési helye Komárom, a Mártírok útja és a Száva utca kereszteződése.⁸⁰¹ A távolság a legiotábor *porta principalis sinistrájáig* 4,4 km (3 mp), ami pontosan megfelel a mérföldkö távolságadatának. A Brigetiótól számított 3. mérföld eszerint az előkerülési hellyel egyezik meg, vagy annak a közvetlen közelében található.

a Brigetione mp II

A Brigetiótól két mérföldet mutató **Nr. 146** mérföldkövet Koppánymonostoron találták.⁸⁰² A 2 mérföldes távolságadat a legiotáborhoz jóval közelebbi felállítási helyet

⁷⁹¹ Römer 1863, 159. A CIL 4639=11343 csak a későbbi (harmadlagos?) lelőhelyet, Jellinek építómester udvarát adta meg.

⁷⁹² It. Ant. 246, 4-6 és 263, 1-2.

⁷⁹³ Szőnyi E. a ménfőcsanakai kövek távolságadatát részben e kő alapján tartotta pontosnak (Szőnyi 1996, 99).

⁷⁹⁴ Szőnyi 1999, 83.

⁷⁹⁵ Gabler et al. 1989.

⁷⁹⁶ Miller 1916, 47.

⁷⁹⁷ V. ö. Berger 1883, 6-7.

⁷⁹⁸ Majonica-Schneider 1877, 155. CIL III 11341-11342.

⁷⁹⁹ Borhy 2006, 174-175.

⁸⁰⁰ „Colonna nel vecchio castello di Komorra nell’Ungheria.” (Pacichelli 1685, vol. 4. tom. 2. idézi: CIL III 4638).

⁸⁰¹ Borhy 2006, 33.

⁸⁰² Borhy 2006, 136.

feltételez, mint a lelőhely (9 km = 6 mp), ezért bizonyos, hogy korábban átszállították. A távolságszámítás feltételezett kiindulópontjától, azaz a legiotábor nyugati kapujától mérve a 2. mérföld a polgár város nyugati határánál található.

(a Brigetione mp I)

A **Nr. 147** mérföldkö Szőnyben, a Petőfi S. utca csatornázási munkálatai közben, Brigetio táborvárosában került elő.⁸⁰³ A Petőfi S. utca gyakorlatilag a régi limesút nyomvonalán vezet Arrabona felé. Az utca legtávolabbi pontja (a Kossuth L. utcai kereszteződésnél) 1,5 km-re esik a legiotábor nyugati kapujától. A távolságot hiánya ellenére a mérföldkö a lelőhely alapján feltehetően a lelőhely közvetlen közelében, a Brigetiótól számított 1. mérföldnél állhatott.

A **Nr. 148** mérföldkövet a legiotábor északnyugati sarka környékén, a Duna-parton találták.⁸⁰⁴ A mérföldkövet feltehetően a tábor megerősítéséhez vagy átépítéséhez használták fel, bár az is elképzelhető, hogy a kő eredetileg a tábor kapujánál állt.⁸⁰⁵

A **Nr. 149** felirat nélküli mérföldkö Szőnyben, közelebből meghatározatlan helyről került elő, talán a termelőszövetkezet környékéről.⁸⁰⁶

Az *itinerariumok*, mérföldkövek és a térképi távolságmérés adatai Carnuntum-Brigetio útvonalon:

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai						Mérföldkövek					Térképen mért adatok ↑			Táv. diff.
Km	MP	Táv ↓	Útállomások	Tab. Peut. V,2-3	It. Ant. 246,4 - 247,4	It. Ant. 263,1-2	It. Ant. 267,10-12	Lelelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság-adat	C V	Km	MP	MP	
0	0	0	Carnuntum	0	0		0					Carnuntum	0	0		
								Bad Deutsch-Altenburg	137-138	m	I					
		14	Gerulata	XIII	in medio											
		30	Ad Flexum	XVI	XXX		XXX									
		43	Stailuco	XIII												
			Quadrata		in medio											
67,3	45,4							Öttevény	139		(XXXV?)		67,3	45,4		
78,1	52,7	55/52/55	Arrabona	XII	XXII	0	XXV	Győr	140	▲ II? II?	XXX	Briegio	43,9	29,6	-0,4	
94,5	63,8							Gönyű	141		(XVIII/ XVIII?)		27,5	18,6		
			Ad Statuas		in medio											
			Ad Mures		in medio											
114,4	77,2							Komárom	142-143	m	V			7,6	5,1	+0,1
117,6	79,4							Komárom	144-145	m	III		4,4	3	0	

⁸⁰³ Borhy 2006, 109.

⁸⁰⁴ Borhy 2006, 162.

⁸⁰⁵ Hasonló helyzetben kerültek elő mérföldkövek városok (pl. Celeia, Neviodunum, Savaria) és táborok (pl. Intercisa, Annamata, stb.) esetében is.

⁸⁰⁶ Borhy 2006, 167.

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai						Mérőföldkövek					Térképen mért adatok †		Táv. diff.
Km	MP	Táv ↓	Útállomások	Tab. Peut. V,2-3	It. Ant. 246,4 - 247,4	It. Ant. 263,1-2	It. Ant. 267,10-12	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság-adat	C V	Km	MP	MP
								(Koppány-monostor)	146	▲	II				
120,5	81,3							Szőny	147		(I)		1,5	1	
122	82,3	85/82	Brigetio	XXX	XXX	XXX		(Szőny)	148-149	▲?			0	0	
122	82,3		Összesen:	85mp	82mp	30mp ⁸⁰⁷	55mp ⁸⁰⁸								

Jelmagyarázat: + határ; ≠ folyóátkelő; ¶ útélágazás; ▲ épület, tábor, település; m több mérőföldkö; p palimpszeszt felirat

A Carnuntum-Brigetio úthoz köthető tizenhárom mérőföldkö közül kilencnek ismert a kora. Az útszakaszt érintő első útjavításra Antoninus Pius korában került sor (Nr. 137), ami a Carnuntum környéki szakaszt érintette, és amelyet egy nagyobb, tartományi szintű útjavítás részeként kiviteleztek. A következő javításra szintén egy Carnuntum közeli mérőföldkö (Nr. 138) feliratából lehet következtetni: ez Marcus Aurelius korában zajlott. A Septimius Severus kori több tartományra kiterjedő útjavítás a Brigetio környéki útszakaszt is érintette (Nr. 144). Caracalla korában történt a következő javítás az útszakaszon. A Severus kor első felére keltezhető egy további felirat (Nr. 146). Az utolsó, mérőföldkövek által bizonyított útjavítás az útszakaszon Maximinus Thrax korában zajlott, amelyről négy mérőföldkö (Nr. 142-143, 145, 147) tanúskodik. Caracalla korában (214) megváltozott Felső- és Alsó-Pannonia határa. Emiatt a Carnuntum-Brigetio út Arrabonától keletre eső szakasza már Alsó-Pannoniához tartozott, az útfő és a mérőföldszámítás rendszere azonban nem változott később sem.

A Carnuntum-Brigetio út mérőföldköveinek kronológiai áttekintése:

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
137	Bad Deutsch-Altenburg	Carnuntum-Arrabona	PS	Carnuntum	1	Antoninus Pius	143
138	Bad Deutsch-Altenburg	Carnuntum-Arrabona	PS	(Carnuntum)	(1)	Marcus Aurelius	161
144	Komárom	Arrabona-Brigetio	PS	Brigetio	3	Septimius Severus	201
146	(Koppány-monostor)	Arrabona-Brigetio	PS	Brigetio	2	Septimius Severus/Caracalla	198-213
140	Győr	Arrabona-Brigetio	PS	Brigetio	30	Caracalla	213
142	Újszőny	Arrabona-Brigetio	PI	Brigetio	5	Maximinus Thrax	237
143	Újszőny	Arrabona-Brigetio	PI	Brigetio	(5)	Maximinus Thrax	237
145	Komárom	Arrabona-Brigetio	PI	Brigetio	3	Maximinus Thrax	237
147	Szőny	Arrabona-Brigetio	PI	(Brigetio)	(1)	Maximinus Thrax	237
139	Ótevény	Carnuntum-Arrabona	PS	(Carnuntum)	(44/45?)		
141	Gönyű	Arrabona-Brigetio	PS/PI	(Brigetio)	(18/19?)		
148	Szőny	Arrabona-Brigetio	PS/PI	(Brigetio)			
149	Szőny	Arrabona-Brigetio	PS/PI	(Brigetio)			

⁸⁰⁷ Arrabona-Brigetio távolsága.

⁸⁰⁸ Carnuntum-Arrabona távolsága.

3.4.5 Brigetio-Aquincum

(Az útszakaszt a 148-154. számú térképek ábrázolják.)

A teljes útvonalat leírta Simonyi D.⁸⁰⁹ A Duna-menti szakaszt újabban Visy Zs. közölte részletesen, az esztergomi és a dorogi,⁸¹⁰ valamint a budai és szentendrei járásban vezető nyomvonalat pedig Magyarország Régészeti Topográfiájának munkacsoportja foglalta össze.⁸¹¹

Azaum/Odiavum közelében is két ágra szakadt a limesút. A parthoz közeli nyomvonal a tábornok az Azaum-1/1a őrtornyok felé halad. További szakasza esetleg a Fényes-patakon lévő hid felé vezethetett, de erre vonatkozóan nincs bizonyíték. A limesút fő nyomvonala a mai országút vonalán keresztezte a Fényes-patakot, innen egyik ága a parthoz közelített, egy elágazás pedig a Tata területén egykoron volt település felé vezetett. A hid a mai országút Tata felé vezető elágazásától északnyugatra lehetett.⁸¹² A limesút a mai országút vonalán folytatódott Neszmély, majd Süttő felé. Itt a **Nr. 161-162** mérföldkövek jelzik az út vonalvezetését.⁸¹³ Crumerumnál a Sánchegy déli oldalán vezet a limesút, majd keletre egy agyagbányában találták meg a nyomát. Itt kerültek elő 1955-ben a már elveszett, legalább két, 3. századi mérföldközből származó töredékek (**Nr. 166-167**), amelyek Brigetiótól mért távolságot adtak meg.⁸¹⁴ Tátnál, az Öreg-árok keleti partján kettévált a limesút. Egyik ága Aquincum felé, másik pedig Solva irányában vezetett. A kereszteződés közelében tarták fel az Erzsébet aknánál elterülő római települést,⁸¹⁵ ahol két mérföldkő (**Nr. 168-169**) is előkerült. Piliscsénél a Hosszú réteken, a dombvonulat keleti oldalában mintegy 800 méter hosszan követhető az út nyoma.⁸¹⁶

A Brigetio és Aquincum közötti utat az *Itinerarium Antonini*⁸¹⁷ a Taurunumtól Galliáig a ripa mentén vezető út részeként írja le; a két legiotábor között ezt tekinti fő útvonalnak, nem pedig az Ulcisián és Cirpin át vezető Duna menti utat. A *Tabula Peutingeriana*⁸¹⁸ állomásai eltérnek az *Itinerarium Antonini* által felsoroltaktól, feltehetően ez egy másik, talán Tatán (= Lepavist?) keresztül vezető nyomvonal,⁸¹⁹ így ezt külön tárgyalom.

Az *Itinerarium Antonini* Brigetio és Aquincum közötti távolságként 51 mérföldet ad meg. A teljes útszakasz térképen mérhető hossza 73,6 km, azaz 49,7 mérföld. A különbség csekély ugyan, de a mérföldköállító helyek valós távolságainak többlete a mérföldkövek (ld. a *Brigetione mp XXXI-XXXIII*) által mutatott távolságadataihoz képest inkább azt jelzi, hogy a római korban rövidebb távolságot mértek, vagy az út vezetett rövidebb nyomvonalon Brigetio és Aquincum között.

Összesen 52 mérföldkő köthető a Brigetio-Crumerum-Aquincum közötti úthoz, amelyek közül huszonhárom (**Nr. 150, 155-156, 158-162, 165, 168, 172-175, 178-179, 184, 186, 188, 191-194**) rendelkezik tényleges vagy biztosan kiegészíthető távolságadattal. Az útszakaszon a mérföldkövek távolságadatai alapján összesen tizenöt mérföldköállító helyet sikerült rekonstruálni, és további egyet a lelőhely távolságának lemerése alapján

⁸⁰⁹ Simonyi 1936, 44-54.

⁸¹⁰ MRT 5.

⁸¹¹ MRT 7.

⁸¹² Visy 2000, 38.

⁸¹³ Visy 2000, 39.

⁸¹⁴ Mócsy A., Régészeti kutatások 1955, 86. alapján említi: Visy 2000, 41.

⁸¹⁵ Visy 2000, 41. A település feltárásáról H. Kelemen in: MRT 5, 323; térkép a 321. oldalon, és H. Kelemen 1992, 23.

⁸¹⁶ MRT 5, 16/5.

⁸¹⁷ It. Ant. 245,7-246,4.

⁸¹⁸ Tab. Peut. V,3-4.

⁸¹⁹ Mócsy-Szilágyi 1990, 121.

lehet feltételezni (Nr. 166-167). A távolságadatokat két útfőtől, Brigetio és Aquincum legiotáborától mérték. A mérföldkövek alapján a távolságszámítás Brigetiótól a 33., Aquincumtól pedig a 9. mérföldig terjedt ki. A két utolsó, biztos lelőhelyű és távolságadatú mérföldkő között 9,3 km, azaz 6,3 mérföld a távolság. Ezen a több mint hatmérföldes szakaszon volt valahol a határ a mérföldszámításban Brigetio és Aquincum között. Az útfők Brigetio *porta principalis dextrája* és Aquincum *porta principalis sinistrája* voltak.

Négy mérföldkővet (Nr. 150-153) őszönyi lelőhellyel ismerünk, amelyeket a CIL-ben a Brigetio-Aquincum út feliratai között ismertettek, de akár az Arrabona-Brigetio limesútszakasz Brigetióhoz közeli szakaszán is állhattak.

A Nr. 150 mérföldkő a *Brigetione m(ilia) p(assuum) II* távolságadattal Őszönyben, 1884-ben, a vasút építésénél került elő.⁸²⁰ Amennyiben a falu területén került elő, úgy biztosan nem *in situ*, mert a legiotábortól számított kétférföldes távolság Arrabona irányában a falutól nyugatra esik, Aquincum irányában viszont már inkább Füzitőhöz lenne közelebb. A lelőhelyleírás alapján inkább az Arrabona-Brigetio út kövei közé sorolható.

A Nr. 151 *miliarium* Őszönyben „*in villa Sauer*” került elő. Az úthoz való tartozása kérdéses; felállítási helyként szóba jöhet még az Arrabona-Brigetio útszakasz is. Mivel a mérföldkő *p(er) leg(ionem) I a(d) iutricem) Philippi(ana)m* lett felállítva valószínűleg a tábor közelében, az 1-4. mérföldek egyikénél állhatott (az Aquincum felé számított 5. mérföldnél már az ala III Thracum állított mérföldkővet).

A Nr. 152 mérföldkővet 1885-ös utazásuk alkalmával írta le G. Schön és R. Weisshäupl.⁸²¹ A mérföldkő több más köemlékkel együtt a brigetioi tábor területén sáncásáskor került elő.⁸²² Feltételezhető, hogy a mérföldkő a legiotábor közvetlen közelében állt, vagy pedig a közeli útszakaszról szállították át építőanyagként.

Szintén Őszöny a lelőhelye a Nr. 153 mérföldkőnek,⁸²³ azonban sem eredeti felállítási helye, sem mérföldadata nem ismert, így csak feltételezhető, hogy a Brigetio-Aquincum vagy az Arrabona-Brigetio út Brigetióhoz közeli szakaszán állt.

A Nr. 154 mérföldkő a legiotábor délkeleti oldalán kiásott, fölhalmozott kövek közül került elő, feltehetően odaszállították.⁸²⁴ Amennyiben eredetileg is a tábor bejárata mellett állt, valószínűleg nem rendelkezett mérföldadattal. Ez a mérföldkő a lelőhelye alapján inkább a Brigetio-Aquincum út mentén állhatott.

a Brigetione mp II

A Nr. 155 mérföldkő újabb lelet a Brigetio-Aquincum útról; 1966-ban került elő. Lelőhelye Almásfüzitő, távolságadata 2 mérföldet mutat a brigetioi legiotáborból.

a Brigetione mp V

A Nr. 156 felirat másodlagos lelőhelyen a Duna-balparti Virthen (Dunaalmással átellenben), Földváry Gábor házában került elő.⁸²⁵ Az eredeti felállítási helye mérföldkővet állító ala III Thracum feliraton való megjelenéséből következően csak a Brigetiótól keletre eső útszakaszon lehetett, amelynek pontos topográfiai helyzete a távolságadatból térképi méréssel kikövetkeztethető.

⁸²⁰ CIL III 11331.

⁸²¹ Schön-Weisshäupl 1886, 112, Nr. 2a-b.

⁸²² Schön-Weisshäupl 1886, 105.

⁸²³ CIL III 11330.

⁸²⁴ Marosy 1870, 127. Römer 1885, 42.

⁸²⁵ CIL III 11332.

(a Brigetione mp V-XI)

Az ószónyi másodlagos lelőhelyű **Nr. 157** mérőldkő távolságadata nem maradt fenn, viszont a feliratot készítő csapattest megörökítette rajta a nevét (ala III Thracum Gordiana), ezáltal a Brigetiótól való távolsága is nagyjából meghatározható. A csapattest mérőldkövei a Brigetiótól számított 5. és 11. mérőldék közötti felállítási helyeken állnak, így a **Nr. 157** távolságadata is a *Brig(etione) m(ilia) p(assuum) V-XI* lehetett. Amennyiben Brigetióhoz közelebb állt, úgy a csapat útfelügyeleti területe is nagyobb volt az eddig ismertnél.

a Brigetione mp VI

A **Nr. 158a-b** *palimpsestus* feliratú mérőldkő lelőhelye „Csontó István szigeti dűlőjén, az almási határban (Dunaalmás), mintegy 100 ölnyire (180 méter) az országtúttól.”⁸²⁶ A mérőldkő *in situ* került elő, amit a távolságadat és a követ állító segédcsapat neve is alátámaszt.

a Brigetione mp IX

A **Nr. 159** mérőldkő *in situ* került elő Neszmélyen. Itt egy *burgus* nyomai is találhatók.⁸²⁷ A mérőldkövet még a katonacsászárok kora előtt állították, ezért nem szerepel rajta az útjavítást végző ala III Thracum neve.

a Brigetione mp X

A **Nr. 160** köemlék másodlagos lelőhelyen, Ószónyban került elő. A feliraton szereplő ala III Thracum neve alapján az Aquincum felé vezető út mentén állt, a távolságadata alapján pedig az eredeti felállítási helye is visszamérhető térképen, ami Neszmélytől keletre esik.

a Brigetione mp XI

A süttöi **Nr. 161-162** mérőldkövek Rómer F. leírása szerint „a híd alatt, mely a Neszmély felé mintegy $\frac{1}{4}$ órányira az országúton” kerültek elő két másik, felirat nélküli mérőldkő (**Nr. 163-164**) társaságában.⁸²⁸ A híd a Feketehídi ároknál volt.⁸²⁹ A két feliratos mérőldkővön a távolságadat és a segédcsapat megnevezése alapján rekonstruálható az ala III Thracum útfelügyeleti területe, amely a 11. mérőldig biztosan kiterjedt Brigetiótól. A mérőldkövek 11 mérőldes távolságadata mintegy 700 méterrel kevesebb a lelőhely Brigetio legiótáborától térképen mérhető távolságánál (17 km = 11,5 mp). Ez kétféleképpen magyarázható. Egyrésztől felmerülhet az átszállítás lehetősége is, de valószínűbbnek tűnik számos pannoniai példa alapján, hogy a mérőldkövek nem egész mérőldnél, hanem a közelben lévő topográfiailag vagy területiális szempontból jelentős objektum, jelen esetben híd mellett álltak.

(a Brigetione?) mp XVI

A **Nr. 165** mérőldkönek csak a mérőldadata maradt fenn, a feliratot nem található *caput viae*. Eredeti lelőhelye sem ismert, első említése Püspökből, majd Esztergomból származik; mindkettő másodlagos lelőhely. A távolságadat alapján két lelőhely is szóba jöhet: amennyiben a Crumerum-Aquincum úthoz tartozott, úgy valahol Visegrád környékén kellett állnia, és távolságadatát Aquincumtól számították.⁸³⁰ Ha pedig

⁸²⁶ Rómer 1876, 42, Nr. 31.

⁸²⁷ Graf 1936, 94.

⁸²⁸ Rómer 1866, 181. Rómer F. egy későbbi munkájában összesen 6 mérőldkövet említett Süttöről (Rómer 1885, 41).

⁸²⁹ MRT 5, 20/23.

⁸³⁰ Rómer F. a távolságadat kiegészítését *ab Aquincoval* oldotta fel (Rómer 1877, 32). A távolságmérés alapján azonban nem Visegrád, hanem Tahitótfalu vonalát lehet feltételezni a mérőldkő lelőhelyeként. A Rómer F. által felvetett másik lehetőség, hogy a kő „a vörösvár-csévi vonalon ... valahol közelebb Esztergomhoz állhatott” nem lehetséges, mivel ezen az úton Aquincumtól számolt mérőldadat csak a 9.

Esztergomtól nyugatra állt, és a távolságadata Brigetiótól mérendő, a felállítási helye Lábatlanban lehetett.

(Szintén esztergomi lelőhellyel váltak ismertté a **Nr. 198-199** mérföldkövek, ami azonban nem tekinthető eredeti felállítási helynek. A kövek úthoz való sorolása kérdéses: vagy a Crumerum-Aquincum, vagy a Brigetio-Aquincum út Esztergom környéki szakaszán álltak.)

(a Brigetione mp XVIII-XX?)

A **Nr. 166-167** mérföldkötőredek Nyergesújfaluban, a településtől keletre, a Téglaágyári agyagbánya területén kerültek elő.⁸³¹ Az agyagbánya a római út mentén fekszik, a kövek feltehetően *in situ* kerültek elő. A bánya távolsága a brigetioi legiotáborától 29,5 km, azaz 19,9 római mérföld, így a mérföldkövek – amennyiben a felállítási hely a lelőhellyel megegyezik – a *Brigetione m(ilia) p(assum) XX* állhattak. A Brigetiótól mért távolságadatokban megfigyelhető pozitív különbség miatt azonban nem kizárt, hogy a 19. mérföldet jelölték a mérföldkövek, a valós távolság pedig +0,9 mp-mal térhetett el a távolságadattól. A mérföldkövek lelőhelye 2,5 km-re (=1,7 mp) található Crumerum erődjétől, így az *Itinerarium Antonini* Brigetio és Crumerum közötti adata pontosnak tekinthető.

(a Brigetione mp XXVI)

A **Nr. 168-169** mérföldkövek lelőhelye a dorogi Régi-dűlő. A Tát felé vezető országtúttól kb. 15-20 m-re, a 39-es kilométerkő közelében kerültek elő.⁸³² A lelőhely 41,1 km-re, azaz 27,7 mérföldre található Brigetio legiotáborától, ami 1,7 mérfölddel több a **Nr. 168** mérföldadatánál. A brigetioi legiotábor keleti kapujától mért 26. mérföld a Tokod, Erzsébetaknánál feltárt település keleti határához (38,1 km = 25,7 mp) esik közel. Amennyiben a kövek nem eredeti felállítási helyükön kerültek elő, úgy a településnél feltételezhető felállítási helyről szállíthatták át őket. Figyelemre méltó azonban, hogy a Brigetiótól mért 26-33. mérföldes távolságadatokról jelentősebb mértékben eltérő (+0,7-1,7 mp) valós távolságok mérhetők a mérföldkölelőhelyekig, ezért valószínűbb, hogy a nagy különbség ellenére is az eredeti felállítási hely közelében kerültek elő a kövek. Ebben az esetben vagy a rekonstruálnál rövidebb útszakaszra lehet gondolni – ez ellen szól a római út nyomvonalának meglehetősen biztos ismerete –, vagy ezeknél a mérföldeknél talán egy önálló útfelügyeleti körzettel megbízott csapat vagy közösség (talán éppen a tokodi település) állította a mérföldköveket, és a távolságszámításban egy a közelben lévő ponthoz viszonyítva számították a mérföldadatokat.⁸³³ Ennek a pontnak a Brigetiótól mért távolsága pedig talán hibás lehetett.

(a Brigetione mp XXVIII-XXX?)

Dorogról a MRT említett egy további mérföldkövet (**Nr. 170**), amelynek azonban sem felirata, sem eredeti lelőhelye, sem jelenlegi holléte nem ismert.⁸³⁴ Dorog távolsága Brigetio legiotáborától a limesút nyomvonalán mérve 41,5-45 km, így ha a település területén *in situ* találták, akkor a Brigetiótól számított 28-30. közötti mérföldek valamelyikénél állhatott.

mérföldig fordul elő. Az ellenkező irányból, Brigetiótól kiinduló mérföldszámítás a 33. mérföldig tart a mérföldkövek tanúsága szerint. Ezeknek a mérföldköveknek (**Nr. 178-179**) a lelőhelye Aquincumtól mindössze 22,4 km-re (15,1 mérföldre) található, így Aquincumtól számított 16 mérföldes távolságadat nem fordulhat elő ezen az útszakaszon.

⁸³¹ MRT 5, 15/16.

⁸³² MRT 5, 5/11.

⁸³³ Hasonló jelenség figyelhető meg Intercisa környékén is.

⁸³⁴ MRT 5, 5/**

a Brigetione mp XXXI

A kopott feliratú **Nr. 172.** mérföldkönek csak a távolságadata olvasható biztosan; ez alapján a kő a piliscsévi Hosszú réteken megfigyelt római út északnyugat felé folytatódó szakaszán állhatott.⁸³⁵ A lelőhely térképen mérhető távolsága Brigetiótól 46,9 km (31,7 mp), ami kevéssel ugyan több a mérföldkő távolságadatánál, de a lelőhely nagy valószínűséggel az eredeti felállítási hely közelében található.

a Brigetione mp XXXII

A **Nr. 173** kömlék a Kesztölc-re vezető út keleti oldalán áll, a Szent Vendel szobor talapzataként. A Dorogról vezető királyi út táján találták, másik két darabbal (**Nr. 176-177**) együtt. A feliratot ugyanannak a földnek a végén állították fel.⁸³⁶ A lelőhely 48,9 km-re (33 mp) található Brigetiótól, ami egy teljes mérfölddel több a kövön jelölt távolságnál. Ez két okkal magyarázható: elképzelhető, hogy a mérföldköveket már korábban is átszállították az eredeti lelőhelyről, vagy az is lehet, hogy a nagy távolság miatt a távolságszámításban egy kevés elcsúszás következett be. A három piliscsévi mérföldköállítási hely (*a Brigetione mp XXXI, XXXII, XXXIII*) közötti távolságok (2 ill. 2,3 km = 1,3 ill. 1,6 mp) túl nagyok az egy-egy mérföldes elvárható távolságnál, ezért valószínűbb, hogy legalább két lelőhely (leginkább a 32. és a 33. mérföldnél jelölt) nem egyezik az eredeti felállítási hellyel.

Szintén 32 mérföldes távolságjelzése van a Piliscsév határában előkerült két mérföldkönek (**Nr. 174-175**).

a Brigetione mp XXXIII

A **Nr. 180** mérföldkő a piliscsévi Szent Orbán szobor talapzataként funkcionál, és a szobor közelében is találták. A **Nr. 178-179** mérföldkövek a MRT szerint ugyanott kerülhettek elő.⁸³⁷ A közelben őrtorony található.⁸³⁸ A mérföldkövek lelőhelye 51,2 km-re (34,6 mp) található a brigetiói legiotábortól, ami 1,6 mp-mal több a **Nr. 178-179** mérföldkövön feltüntetett 33 mérföldes távolságnál. A mérföldkő lelőhelye ezért vagy másodlagosnak tekinthető – ebben az esetben az eredeti felállítási hely a 32 mérföldet jelző **Nr. 173** mérföldkő lelőhelyénél lenne a távolságmérés szerint –, vagy szerepet játszhat a nagy távolság miatt bekövetkezett tévesztés is, amit a közeli, Brigetiótól mért adatot mutató *miliaria* is alátámasztanak.

(a Brigetione mp XXXI-XXXIII?)

Piliscsévén került elő közelebbi helymeghatározás nélkül a **Nr. 171** mérföldkő is. Amennyiben nem elszállított körül van szó, feltehetően a Brigetiótól számított 31., 32. vagy 33. mérföldnél állhatott.⁸³⁹

Piliscsaba határában találták a **Nr. 181** mérföldkövet. Pontos lelőhelye és távolságadata ismeretlen.⁸⁴⁰ Feltehetően a Brigetiótól számított 33. és az Aquincumtól számított 9. mérföldek között állt.

ab Aquinco V[I-XI]I?

A **Nr. 182-183** mérföldkövek Pilisszántón, a templom előtt álltak, eredeti felállítási helyük azonban máshol keresendő. Graf A. szerint a lelőhelyük mintegy 2-3 km-rel keletre

⁸³⁵ MRT 5, 16/5.

⁸³⁶ MRT 5, 16/6.

⁸³⁷ MRT 5, 16/2.

⁸³⁸ MRT 5, 16/1.

⁸³⁹ MRT 5, 16/**

⁸⁴⁰ MRT 7, 16/**

lehetett, ahol a római út nyomai is látszódtak.⁸⁴¹ A **Nr. 182** mérföldkö bizonytalan távolságadatát (*mp [---]I*) többféleképpen próbálták feloldani. Graf A. a CIL és Kuzsinszky B. alapján *ab Aq mp X*-et fogadta el,⁸⁴² ám a mérföldadat a végződés miatt semmiképp sem lehet *X*. A távolságadat feloldható *VI*,⁸⁴³ *VII*, vagy talán *VIII*-ként (kissé szűkösen), ez esetben Pilisvörösvár térségében állt, vagy *XI*, *XII*-ként, ekkor viszont Pilisszántón keresendő az eredeti felállítási hely.⁸⁴⁴ A **Nr. 183** mérföldkö távolságadatából több maradt meg (*mp VI[---]*), ami 6, 7, 8 vagy 9 mérföldre egészíthető ki. A két felirat egy helyen ugyan, de nem *in situ* álltak, így az sem bizonyítható, hogy eredeti felállítási helyük megegyezett.

ab Aquinco mp VIII

A **Nr. 184** felirat Pilisvörösvár, Sima-dűlők tetején, a temetőtől 500 méterre, a csobánkai út mentén került elő.⁸⁴⁵

(ab Aquinco mp VII-VIII?)

A Brigetio-Aquincom út pilisvörösvári szakaszáról szállíthatták el a **Nr. 185** mérföldkövet Boron templomához.⁸⁴⁶ Feltehetően az Aquincumtól számított 7-9. mérföldek egyikénél állt.

ab Aquinco mp VII

A **Nr. 186a-b** *palimpsestus* feliratú mérföldkö Pilisvörösváron került elő. A MRT a **Nr. 184**, *in situ* előkerült mérföldkö távolságadata alapján e kö lelőhelyét a település déli határához közel (Úti földek) helyezi.⁸⁴⁷ Ez 10,3 km-re, pontosan 7 mérföldre található az aquincumi legiotábor *porta principalis sinistrajától*.

Az Ürömről ismert **Nr. 187** mérföldkö eredeti lelőhelye a Brigetio-Aquincom út Óbuda és Pilisvörösvár közötti szakaszán lehetett,⁸⁴⁸ bár Simonyi D. felvetette, hogy a mérföldkö egy Ürömön át vezető másik nyomvonalról származhat.⁸⁴⁹

ab Aquinco mp III

Az Aquincumtól számított 3. mérföldes távolság két mérföldkövön maradt fenn. Az egyik, a **Nr. 188** mérföldkö Óbudától nyugatra, a vörösvári országúton, „az első köhídon túl, a borókahegyi szőlőket (Kranawetberger Weingarten) balra elhagyván, a dombi mellék uton, mintegy tíz percki haladás után ... a dombok völgyeletében” található egykori gémeskútnál került elő. Mellette egy másik, távolságadat nélküli mérföldkö is feküdt (**Nr. 189**). A lelőhely Römer F. szerint nem egyezik az eredeti felállítási hellyel.⁸⁵⁰ Ezt látszik alátámasztani, hogy a kút körül gödrök, terméskő halmazok, római cseréptéglák, és egy további faragott kő volt,⁸⁵¹ azaz a mérföldköveket egy késő római kori építkezéshez használhatták fel.

A másik, Aquincumtól 3 mérföldet mutató mérföldkö (**Nr. 216**) Kuzsinszky B. feltételezése szerint a Brigetio-Aquincom út mellett, Óbudához közel kerülhetett elő. Az oszlop eredeti felállítási helye Kuzsinszky B. távolságszámítása alapján az ürömi

⁸⁴¹ Graf 1936, 96.

⁸⁴² Graf 1936, 96; ekként korábban CIL III 10657 és Kuzsinszky 1908, 112.

⁸⁴³ Az egyik első közlő, Torma K. VI mérföldes távolságadatot olvasott (Torma 1882, 137).

⁸⁴⁴ MRT 7, 21/21C/1-2.

⁸⁴⁵ Régészeti kutatások 1975, 41. alapján: MRT 7, 21/21B.

⁸⁴⁶ MRT 7, 21/21. (173-174.) Milles és Pococke leírását átvette a CIL III 3748.

⁸⁴⁷ MRT 7, 21/21A.

⁸⁴⁸ MRT 7, 37/11. 37/***.

⁸⁴⁹ Simonyi 1936, 49.

⁸⁵⁰ Römer 1865, 69.

⁸⁵¹ Römer 1865, 70.

vasútállomástól mintegy fél kilométernyire keletre lehetett.⁸⁵² A lelőhely azonban nem elsőleges,⁸⁵³ ezért nem zárható ki teljesen a mérőöldkő Aquincum-Mursa vagy Crumerum-Aquincum úthoz tartozása sem.

A **Nr. 190** köemlék lelőhelyét korábban Pilisvörösváron feltételezték,⁸⁵⁴ a MRT szerint inkább Óbudán, a Vörösvári úton lehetett felállítva,⁸⁵⁵ ami talán a 3. mérőöldnél volt.

ab Aquinco mp II

A **Nr. 191-194** mérőöldköveket Óbudán, a Budapesti Téglagyár telepének északi szélén, a Bécsi úttól mintegy 200 m távolságra, a Brigetio-Aquincum között vezető út egy szakaszának feltárásánál találták.⁸⁵⁶ Két további, felirat nélküli mérőöldközközi (**Nr. 195-196**) eredeti helyén állva ugyanitt, egyszerre került elő.⁸⁵⁷ A lelőhely a mérőöldkövek eredeti felállítási helyének tekinthető, amit az aquincumi legiotábortól mért 2,9 km-es (2 mp) távolság is alátámaszt.

Nr. 213 budapesti másodlagos lelőhelyű mérőöldkő köthető feltételeesen a Brigetio-Aquincum úthoz, de nem lehet kizárni azt sem, hogy a Crumerum-Aquincum vagy az Aquincum-Mursa út Aquincum környéki szakaszán állt.

Az útvonal távolságadatait *itinerariumok*, mérőöldkövek és a térképi mérés alapján az alábbiak szerint foglalhatjuk össze:

az adatokat szorint foglalta fel 6552c.

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai			Mérőföldkövek				Térképen mért adatok ↑		Táv. diff.	
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	It. Ant. 245,7-246,4	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság-adat	C V	Km	MP	MR
0	0	0	Brigetio	0	Szőny	154	▲?		B r i g e t i o	0	0	
3,4	2,3				Szőny	(150?) 155		II		3,4	2,3	+0,3
	5				(Virth)	156		V			5	
					(Őszöny)	157		(V-XI)				
8,9	6				Dunaalmás	158	p	VI		8,9	6	0
13,4	9				Neszmély	159	▲	IX		13,4	9	0
	10				(Őszöny)	160		X			10	
17	11,5				Süttő	161- 164	≠ m	XI		17	11,5	+0,5
	(16)				(Püspöki)	165		XVI			(16)	
27	18,2	18	Crumerum	XVIII								
29,5	19,9				Nyergesújfaló	166- 167	m	(XVIII/ XX)		29,5	19,9	+0,9/ -0,1
41,1	27,7				Dorog	168- 169	m	XXVI		41,1	27,7	+1,7
					Dorog	170		XXVIII- XXX?				
					Piliscsév	171		XXXI- XXXIII?				
46,9	31,7				Piliscsév	172		XXXI		46,9	31,7	+0,7
48,9	33				Piliscsév	173- 177	m	XXXII		48,9	33	+1

⁸⁵² Kuzsinszky 1908, 85.

⁸⁵³ „*Budae in domus olim Almasianae (nunc Görtzii) area*” (CIL III 3707).

⁸⁵⁴ Schönvisner 1780, 2,128. CIL III 3745.

⁸⁵⁵ MRT 7, 21/21. (174.)

⁸⁵⁶ Kuzsinszky 1900, 13.

⁸⁵⁷ CIL III 14354³⁻⁶

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai			Mérőföldkövek					Térképen mért adatok ↑		Táv. diff.
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	It. Ant. 245,7-246,4	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság-adat	C V	Km	MP	MP
51,2	34,6				Piliscsév	178-180	m ▲	XXXIII	A q u i n c u	51,2	34,6	+1,6
			<i>A laco Felicis</i>	<i>in medio</i>								
					Piliscsaba	181		(XXXIII-XXXV/III?) (VIII-XIII?)				
					Pilisszántó	182-183		VI-XII?				
60,5	40,8				Pilisvörösvár	184		VIII		13,1	8,8	-0,2
					Pilisvörösvár	185		VII-VIII?	A q u i n c u			
63,3	42,7				Pilisvörösvár	186	p	VII		10,3	7	0
69,4	46,8				Pilisvörösvár	188-190, 216?	m	III		4,2	2,8	-0,2
70,8	47,8				Óbuda	191-196	m	II		2,8	1,9	-0,1
73,6	49,7	51	<i>Aquincum</i>	XXXIII	Budapest	213?				0	0	
73,6	49,7	51	Összesen:	51 mp								

Jelmagyarázat: + határ; ≠ folyóátkelő; ¶ útelágazás; ▲ épület, tábor, település; m több mérőföldkö; p palimpsestus felirat

A Brigetio territoriumán előkerült, illetve útfőjéhez tartozó mérőföldkövek a 214-es tartományhatár változás előtt Pannonia Superiorhoz, utána Pannonia Inferiorhoz tartoznak. A felirat nélküli és a nem keltezhető feliratú köveknél nem lehet eldönteni, hogy eredetileg melyik tartomány közigazgatási területén állították őket. A Brigetio-Aquincum úthoz köthető ötvenkettő mérőföldkö közül negyvenegyen maradt fenn felirat, három mérőföldkövön kettő is. Az útszakaszt érintő útjavításoknak így összesen negyvenhárom felirattal állítottak emléket. Az első útjavításra Brigetio és Aquincum között Marcus Aurelius korában került sor (Nr. 185), ami az Aquincum közeli szakaszon zajlott. A következő javítás szintén Aquincum közelében történt (Nr. 190), amelyet Septimius Severus korában, T. Claudius Claudianus helytartó irányításával végeztek 198-ban. Ennek az útjavításnak számos mérőföldkö állított emléket Alsó-Pannoniában, főleg az Aquincum-Mursa útvonalon. Két Caracalla kori mérőföldkö köthető feltételeesen az úthoz (Nr. 198, 213), amelyeket 211-212-ben és 213-ban állítottak. Amennyiben a Brigetio-Aquincum út mellett álltak, úgy a Dorog környéki és az Aquincumhoz közeli útszakaszok Caracalla kori megújítására lehetne következtetni. Még ugyanebben az évtizedben zajlott egész Alsó-Pannoniára kiterjedő javítás, amelyre Macrinus uralkodása alatt 217-ben, Aelius Tricrianus helytartó nevét hirdető mérőföldkö-sorozat emlékeztet. A Brigetio-Aquincum úton a Nr. 183, 191 mérőföldköveket állították e projekt keretében. Feltételeesen egy Elagabalus kori kö is az úthoz köthető (Nr. 216), amelyet 218-ban állítottak Aquincum közelében. Az úton felállított mérőföldkövek száma Severus Alexander korában kezd megnőni: hat mérőföldkövet ismerünk az uralkodó nevével (Nr. 150, 159, 165,⁸⁵⁸ 182, 187-188), amelyek az egész útszakasz felújítására utalnak. Az útjavítás a Nr. 188 mérőföldkö felirata értelmében 228-230 között, Flavius Aelianus helytartósága alatt kezdődött, és rajta kívül az összes, biztosan keltezhető mérőföldkö alapján a munka nagy része 230-ban zajlott. Maximinus Thrax korában az út Aquincumhoz közel eső harmadát javították meg; a

⁸⁵⁸ A Nr. 165 mérőföldkö állhatott a Crumerum-Aquincum útszakaszon is.

javitások három éven át (235-237) elosztva zajlottak, amelynek során öt mérföldkövet állítottak (Nr. 173, 178, 184, 192-193). A Maximinus Thrax kori útjavítások a császár halálával sem fejeződtek be, hiszen a Brigetio-közi útszakaszt 238-239-ben javították meg, aminek Pupienus, Balbinus és III. Gordianus (Nr. 155), illetve csak III. Gordianus (Nr. 156-157, 158a, 160) nevét hirdető mérföldkövekkel állítottak emléket. Philippus Arabs korában került sor a legátfogóbb útjavításra a szakaszon, amikor összesen tizenegy mérföldkövet (Nr. 151, 152a, 154, 161, 162, 168, 169, 174, 179, 186a, 194) állítottak Aquincum és Brigetio között. Ennek a munkának a jelentős része nyolc biztosan keltezhető mérföldkő (Nr. 151, 152, 154a, 162, 168, 174, 179, 194) alapján 245-246-ban történt. Egy-egy mérföldkő ismert Traianus Decius (Nr. 189) és Trebonianus Gallus korából (Nr. 153). A katonacsászárok korának második felére három mérföldkő keltezhető: egy 286 és 305 közé (Nr. 166), egy II. Claudius (Nr. 158b) és egy Tacitus (Nr. 152b) korára. A Brigetio-Aquincum út mérföldköveinek sorát négy tetrarchia kori mérföldkő zárja; kettő Maximianus nevét viseli (Nr. 171, 199),⁸⁵⁹ a Nr. 186b feliratán Flavius Severus és Maximinus Daia, a Nr. 175-én pedig Galerius neve olvasható.

A Brigetio-Aquincum út mérföldköveinek kronológiai áttekintése:

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
185	Pilisvörösvár	Brigetio-Aquincum	PI	Aquincum		Marcus Aurelius	161
190	Pilisvörösvár	Brigetio-Aquincum	PI	Aquincum		Septimius Severus	198
213	(Budapest)	Aquincum-Brigetio/ Solva/Mursa?	PI	(Aquincum)		Caracalla	211-212
198	Esztergom	Brigetio-Aquincum/ Cruerum-Aquincum?	PS	(Brigetio)		Caracalla	213
191	Óbuda	Brigetio-Aquincum	PI	Aquincum	2	Macrinus	217
183	Pilisszántó	Brigetio-Aquincum	PI	Aquincum		Macrinus	217
216	(Budapest)	Aquincum-Brigetio/ Solva/Mursa?	PI	Aquincum	3	Elagabalus	218
187	Üröm	Brigetio-Aquincum	PI	(Aquincum)		Severus Alexander	222-235
188	Pilisvörösvár	Brigetio-Aquincum	PI	Aquincum	3	Severus Alexander?	228-230
182	Pilisszántó	Brigetio-Aquincum	PI	Aquincum		Severus Alexander	230
165	Püspöki	Brigetio-Aquincum/ Cruerum-Aquincum?	PI	Brigetio/ Aquincum?	16	Severus Alexander	230
159	Neszmély	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio	9	Severus Alexander	230
150	Ószöny	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio	2	Severus Alexander	230
178	Piliscsév	Brigetio-Aquincum	PI	(Brigetio)	33	Maximinus	235
192	Óbuda	Brigetio-Aquincum	PI	Aquincum	2	Maximinus Thrax	235
193	Óbuda	Brigetio-Aquincum	PI	Aquincum	2	Maximinus Thrax	236
184	Pilisvörösvár	Brigetio-Aquincum	PI	Aquincum	9	Maximinus Thrax	237
173	Piliscsév	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio	32	Maximinus Thrax	237
155	Almásfüzitő	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio	2	Pupienus, Balbinus, III. Gordianus	238
157	Ószöny	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio		III. Gordianus	238
156	(Virth)	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio	5	III. Gordianus	239
158a	Dunaalmás	Brigetio-Aquincum	PI	(Brigetio)	(6)	III. Gordianus	238

⁸⁵⁹ A Nr. 199 a Cruerum-Aquincum útról is származhat.

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
160	(Őszöny)	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio	10	III. Gordianus	239
161	Süttö	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio	11	Philippus Arabs	244-248
169	Dorog	Brigetio-Aquincum	PI	(Brigetio)	(26)	Philippus Arabs	244
162	Süttö	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio	11	Philippus Arabs	245-246
168	Dorog	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio	26	Philippus Arabs	245-246
174	Piliscsév	Brigetio-Aquincum	PI	(Brigetio)	32	Philippus Arabs	245-246
179	Piliscsév	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio	33	Philippus Arabs	245-246
194	Óbuda	Brigetio-Aquincum	PI	Aquincum	2	Philippus Arabs	245-246
151	Őszöny	Brigetio-Aquincum	PI	(Brigetio)		Philippus Arabs	245-246
152a	Őszöny	Brigetio-Aquincum	PI	(Brigetio)		Philippus Arabs	245-246
154	Őszöny	Brigetio-Aquincum	PI	(Brigetio)		Philippus Arabs	245-246
186a	Pilisvörösvár	Brigetio-Aquincum	PI	Aquincum	7	Philippus Arabs?	244-249
189	Pilisvörösvár	Brigetio-Aquincum	PI	(Aquincum)		Traianus Decius	250
153	Őszöny	Brigetio-Aquincum	PI	(Brigetio)		Trebonianus Gallus	251
166	Nyergesújfalu	Brigetio-Aquincum	PI	(Brigetio)		ismeretlen	268-305?
158b	Dunaalmás	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio	6	II. Claudius	269
152b	Őszöny	Brigetio-Aquincum	PI	(Brigetio)		Tacitus	275-276
171	Piliscsév	Brigetio-Aquincum	PI	(Brigetio)		Maximianus	286-305
199	Esztergom	Brigetio-Aquincum/ Cruerum-Aquincum?	PI	(Brigetio)		Maximianus	286-305
186b	Pilisvörösvár	Brigetio-Aquincum	PI	Aquincum	7	Flavius. Severus, Maximinus Daia	305-307
175	Piliscsév	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio	32	Galerius	305-311
170	(Dorog)	Brigetio-Aquincum	PS/PI	(Brigetio)			
167	Nyergesújfalu	Brigetio-Aquincum	PS/PI	(Brigetio)			
180	Piliscsév	Brigetio-Aquincum	PS/PI	(Brigetio)			
176	Piliscsév	Brigetio-Aquincum	PS/PI	(Brigetio)			
177	Piliscsév	Brigetio-Aquincum	PS/PI	(Brigetio)			
172	Piliscsév	Brigetio-Aquincum	PS/PI	Brigetio	31		
163	Süttö	Brigetio-Aquincum	PS/PI	(Brigetio)			
164	Süttö	Brigetio-Aquincum	PS/PI	(Brigetio)			
181	Piliscsaba	Brigetio-Aquincum	PI	(Aquincum)			
195	Óbuda	Brigetio-Aquincum	PI	(Aquincum)			
196	Óbuda	Brigetio-Aquincum	PI	(Aquincum)			

3.4.6 Brigetio-Aquincum (Tatán keresztül)

(Az útnak csak a Brigetióhoz közeli, a fő nyomvonallal együtt haladó szakasza került ábrázolásra a 148-149. számú térképeken. A további nyomvonal bizonytalan.)

A *Tabula Peutingeriana* egy rövidebb utat jelöl Brigetio és Aquincum között, amelynek az állomásai is különböznek az *Itinerarium Antoniniben* említettektől. Lepavist talán Tatával azonosítható, de a távolságadatok túlságosan rövidek, így az állomások pontos helye nem határozható meg.⁸⁶⁰ Az út nyomvonala a brigetiói legiotábor *porta decumanájától* indulhatott ki, újabb kutatások szerint azonban a *porta principalis dextrától* kiindulva a Fényes-patakon átvélő hidig együtt futott a limesúttal, majd a patakon átkelve elágazott, és vezetett tovább Tata irányában.⁸⁶¹ Az út további nyomvonala bizonytalan,

⁸⁶⁰ Mócsy-Szilágyi 1990, 121.

⁸⁶¹ Visy 2000, 38-39.

ezért távolságmérés nem végezhető. Egy feltételezett mérföldkö (Nr. 197) köthető ehhez az útszakaszhoz.

Rómer F. Pátyon, 1866-ban Mocsay háza előtt látott egy mérföldkö(?) töredéket (Nr. 197).⁸⁶² Amennyiben a mérföldkövet az eredeti felállítási hely közelében találták, feltehetően az Aquincumot délről elérő, a Budai-hegységen keresztül vezető út mellett állhatott. Ez lehetett a Tatát érintő, feltételezett Brigetio-Lepavist-Gardellaca-Aquincum út, de akár a Csákváron (Floriana) keresztül Savaria felé tartó út is. Természetesen nem zárható ki, hogy az északabbra vezető útvonalról került ide.

A *Tabula Peutingeriana* és a feltételezett mérföldkö adatai:

Itinerariumok adatai			Mérföldkövek				
Táv. ↓	Útállomások	Tab. Peut. V,3-4	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság-adat	C V
0	Brigetio	0					Brigetio
5	Lepavist	V					
18	Gardellaca	XIII					
31	Lusomana	XIII					
			Páty	197			Aquincum
43	Aquincum	XII					
43	Összesen:	43 mp					

3.4.7 Crumerum-Aquincum (Duna-menti út)

(Az útszakaszt a 155-159. számú térképek ábrázolják.)

Földrajzi áttekintésében leírta az út nyomvonalát Graf A.⁸⁶³ Jelenleg mértékadó a limesút Visy Zs. általi összefoglalása, aki a nyomvonalat térképen is rögzítette.⁸⁶⁴

A nyomvonal Tátnál ágazik le az Aquincum felé vezető rövidebb útból, és Esztergomig a jelenlegi főúttól eltérő vonalon halad.⁸⁶⁵ A Dunakanyarban többé-kevésbé egybeesik a mai országúttal, csak Tahi és Leányfalu térségében tér el tőle.⁸⁶⁶ Szentendre, Dera pataknl és Budakalász, Dunai kisföldek lelőhelyen mérföldkövek (Nr. 207-208) és őrtornyok is jelzik a limesút vonalvezetését. A Barát-patak torkolatától északra szintén egy őrtorony mutatja a római utat.⁸⁶⁷

Az utat a nagy hadiúttól külön írja le az *Itinerarium Antonini*, Crumerum és Aquincum közötti állomásnevekkel.⁸⁶⁸ A távolságokat ellenben csak Solvaíg adja meg, a Solva-Crumerum távolságadat hiányzik. Aquincum és Solva között összesen 42 mérföldet jelöl, ami 2 mérfölddel több a térképen mért távolságnál (59,3 km = 40 mp). A Nyergesújfalu-Esztergom távolsággal (19,4 km = 13,1 mp) együtt a Crumerum-Aquincum útvonal térképen mérhető teljes hossza 78,7 km, azaz 53,1 mp.

Az útszakaszhoz összesen 18 mérföldkö köthető, amelyek közül hat rendelkezik biztosan a Solva felé vezető úton mért távolságadattal. Két további, mérföldadattal ellátott

⁸⁶² Rómer 1866, 107. MRT 7, 13/***.

⁸⁶³ Graf 1936, 99-102.

⁸⁶⁴ Visy 2000, 42-55.

⁸⁶⁵ Visy 2000, 42.

⁸⁶⁶ Visy 2000, 52.

⁸⁶⁷ Visy 2000, 54; MRT 7, 1986, 43.

⁸⁶⁸ It. Ant. 266,8-13.

mérföldkö (Nr. 165 és 216) ehhez az úthoz sorolása csak feltételes. A mérföldszámítás feltehetően két útfőtől, Brigetio és Aquincum legiotáborától indult ki, bár biztosan csak Aquincumtól számított távolságadatokat mutató mérföldkövet ismerünk. A mérföldkövek alapján a távolságszámítás Aquincumtól legalább a 8. mérföldig terjedt ki. Az útfő Aquincum legiotáborának *porta principalis sinistrája*, és feltehetően Brigetio *porta principalis dextrája* voltak.

A biztos lelőhelyekről ismert, távolságadattal rendelkező mérföldkövek (*ab Aquinco mp V, VI, VIII*) lelőhelyéig mért távolságokban több mint egymérföldes pozitív különbség mutatható ki a mérföldkövek adataihoz képest. A tendencia alapján nem lehet kizárni, hogy a *caput viae* ezen az útszakaszon nem az aquincumi legiotábor *porta principalis sinistrája* volt, hanem talán egy északabbra található pont, amely a polgárváros területén lehetett (a távolságmérés megfelelősége esetén inkább a déli kapu közelében).⁸⁶⁹

(a Brigetione mp XXXI?)

A Nr. 198-199 mérföldkövek az esztergomi Várhegyen kerültek elő, másodlagos felhasználásból.⁸⁷⁰ Eredeti felállítási helyük ismeretlen, úthoz való tartozásuk kérdéses. Vagy a Crumerum-Aquincum, vagy a Brigetio-Aquincum út Esztergom környéki szakaszán álltak. A másodlagos lelőhelyet tekintve a Crumerum-Aquincum út tűnik valószínűbbnek, bár az út Szentendre-Esztergom közötti szakaszáról egyetlen biztos lelőhelyű mérföldkövet sem ismerünk. Amennyiben a lelőhely az eredeti felállítási hely közelében van, Brigetiótól mért távolságadat feltételezhető, függetlenül attól, hogy Pannonia Superiorhoz vagy Inferiorhoz tartozott a helyszín. A Caracalla kori Nr. 198 mérföldkövön nem lehet kizárni egy bővebb távolságadatot, amire korábban az Engelhartszelli (Noricum) mérföldkö⁸⁷¹ szokatlan formulájából (*vi/am iuxta am/nem Danu/vium f[ie]ri [i]us/sit a Boi[od]u/ru Saloa/ton*) lehet következtetni, ahol Saloaton talán Solvát, a Nr. 198 mérföldkö másodlagos lelőhelyét takarja. Amennyiben a távolságot Brigetiótól adták meg, a térképen mért távolság (46,3 km = 31,3 mp) alapján a 31. mérföldet jelölhették.

(ab Aquinco?) mp XVI

Nr. 165 mérföldkö eredeti lelőhelye hasonlóképpen vitatott. A Püspökből, majd Esztergomból ismert köemlék feliratának távolságadatából csak a távolságadat áll rendelkezésre, az *origo* nem. A lelőhely bizonytalansága miatt szóba került a távolságadat *ab Aquinco* kiegészítése is.⁸⁷² Térképen mérve a limesút nyomvonalán az Aquincumtól számított 16. mérföld Tahitótfalu közigazgatási területén, Cirpi-I. *burgustól*⁸⁷³ kevéssel északra található.

Egy további elszállított mérföldköről szóló említés is azt teszi valószínűvé, hogy a Crumerum-Aquincum út Ulcisiától északra eső szakaszán is állítottak mérföldköveket: Rómer F. Tahitótfaluban látott mérföldkőtöredéket (Nr. 200).⁸⁷⁴ A faluban lévő lelőhely másodlagos, valószínűleg a limesút közeli szakaszáról szállíthatták ide.

Fitz J. szerint Alsó- és Felső-Pannonia Duna menti határa nem messze Ulcisiától délre található.⁸⁷⁵ Az *Itinerarium Antoniniben* 9 mp-os távolságot tüntettek fel Aquincum

⁸⁶⁹ Aquincum topográfájának térképi ábrázolása újabban összefoglalóan: Zsidi 2004, 209-230, Abb. 2a–b, 10, 16, 22, 25.

⁸⁷⁰ CIL III 4628, 4629.

⁸⁷¹ CIL III 5755=11846.

⁸⁷² Rómer 1877, 32.

⁸⁷³ Visy 2000, 52.

⁸⁷⁴ MRT 7, 30/***

⁸⁷⁵ Fitz 1975, 353-354.

és Ulcisia között,⁸⁷⁶ ami megfelel a limesút nyomvonalán mérhető távolságnak (13,6 km = 9,2 mp). Az Aquincumtól számított távolságadatok a mérföldköveken legfeljebb a 8. mérföldig terjedtek, ami Fitz J. szerint azt jelzi, hogy a tartományhatár a 8. és a 9. mérföldek között húzódott: a 8. mérföld Pannonia Inferiorhoz, míg a 9. mérföld Pannonia Superiorhoz tartozott. A határ a Dera-patak lehetett. Határt jelző építménynek tartja a patak mentén feltárt 4. századi őrtornyot Fitz J., és egy korábbi határállomás létét feltételezi, aminek a helyén a tornyot létesítették. A lelőhely távolsága az aquincumi legiotáborból 10,7 kilométer, azaz 7,2 mérföld,⁸⁷⁷ ezért a patak torkolata mellett talált, *ab Aquinco mp VI* távolságadatú **Nr. 207** mérföldkö nem tekinthető *in situ* előkerültnek,⁸⁷⁸ azt az esetet kivéve, ha az útszakaszon alkalmazott mérföldszámítás nem az aquincumi legiotáborból indult ki, hanem egy tőle északabbra fekvő, egyelőre ismeretlen ponttól. A Dera-patak határvonalaként való kezelését a mérföldkövek nem támasztják alá teljes mértékben, hiszen a 8 mp-ot mutató kövek a pataktól északabbra is állhattak, másrészt az út Tahitótfalu térségében futó szakaszáról is rendelkezünk mérföldköadatokkal (ld. fentebb).

ab Aquinco mp VIII

Nr. 201-203 mérföldkövek Szentendrén, a Kossuth L. u. 5. szám alatt, a római erő keleti frontjától kb. 25-50 méterre, a vicus északkeleti részén, a római út mellett kerültek elő.⁸⁷⁹ A **Nr. 204** az előzőektől eltérő szentendrei lelőhelyen került elő (*ad radicem montis in vinea*),⁸⁸⁰ de szintén 8 mérföld a távolságadata.⁸⁸¹ A mérföldköveket felállítási helyükről elmozdították, és Szentendrére szállították, így a távolságadatuk az Aquincum-Ulcisia távolság tekintetében nem mérvadó.⁸⁸² Ulcisia térképen mérhető távolsága az Aquincumi legiotáborig 13,6 km (9,2 mp). A mérföldkövek eredeti felállítási helye a Dera-patak torkolatának közelében (bár a térképi mérés szerinti 10,7 km a legiotáborból = 7,2 mp túl kevésnek tűnik), vagy ha egész mérföldnél állították fel őket, mintegy 1200 méterrel a pataktól északra lehetett.

(ab Aquinco mp VII-VIII?)

A **Nr. 205** mérföldkö a szentendrei Lebmann Bernát szőlőjében került elő.⁸⁸³ A Szentendre környéki lelőhely az Aquincumtól számított 7. vagy 8. mérföldre utal.

(ab Aquinco mp VI-VIII?)

A Pomázon, másodlagos lelőhelyen talált **Nr. 206** mérföldkö⁸⁸⁴ a Crumerum-Aquincum út budakalászi vagy szentendrei szakasza mentén állhatott, az Aquincumtól számított 6-8. mérföldek egyikénél.⁸⁸⁵

ab Aquinco mp VI

A **Nr. 207** köemlék a szentendrei Közép-dűlön (1110 hrsz. telek),⁸⁸⁶ a Dera-patak torkolata mellett feltárt római őrtorny (Visy Zs. számozása szerint Ulcisia-1. *burgus*)⁸⁸⁷ közelében, Soproni S. szerint *in situ* feküdt.⁸⁸⁸ A mérföldadat és az aquincumi legiotáborból

⁸⁷⁶ It. Ant. 266,10.

⁸⁷⁷ Soproni S. és Fitz J. 12 kilométert, azaz 8 mérföldet mért (Soproni in: PMM I, 127-128; Fitz 1975, 354).

⁸⁷⁸ Hasonlóan: Fitz 1975, 354.

⁸⁷⁹ MRT 7, 28/42.

⁸⁸⁰ CIL III 3741.

⁸⁸¹ A **Nr. 204** mérföldkö távolságadatát Römer F. *mp IIII*-re egészítette ki (Desjardins-Römer 1873, 46, Nr. 100).

⁸⁸² Fitz 1975, 354.

⁸⁸³ Römer 1864, 50, Nr. 6.

⁸⁸⁴ MRT 7, 23/8.

⁸⁸⁵ V. ö. Soproni 1951, 46. Nr. 5. szerint *ab Aquinco mp V* vagy *VI* állhatott.

⁸⁸⁶ MRT 7, 28/29.

⁸⁸⁷ Visy 2000, 54.

⁸⁸⁸ Soproni 1951, 46. Nr. 4.

való távolság között különbség mutatkozik, ugyanis a lelőhely 7,2 mérföldre található a mérföldszámítás kiindulópontjának tartott legiotábortól. Az Aquincumtól számított 6. mérföld a térképi távolságmérés alapján Budakalásznál, a **Nr. 208** mérföldkő előkerülési helyének közvetlen közelében volt.

(ab Aquinco mp V-VI?)

A **Nr. 208** mérföldkő lelőhelye egészen pontosan ismert Soproni S. leírásából: Budakalász, Dunai kisföldék; a Luppa-csárda felé vezető út kereszteződésétől 264 méterre északra, és ettől a ponttól 59 méterre nyugatra, a római út keleti szegélyén találták.⁸⁸⁹ A mérföldkőállító pont távolságát illetően megoszlanak a vélemények: Soproni S. szerint *ab Aquinco mp IV* távolságot jelölt,⁸⁹⁰ a MRT az 5. mérföldre teszi a lelőhelyet.⁸⁹¹ Térképi mérés alapján az előkerülés helyszíne 9 km-re, azaz 6,1 mérföldre található a legiotábor *porta principalis sinistrájától*, ezért a lelőhely valószínűleg a 6. mérföldet jelezte Aquincumtól. A felállítási helytől egy, a limesútból leágazó bekötőtűt sejtethető *Ulcisia-2. burgus* felé; a Crumerum-Aquincum út és az úttól távolabb fekvő *burgus* között került elő a **Nr. 209** mérföldkő.⁸⁹² A mérföldkőtörödérek eredeti felállítási helye nagy valószínűséggel nem a bekötőtű mellett, hanem a **Nr. 208** mérföldkő lelőhelyén volt, amely egyébként jelölhette az útelágazást vagy a *burgus* közelségét egyaránt.

(ab Aquinco mp III)

A **Nr. 210** mérföldkő szentendrei lelőhelye a **Nr. 201-204** mérföldkövékéhez hasonlóan másodlagos, amint az a mérföldadatból, és a mérföldkövet állító legio II Adiutrix megnevezéséből kiderül. Az aquincumi legiotábortól számított 3. mérföld az *Ulcisia-5. burgus*⁸⁹³ közvetlen közelében található, de a távolságkülönbségek miatti feltételezett elcsúszás alapján akár egy mérfölddel északabbra is állhatott.

A **Nr. 216** mérföldkő másodlagos budapesti lelőhelyen került elő. Távolságadata szerint Aquincumtól három mérföldre állt, azonban eldönthetetlen, hogy az Aquincumból három irányban kiinduló út melyikén.

(ab Aquinco mp I-II?)

A **Nr. 211** mérföldkő Óbudán, a Római Fürdő területén, a háztelep délnyugati sarkától 100 m távolságra került elő.⁸⁹⁴ Távolságadata nem maradt fenn, de a lelőhely alapján, ami 3 km-re (2 mp) található a legiotábortól, a 2. mérföldet mutathatta Aquincumtól, amennyiben a legiotábortól indult ki a mérföldszámítás, és a kő egész mérföldnél állt. Ha a távolságszámítás kiindulópontja tekintettel az úton előkerült mérföldkövek 1,1-1,2 mérföldes távolságkülönbségére nem a legiotábor *porta principalis sinistrája* volt, hanem a polgárvároshoz közelebb eső pont, akkor a mérföldkő feliratán *ab Aquinco mp I* szerepelhetett.

A CIL a Crumerum-Aquincum úthoz sorolja még a **Nr. 212** mérföldkövet,⁸⁹⁵ ez azonban távolságadat híján nem köthető egyik mérföldkőállító helyhez sem. Egy további budapesti lelőhelyű, de biztosan másodlagos felhasználásból előkerült mérföldkő (**Nr. 213**) esetén merül fel a lehetőség, hogy a Crumerum-Aquincum út mentén állt, de ugyanúgy állhatott a Brigetio-Aquincum vagy az Aquincum-Mursa út Aquincum környéki szakaszán.

⁸⁸⁹ Soproni 1954, 75.

⁸⁹⁰ Soproni 1954, 75.

⁸⁹¹ MRT 7, 3/11.

⁸⁹² Soproni 1956, 98. MRT 7, 3/14.

⁸⁹³ Visy 2000, 54.

⁸⁹⁴ Kuzsinszky 1900, 14-15, Nr. 5.

⁸⁹⁵ V. 6. CIL III 3743.

Az *itinerariumok*, mérföldkövek és a térképi távolságmérés adatai a Crumerum-Aquincum útvonalon:

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai			Mérföldkövek					Térképen mért adatok †		Táv. diff.
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	It. Ant. 266.8-13	Leőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság-adat	C V	Km	MP	MP
0	0	-	<i>Crumerum</i>	-					B	0	0	
19,4	13,1	0	<i>Solva</i>	0	Esztergom	198-199	▲? m?	(XXXI?)	r			
		9	<i>Ad Herculem</i>	VIII					i			
		21	<i>Cirpi</i>	XII					g			
									e			
									t			
									i			
									o			
									?			
55	37,1				(Tahitótfalu?)	165?		XVI	A q u i n c u m		16	
					(Tahitótfalu)	200						
65,1	43,9	33	<i>Ulcisia</i>	XII	Szentendre	201-204	▲ m	VIII		13,6	9,2	+1,2
					Szentendre	205		(VII-VIII?)				
					(Pomáz)	206		(VI-VIII?)				
68	45,9				Szentendre	207	≠ ▲	VI		10,7	7,2	+1,2
69,7	47				Budakalász	208-209	¶ m p ▲	(V?)		9	6,1	+1,1?
					(Szentendre)	210		III				
					(Budapest)	216?		III				
					Óbuda	211		(II?)				
					(Budapest)	213? 212?						
78,7	53,1	42	<i>Aquincum</i>	VIII						0	0	
			Összesen:	42 mp ⁸⁹⁶								

Jelmagyarázat: † határ; ≠ folyóátkelő; ¶ útélágazás; ▲ épület, tábor, település; m több mérföldkö; p palimpsesztus felirat

A Crumerum-Aquincum út Solván keresztül vezető szakaszához köthető tizennyolc mérföldkö közül tizenötön maradt fenn felirat, a **Nr. 208**-nek egy korábbi, lekopott felirata is volt. Az útépitések kronológiájára így tizenhat felirat szolgáltalt keltező adatokat. A két Caracalla kori mérföldkövet (**Nr. 198, 213**) talán ezen az útszakaszon állították, de nincs kizárva, hogy a Brigetio-Aquincum közötti rövidebb összeköttetés vonalán (ld. fent). **Nr. 198** mérföldkövet talán a limesút noricumai és felső-pannoniai szakaszát érintő általános útfelújítás keretében állították, amelyre az Engelhartszellben előkerült mérföldkö⁸⁹⁷ formulája (*vi/am iuxta am/nem Danu/vium fi[e]ri [i]us/sit a Boiiodu/ru Saloa(ton)*) utalhat. Fontos leszögezni, hogy a mérföldkö másodlagos lelőhelye az útjavítás korában (213) még Felső-Pannoniához tartozott. Az Elagabalus kori **Nr. 216** mérföldkö szintén csak feltételeesen köthető az útszakaszhoz. Érdekes módon sem Septimius Severus, sem Macrinus mérföldköve nem került elő a Crumerum-Aquincum útról. A Severus Alexander korában gyakoribbá váló mérföldköállításoknak ezen az útszakaszon csak két példája van (**Nr. 165, 202**).⁸⁹⁸ A **Nr. 202** feliratán a császár titulaturája eltér a szokásostól: egy évvel korábbra keltezi a mérföldkövet, mint a császár nevét viselő többi alsó-pannoniai felirat. Az úton a legtöbb mérföldkövet Maximinus Thrax korában állították; a hat mérföldkö (**Nr. 201, 203, 204, 210, 212, 207**) tanúsága szerint a javítások három éven át (235-237) zajlottak. Még Maximinus Thrax halálának évében egy további mérföldkövet állítottak, de

⁸⁹⁶ Solva-Aquincum távolság.

⁸⁹⁷ CIL III 5755=11846

⁸⁹⁸ A **Nr. 165** mérföldkö a Brigetio-Aquincum úthoz is tartozhat (ld. fent).

ezen már III. Gordianus neve szerepelt (Nr. 206). Az úthoz köthető mérföldkövek sorát Diocletianus és Maximianus egy-egy felirata zárja (Nr. 208b ill. 199).⁸⁹⁹

A limesút Crumerum-Aquincum szakaszához köthető mérföldkövek kronológiai áttekintése:

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
213	(Budapest)	Aquincum-Brigetio/Solva/Mursa?	PI	(Aquincum)		Caracalla	211-212
198	(Esztergom)	Aquincum-Brigetio/Solva?	PS	(Brigetio)		Caracalla	213
216	(Budapest)	Aquincum-Brigetio/Solva/Mursa?	PI	Aquincum	3	Elagabalus	218
202	Szentendre	Crumerum-Aquincum	PI	Aquincum	8	Severus Alexander	229
165	(Püspöki)	Aquincum-Brigetio/Solva	PI	Brigetio/Aquincum?	16	Severus Alexander	230
210	(Szentendre)	Crumerum-Aquincum	PI	Aquincum	3	Maximinus Thrax	235
207	(Szentendre)	Crumerum-Aquincum	PI	Aquincum	6	Maximinus Thrax	235
204	Szentendre	Crumerum-Aquincum	PI	Aquincum	8	Maximinus Thrax	235
201	Szentendre	Crumerum-Aquincum	PI	Aquincum	8	Maximinus Thrax	236
212	(Budapest)	Crumerum-Aquincum	PI	Aquincum		Maximinus Thrax	236
203	Szentendre	Crumerum-Aquincum	PI	Aquincum	8	Maximinus Thrax	237
206	(Pomáz)	Crumerum-Aquincum	PI	(Aquincum)	(5?)	III. Gordianus	238
205	(Szentendre)	Crumerum-Aquincum	PI	(Aquincum)		Philippus Arabs	245-246
208b	Budakalász	Crumerum-Aquincum	PI	Aquincum	(5?)	Diocletianus	284-305
199	(Esztergom)	Aquincum-Brigetio/Solva?	PI	(Brigetio)		Maximianus	286-305
208a	Budakalász	Crumerum-Aquincum	PI	(Aquincum)	(5?)		
209	Budakalász	Crumerum-Aquincum	PI	(Aquincum)			
200	Tahitófalu	Crumerum-Aquincum	PI	(Aquincum)			
211	Óbuda	Crumerum-Aquincum	PI	Aquincum			

3.4.8 Aquincum-Mursa

(Az útszakaszt a 160-188. számú térképek ábrázolják.)

A teljes útvonal szerepel Graf A. összefoglalásában. A magyarországi szakaszt Visy Zs. írta le és ábrázolta topográfiai térképen.⁹⁰⁰ Több szakaszon eltérő útvonalakat ábrázolt, amelyek közül a távolságszámításokat azon nyomvonalak mentén végeztem, ahol mérföldkövek váltak ismertté, illetve ahol nem, ott a biztosabb, és általában a rövidebb szakaszokon. A horvátországi szakaszt legutóbb M. Sanader foglalta össze.⁹⁰¹

A limesút az aquincumi legiotábor *porta principalis dextráját* elhagyva a Gellérthegy keleti oldalán haladt dél felé. Buda déli részén a római kori út nagy valószínűséggel egybeesik a mai országúttal. Campona után a Duna partján dél felé kanyarodott, és Érdet elhagyva nyílegyenes szakaszon vezetett Matricáig.⁹⁰² Matricától délre a nyomvonal két ágra szakadt. A Duna-parti út Ercsin keresztül vezetett Vetus

⁸⁹⁹ A Nr. 199 a Brigetio-Aquincum útról is származhat.

⁹⁰⁰ Visy 1989. Visy 2000.

⁹⁰¹ Sanader 2003, 135-137.

⁹⁰² Visy 2000, 60-61.

Salináig, ettől nyugatra haladt egy csaknem teljes hosszában nyílegyenes szakasz.⁹⁰³ A 22-23 és 26 mérföldet mutató mérföldkövek lelőhelye a part menti nyomvonalon találhatók, így ezen a szakaszon végeztem a távolságszámításokat.⁹⁰⁴ Vetus Salinától délre az út több, enyhé ívű töréssel követi a Duna rácalmási kanyarulatát, és éri el Intercisát.⁹⁰⁵ Az Annamatiáig tartó szakasz több nyomvonalra szakadt, majd ismét egyesülve nyílegyenes vonalban haladt Dunaföldvártól nyugatra, majd némi irányváltoztatás után Bölcskétől és Madocsától nyugatra vezetett Lussoniumig.⁹⁰⁶ Dunakömlődtől délre a római kori út többnyire a mai út nyomvonalán haladt, átvágva a Püspök-dombot, csak közvetlenül Alta ripa előtt tért el attól dél-délkeleti irányban.⁹⁰⁷ Alta ripánál az út nyugat felé fordult, és elkerülve a Duna árteret, kanyargós szakaszát, Szekszárd belterületén, majd a dombvonulat lábánál vezetett tovább délre, Várdomb (Ad statuas) érintésével Lugióig.⁹⁰⁸ Ezt követően a mai országút vonalán haladt Altinum felé. A táborot elhagyó szakasz erősen kelet felé fordult, hogy elérje a már horvátországi területen fekvő Ad Militarét. Batinától Zmajevac, Dragoljov Brijeg, Grabovac, Lug, Vardarac és Kopačevo érintésével, a mai országút vonalán haladt a limesút dél felé, és Biljénél délnyugat felé fordulva vezetett Mursáig.⁹⁰⁹

Az Aquincumból Mursába vezető utat jelöli a *Tabula Peutingeriana*⁹¹⁰ és az *Itinerarium Antonini*.⁹¹¹ A *Tabula Peutingeriana* 120 mérföldet jelöl Ad laboresig (Dráva), ami nyilvánvalóan kevés; ez néhány adat kimaradása, illetve látványos tévesztése (pl. Lussonium-Alta Ripa, Lugio-Antiana) miatt következhetett be. Az *Itinerarium Antonini* által megadott távolságok összege 166 mp, ami némileg több a mérföldkövek által feltételezett távolságnál: a Mursa közelében, pontosabban a Dráva bal partjától 2 km-re előkerült **Nr. 319** mérföldkö 160 mérföldes távolságadata alapján Mursa 161,3 mp-ra fekszik Aquincumtól. Az Aquincum-Mursa út teljes hossza a limesúton mérve ennél jóval több: 255,5 km (172,5 mp).

Az Aquincum-Mursa úton összesen 115 mérföldkö került elő. Az úton egyetlen útfő ismert: Aquincum. A mérföldszámítás kiindulópontja a legiotábor *porta principalis dextrája* volt.⁹¹²

A **Nr. 213-216** mérföldkövek másodlagos budapesti lelőhelye alapján nem lehet eldönteni, hogy az Aquincumból kiinduló utak melyikén álltak, és távolságadat híján mérföldköállító helyhez sem köthetők. A **Nr. 215** mérföldkö feliratán szereplő katonai csapattestet (*coh(ors) I [---] | D eq(uitata) A[ntoniniana]*) nevének töredékessége miatt nem lehet táborhoz, és így útszakaszhoz sem kötni; feltehetően valamelyik alsó-pannoniai cohors equitata jöhet szóba, vagy egy eddig ismeretlen nevű és állomáshelyű csapat. A **Nr. 213** mérföldkövet több, különböző helyről összehordott kö emlékekkel együtt találták Budapest, VI. kerületben.⁹¹³ A **Nr. 214** mérföldkö eredeti felállítási helyére vonatkozóan

⁹⁰³ Visy 2000, 62-65.

⁹⁰⁴ A két nyomvonal hosszúsága megegyezik.

⁹⁰⁵ Visy 2000, 68-69.

⁹⁰⁶ Visy 2000, 77-79.

⁹⁰⁷ Visy 2000, 87-88.

⁹⁰⁸ Visy 2000, 94, 97.

⁹⁰⁹ Sanader 2003, 135-136.

⁹¹⁰ Tab. Peut. V,4-VI,5.

⁹¹¹ It. Ant. 243,5-245,7.

⁹¹² Másként: Kovács 1999, 112. Kovács P. a **Nr. 223** mérföldkö feltételezett *in situ* lelőhelye alapján helyezte az útfőt az aquincumi canabae déli végére, a Viador utca vonalára (a katonai amphiteatrum északi végénél).

⁹¹³ Kuzsinszky 1904, 169.

nem rendelkezünk adatokkal; Soproni S. feltételezte, hogy a limesút Aquincumtól délre eső részén állhatott.⁹¹⁴

A fenti mérföldkövek közé sorolható a Nemzeti Múzeumban leírt, ismeretlen lelőhelyű **Nr. 217** felirat is.⁹¹⁵

(ab Aquinco mp I-III?)

A **Nr. 214, 219-221** mérföldkövek budai lelőhelye az Aquincum-Mursa úthoz való tartozást sugallja. Felállítási helyük az Aquincumtól számított 1-4 mérföldek egyikénél lehetett, amit a legio II Adiutrix nevének megjelenése a **Nr. 219** mérföldkö feliratán is valószínűsíti. A **Nr. 218** mérföldkövet az Óbudára vezető úton, egy közfürdőben találták,⁹¹⁶ A **Nr. 220** köemlék pedig Budán, „*dans le chantier du Ministère des finances*” került elő.⁹¹⁷

ab Aquinco mp II?

A **Nr. 222** *miliarium* felállítási helye Buda (Buda-Újlak), n. 202, Grünebaumgasse.⁹¹⁸ A távolságadatot Römer F. a lelőhely alapján egészítette ki: *ab Aq(uinco) / [m(ilia) p(assuum) I]I*. Az Aquincumtól számított második mérföld az Árpád-híd budai hídfőjéhez esik. Ennek közelében állhatott a mérföldkö.

ab Aquinco mp III

A **Nr. 223** mérföldkö felállítási helye a régi hajóhidnál található,⁹¹⁹ nagy valószínűséggel *in situ* került elő a limesút mentén, a Várkert-bazár középső feljárója és az Ybl-szobor közötti részen.⁹²⁰ A lelőhely közelében volt a tabáni rév és település,⁹²¹ valamint egy őrtorony (Aquincum-5. *burgus*).⁹²² A lelőhely a Várhegy DK-i oldalánál, az Ördögárok torkolatától északra található. Távolsága a legiotábor déli kapujától 4,9 km (3,3 mp).

A **Nr. 224**, másodlagos budapesti lelőhelyű mérföldkö eredeti felállítási helye mérföldadata alapján ugyanitt lehetett,⁹²³ és feltételezhetően a szintén 3 mérföldes, Aquincumtól mért távolságot jelző **Nr. 216** mérföldkö eredeti lelőhelye is ide köthető, bár nem lehet kizárni a Brigetio-Aquincum úthoz való tartozását sem.⁹²⁴

(ab Aquinco mp V-VIII?)

A **Nr. 225** mérföldkö lelőhelye Buda, Széchenyi grófnő háza közelében, az utca legvégén lévő ház udvarán (másodlagos lelőhely).⁹²⁵ A grófnő háza korábban a Koronauradalom tisztartói épülete volt, amelynek a helyén később az óbudai dohánygyár épült fel.⁹²⁶ A mérföldadat (*ab Aq(uinco) m(ilia) p(assuum) V[--?]*) alapján az Aquincumból kiinduló három fő útvonal bármelyike mentén állhatott, a CIL-ben azonban az Aquincum-Mursa úthoz sorolták. A távolságadat 5-9 mérföldre is kiegészíthető lenne. A lelőhely

⁹¹⁴ Soproni 1951, 47. Nr. 6.

⁹¹⁵ Desjardins-Rómer 1873, 50, Nr. 111.

⁹¹⁶ CIL III 3744

⁹¹⁷ Desjardins-Rómer 1873, 50, Nr. 110.

⁹¹⁸ Desjardins-Rómer 43, Nr. 93.

⁹¹⁹ Römer 1866, 168.

⁹²⁰ Radnóti 1955, 26. Fitz 1956, 202.

⁹²¹ Radnóti 1955, 28.

⁹²² Fitz 1956, 202. Visy 2000, 57

⁹²³ Soproni 1955, 46.

⁹²⁴ V. ö. Kuzsinszky 1908, 85. Kuzsinszky B. a mérföldkövet a Brigetio-Aquincum útvonalhoz tartozónak feltételezte.

⁹²⁵ „*in the yard of a house near the Countess Schechiny's at the very end of the street.*” (Pococke 1743-1745, 122. n. 7. Idézi: CIL III 3709).

⁹²⁶ Kuzsinszky 1908, 75-76.

biztosan másodlagos, hiszen a dohánygyár közelében, az Árpád-híd budai hídfőjéhez az Aquincumtól számított 2. mérföld esik.

ab Aquinco mp VI

A **Nr. 226-228** mérföldkövek Budafokon, a Nádorkerttel szemben egy homokbányában kerültek elő.⁹²⁷ A Nádorkert (ma a lágymányosi vasúti híd környéke) helyén a római korban őrtorony állt (Aquincum-8. *burgus*).⁹²⁸ A lelőhelytől nem messze terült el az albertfalvi település.⁹²⁹ Az 1. és 2. katonai felmérésen a Nádorkerttől délre jelzett gödör lehetett a lelőhely. Ennek távolsága a legiotábor déli kapujától 8,8 km (5,9 mp), ami megerősíti, hogy a mérföldkövek eredeti felállításí helyük közelében kerültek elő.

A **Nr. 238a-b** mérföldkő két felirata közül egyiken sem maradt fenn távolságadat. Az előkerülés helye Budafok, „a régi élelmiszerraktár alatt.”⁹³⁰

ab Aquinco mp VIII

Az első, Aquincumtól számított 8. mérföldet jelölő mérföldkő (**Nr. 231**) 1779-ben került elő a limesztől.⁹³¹ 1781-ben további öt mérföldkő (**Nr. 229-230, 233-235**) került elő egy közelebből ismeretlen budafoki lelőhelyről.⁹³² Száz évvel később Fröhlich R. talált egy mérföldkővet (**Nr. 236**) a Budafok felett lévő révház közelében, azon a helyen, ahol régebben egy sörfőző állott. Az ő távolságszámítása szerint a kő „*in situ*, vagy alig egynehány lépéssel odább” került elő, amit az is bizonyíthat, hogy a lelőhely éppen egyforma távolságra van a 6. és a 10. mérföldet jelző mérföldkövek előkerülési helyétől.⁹³³ Feltehetően a korábban előkerült hat feliratot is ennek közelében találták.

Távolságadatuk alapján két, másodlagos lelőhelyű mérföldkő feltételezhető ehhez a mérföldkőállítási helyhez: a szintén 8 mp-ot feltüntető **Nr. 237** mérföldkőre „Budán, az új-utczai 732. sz. ház áttellenében,” másodlagos felhasználásban, a járdában kerékvetőként elhelyezve találtak,⁹³⁴ a **Nr. 232** pedig ismeretlen lelőhelyről származik.⁹³⁵

Összesen tehát kilenc, a 8. Aquincumtól számított mérföldhöz köthető mérföldkő ismert. A lelőhely az Albertfalvai tábor közvetlen közelében található. Ennek távolsága a legiotábortól 12 km, azaz 8,1 mp. Nem kizárt tehát, hogy a mérföldkőállító hely a tábor kapujánál volt.

ab Aquinco mp X

A **Nr. 239-241** mérföldköveket a tétényi országot mentén egy meszesgödör ásásakor találták, a budafoki sörháztól „dél felé, 10-15 percznyi távolságban”.⁹³⁶ „A ház, amelynek építésénél a kövek előkerültek, a budai állami vinczellér-iskola telkén épült.”⁹³⁷ Graf A. felvetette, hogy ez a mérföldkőcsoport (összevonva a **Nr. 229-237 ab Aquinco mp VIII** talált mérföldkövekkel) a Vindobona környéki mérföldkövekhez hasonlóan Aquincum területumának déli határát jelentheti.⁹³⁸

⁹²⁷ Römer 1863, 155. Römer 1866, 168.

⁹²⁸ Visy 2000, 57.

⁹²⁹ Fitz 1956, 202.

⁹³⁰ Ephemeris II 398, Nr. 760-761. CIL III 10624. „unter dem alten Proviant-magazin”

⁹³¹ Salagius 1780, 8. CIL III 3715.

⁹³² Schönvisner 1783, 63ff; CIL III 3713-3714, 3716-3718.

⁹³³ Fröhlich 1888, 290. Kuzsinszky B. leírásában már egy sörház melletti kert szerepelt (Kuzsinszky 1908, 100). Graf A. földrajzi leírásában Buda és Budafok között, a komp környékén jelölte a mérföldkövek lelőhelyét (Graf 1936, 103).

⁹³⁴ Zsigmondy 1870, 247.

⁹³⁵ CIL III 10622.

⁹³⁶ Abafi 1886, 347.

⁹³⁷ Fröhlich 1887, 252.

⁹³⁸ Graf 1936, 103. 4. lábjegyzet.

ab Aquinco mp XIII

A **Nr. 242** mérföldkő Nagytétényben, kevéssel a település alatt került elő,⁹³⁹ a lelőhely Campona táborfalához közel található.⁹⁴⁰ A CIL-ben a mérföldadat helyén tévesen VIII szerepel, noha az első közlő, Katancsich P., majd később Kuzsinszky B. és Fitz J. is XIII mérföldnek olvasták.⁹⁴¹ Campona tábora 19,4 km-re (13,1 mp) fekszik az aquincumi útfőtől, így a mérföldkő feltehetően 1,3 km-rel távolabb állt, és a táborhoz csak másodlagos felhasználás céljából került.

ab Aquinco mp XV

A **Nr. 243** felirat lelőhelye Érden található, a régi Csillag csárdától délnyugatra, ahol a római út elágazik a székesfehérvári úttól Érd felé, „a papföldön”.⁹⁴² A lelőhely távolsága Aquincumtól 22,8 km (15,4 mp), ami az eredeti felállítási hely közelségét jelzi. A mérföldkő lelőhelyétől nem messze került elő Claudius Claudianus felirata a *praesidium* helyreállításáról.⁹⁴³ Az útelágazás talán a római korban is létezett: erre utalhat a Tordas határában előkerült **Nr. 68** mérföldkő, ami egy lehetséges belső út mentén állhatott.

(ab Aquinco mp XVIII vagy XVIII?)

A **Nr. 244** mérföldkő Érd és Százhalombatta határánál, az egykori Stich-tanya mellett került elő.⁹⁴⁴ Térképi mérés alapján a Stich-tanya 4,8 km-re (3,2 mp) esik a **Nr. 243** mérföldkő lelőhelyétől, összesen tehát 27,6 km-re (18,6 mp) Aquincumtól. Eszerint a mérföldkő távolságadata *ab Aquinco mp XVIII* vagy *XVIII* lehetett.

ab Aquinco mp XXII

A 22 mérföldet mutató **Nr. 246a-b, és 247** mérföldkövek az alább felsorolt, 23. mérföldnél leírt mérföldköállító helyen kerültek elő nyolc másik mérföldkő társaságában. A távolságazítás alapján a 23. mérföldet jelző kövek álltak eredeti helyükön, a 22 mérföldeseket pedig odaszállították, így a lelőhelyük másodlagosnak tekinthető. Eredeti felállítási helyük néhány száz méterre délre lehetett Matrica táborától.⁹⁴⁵ A másodlagos lelőhelyen talált kövek közül egy felirat nélküli (**Nr. 248**) és három feliratos mérföldkő (**Nr. 249-251**) esetében nem maradt fenn a távolságadat, így nem dönthető el, hogy a két felállítási hely közül melyikhez köthetők a kövek, illetve, hogy esetleg egy harmadik, ismeretlen helyről hozták-e őket.

A **Nr. 245** mérföldkő Matrica déli temetőjében került elő,⁹⁴⁶ távolságadata azonban nem maradt fenn; nem kizárt, hogy a közeli 22. mérföldnél állt a **Nr. 246-247** mérföldkövekkel együtt. Kovács P. szerint a mérföldkő távolságadata 23 mérföld volt, és az erőd kapujában állhatott; a 22 mérföldes kövek felállítási helyét egy mérfölddel a tábortól északra helyezte.⁹⁴⁷ A térképen mérhető távolság a lelőhely és az aquincumi útfő között 32,3 km (21,8 mp), tehát a **Nr. 245** mérföldkő lelőhelye megadja a **Nr. 246 és 247** (és talán a **Nr. 248-251**) mérföldkövek eredeti felállítási helyét.

Soproni S. leírása szerint Matrica déli táborkapujától a limesútból közvetlenül elágazott egy délnyugati irányú út, amely Gorsium felé haladt.⁹⁴⁸ Ebben az esetben nem lehet kizárni, hogy a 22. mérföldet mutató mérföldkövek a tábor kapujánál lévő útelágazásban álltak.

⁹³⁹ „Paulo infra oppidum.” Katancsich 1795, I, 375. CIL III 3719. Dáni 1954, 162.

⁹⁴⁰ Fitz 1956, 202.

⁹⁴¹ Katancsich 1795, I, 375. Kuzsinszky 1908, 85. Fitz 1956, 202.

⁹⁴² Fröhlich 1890, 327. Idézi Polgár 1932, 9. Nr. 9. valamint MRT 7, 9/25.

⁹⁴³ Fitz 1956, 202.

⁹⁴⁴ MRT 7, 27/10a.

⁹⁴⁵ Soproni 1970, 112.

⁹⁴⁶ Kovács 1995, 254, Nr. 6.

⁹⁴⁷ Kovács 1999, 134. 41. jegyzet.

⁹⁴⁸ Soproni 1970, 91. Az I. lábjegyzetben B. Thomas E. szóbeli közlésére hivatkozik.

ab Aquinco mp XXIII

Matrica táborától 2,1 km-re délre összesen tíz mérföldkö (Nr. 246-255) került elő. A pontos lelőhely a Százhalombattához tartozó Dolina,⁹⁴⁹ egy mély vízmosásban, azon a helyen, ahol a limesút éppen elérte a fennsíkot. Előkerülési helyzetük másodlagos felhasználásra enged következtetni: a vízmosásos szakadék peremén futó út megerősítésére használták őket.⁹⁵⁰ A lelőhelytől kevéssel északra ágazott el a limesút, és a nyugati ágából a Hosszú-völgy nyugati végén egy további, a tartomány belseje felé, Martonvásár irányában tartó út ágazott le.⁹⁵¹ A lelőhely közelében légi fényképek alapján római őrtornyot (Matrica – 8. *burgus*) feltételez Visy Zs.⁹⁵² A lelőhelyen leírt vízmosást az első katonai felmérés kis pataként jelölte, amelyen a római korban híd vezethetett át.

A mérföldkövek közül négy felirat (Nr. 252-255) távolságadata 23 mérföld, további három esetében a felirat töredékessége (Nr. 249-251) vagy hiánya (Nr. 248) miatt nem lehet megállapítani az eredeti felállítási helyet.

A lelőhelyet Soproni S. a Fitz J. útjavítási rendszere szerinti, ún. északi útszakasz déli végének tartotta.⁹⁵³ Távolságmérését relatív adatok alapján (az Ercsiben előkerült Nr. 256, valamint a budafoki Nr. 239-241 mérföldkövek lelőhelyétől) végezte el, és a százhalombattai mérföldkövek lelőhelyét Aquincumtól 23 mérföldre tette. Így szerinte az *ab Aquinco mp XXIII* mérföldkövek *in situ*, eredeti felállítási helyük közvetlen közelében kerültek elő, míg a *mp XXII*-t mutatók eredetileg Matrica táborától néhány száz méterre délre álltak, és „érvénytelen” mérföldkövekként további felhasználásra kerültek megtalálási helyükre.⁹⁵⁴

Kovács P. szerint a mérföldadat nélkül Matrica déli temetőjében⁹⁵⁵ előkerült Nr. 245 is *ab Aquinco mp XXIII*-ra állt, és valószínűsítette, hogy a táborról vitték oda.⁹⁵⁶ A Soproni S. által közölt mérföldkövek közül pedig, az *Itinerarium Antonini* adatát elfogadva, a *mp XXIII* távolságadatú feliratok felállítási helyét tette az erdő kapujához, a *mp XXII* feliratúakat pedig az erdtől 1 mérföldre északra.⁹⁵⁷ Térképi mérésem Soproni S. álláspontját támasztja alá. A mérföldkövek előkerülési helye 33,7 km-re (22,7 mérföld) található Aquincumtól, ami valószínűsíti, hogy a lelőhely megegyezik a 23 mérföldet mutató mérföldkövek eredeti felállítási helyével, vagy annak közelében van.

ab Aquinco mp XXVI

A Nr. 256 mérföldkö lelőhelye Ercsiben volt „gróf Wimpfen angolkertjében, amint a gazdasági hivataltól a kastély felé megyünk bent a kertben. Árnyas, nedves, lejtős oldalon, út mentén. ... E könek lelőhelyétől van északra ... Matrica.”⁹⁵⁸ A mérföldkö a leírásakor azon a helyen állt, ahol megtalálták.⁹⁵⁹ Ezt a térképen mérhető távolság (38,1 km = 25,7 mp) is igazolja.⁹⁶⁰ Soproni S. a kastély kertjét nem tartotta elsődleges lelőhelynek,

⁹⁴⁹ MRT 7 27/10b.

⁹⁵⁰ Soproni 1983, 86-88. Az egy helyen előforduló *mp XXII* és *XXIII* távolságadatokra korábban Soproni S. azt a magyarázatot adta, hogy a korábbi uralkodók már „érvénytelen” mérföldköveit további felhasználás céljából az út szélén halmozták fel, azonban a feliratokat később mégsem használták fel, amit a felirat nélküli mérföldkö (Nr. 248) is támaszthat alá (Soproni 1970, 109). Véleményét 1983-as cikkében változtatta meg (Soproni 1983, 86-88).

⁹⁵¹ Visy 2000, 63. Az út Ráckeresztúr határában futó nyomvonalát igazolta Fitz J. (Fitz 1970, 187).

⁹⁵² Visy 2000, 63, 65.

⁹⁵³ Soproni 1970, 101.

⁹⁵⁴ Soproni 1970, 109-112.

⁹⁵⁵ Holport 1988, 52.

⁹⁵⁶ Kovács 1995, 254.

⁹⁵⁷ Kovács 1999, 134. 41. jegyzet.

⁹⁵⁸ Polgár 1932, 10.

⁹⁵⁹ Fröhlich 1893, 142.

⁹⁶⁰ A lelőhelyet a távolságadatnak megfelelőnek találta Fröhlich 1893, 142-143 és Graf 1936, 104.

mivel az Aquincumtól számított 26 mérföld Ercsiben vagy a falu közvetlen környékén keresendő.⁹⁶¹ Fitz J. a lelőhelyet (kastélypark) Graf A. alapján elsődlegesnek fogadta el, és a közelében, Ercsi területén egy őrtoronyra (Matrica-2. *burgus*)⁹⁶² hívta fel a figyelmet. Az Angolkert a falu déli részén található, az ismert bennszülött település⁹⁶³ déli határánál.

(ab Aquinco mp XXX-XXXV?)

Marosi A. az egykoron az ercsi uradalomhoz tartozott Göböljáráspusztán három mérföldkövet (Nr. 258-260) írt le, amelyek közül kettő (felirat nélküli) a baracskaí út mentén feküdt, egy pedig „a tiszti lakás kertjében hever, melyet állítólag az Alsó-, Felsőbesnyő és Göböljárás-puszták határáról szállították be.” Csak ez utóbbin „olvasható némi írás.”⁹⁶⁴ Graf A. szerint a három mérföldkő eredeti felállítási helye a limesút volt, ahonnan átszállították őket.⁹⁶⁵

A Nr. 257 mérföldkövet 1763 körül találtak Alsó-Besnyőn, majd ugyanott felállítva hagyták.⁹⁶⁶ A lelőhelyek közelsége, és Marosi A. leírásának bizonytalansága miatt nem kizárt, hogy a mérföldkő megegyezik a Nr. 258 köemlékkel.

A lelőhelyleírásban szereplő településrészek Adonytól északnyugatra találhatók, tehát vagy egy a limesútból leágazó, a tartomány belsejébe vezető út mellett álltak, vagy a limesút Matrica-Vetus Salina közötti szakaszáról szállították át őket határkőnek.

ab Aquinco mp XXXIII?

A Nr. 261 mérföldkő titeli lelőhelye másodlagos. Távolagsadatát Rómer F. és E. Desjardins 33 mérföldre egészítette ki; ez alapján Adonytól északra állhatott a limesút mentén.⁹⁶⁷

ab Aquinco mp XXXIII

A Nr. 262-263 mérföldkövek az Iváncsa- (másnéven Fok-) patak déli partján kerültek elő, ahol a római út és egy híd nyomai is láthatóak voltak.⁹⁶⁸ A híd és a mérföldköállítási hely közvetlen közelében állt egy őrtorony is (Matrica-7. *burgus*).⁹⁶⁹ Visy Zs. az őrtorony leírásánál⁹⁷⁰ három mérföldkövet említett, amelyek az Iváncsa-patak déli partján kerültek elő, noha a limesút Matrica-Vetus Salina közötti szakasz ismertetésénél helyesen kettő mérföldkőre utalt.⁹⁷¹ A tévesztés oka az őrtoronymnál hivatkozott Graf A. leírása alapján válik érthetővé, aki egy helyen említette az iváncsai mérföldköveket három, Göböljáráspusztán talált mérföldkövel.⁹⁷² A mérföldköállító hely 2,4 km-re (= 1,6 mp) található Vetus Salinától északra,⁹⁷³ és pontosan 50 km-re (33,7 mp) az aquincumi legiotáborától, ami megfelel a mérföldkövek távolagsadatának. Ezek alapján a mérföldkövek eredetileg is a Fok-patak partján állhattak, ott, ahol később megtalálták őket.

⁹⁶¹ Soproni 1970, 111.

⁹⁶² Visy 2000, 65.

⁹⁶³ Visy 2000, 66. Fitz J-re hivatkozva (Fitz 1970, 164).

⁹⁶⁴ Marosi 1913, 193.

⁹⁶⁵ Graf 1936, 105.

⁹⁶⁶ Moldoványi 1818, 142; CIL III 10632

⁹⁶⁷ Desjardins-Rómer 1873, 48, Nr. 106.

⁹⁶⁸ „...am südlichen Teil der Ivántsauer Landzunge, die sich in die Donau erstreckt. Auf der Ivántsauer Fläche und noch oberhalb längs der Donau, ungefähr 1/2° von dieser, sieht man jetzt noch eine verlassene mit Steinen ausgelegte und darüber mit Kiesel und Schutt bedeckte Strasse, die bei den Landleuten S. Ladislaus-Strasse heisst. Auf beiden Seiten der Ivántsauer Landzunge sieht man Ueberreste einer Steinbrücke.“ (Hazai Tudósítások 1808. év 43. szám). Átvette: CIL III 3721. Polgár 1932, 6.

⁹⁶⁹ Fitz 1956, 202. Visy 2000, 67.

⁹⁷⁰ Visy 2000, 67.

⁹⁷¹ Visy 2000, 64.

⁹⁷² Graf 1936, 105.

⁹⁷³ Fitz J. 2 mp-ot írt (Fitz 1956, 202).

ab Aquinco mp XXXVI

A **Nr. 264** mérföldkövet Adonyban, a Duna-parton, az utolsó ház környékén,⁹⁷⁴ Vetus Salina táborkapuja közelében találták.⁹⁷⁵ A térképen mérhető távolság a lelőhely és Aquincum között 52,4 km, azaz 35,4 mérföld, ami alapján elképzelhető, hogy az eredeti felállítási hely a megtalálás helyszínétől kevéssel délebbre volt. Nem zárható ki tehát, hogy az erőd kapujához másodlagos felhasználás céljából szállították át.

ab Aquinco mp XXXVIII

A **Nr. 265** mérföldkövet Adonytól délre, Szentmihálypusztán találták.⁹⁷⁶ A pontos lelőhely kissé északra található a vasút és az országút korábbi kereszteződésétől, az 56. kilométerkö mellett, az úttól nyugatra 4,9 méterre.⁹⁷⁷ A mérföldkö felállítási helye azon a ponton volt, ahol a római út elérte a Szentmihály-hegyet, és a hegy keleti oldalán húzódó völgyben elkezdett felkapaszkodni a fennsíkra.⁹⁷⁸ A lelőhely közvetlen közelében, az út fölött, a Szentmihály-hegy keleti szélén jelzőtornyot azonosított Visy Zs.⁹⁷⁹ A mérföldkö távolságadata Polgár I. és Fitz J. feliratközlése szerint is *m(ilia) p(assuum) XXXVIII*. Fitz J. a felirat feloldásában csak *mp XXVIII*-at írt, amire magyarázatot nem adott,⁹⁸⁰ és érdekes módon már korábbi, útjavításokat összefoglaló tanulmányában is több alkalommal 38 mérföldes távolságadatot rendelt a szentmihálypusztai mérföldkőhöz, ami „2 MP távolságra Vetus Salinától” található.⁹⁸¹ 38 mp-os adatot jelzett egyébként 1936-ban Graf A. is.⁹⁸² A feliratkép alapján mindenképp a 39 mérföldes távolságadat az elfogadható, amit a **Nr. 264 és 265** mérföldkövek lelőhelyeinek egymáshoz való távolsága is alátámaszt. Vetus Salina táborkapuja és Szentmihálypuszta között 5,9 km, azaz 4 mp a valós távolság, így a két kő valamelyike, vagy akár mindkettő, az eredeti felállítási helyétől kissé távolabb került elő. A szentmihálypusztai lelőhely térképen mért távolsága Aquincumtól 58,3 km (39,4 mp), így valószínűleg a táborkapunál talált mérföldkövet kell mindenképp másodlagos lelőhelyűnek tartani, és a szentmihálypusztait *in situ*. A lelőhelynél az út egy kis patakon kelt át.

ab Aquinco mp XI

A **Nr. 266** mérföldkö titeli lelőhelye másodlagos. A távolságadata alapján Kulcstól valamivel északra kellett állnia.⁹⁸³

A **Nr. 267** köemlék két felirata alapján (**Nr. 267a:** *ab Aq(uinco) [---] XXXX* és **Nr. 267b:** *ab Aq(uinco) m(ilia) p(assuum) X[---]*) Rómer F. Aquincumtól 40 mérföldre helyezte a kő eredeti felállítási helyét.⁹⁸⁴

⁹⁷⁴ CIL III 3723=10631

⁹⁷⁵ Fitz 1956, 202.

⁹⁷⁶ Graf 1936, 105. Fitz 1956, 202. Fitz 1968, 197, Nr. 2.

⁹⁷⁷ Polgár 1931, 10. Átvette: Visy 2000, 68. A modern országút nyomvonalát az 1949-1952. évi felújítás során áthelyezték a vasútvonal keleti oldalára, így a kereszteződés ma már a leágazó mellékút vonalán található.

⁹⁷⁸ A helyszín kiválóan azonosítható Visy 2000, 99. ábráján, nem így a 94. ábrán, amelyet Visy Zs. a mérföldkö előkerülési helyéhez hivatkozott (Visy 2000, 68), mert az csak Adony közvetlen környékét ábrázolja, Szentmihálypusztát már nem.

⁹⁷⁹ Visy 2000, 69-70.

⁹⁸⁰ Fitz 1968, 198.

⁹⁸¹ Fitz 1956, 200, 201, 202.

⁹⁸² Graf 1936, 105.

⁹⁸³ Fitz 1955, 76; Fitz 1956, 202. Utóbbi helyen Fitz J. helytelenítette Graf A. adatát (Graf 1936, 105), aki a lelőhelyet „tévésen nem messze Adonytól délre keresi.”

⁹⁸⁴ Rómer 1876, 41.

ab Aquinco mp XLII

A **Nr. 268** mérföldkövet szintén titeli lelőhellyel ismertette a CIL,⁹⁸⁵ távolságadata alapján Fitz J. eredeti felállítási helyét Rácalmás és Kulcs közé (körülbelül félúton Vetus Salina és Intercisa között) helyezte.⁹⁸⁶

A **Nr. 269 miliarium** lelőhelye Kulcs, a 171. vasúti kilométerektől 111 méterre keletre. Mérföldadatát a **Nr. 268** mérföldkö felirata alapján egészítette ki Lőrincz B. és Visy Zs. A **Nr. 268** mérföldkö eredeti felállítási helyét viszont a **Nr. 269** mérföldkö lelőhelye pontosította.⁹⁸⁷

ab Aquinco mp XLIII

A **Nr. 272** mérföldkövet Rácalmáson, a régi vasútállomástól északra, az országút és a vasút keresztezésének szögletében, a műttől 7 m távolságra találták.⁹⁸⁸ Ettől délre 50-60 méterre került elő a **Nr. 271** mérföldkö.⁹⁸⁹ a **Nr. 270** pedig a kettő között, körülbelül félúton került felszínre.⁹⁹⁰ A mérföldkövek a környék legmagasabb pontján álltak, ahol jelzőtoronnyal (Vetus Salina – 5. *burgus*) is számolhatunk. Visy Zs. szerint nem biztos, hogy kerek mérföldértéknél kerültek elő, ami a felállítási helyüknek csupán viszonylagos pontosságára utal.⁹⁹¹ A térképi távolságmérés azonban 64 km-t (43,2 mp) mutat Aquincum és a lelőhely között, ami bizonyossá teszi, hogy a kövek *in situ* kerültek elő, és nem feltétlenül csak a jelzőtorony miatt kerültek a felállítás helyszínére. Visy Zs. gondolatát talán az támasztja alá, hogy a különböző lelőhelyeknél eltérő a távolságadat és a valós távolság közötti differencia iránya, azaz pl. a Fok-pataknál előkerült mérföldköveknek negatív, míg a 43. mérföldnél pozitív a valós távolság különbsége. Tehát a felállítási hely kiemelkedésekhez, hidakhoz, őrtornyokhoz kötődött, és a kerek mérföldértéknek csak a közelében voltak. Máskor azonban, főleg őrtornyoknál, táboroknál előkerült mérföldkövek esetében, az tűnik valószínűnek, hogy eredetileg egész mérföldnél álltak, és a később (4. század vége) épült őrtornyokhoz illetve a táborok átépítéséhez átszállították őket akár építőanyagként, akár útjelzőnek. Erre véleményem szerint a nagyobb távolságkülönbség utalhat, pl. az adonyi mérföldkö (**Nr. 264**) esetében -0,6 mérföld. Ebben az esetben másodlagosnak tekinthetők.

A 43. mérföldnél előkerült mérföldkövek kapcsán a Duna-parton egykoron állt castellumhoz vezető bekötő utat említett Fitz J.,⁹⁹² ami a téves adatból kifolyólag nem tekinthető helytállóknak.

ab Aquinco mp XLV

A **Nr. 273** mérföldkö lelőhelye „a Rácalmás-Dunapentele közti országuton a 65. sz. kilométer kő után 450 m., az országút szélétől nyugatra 75 m. özv. Vörös Józsefne

⁹⁸⁵ CIL III 3725.

⁹⁸⁶ Fitz 1956, 202.

⁹⁸⁷ Lőrincz-Visy 1976, 204.

⁹⁸⁸ Polgár I. a mérföldadatot XLIII-nek olvasta (Polgár 1931, 11), amit Dáni G. helyesbített XLIII-ra (Dáni 1954, 163). Utóbbi a lelőhelyt a múzeumi napló adataival kiegészítve közölte: „Müller Márton földje, éspedig a vasútvonal mentén a 183. dúctól északra menve 30 méter. Innen nyugatra a műt felé 7 méter.” (Dáni 1954, 163.)

⁹⁸⁹ Polgár 1931, 11. Hasonlóképpen: Fitz 1956, 197.

⁹⁹⁰ Fitz 1956, 197.

⁹⁹¹ Visy 1978, 256. Visy 2000, 69.

⁹⁹² Fitz J. Graf A.-ra hivatkozva helyezte a 43. mérföldhöz a castellumot és a bekötőutat (Fitz 1956, 202). Graf A. azonban tévesen Rácalmásnál említette a Szalki szigeten lévő, a Dunameder szabályozásakor elpusztított castellumot (Graf 1936, 105). A szalki sziget azonban Dunaiújvárosnál van (ld. 46 mp-nál álló mérföldkövek), így a Fitz J. által a 43. mérföldhöz leírt bekötőt sem ott volt, hanem 3 mérfölddel délebbre, közvetlenül Intercisa táborától északra. A castellum megegyezik az Intercisa – 16. burgusszal Visy Zs. számozása szerint (Visy 2000, 76).

földjén.”⁹⁹³ A közelben, a Füller-tanyára vezető úttól délre fekvő szántóföldnek a réttel határos részéről került elő a **Nr. 275** mérföldkő is.⁹⁹⁴ Hiányzó felirata ellenére valószínűleg ezen is 45 mérföld állt.⁹⁹⁵ A **Nr. 274** mérföldkő Dunaújvárosban másodlagos felhasználásban került elő (Tóth József pentelei gazda háza előtt), de mérföldadata alapján valószínűleg a „pentelei határban találtatott.”⁹⁹⁶

Az Újgalambos határában lévő lelőhely közelében római település nyomai ismertek.⁹⁹⁷ A településnyomok a Rácálmáshoz tartozó Új-Galambos-major úszató tavától északra fekvő, fennsíkszerű dombháton kerültek elő.⁹⁹⁸

(ab Aquinco mp XLV-XLVIII?)

„Krepsz János földjén,” Intercisa nyugati kapujánál (*porta decumana*) késő római alapfalakból spoliaként került elő a **Nr. 277** mérföldkő.⁹⁹⁹ Kétséges, hogy eredeti felállítási helye is ott volt; Fitz J. a 46. vagy esetleg a 45. mérföldet tartja valószínűnek.¹⁰⁰⁰

A **Nr. 276**, mérföldadat nélküli mérföldkőtöredék Intercisa táborának területén, a *porta decumanával* észak felől szomszédos földön (Fischli A. tulajdona)¹⁰⁰¹ került elő.¹⁰⁰² Eredetileg feltehetően valamelyik, Intercisához közeli mérföldkőállító helyen (45-48. mérföldek egyikénél) állhatott.¹⁰⁰³

A **Nr. 280** köemlék lelőhelye Intercisa *praetoriuma*, ahová a II. Constantius ill. I. Valentinianus-féle átépítési munkák során került spoliaként.¹⁰⁰⁴

A **Nr. 278**, azóta már elveszett köről csak annyit lehet tudni, hogy 1795-ben Szalkszentmártonban, Takács I. házában volt.¹⁰⁰⁵ A lelőhely másodlagos, valószínűleg a limesútról szállították oda.

A fenti négy, mérföldjelzés nélküli mérföldkő nagy valószínűséggel a limesút Intercisa közeli szakaszán állt.

ab Aquinco mp XLVI

A **Nr. 281** mérföldkő eredeti felállítási helye Fitz J. szerint mintegy 900-1000 méterre lehetett a tábortól, ami nem esik messze a másodlagos lelőhelyétől, a Szalki szigettől.¹⁰⁰⁶ Az említett helyszín azonban nagyobb távolságra, 69,8 km-re (47,1 mp) fekszik Aquincumtól; az 1,1 mp-os különbség pedig túl nagyra tűnik a fent említett „helyszín-korrigáláshoz,” ezért ez nem tűnik a 46 mérföldes kő valószínű felállítási helyének. Az alább következő, 47., 50. és 51. mérföldeknel előkerült mérföldkövek hasonló mértékű távolság-különbsége azonban elővigyázatosságra int.

A mérföldkövet előkerülése után Festetich gróf szalkszentmártoni, majd később keszthelyi kastélyába vitték.¹⁰⁰⁷ Ezért fordulhatott elő, hogy W. Kubitschek – nem ismervén a mérföldkő előkerülési helyét – a távolságadat rövidítését *ab Aq(ua)* [*Viva?*]

⁹⁹³ Székesfehérvári Szemle 2(1932) 32. A lelőhelyleírást átvette Soproni 1951, 45. és Fitz 1956, 197.

⁹⁹⁴ Székesfehérvári Szemle 3(1933) 15.

⁹⁹⁵ Fitz 1956, 197.

⁹⁹⁶ Römer 1864, 62, Nr. 31. V. ö.: Erdélyi-Fülep 1954, Nr. 320.

⁹⁹⁷ Fitz 1956, 202.

⁹⁹⁸ Székesfehérvári Szemle 3(1933) 33.

⁹⁹⁹ Paulovics 1949, 55. Erdélyi-Fülep 1954, Nr. 322. Fitz 1956, 204. Fitz 1968, 200-201. Nr. 15.

¹⁰⁰⁰ Fitz 1956, 205.

¹⁰⁰¹ Erdélyi-Fülep 1954, Nr. 323.

¹⁰⁰² Paulovics 1949, 56.

¹⁰⁰³ Paulovics I. a 46. mérföldet írta a felirat kiegészítésében (Paulovics 1949, 57).

¹⁰⁰⁴ Lőrincz 1985, 396.

¹⁰⁰⁵ CIL III 3727 Balla alapján (Balla 1802, 17, 22). Erdélyi-Fülep 1954, Nr. 316. V. ö. Mahler 1909, 244 szalki lelőhelyet írt.

¹⁰⁰⁶ Fitz 1955, 71. Fitz 1956, 202.

¹⁰⁰⁷ Erdélyi-Fülep 1954, Nr. 312.

oldja fel,¹⁰⁰⁸ és ebből egy Aqua viva-Mogetiana út (ami egy nagyobb, Andautonia és Aquincum között vezető út középső szakasza lenne) meglétét támassza alá.¹⁰⁰⁹

ab Aquinco mp XLVII

A 47 mérföldet jelölő **Nr. 282** mérföldkő lelőhelye, özv. Hauzer Józsefné szőlője¹⁰¹⁰ mintegy 500 méterre Intercisa táborától délre, a római temető területén volt.¹⁰¹¹

Az Öreghegyen, Paksi I. szőlőjében, a tábor területén került elő egy ásatás során a 47 mp-ot jelző **Nr. 284** mérföldkő.¹⁰¹²

Szintén a dunapentelei Öreghegy¹⁰¹³ (pontosabban Nyuli Gy. szőlője)¹⁰¹⁴ a lelőhelye a **Nr. 283** mérföldkőnek, ám ennek nem maradt fenn a távolságadata. Nagy valószínűséggel ez is 47 mérföldet jelzett.

Ugyanitt (Öreghegy) került elő egy késő római sírba beépítve az Antoninus Pius kori hidépítéseket megőrzítő felirat,¹⁰¹⁵ amely az Intercisa környéki, Dunába ömlő patakok felett átvelő hidakra vonatkozhat.¹⁰¹⁶

A 47 mérföldes távolságadat mutató mérföldkövek lelőhelyének valós távolsága 71,2 km (48,1 mp) Aquincumtól. A több mint egymérföldes különbség miatt felvetődik a lehetősége annak, hogy a mérföldköveket másodlagos felhasználásra átszállították, azonban ugyanekkora differencia figyelhető meg a 46., 50. és 51. mérföldeknél is, ami arra utalhat, hogy a távolságmérés nem a helyes útvonalon történt, vagy az antik távolságmérés csúszott el Intercisa környékén.

ab Aquinco mp XLVIII

A **Nr. 285** mérföldkő lelőhelye Dunaújváros, Vasmű út 43-57-től nyugatra.¹⁰¹⁷ A lelőhely távolsága Aquincumtól 71,6 km (48,3 mp), ami megfelel a mérföldadat Lőrincz B. és Visy Zs. által javasolt kiegészítésének.¹⁰¹⁸ Amennyiben ez a hely tényleg a 48. mérföld volt, úgy a 47. mérföldet jelölő mérföldkövek fenti lelőhelye nagy valószínűséggel másodlagosnak tekinthető. Ha viszont a 46., 47., 50., 51. mérföldeknél megfigyelhető 1-1,1 mérföldes mért többlet-távolság nem másodlagos lelőhelyre utal, hanem a távolságmérésben történt elcsúszásra, akkor éppen a 48. mérföldnél előkerült mérföldkövek kerülhettek másodlagos felhasználásra.

A 48 mérföldet feltüntető **Nr. 286 és 288**, valamint az erősen töredékes feliratú **Nr. 289** előkerülési helye Nyuli János földje volt.¹⁰¹⁹

A **Nr. 288-289** mérföldkövek lelőhelyét Fitz J. az ott álló két másik mérföldkő (**Nr. 287 és 290**) alapján a dunaújvárosi Béke térre helyezi, ami Intercisa táborától délre, 2.000 m távolságra esik.¹⁰²⁰ Visy Zs. szerint ez nem lehet eredeti lelőhely, mert a Béke téren álló két követ csak 1926-ban állították ott fel, a mohácsi csata 400 éves évfordulóján, II. Lajos

¹⁰⁰⁸ Kubitschek-Loewy 1879, 161.

¹⁰⁰⁹ Kubitschek-Loewy 1879, 163.

¹⁰¹⁰ Römer 1864, 62, Nr. 32. Mahler 1909, 244. Erdélyi-Fülep 1954, Nr. 317.

¹⁰¹¹ Fitz 1955, 71. Fitz 1956, 202.

¹⁰¹² Mahler 1909, 243-244. Nr. 12.

¹⁰¹³ Mahler 1906, 155. és 159, Nr. 6.

¹⁰¹⁴ Erdélyi-Fülep 1954, Nr. 315.

¹⁰¹⁵ Erdélyi-Fülep 1954, Nr. 295.

¹⁰¹⁶ Mráv 2002, 46. Nr. 22. V. ö. Barkóczi L. véleményével, aki a Dunán átvelő hidat feltételezett a felirat alapján (Intercisa I. 52-53).

¹⁰¹⁷ Lőrincz 1996, 17. Nr. 20.

¹⁰¹⁸ [ab] *Aq(uinco) m(ilia) p(assuum) | [XLVIII]* (Lőrincz-Visy 1976, Nr. 476).

¹⁰¹⁹ Erdélyi-Fülep 1954, Nr. 314, 318 és 319.

¹⁰²⁰ Fitz J. a lelőhelyek megállapításánál a 46, 47, 48. és 55. mérföldeknél állt mérföldkövek egymástól való távolságaira alapozott: „Másfelől a mérési számadatokat megerősítik a mérföldkövek: a Béke téri és a baracsi kövek között a távolság pontosan 7 MP. Ez a megegyezés nemcsak arra mutat, hogy a baracsi kövek valóban eredeti helyükön kerültek elő, hanem a Béke téries is ott álltak.” (Fitz 1955, 71, 16. lábjegyzet).

pentelei állomásozásának emlékére. Visy Zs. valószínűbbnek tartja, hogy valamennyi kő a városi benzinkút közvetlen közelében került elő.¹⁰²¹ A térképi távolságmérés és a mérföldkövek távolságadata között megfigyelt különbség e helyütt azért is fontos, mert Fitz J. a Béke téri lelőhelytől számította az annamatai feliratok távolságát is, amelyeknek a távolságadata történetesen éppen 1 mp-mal kevesebb a térképen mérhető távolságnál.

ab Aquinco mp L

A **Nr. 291-293** mérföldkövek Dunaújvárosban, a Dunai Vasműtől délre kerültek elő.¹⁰²² A mérföldkövek lelőhelye nem a limesút mellett, hanem attól mintegy 200 méterre keletre volt.¹⁰²³ A közelben, de a nyomvonalon található Intercisa-9. *burgus*.¹⁰²⁴ A lelőhely Aquincumtól mért távolsága 75,8 km (51,2 mp), ami több mint egy mérfölddel távolabb helyezné a kövek eredeti felállítási helyét. A fentebb említett pozitív különbségek a Dunaújváros környéki mérföldkövek esetében azonban gyanúra adnak okot, hogy a lelőhelyek mégis megegyeznek az eredeti felállítási helyekkel, vagy azok közelében találhatók.

ab Aquinco mp LJ

A **Nr. 294** mérföldkő lelőhelyéről pontos lelőhelyleírást adott Polgár I.: „Kisapostag határában, az országút Dunapentele és Kisapostag közti szakaszán, a 75,6 számú km jelzésnél, Szurma István földjén, az úttól keletre mintegy 200 lépésre.”¹⁰²⁵ Fitz J. szerint a mérföldkő lelőhelyén őrtorony állt,¹⁰²⁶ Visy Zs. ezt cáfolja: a mérföldkő és az őrtorony (Intercisa-5. *burgus*)¹⁰²⁷ között mintegy 500 m a távolság. Polgár I. leírását Visy Zs. egy szemtanú elbeszélésével támasztotta alá.¹⁰²⁸

A **Nr. 295** mérföldkő Nagyvenyimtől nyugatra 1 km távolságban, a Mélykútra vezető út mentén került elő. A feliratot közlő Vágó E. szerint a kővön jelzett 51 mérföldes távolság nem felel meg a lelőhely Aquincumtól való távolságának, továbbá nem is a limesút mellett került elő, valamint a mérföldkő töredékes állapota alapján is másodlagos felhasználásra következtetett.¹⁰²⁹ A távolságadat alapján elképzelhető lenne, hogy az előkerülési hely eredeti felállítási helyet takar, és a tartomány belseje felé vezető úthoz tartozik.¹⁰³⁰ Távolságmérést a nyomvonal ismertté válása esetén lehet elvégezni.

A tartomány belsejéből egy további mérföldkövet (**Nr. 279**) ismerünk, amelyet Fröhlich R. adata szerint a Dunától néhány kilométernyi távolságban, Dunapentelétől délnyugatra, „Bruck Simon pusztáján, az u. n. Gabovics részén” találták. A lelőhely másodlagos lehet, mert leírása szerint „nem ritka eset, és azért nem is feltűnő, ha valamelyik dunapentelei földbirtokos egy mérföldkövet határkönek elvitet.”¹⁰³¹ A másik lehetőség, hogy a limesúttal párhuzamosan, vagy abból kiágazva nyugati irányban is vezetett út, ezt azonban Fröhlich R. elvetette, mert a lelőhelyen semmiféle nyoma (kő,

¹⁰²¹ Visy 1978, 255-256.

¹⁰²² Lőrincz-Visy 1976, 201.

¹⁰²³ Visy 1980, 171.

¹⁰²⁴ Visy 2000, 73.

¹⁰²⁵ Székesfehérvári Szemle 4(1934) 46.

¹⁰²⁶ Fitz 1955, 74. 3. őrtorony = Visy 2000, 73. Intercisa 9. *burgus*. 1956-ban írt tanulmányában a lelőhely közelében jelezte az őrtornyot Fitz J. (Fitz 1956, 202).

¹⁰²⁷ Visy 2000, 73.

¹⁰²⁸ Visy 1980, 171-172.

¹⁰²⁹ Vágó 1959, 74.

¹⁰³⁰ Bódócs A. egy légifotón délnyugat felé vezető vonalat fedezett fel, ami talán a mérföldkő előkerülési helyét érintő útvonalat jelzi. Szíves szóbeli közlését ezúton köszönöm.

¹⁰³¹ Fröhlich 1890, 330. Nr. 54. Erdélyi-Fülep 1954, 267, Nr. 313.

kavics) nem volt útnak.¹⁰³² Nem lehetetlen azonban az sem, hogy a fenti, nagyvenyimi mérföldkő lelőhelye felé vezető útvonalról származik.

ab Aquinco mp LV

A **Nr. 296-298** mérföldkövek lelőhelyének leírásai változatosak: a három mérföldkő Baracs pusztán, (Derecskey L. szőlőjében) Annamatia táborában került elő,¹⁰³³ Baracs község határában, a római út mellett, Annamatia nyugati szélén,¹⁰³⁴ Szitányi majorság,¹⁰³⁵ a táborkapunál, feltehetően *in situ*.¹⁰³⁶ Nagy valószínűséggel a lelőhely a tábor területén található.

Az Intercisa és Annamatia közötti távolságot Fitz J. 12.360 méternek, azaz 8 és egyharmad mérföldnek mérte, tehát a 48. és 55. mérföldet jelző mérföldkövek lelőhelyei nagy valószínűséggel megegyeznek az eredeti felállítási hellyel, és ennek az *Itinerarium Antonini* Intercisa 46 mp-os távolságadata is megfelel.¹⁰³⁷

Annamatia Aquincumtól mért távolsága azonban több, 83 km, azaz 56 mp, tehát vagy másodlagos a lelőhely, vagy pedig az Intercisa térségében jelentkezett egymérföldes mért abszolút távolságtöbblet került át a további szakaszokra is. A mérföldkövek távolságadatainak megfelelő relatív távolságadatok alapján mindenesetre ez tűnik valószínűnek.

(ab Aquinco mp LVI-LXIII?)

A **Nr. 299-300** köemlékek másodlagos lelőhelyekről (városháza illetve Rivnyák János háza sarkánál) kerültek elő Dunaföldváron, feliratuk, távolságadatok nem maradt fenn.¹⁰³⁸ Az egyéb elhordott mérföldkövekhez hasonlóan itt is a limesút Dunaföldvárhoz közel eső szakasza jöhet elsősorban szóba lelőhelyként.

(ab Aquinco mp LVI-CXIII?)

A **Nr. 301** mérföldkő a limesút közelebről nem meghatározott, Tolna megyei szakaszáról származik.¹⁰³⁹

ab Aquinco mp LXIII

A **Nr. 302** *miliarium* lelőhelye Wosinsky M. leírásából vált ismertté: „Baracs-pusztától délre, az úgynevezett Bakaszállások körül, 1820-ban találtatott egy oszlop, melyről az írás egészen lekopott. Ez jelenleg Duna-Földvárrott a sz. Ferencz-rendiek birtokában van.”¹⁰⁴⁰ Ez egybeesik Rómer F. korábbi leírásával, amely azonban csak a másodlagos lelőhelyre vonatkozik („a szent ferencziek háza szögletén”),¹⁰⁴¹ és ezt vette át a CIL („*apud Franciscanos*”).¹⁰⁴² Wosinsky M. a mérföldkőtől függetlenül ír egy római épület maradványairól, amely „a postakuti dűlőben ... a római hadiúttól nyugotra, mintegy három kilométernyire esik és a bakaszállási vízenyős rétség északnyugati sarkán, egy 10-12 méternyire kiemelkedő, csekély területű dombon állott.”¹⁰⁴³ A két adatot, a mérföldkőét

¹⁰³² Fröhlich 1890, 330.

¹⁰³³ Hőke 1872, 310. CIL III 10639-10641. Wosinsky 1896, 669-672. Az első közlő, Hőke L. csak két feliratot (Nr. 296, 298) említett, valamint egy felirat nélküli oszlopláb-töredéket (Hőke 1872, 311).

¹⁰³⁴ Polgár 1932, 8-9.

¹⁰³⁵ Graf 1936, 107.

¹⁰³⁶ Fitz 1955, 71. Fitz 1956, 202.

¹⁰³⁷ Fitz 1955, 71. A lelőhelyek hitelessége az egymáshoz való távolságok alapján történt kijelölés miatt nem tekinthető teljesen bizonyítottnak.

¹⁰³⁸ Wosinsky 1896, 672.

¹⁰³⁹ Vágó 1959, 73.

¹⁰⁴⁰ Wosinsky 1896, 672.

¹⁰⁴¹ Rómer 1876, 43, Nr. 32.

¹⁰⁴² CIL III 10642.

¹⁰⁴³ Wosinsky 1896, 768.

és az épületmaradványokét együtt említette a Postakúti-dűlő lelőhelyen Graf A.,¹⁰⁴⁴ majd Fitz J. is.¹⁰⁴⁵ Mindketten csak Wosinsky M. második említésére hivatkoztak, pedig a mérőöldkő lelőhelye a Bakaszállás, ahol a limesút nyoma is megfigyelhető.¹⁰⁴⁶ A Bakaszállás távolsága az aquincumi legiotábertől 92,4 km (62,4 mp), ami kevéssel elmarad a mérőöldkő távolságadatától, amire másodlagos felhasználás céljából történt átszállítás, vagy a lelőhelyen feltételezhető patak átkelő (az egykori Kenderáztató-tóba vezető patak)¹⁰⁴⁷ miatt az egész mérőöldtől eltérő felállítási hely megválasztása lehet a magyarázat.

ab Aquinco mp LXVI

A **Nr. 303** mérőöldkő lelőhelye Dunaföldvár, „*apud Johannem Rusnyák*”.¹⁰⁴⁸ A mérőöldkövön fennmaradt távolságadat lényegesen több, mint Dunaföldvár Aquincumtól mérhető távolsága, így a lelőhely csak másodlagos lehet.

A szintén 66 mérőöldet mutató **Nr. 304** Bölske határában,¹⁰⁴⁹ a tábor közelében,¹⁰⁵⁰ Leányvártól délre, a mai 98. km táján, az Annamatia – 8. *burgus* mellett került elő.¹⁰⁵¹ Mérőöldadata alapján a másodlagos lelőhelyű **Nr. 303** felállítási helye is itt lehetett. A lelőhely Aquincumtól mért távolsága 99,6 km (67,2 mp), ami több mint egy mérőölddel haladja meg a feliratok által jelzett távolságot.

ab Aquinco mp LXVIII

A **Nr. 305** mérőöldkő Dunakömlődön, Lussonium erődjének déli kapujánál került elő, spoliaként.¹⁰⁵² A másodlagos felhasználást (csaplyuk kialakítása) a távolságadat is bizonyítja.¹⁰⁵³ Ez alapján a mérőöldkő eredeti felállítási helye az erőtől északra volt, a távolságmérés alapján kevéssel (0,8 mp) a **Nr. 304** mérőöldkő lelőhelyétől, illetve Annamatia – 8. *burgustól* délre. Ha azonban a térségben is számolni kell az Intercisa körzetében jelentkező nagyjából egymérőöldes távolságtöbblettel, úgy a mérőöldkő az Annamatia – 16. *burgus* közelében, a Gyűrűs-völgy északkeleti peremén állhatott. A 66 mérőöldet mutató *miliarium* és a Gyűrűs-patak déli oldalán előkerült további mérőöldkő (**Nr. 306**) lelőhelyei ez utóbbi lehetőséget valószínűsítik.

(ab Aquinco LXVIII?)

A **Nr. 306** köemlék egy feltételezett – azóta sajnos elkallódott és publikálatlan – mérőöldkőtöredék, amely a hetvenes évek közepén az Annamatia – 9. *burgus*nál került elő, a Gyűrűs-pataktól délre.¹⁰⁵⁴ Amennyiben ez tényleg mérőöldkő volt, és eredeti felállítási helye is ott volt, úgy a **Nr. 304** mérőöldkő lelőhelyétől mért relatív távolságadat alapján (4 km = 2,7 mp) *ab Aquinco LXVIII* lehetett a távolságadata. Az abszolút távolság 103,6 km, azaz 69,9 mp Aquincumtól. Ennek megfelelősége esetén inkább a 70 mérőöldes távolságadat valószínű. A Gyűrűs-patakon a római korban híd ívelt át.¹⁰⁵⁵

¹⁰⁴⁴ Graf 1936, 107.

¹⁰⁴⁵ Fitz 1956, 202.

¹⁰⁴⁶ Visy 2000, 77.

¹⁰⁴⁷ Visy 2000, 77.

¹⁰⁴⁸ CIL III 10643.

¹⁰⁴⁹ Fröhlich 1890, 327.

¹⁰⁵⁰ Fitz 1956, 202.

¹⁰⁵¹ Visy 2000, 78. Wosinsky 1896, 672 és 690.

¹⁰⁵² Visy 1994, 5; Visy 2000, 86.

¹⁰⁵³ Visy 1994, 5; Beszédes 2000, 117.

¹⁰⁵⁴ Visy 2000, 82.

¹⁰⁵⁵ Visy 2000, 78.

(ab Aquinco mp LXVIII-LXXIII?)

A **Nr. 307** mérföldkövet Dunakömlődön, Lussonium erődjétől mintegy 500-800 méterre délre találták. A Bottyán-sánc/Sánchezy keleti lábához a közlő, Beszédes J. szerint csak partomlás során kerülhetett, eredeti helye a dombtetőn lehetett.¹⁰⁵⁶ A mérföldkő távolságadata nem maradt fenn. Amennyiben az erődnél állt, a kő mérföldadata 71 lenne. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy a fentebb tárgyalt, 68 mérföldet jelző **Nr. 305** mérföldkő a tábor déli kaputornyai között, tehát meglehetősen közel a **Nr. 307** lelőhelyéhez, másodlagos lelőhelyről került elő. Bár Beszédes J. felvetette és egyúttal cáfolta is a két felirat egybetartozását,¹⁰⁵⁷ az nem kizárt, hogy a tábor átépítéséhez akár több, különböző helyről származó mérföldkövet is felhasználtak, azaz a szóban forgó mérföldkő is ezen táborfelújító munkák során került Lussoniumba. Ezt támasztja alá a 73 mérföldes távolságadatú **Nr. 309** mérföldkő, amelyet szintén a kömlődi sánc partomlásakor találtak. Az adatokat összegezve megállapítható, hogy a **Nr. 307** távolságadata bizonytalan, eredeti felállítási helye valószínűleg a limesút közeli szakaszán (*ab Aquinco mp LXVIII-LXXIII*) lehetett. A limesút Beszédes J. szerint nem a dombtetőn futott,¹⁰⁵⁸ hanem nyugat felől kerülte meg a Sánchezyét,¹⁰⁵⁹ ez szintén a másodlagos felhasználást támasztja alá. A térképen mérhető távolság 107,1 km (72,3 mp) Lussonium és Aquincum között; eszerint ha állt mérföldkő a tábor bejáratánál, és nem másodlagos felhasználásra szállították oda, a távolságadata 72 mérföld lehetett.

ab Aquinco mp LXXXI

A **Nr. 308** mérföldkőről kétféle lelőhely-megnevezés található a szakirodalomban: Pakson a Duna mentéről,¹⁰⁶⁰ illetve Dunakömlődön a Bottyán-sánc partomlásából.¹⁰⁶¹ Wosinsky M. szerint egy és ugyanazon mérföldkőről van szó, csak különböző lelőhelyleírásokkal.¹⁰⁶² A kő 73 mérföldes távolságadata inkább a Bottyán-sánc közeli felállítási helye utal.

A **Nr. 309** *miliariumot* Dunakömlődön a Bottyán-sánc (a dombtetőn) találták, távolságadata alapján azonban ennek a kőnek is kevéssel délebbre kellett állnia.¹⁰⁶³

(ab Aquinco mp LXXX-LXXXI?)

A **Nr. 310** mérföldkő a Dunaszentgyörgy közelében fekvő Püspökhalomnál, a 6-os út építésénél került elő. Vágó E. a dunakömlődi (**Nr. 308-309**) és a faddi (**Nr. 311**) mérföldkövek távolságadatai alapján az Aquincumtól való távolságot 78 és 80 mérföld közé tette (79 mérföld a legvalószínűbb).¹⁰⁶⁴ A Püspökhalom térképen mérhető relatív távolsága a dunakömlődi és a faddi mérföldkölelőhelyektől nem lehet mérvadó, mivel a két hely egymástól 24,3 km-re (16,4 mp) található, ami 3,4 mérfölddel több, mint a két mérföldadat közötti 13 mp-os különbség. Így valamelyik (vagy mindkettő) lelőhely másodlagosnak tekinthető. Ha csak a lussoniumi tábortól mérjük a püspökalmi mérföldkő előkerülési helyének távolságát, a 12,5 km (8,4 mp) alapján a mérföldadat 81 lehetett, ha viszont a faddi lelőhelytől mérünk vissza, 11,8 km, azaz 8 mérfölddel kisebb, 78 mp-os távolságadat feltételezhető. A térképen mérhető abszolút távolság (80,7 km = 80,7 mp Aquincumtól) alapján a mérföldkövön 80 vagy 81 mérföldes távolságadat lehetett.

¹⁰⁵⁶ Beszédes 2000, 114.

¹⁰⁵⁷ Beszédes 2000, 117.

¹⁰⁵⁸ Így: Daróczy 1896, 432.

¹⁰⁵⁹ Beszédes 2000, 114.

¹⁰⁶⁰ Desjardins-Rómer 1873, 46, Nr. 99; CIL III 3731.

¹⁰⁶¹ Szelle Zsigmond „Duna-Földvár régiségei” című művéből idézte a kömlődi lelőhely leírását: Wosinsky 1896, 674. 1. lábjegyzet.

¹⁰⁶² Wosinsky 1896,

¹⁰⁶³ Daróczy Z. szerint a kő eredeti helyén állt a hegytetőn (v. ö. Daróczy 1896, 431).

¹⁰⁶⁴ Vágó 1959, 73.

ab Aquinco mp LXXXVI

A **Nr. 311** emléket a „Faddtól délnyugatra fekvő legelőn egy régi vízmedernek a partján találták”,¹⁰⁶⁵ „a régi római útvonalon”, miáltal Rómer F. a lelőhelyet az eredeti felállítás helyével megegyezőnek vélte.¹⁰⁶⁶ Hampel J. további adattal bővítette a lelőhelyleírást: a Duna kanyarulatának legkülsőbb pontján, ami az ún. Várszeget képezi,¹⁰⁶⁷ a Várszeg azonban nem délnyugatra található Faddtól, hanem keletre, így ez az adat valószínűleg téves. Graf A. szerint a lelőhely nem egyezhet az eredeti felállítási hellyel,¹⁰⁶⁸ amit térképi távolságmérés is igazolt: 131,4 km (88,7 mp) az aquincumi legiotábornól. A lelőhelytől 3 mp-ra délre feküdt Alta Ripa.¹⁰⁶⁹

ab Aquinco mp XCVII

A **Nr. 312** mérföldkö Tolna és Szekszárd között félúton, a Sárvíz partján került elő,¹⁰⁷⁰ ahol római híd valószínűsíthető.¹⁰⁷¹ A lelőhely Aquincumtól való távolsága 143,4 km (96,8 mp), ami megfelel a mérföldkö távolságadatának, így a lelőhely nagy valószínűséggel megegyezik az eredeti felállítási hellyel.

(ab Aquinco mp CV-CVIII?)

A **Nr. 314** emléket Bátaszék és Szekszárd között, Bátaszék közelében találták.¹⁰⁷² A mérföldkö távolságadata hiányzik, és a lelőhelymeghatározás is csak a település közelségét jelzi, ezért az Aquincumtól számított 105. és 108. mérföldek jöhetnek leginkább szóba,¹⁰⁷³ így nem kizárt az sem, hogy a 107 mérföldes távolságot mutató **Nr. 313** kövel állt egy helyen.

ab Aquinco mp CVII

A **Nr. 313** mérföldkö Alsónyéken, a Gubac-hegy nevű szőlőhegy alatt, az ún. „Gubac-alján” került elő. Itt, a Szekszárd-Bátaszék közötti főúttól néhány száz méterre nyugatra, egy ma is használt földút vonalán vezetett a limesút.¹⁰⁷⁴ A lelőhely távolsága az aquincumi legiotábornól 162,6 km (109,8 mp), ami majdnem 3 mérfölddel több a mérföldkö távolságadatánál.

ab Aquinco mp CXIII

A **Nr. 315** mérföldkö lelőhelye Báta, a Furkó-teleptől délre.¹⁰⁷⁵ „Találtatt ... 300 ölnyire a furkói pusztá utolsó házától délnek, a mostani országút mellett...”,¹⁰⁷⁶ Az alsónyéki mérföldkö (**Nr. 313**) mérföldadata alapján e kö lelőhelyét valamivel távolabbra, Furkó déli szélétől kb. 1 km-re sejtí Gaál A. és Lőrincz B.¹⁰⁷⁷ A mérföldkö előkerülési helye 4 mp-ra található Lugio táborától északra, ami megfelel az *Itinerarium Antonini*

¹⁰⁶⁵ Wosinsky 1896, 688.

¹⁰⁶⁶ Rómer 1877, 32.

¹⁰⁶⁷ Hampel 1878, 77.

¹⁰⁶⁸ Graf 1936, 109.

¹⁰⁶⁹ Fitz 1956, 202.

¹⁰⁷⁰ CIL III 3732. Wosinsky M. szerint a lelőhely a távolságadat alapján „a vármhid tájára, a Sárvíz partjára esik” (Wosinsky 1896, 675. 1. jegyzet).

¹⁰⁷¹ Így Fitz 1956, 202.

¹⁰⁷² CIL III 3733. Wosinsky 1896, 677.

¹⁰⁷³ A 104. mérföld Ad statuától északra esik Várdomb területére, a limesúton számított 109. mérföld pedig Bátaszéktől délnyugatra található, azaz nem Szekszárd irányában.

¹⁰⁷⁴ Gaál-Lőrincz 1998, 7. A 4. kép 1-2. térképvázlatán 10 mérfölddel kevesebb jelent meg, tehát 107 helyett csak 97, 113 helyett 103.

¹⁰⁷⁵ Gaál-Lőrincz 1998, 8. A korábbi szakirodalom a Furkó-pusztá helynevet használta. Így: CIL III 3734=10646; Wosinsky 1896, 676, 681; Graf 1936, 110; Visy 1988, 122 = Visy 1989, 116; Visy 2000, 97.

¹⁰⁷⁶ Wosinsky 1896, 676; Visy 2000, 97.

¹⁰⁷⁷ Gaál-Lőrincz 1998, 8. 9. lábjegyzet. Az eltérés szerintünk abból adódhat, hogy talán az alsónyéki feliratot sem az eredeti helyén találták meg.

távolságadatának (Lugio-Aquincum 117mp).¹⁰⁷⁸ A közelben őrtorony sejthető.¹⁰⁷⁹ A térképen mért távolság az útfőtől 175,7 km, azaz 118,6 mp, ami több mint 5 mérfölddel több a követn feltüntetett jelzéshez képest.

ab Aquinco mp CXXXVII

A 137 mérföldet jelölő mérföldkö (Nr. 316) Batinán (Kis-Kőszeg) került elő. Fröhlich R. pontos leírása alapján a lelőhely a római táborhely területén „a batinai szőlőkben”, nem messze a római út maradványaitól található.¹⁰⁸⁰ Fitz J. egyenesen a tábor, Ad militare táborkapuja közelébe helyezte.¹⁰⁸¹ Távolságadatát 176 mp-mal jelölte M. Sanader.¹⁰⁸² A térképi méréssel Batina távolsága 217,3 km-ben állapítható meg Aquincumtól, ami 146,7 mp-nak felel meg. Megfigyelhető, hogy a távolságadatok és a térképi mérés közötti különbségek folyamatosan nőnek Ad statuástól délre, ami Ad militare táboránál már 9,7 mp.

ab Aquinco mp CL

A Nr. 317 mérföldkö Eszéken (Dolnji grad), a Dráva bal partján került elő,¹⁰⁸³ távolságadata alapján biztosan másodlagos helyen.

ab Aquinco mp CLX

A Nr. 319 mérföldkövet Eszéken, „a Dráva balpartjához északra 1040 ölnyi távolságban” találták.¹⁰⁸⁴ A lelőhely Aquincumtól mért távolsága a limesúton 252,8 km (170,6 mp), ami 10,6 mérfölddel több a feliraton jelzett távolságnál.

(ab Aquinco mp CLX?)

A Nr. 318 mérföldkö Biljén (Bellye) került elő, a Dráva bal partján, nem messze attól a helytől, ahol a Dunába torkollik.¹⁰⁸⁵ A térképi távolságmérés alapján a mérföldkö távolságadata akár 170 mérföld is lehetett, amennyiben a lelőhely megegyezik az eredeti felállítási hellyel, azonban a déli szakaszokon jellemző egyre nagyobb eltérések alapján az észéki mérföldkö távolságadata (*ab Aquinco mp CLX*) tűnik valószínűbbnek. A Dráva-torkolathoz közeli lelőhely ismét felveti egy második Dráva-híd lehetőségét, amelyet Nemetinnél feltételeznek (Ad labores?).¹⁰⁸⁶

Az útvonal távolságadatait *itinerariumok*, mérföldkövek és a térképi mérés alapján az alábbiak szerint foglalhatjuk össze:

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai				Mérföldkövek					Táv. diff.
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	Tab. Peut. V,4-VI,5	It. Ant. 243,5-245,7	Lelehely	Nr.	Top. jel.	Távolság-adat	C V	MP
0	0	0	<i>Aquincum</i>	0	0						A
						Buda	218, 219-221		(I-III?)		q u i n
2,8	1,9					Buda	222		II?		n -0,1

¹⁰⁷⁸ Graf 1936, 110.

¹⁰⁷⁹ Fitz J. a Graf A. által közelebbi lelőhelyleírás nélkül említett bátai burgus (Graf 1936, 110) lelőhelyét e mérföldkö lelőhelyével kötötte össze (Fitz 1956, 202), Visy Zs. leírásában azonban a mérföldkö lelőhelyénél egy eddig nem előkerült jelzőtoronyt említett (Visy 2000, 97).

¹⁰⁸⁰ Fröhlich 1888, 291.

¹⁰⁸¹ Fitz 1956, 202.

¹⁰⁸² Sanader 2003, 137.

¹⁰⁸³ ILJ 3127.

¹⁰⁸⁴ Fröhlich 1888, 292.

¹⁰⁸⁵ CIL III 3735.

¹⁰⁸⁶ Pinterović 1969, 67-68. Sanader 2003, 136-137.

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai				Mérőföldkövek					Táv. diff.
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	Tab. Peut. V,4-VI,5	It. Ant. 243,5- 245,7	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság- adat	C V	MP
4,9	3,3					Buda	216, 223- 224	III ▲	III	c u m	+0,3
						(Buda)	225		V(-VIII?)		
8,8	5,9					Budafok	226- 228	III ▲	VI		-0,1
12	8,1					Budafok	229- 237	III ▲	VIII		+0,1
						Budafok, „Proviant- Magazin”	238a-b	p			
14,8	10					Budafok	239- 241	III	X		0
19,4	13,1		Campona		in medio	Nagytétény	242	▲	XIII		+0,1
22,8	15,4					Érd	243	II	XV		+0,4
27,6	18,6					Érd	244		(XVIII- XVIII?)		
32,3	21,8	20	Matrica		XX	Százhalombatta	245	▲	(XXII?)		-0,2?
33,7	22,7					Százhalombatta	246- 247	▲ II	XXII		+0,7
						Százhalombatta	248- 251		(XXII- XXIII?)		
						Százhalombatta	252- 255	≠ III	XXIII		-0,3
38,1	25,7					Ercsi	256	▲	XXVI		-0,3
						(Besnyő?)	257- 260		(XXX- XXXV?)		
						(Titel)	261		XXXIII?		
50	33,7					Ivácsa	262- 263	III ≠	XXXVIII		-0,3
52,4	35,4	14	Vetus Salina	XIII	in medio	Adony	264	▲	XXXVI		-0,6
58,3	39,4					Adony, Szentmihálypuszt a	265	▲ ≠	XXXVIII		+0,4
						Kulcs (Titel)	266- 267	III	XL		
61,6	41,6					Kulcs	268- 269	III	XLII		-0,4
64	43,2					Rácalmás	270- 272	III ▲	XLIII		+0,2
67	45,2					Rácalmás	273- 275	III ▲	XLV		+0,2
						Dunaújváros, Szalkszentmárton	276- 280		(XLV- XLVIII?)		
69,8	47,1					Dunaújváros	281		XLVI		+1,1
		46	Intercisa		XXVI						
71,2	48,1					Dunaújváros	282- 284	III	XLVII		+1,1
71,6	48,3					Dunaújváros	285- 290	III	XLVIII		+0,3
75,8	51,2					Dunaújváros	291- 293	III	L		+1,2
77,1	52					Kisapostag (Nagyve-nyim)	294- 295	III?	LI		+1
83	56	36	Annamatia	XXII	in medio	Baracs	296- 298	III ▲	LV		+1
						(Dunaföldvár)	299- 300		(LVI- LXIII?)		

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai				Mérőföldkövek					Táv. diff.
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	Tab. Peut. V,4-VI,5	It. Ant. 243,5-245,7	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság-adat	C V	MP
						Tolna megye	301		(LXI-CXIII?)		
92,4	62,4					Dunaföldvár	302	≠	LXIII		-0,6
99,6	67,2					Bölcske	303-304	III ▲	LXVI		+1,2
						(Dunakömlöd)	305		LXVIII		
						Dunakömlöd	306	≠ ▲	(LXVIII?)		
107,1	72,3										
		51/70	Lusione (Lussonium)	XV	XXVIII						
						Dunakömlöd	307		(LXVIII-LXXIII?)		
						Paks, (Dunakömlöd)	308-309	III	LXXIII		
119,6	80,7					Dunaszentgyörgy	310		LXXVIII?		+1,7
131,4	88,7					Fadd	311		LXXXVI		+2,7
		61/88	Alta ripa	X	XVIII						
143,4	96,8					Szekszárd	312	≠	XCVII		-0,2
			Alisca		ad latus						
			Ad Statuas		in medio						
162,6	109,8					Alsónyék	313		CVII		+2,8
						Bátaszék	314		(CV-CVIII?)		
175,7	118,6					Báta	315	▲ ?	CXIII		+5,6
		83/117	Lugio	XXII	XXVIII						
			Altinum		in medio						
217,3	146,7					Batina	316	▲	CXXXVII		+9,7
		95/142	Antiana	XII	XXV						
			Ad Novas et Aureus Mons								
		107	Donatiana	XII							
		120	Ad Labores/Pons Ulcae	XIII							
						(Eszék)	317		CL		
						Bellye	318		(CLX?)		
252,8	170,6					Eszék	319		CLX		+10,6
255,5	172,5	166	Mursa		XXVIII						
255,5	172,5		Összesen:	120 mp ¹⁰⁸⁷	166 mp						

Jelmagyarázat: ≠ határ; ≠ folyóátkelő; ¶ útélágazás; ▲ épület, tábor, település; III több mérőföldkö; p palimpsztus felirat

Az Aquincum-Mursa út mérőföldkövei a késő római közigazgatási reform előtt Pannonia Inferiorhoz, utána Valeria tartományhoz tartoztak. A felirat nélküli és a nem keltezhető feliratú köveknél nem lehet eldönteni, hogy melyik tartomány közigazgatása alá tartoztak, az útfő viszont nem változott a római kor folyamán: a szakaszon végig Aquincum látta el az útfelügyeletet. Az Aquincum-Mursa úthoz köthető 115 mérőföldkövön összesen 98 keltezhető felirat maradt fenn.¹⁰⁸⁸ Az első újtávitásra az ismert mérőföldkövek tanúsága szerint Marcus Aurelius korában került sor (Nr. 257), ami a Vetus Salina közeli

¹⁰⁸⁷ Az Ad labores-Pons Ulcae nevű feltételezett Dráva-híd, amely Mursától keletre, Nemetin településtől keletre lokalizálható (Sanader 2003, 140).

¹⁰⁸⁸ A 98 felirat 87 mérőföldköhöz köthető, amelyeken összesen 11 palimpsztus felirat található.

szakaszon zajlott. További két mérföldkö (Nr. 322-323) ismert másodlagos, titeli lelőhelyről, amelyek úthoz sorolása kétséges; ezek a kövek a további, ott előkerült *miliariumok* (Nr. 261, 266) alapján valószínűleg az Aquincum-Mursa szakasról származnak, de nincsenek kizárva a Mursától délre eső útszakaszok sem. A következő útjavítást Septimius Severus korában, T. Claudius Claudianus és L. Baebius Caecilianus helytartók irányításával végezték 198-ban és 199-ben, amelynek összesen hét, eddig ismertté vált mérföldkö (Nr. 244, 270, 277a, 301, 221, 314, 229) állított emléket. A bizonytalanul keltezhető feliratokat is nagy valószínűséggel ebben a két évben készítették. Ezt követően kevesebb mint két évtized múlva, Macrinus uralkodása alatt zajlott nagyobb szabású javítás, amelyre a 217-ben, Aelius Triccianus helytartó nevével jelzett mérföldkö-sorozat 11 eddig előkerült darabja (Nr. 222, 239, 261, 268, 271, 273, 281, 284, 279, 304, 316) emlékeztet az útszakaszon. Ezt a munkát a rákövetkező években tovább folytatták, immáron Elagabalus uralkodása alatt, amiről négy mérföldkö (Nr. 254, 286, 215, 230) tanúskodik. Egy Aquincumtól három mérföldre felállított, Elagabalus kori kő is az úthoz köthető (Nr. 216), amelyet azonban másodlagos lelőhelye miatt nem lehet útszakaszhoz kötni. 230-ban újabb, egész tartományra kiterjedő útjavításra került sor. Severus Alexander korából még több, szám szerint 13 mérföldkö (Nr. 224, 226, 231, 232, 240, 242, 243, 262, 265, 266, 272, 308, 309) került elő Aquincum és Mursa között, érdekes módon csak az útszakasz északi felén. Maximinus Thrax korában ismét az egész útszakasról ismertek mérföldkövek; a javítások három éven át (235-237) folytak, amelyekről összesen 22 eddig előkerült mérföldkö (Nr. 249, 283, 311, 227, 285, 291, 292, 302, 312, 313, 315, 319, 278, 223, 233, 246, 263, 267, 282, 293, 296, 318) tanúskodik. A tartományban divatosá váló, és Maximinus Thrax korában kiemelkedő számban bizonyított mérföldköállítások a császár uralkodását követően is folytatódtak. III. Gordianus uralkodása alatt, 238-242 között további négy (Nr. 250, 288, 294, 236), Philippus Arabs korában pedig 12 ismertté vált mérföldköállításra (Nr. 252, 253, 307, 220, 234, 219, 235, 241, 276, 287, 297, 310) került sor, amelyek többségében 244-246-ra keltezhetők. Ezt követően csökken az ismert mérföldkövek száma az útszakaszon: Traianus Decius-tól négy (Nr. 264, 298, 280, 295), Trebonianus Gallus-tól kettő (Nr. 238, 214), Valerianus-tól három (Nr. 251, 289, 245), II. Claudius-tól (Nr. 255), Florianus-tól (Nr. 246) és egy nem azonosítható, 3. századi császártól (Nr. 274) egy-egy mérföldkövet ismerünk.¹⁰⁸⁹ Megfigyelhető, hogy Maximinus Thrax uralkodását követően a 3. századi mérföldkövek kizárólag az útszakasz északi feléből kerültek elő, a Severus Alexander kori mérföldkövek elterjedéséhez hasonlóan. Az Aquincum-Mursa útszakaszon előkerült mérföldkövek kronológiai sorrendjének végén kilenc tetrarchia korra keltezhető köemlék (Nr. 247, 280, 317, 277b, 227, 228, 225, 238) található, amelyeket egy kivétellel (Nr. 317: Eszék) az út Aquincum és Intercisa közötti, északi harmadán állítottak.

Az Aquincum-Mursa úton előkerült mérföldkövek kronológiai áttekintése:

Nr.	Lelőhely	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
257	Adony	PI	Aquincum		Marcus Aurelius, Lucius Verus	161
244	Százhalombatta	PI	(Aquincum)		Septimius Severus?	193-211
270	Rácalmás	PI	Aquincum	43	Septimius Severus, Caracalla, Geta	198
277a	Dunaújváros	PI	(Aquincum)	46(?)	Septimius Severus, Caracalla, Geta	198
301	Tolna megye	PI	(Aquincum)		Septimius Severus	198-199

¹⁰⁸⁹ Talán Aurelianus mérföldköve (Nr. 321) is közéjük sorolható; a másodlagos lelőhelye miatt azonban más útszakasz is szóba jöhet a kő eredeti felállítási helyeként.

Nr.	Lelőhely	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
221	(Buda)	PI	(Aquincum)		Septimius Severus, Caracalla, Geta	199
314	Bátaszék	PI	Aquincum		Septimius Severus, Caracalla, Geta	199
229	Budafok	PI	Aquincum	8	Septimius Severus, Caracalla, Geta/ Macrinus	198-199/ 217
222	Buda	PI	Aquincum	(2?)	Macrinus, Diadumenianus	217
239	Budafok	PI	Aquincum	10	Macrinus, Diadumenianus	217
261	Adony	PI	Aquincum		Macrinus, Diadumenianus	217
268	Rácalmás	PI	Aquincum	42	Macrinus, Diadumenianus	217
271	Rácalmás	PI	Aquincum	43	Macrinus, Diadumenianus	217
273	Rácalmás	PI	Aquincum	45	Macrinus, Diadumenianus	217
281	Szalk	PI	Aquincum	46	Macrinus, Diadumenianus	217
284	Dunapentele	PI	Aquincum	47	Macrinus, Diadumenianus	217
279	Dunapentele	PI	Aquincum		Macrinus, Diadumenianus	217
304	Bölcske	PI	Aquincum	66	Macrinus, Diadumenianus	217
316	Batina	PI	Aquincum	137	Macrinus, Diadumenianus	217
254	Százhalmobatta	PI	Aquincum	23	Elagabalus	218
286	Dunaújváros	PI	Aquincum	48	Elagabalus	218
215	(Budapest)	PI	(Aquincum)		Elagabalus	221
230	Budafok	PI	Aquincum	8	Elagabalus	222
224	(Budapest)	PI	Aquincum	3	Severus Alexander	230
226	Budafok	PI	Aquincum	6	Severus Alexander	230
231	Budafok	PI	Aquincum	8	Severus Alexander	230
232	Budafok	PI	Aquincum	8	Severus Alexander	230
240	Budafok	PI	Aquincum	10	Severus Alexander	230
242	Tétény	PI	Aquincum	14	Severus Alexander	230
243	Erd	PI	Aquincum	15	Severus Alexander	230
262	Ivánca	PI	Aquincum	34	Severus Alexander	230
265	Adony	PI	Aquincum	39	Severus Alexander	230
266	(Titel)	PI	Aquincum	40	Severus Alexander	230
272	Rácalmás	PI	Aquincum	44	Severus Alexander	230
308	Dunakömlőd	PI	Aquincum	73	Severus Alexander	230
309	Dunakömlőd	PI	Aquincum	73	Severus Alexander	230
249	Százhalmobatta	PI	Aquincum	22/23	Maximinus	235
283	Dunapentele	PI	(Aquincum)		Maximinus, Maximus	235
311	Fadd	PI	Aquincum	86	Maximinus	235
227a	Budafok	PI	Aquincum	6	Maximinus, Maximus	236
285	Dunaújváros	PI	Aquincum	(48)	Maximinus	236
291	Dunaújváros	PI	Aquincum	50	Maximinus	236
292	Dunaújváros	PI	Aquincum	50	Maximinus, Maximus	236
302	Dunaföldvár	PI	Aquincum	63	Maximinus	236
312	Tolna	PI	Aquincum	97	Maximinus, Maximus	236
313	Alsónyék	PI	Aquincum	107	Maximinus, Maximus	236
315	Báta	PI	Aquincum	113	Maximinus, Maximus	236
319	Eszék	PI	Aquincum	160	Maximinus, Maximus	236
278	(Szalk- szentmárton)	PI	(Aquincum)		Maximinus, Maximus	236-238
223	Buda	PI	Aquincum	3	Maximinus, Maximus	237
233	Budafok	PI	Aquincum	8	Maximinus, Maximus	237
246a	Százhalmobatta	PI	Aquincum	22	Maximinus, Maximus	237
263	Ivánca	PI	Aquincum	34	Maximinus, Maximus	237
267b	(Dunavecse)	PI	Aquincum	(40?)	Maximinus, Maximus	237
282	Dunapentele	PI	Aquincum	47	Maximinus, Maximus	237
293	Dunaújváros	PI	Aquincum	50	Maximinus, Maximus	237
296	Baracs	PI	Aquincum	55	Maximinus, Maximus	237

Nr.	Lelőhely	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
318	Bellye	PI	(Aquincum)		Maximinus, Maximus	237
250	Százhalombatta	PI	(Aquincum)	22/23	III. Gordianus	238
288	Dunapentele	PI	Aquincum	48	III. Gordianus	239
294	Kisapostag	PI	Aquincum	51	III. Gordianus	239
236	Budafok	PI	Aquincum	8	III. Gordianus	242
252	Százhalombatta	PI	Aquincum	23	Philippus, Otacilia Severa	244
253	Százhalombatta	PI	Aquincum	23	Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	244
307b	Dunakömlőd	PI	(Aquincum)		Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	244-247
220	Buda	PI	(Aquincum)		Philippus	244-249
234	Budafok	PI	Aquincum	8	Philippus, Otacilia Severa	245
219	Buda	PI	(Aquincum)		Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	245-246
235	Budafok	PI	Aquincum	8	Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	245-246
241	Budafok	PI	Aquincum	10	Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	245-246
276	Dunapentele	PI	Aquincum	46(?)	Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	245-246
287	Dunaújváros	PI	(Aquincum)	(48)	Philippus, Otacilia Severa	245-246
297	Baracs	PI	Aquincum	55	Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	245-246
310	Duna- szentgyörgy	PI	Aquincum	79(?)	Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	245-246
264	Adony	PI	Aquincum	36	Traianus Decius	249
298	Baracs	PI	Aquincum	55	Traianus Decius	249
280a	Dunaújváros	PI	(Aquincum)		Traianus Decius	249-251
295	Nagyvenyim	PI	Aquincum	51	Traianus Decius, Herennius Etruscus, Hostilianus	250-251
238a	Budafok	PI	Aquincum		Trebonianus Gallus, Volusianus	251
214	(Budapest)	PI	(Aquincum)		Trebonianus Gallus, Volusianus	252
251	Százhalombatta	PI	(Aquincum)	22/23	Valerianus, Gallienus	253-254
289	Dunapentele	PI	(Aquincum)		Valerianus	253-258
245	Százhalombatta	PI	(Aquincum)		Valerianus	254-256
255	Százhalombatta	PI	(Aquincum)	23	II. Claudius	268-269
246	Százhalombatta	PI	Aquincum	22	Florianus	276
274	Dunapentele	PI	Aquincum	45	Bizonytalan	3. század
247	Százhalombatta	Valeria	(Aquincum)	22	Diocletianus	284-305
280b	Dunaújváros	Valeria	(Aquincum)		Diocletianus	284-305
317	Eszék	Valeria	Aquincum	150	Diocletianus	284-305
277b	Dunaújváros	Valeria	(Aquincum)	46(?)	Diocletianus, Maximianus	286-305
227b	Budafok	Valeria	(Aquincum)	(6)	Contantius, Galerius	293-305
227c	Budafok	Valeria	(Aquincum)	(6)	Constantinus?	305-311?
228	Budafok	Valeria	(Aquincum)	(6)	Galerius	305-311
225	Buda	Valeria	Aquincum	5(?)	Licinius	308-324
238	Budafok	Valeria	Aquincum		Flavius Severus, Maximinus Daia	305-307
277c	Dunaújváros	PI	(Aquincum)	46(?)	Bizonytalan	
277d	Dunaújváros	PI	(Aquincum)	46(?)	Bizonytalan	
277e	Dunaújváros	PI	(Aquincum)	46(?)	Bizonytalan	

Nr.	Leőhely	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
269	Kulcs	PI	Aquincum	42	Bizonytalan	
237	(Buda)	PI	Aquincum	8		
256	Ercsi	PI	Aquincum	26		
267	(Dunavecse)	PI	Aquincum	(40?)		
303	Dunaföldvár	PI	(Aquincum)	66		
305	(Dunakömlöd)	PI	Aquincum	68		
307a	Dunakömlöd	PI	(Aquincum)			
248	Százhalombatta	PI	(Aquincum)	(22/23?)	Felirat nélkül	
290	Dunapentele	PI	(Aquincum)		Felirat nélkül	
275	Rácalmás	PI	(Aquincum)		Felirat nélkül	
306	Dunakömlöd	PI	(Aquincum)		Felirat nélkül	
299	(Dunaföldvár)	PI	(Aquincum)		Felirat nélkül	
300	(Dunaföldvár)	PI	(Aquincum)		Felirat nélkül	
258	Göböljáráspuszta	PI	(Aquincum)		Felirat nélkül	
259	Göböljáráspuszta	PI	(Aquincum)		Felirat nélkül	
260	Göböljáráspuszta	PI	(Aquincum)		Felirat nélkül	

3.4.9 Sopianae-Mursa/Savaria/Aquincum?

(Az utak nem kerültek térképi ábrázolásra.)

A Sopianaeből kiinduló római utakkal Radnóti A. foglalkozott.¹⁰⁹⁰ Az egyetlen pécsi mérőldkő lelőhelye azonban másodlagos, így nem állapítható meg, hogy a települést elhagyó utak közül melyik mellett állt. Topográfiai kérdésekben és távolságszámításban ezért nem vehető figyelembe.

(a Sopianae?) V mp

A Nr. 320 mérőldkő Pécsen, a Rákóczi F. u. 38. alatt került elő.¹⁰⁹¹ A követ hosszában kettévágták, a lelőhelye valószínűleg másodlagosnak tekinthető.¹⁰⁹² Az előkerülés helye (Pécs belvárosa) sajnos még arra sem utal, hogy melyik irányba vezető út mellett állt. A távolságadat – amennyiben az utolsó sor V betűje annak tekinthető – egyedülálló a pannóniai mérőldkőfeliratok között: a távolság számadata ebben az esetben a mértékegység előtt szerepel. *Caput viae* nem található a feliraton, csak feltételezhető, hogy Sopianaetől mérték a távolságát.

A Sopianae környéki utak javításáról eszerint ez az egyetlen mérőldkő tanúskodik, amelyek Tacitus korában, 275-276-ban állítottak.

3.4.10 Mursa/Ad Labores-Malata

(Az útszakaszt a 188-195. számú térképek ábrázolják.)

A teljes útvonal szerepel Graf A. összefoglalásában.¹⁰⁹³ A horvátországi szakaszt korábban D. Pinterović,¹⁰⁹⁴ újabban M. Sanader foglalta össze.¹⁰⁹⁵ Feltételezések szerint a limesút Bellyénél kettéválhatott, és a Mursa felé vezető nyugati ága mellett lehetett egy rövidebb szakasz, amely dél felé Nemetinnél (Ad labores?) kelt át a Dráván. Innen szintén

¹⁰⁹⁰ Radnóti 1939-1940. 27-39.

¹⁰⁹¹ Szőnyi 1908, 123. Szőnyi 1911, 371. Fülep-Burger 1974, 30.

¹⁰⁹² Kovaliczky G. szíves közlése, amelyért ezúton is köszönetet mondok.

¹⁰⁹³ Graf 1936, 111-114.

¹⁰⁹⁴ Pinterović 1969, 53-69.

¹⁰⁹⁵ Sanader 2003, 136-137.

két nyomvonal valószínűsíthető: a rövidebb Sarvašon, Bejelo Brdon keresztül vezetett Dályáig (Dalj), a hosszabb követve a Duna kanyarulatát Nemetinből Aljmaš és Erdut érintésével érte el Dályát. Teutoburgiumtól az út nem követte a Duna vonalát, hanem a kanyart levágva Gradac, Borovo, Vukovar, Sotin (Cornacum) településeken keresztül vezetett Újlakig (Ilok, Cuccium),¹⁰⁹⁶ majd Bánostorig (Banoštor, Malata/Bononia).

A Mursától Malatáig vezető utat jelöli a *Tabula Peutingeriana*¹⁰⁹⁷ és az *Itinerarium Antonini*.¹⁰⁹⁸ A *Tabula Peutingeriana* 58, míg az *Itinerarium Antonini* 64 mérföldet jelöl Malatáig. A Mursától Malatáig vezető útvonal teljes hossza 90,9 km (61,3 mp), ami az Aquincumtól a limesút nyomvonalán Mursáig tartó távolsággal együtt (Mursa colonián belüli szakaszt is figyelembe véve) 347,1 km, azaz 234,3 mp.

Az útszakaszon egyetlen mérföldkő vált eddig ismertté; a távolságadata alapján Mursa és Malata között az útfő Aquincum. A mérföldszámítás kiindulópontja a legiótábor *porta principalis dextrája* volt.

ab Aquinco mp CCVIII

A **Nr. 324** mérföldkő előkerülési helye Nestin, „*ad quantum fere ab Illoko lapidem in orientem*.”¹⁰⁹⁹ Az Aquincumtól mért távolságot Mursán keresztül 332,7 km (224,6 mp), ami 16,6 mérfölddel több a távolságadatnál. A különbség túl nagy az Eszékig tartó szakasz mérföldköveihez képest, ezért feltételezhető, hogy nem a Mursát érintő hosszabb, hanem a feltételezett, Ad laboresnél a Dráván átkelő, rövidebb úton mérték a távolságot. Ez a különbség csak részben adódhat a rövidebb útszakaszon mért távolság eltéréséből (4,8 km = 3,2 mp), amely így Nestinig Aquincumtól 327,9 km (221,3 mp), még mindig 10,1 mérföld. Az északi 160 mérföldet mutató *miliarium* lelőhelyétől a nestini mérföldkő 79,9 km-re (53,9 mp) került elő, ami csak 4,9 mérfölddel több a távolságadaton jelzetté, a rövidebb út különbségét is figyelembe véve 1,7 mérföld. Ezek alapján valószínűnek tűnik, hogy a római kori távolságmérés Eszék környékén saját *origót* használt, amelynek Aquincumtól való távolságát kisebbnek ismerték, de természetesen nem lehet kizárni a térképi távolságmérés hibáját sem (vetületből adódó eltérés), amit talán térinformatikai programmal lehetne pontosabbá tenni.

Az *itinerariumok*, a mérföldkő és a térképi távolságmérés adatai a Mursa-Malata útvonalon:

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai				Mérföldkövek					Térképen mért adatok ↓		Táv. diff.
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	Tab. Peut. VI.2-3	It. Ant. 243,1-5	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság-adat	C V	Km	MP	MP
0	0	0	Mursa		0					A q u i n c u m	255,8	170,6	
		0	Ad Labores	0									
		13/16	Teutoburgium	XIII	XVI								
		29/32	Cornacum	XVI	XVI								
		42/48	Cuccium	XIII	XVI								
76,5	51,6					Nestin	324		CCVIII		327,9	221,3	+10,1
90,9	61,3	58/64	Malata/ Bononia	XVI	XVI								
90,9	61,3		Összesen:	58 mp	64 mp								

Jelmagyarázat: ≠ határ; ≠ folyóátkelő; ☐ útélágazás; ▲ épület, tábor, település; m több mérföldkő; p palimpsestus felirat

¹⁰⁹⁶ Pinterović 1969, 67-68. Sanader 2003, 136-137.

¹⁰⁹⁷ Tab. Peut. VI.2-3.

¹⁰⁹⁸ It. Ant. 243,1-5.

¹⁰⁹⁹ CIL III 3703.

A Mursa-Malata útszakasz egyetlen mérföldkövét Severus Alexander korában állították. Eszerint a 230-ra keltezhető, egész tartományra kiterjedő útjavítás nem került el a limesút Mursától délre eső szakaszát sem.

3.4.11 Malata-Cusum-Taurunum

(Az útszakaszt a 195-202. számú térképek ábrázolják.)

Az út nyomvonalát leírta Graf A.¹¹⁰⁰ Az útszakaszt említette a *Tabula Peutingeriana*¹¹⁰¹ és az *Itinerarium Antonini*.¹¹⁰² A mérföldkövek távolságadatain a Malata-Cusum önálló útszakaszként jelent meg, és a mérföldadattal rendelkező mérföldkövek csak erről a szakaszcól ismertek. A Cusum-Taurunum szakaszon másodlagos felhasználásból előkerült **Nr. 328** mérföldkönek nem maradt fenn a távolságadata, ezért nem tudni, vajon ott is Malatától mérték-e a távolságot. A Malata-Cusum útszakasz Bánostor (Banoštor, Malata/Bononia) és Pétervárad (Petrovaradin, Cusum) között Rakovacon keresztül vezetett.¹¹⁰³ A Malata-Cusum út *itinerariumok* által megadott 16 mérföldes hossza kevéssel több a térképen mért távolságnál (21,2 km = 14,3 mp), a további, Taurunumig tartó szakasz hosszára vonatkozóan az *itinerariumok* hibás adatokat adnak meg, így a teljes távolságot nem lehet megállapítani. A Malata-Taurunum útszakasz térképen mért hossza 100,2 km (67,6 mp).

Az útszakaszon összesen négy mérföldkö került elő, ebből három az útfőmegjelölések között szokatlan a *Malata Cusum* feliratot viselte.

a Malata Cusum mp IV/XVI

A **Nr. 325-327** mérföldkövek Petrovaradinban (Pétervárad), másodlagos felhasználásból kerültek elő.¹¹⁰⁴

(a Malata Cusum mp XX?)

A **Nr. 328** *miliarium* Karloviciban, másodlagos felhasználásból került elő.¹¹⁰⁵ Amennyiben a lelőhely az eredeti felállítási hely közelében található, és a távolságot Malatától adta meg, a térképi mérés (30 km = 20,2 mp) alapján a távolságadat 20 mérföldet mutathatott.

Az útvonal távolságadatait *itinerariumok*, mérföldkövek és a térképi mérés alapján az alábbiak szerint foglalhatjuk össze:

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai				Mérföldkövek					Térképen mért adatok ↑			Táv. diff.
Km	MP	Táv . ↓	Útállomások	Tab. Peut. VI,3-5	It. Ant. 242,1-243,1	Leleőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság-adat	CV	Km	MP	MP	
0	0	0	Malata/Bononia	0	0					M	0	0		
21,2	14,3	16	Cusum	XVI	XVI	(Petrovaradin)	325-327	▲	IV/XVI	a	21,2	14,3	-1,7	
30	20,2					(Karlovci)	328			a				
		57?/51	Acumincum	xLr?	XXXIII					t				
			Rittium	VIII	CXIII?					a				

¹¹⁰⁰ Graf 1936, 114-115.

¹¹⁰¹ Tab. Peut. VI,3-5.

¹¹⁰² It. Ant. 242,1-243,1.

¹¹⁰³ Graf 1936, 114.

¹¹⁰⁴ CIL III 3700-3702.

¹¹⁰⁵ A felirat mérföldkö volta nem vehető teljesen biztosra (CIL III 3699, Weber 1968-1971, 124. 12. lábjegyzet).

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai					Mérőföldkövek					Térképen mért adatok ↑		Táv. diff.
Km	MP	Táv ↓	Útállomások	Tab. Peut. VI,3-5	It. Ant. 242,1-243,1		Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság-adat	CV	Km	MP	MP
			<i>Burgenae</i>	XIII										
100,2	67,6		<i>Taurunum</i>	X	XXXIII									
100,2	67,6		Összesen:	-	-									

Jelmagyarázat: ♯ határ; ≠ folyóátkelő; ≡ útélágazás; ▲ épület, tábor, település; m több mérőföldkö; p palimpszeszt felírat

Az alsó-pannoniai limesút legdélebbi szakaszán felállított mérőföldkövek közül négy vált ismertté, amelyek öt különböző korra keltezhető felirattal rendelkeznek. A feliratok közül négy ráadásul egy mérőföldköállító helyhez köthető, így a térség útjainak építéstörténetéről meglehetősen biztos kronológiai információkat kapunk. A feliratok alapján az útszakaszon az első útjavítás Nerva korában, 97-ben történt, ami az eddig ismert legkorábbi Alsó-Pannoniában. Ezt követően a **Nr. 328**, Antoninus Pius korára keltezhető¹¹⁰⁶ felírat nyújt adalékot az útjavítások kronológiájára vonatkozóan. Ez az egyetlen ismert Antoninus Pius kori, alsó-pannoniai mérőföldkö¹¹⁰⁷ Pannonia Inferiorban mindössze ez a két mérőföldkö ismert a 2. század közepéig, ami a Malata-Cusum-Taurunum útszakasz kiemelkedő jelentőségére utal. A harmadik ismert mérőföldköfelírat 218-ból, Elagabalus császár korából származik, amelyet egy 239-ben állított III. Gordianus mérőföldkö követ. A két útjavítás között eltelt idő megfelel az útjavítások menetéről alkotott régészeti ismereteinknek, de az azt megelőző 60-80 év túlságosan hosszúnak tűnik; elképzelhető, hogy Antoninus Pius és Elagabalus kora között is történtek útjavítások, csak nem jelölték mérőföldkövel, vagy még nem kerültek elő. Az útszakaszon történt, mérőföldkö által jelzett utolsó útjavítás II. Claudius korára, 268-270 közé keltezhető.

A limesút Malata-Taurunum szakaszához köthető mérőföldkövek kronológiai áttekintése:

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
325a	Petrovaradin	Malata-Cusum	PI	Malata-Cusum	4	Nerva	97
328	Karlovc	Cusum-Taurunum	PI			Antoninus Pius	138-161
325b	Petrovaradin	Malata-Cusum	PI	Malata-Cusum	16	Elagabalus	218
326	Petrovaradin	Malata-Cusum	PI	Malata-Cusum		III. Gordianus	239
327	Petrovaradin	Malata-Cusum	PI	Malata-Cusum	16	II. Claudius	268-270

3.4.12 Mursa-Sirmium

(Az útszakaszt a 203-214. számú térképek ábrázolják.)

A Mursa-Sirmium út az *itinerariumok* által legtöbb alkalommal leírt illetve ábrázolt pannoniai útszakasz. Az *Itinerarium Antonini* összesen öt esetben sorolta fel az állomásait, valamint a *Tabula Peutingeriana* és az *Itinerarium Burdigalense* is jelölte. Jó leírást adott az útról Graf A.,¹¹⁰⁸ Cibalaig tartó szakaszát Bobota és Pačetin érintésével újjában I. Iskra-Janošić említette röviden.¹¹⁰⁹ Az *itinerariumok* által megadott 48 mp-os távolság Graf A. szerint nagyjából megfelel a Vinkovci-Mitrovica távolságnak (70 km), aki a

¹¹⁰⁶ A titulatura *iteratoszámainak* hiánya miatt nem lehet pontosabban keltezni, a *filiatio* jelenléte viszont utalhat arra is, hogy a mérőföldkövet inkább a császár uralkodásának legelején (talán 138-ban) állíthatták.

¹¹⁰⁷ A felírat mérőföldkö volta nem vehető teljesen biztosra (CIL III 3699; Weber 1968-1971, 124. Anm. 12).

¹¹⁰⁸ Graf 1936, 54, 67.

¹¹⁰⁹ Iskra-Janošić 2004, 182 és 174, Abb. 9.

nyomvonalat Vinkovcától keletre a vasút vonalán Orolikon keresztül, majd Tovarníktól Sirmiumig a modern út irányával megegyezően Sid, Kukujevci, Martinci és Lačarak településeken keresztül rekonstruálta.¹¹¹⁰ Az út térképen mért hossza 116,5 km (78,6 mp), ami hosszabb az *itinerariumok* által megadott távolságoknál (a legtöbb 72 mp).

Az útszakaszon összesen két mérföldkő vált ismertté, amelyek közül az egyik az aquincumi útfőtlől (legiótábor déli kapuja) számította a távolságadatát, a másik viszont az egyedülálló *ab Atrante ad flumen Savum* távolságot mutatta, amely a Dráva menti út teljes hosszára vonatkozott. E kö (Nr. 332) másik távolságadata talán Sirmiumra vonatkozik, de a feltehetően másodlagos lelőhelye miatt nem állapítható meg, hogy a Mursa-Sirmium úton, vagy a Sirmium-Bassianae úton állt.

(ab Aquinco mp CLXII?)

A Nr. 329 mérföldkövet az észéki Alsóváros, Breite Gasse Nr. 295 alatt írták le.¹¹¹¹ Eredeti lelőhelye a ház tulajdonosának földjén volt, ahol egy másik mérföldkővel (Nr. 330) együtt találták, amelyet – mivel benne kincset reméltek – szétörték.¹¹¹² Mivel a távolságszámítás eddigi ismereteink szerint egészen Sirmiumig Aquincumtól történt, ezeken a mérföldköveken is ezt az útfőt kell feltételeznünk.¹¹¹³ Távolságadatuk pedig – a Nr. 319 mérföldadata alapján – 162 mérföld lehetett, bár a térképi távolságmérés jóval nagyobb távolságot mutat Aquincumtól (256,3 km = 173 mp). Fontos megemlíteni azonban egy eltérő olvasatot. A töredékes mérföldadat elejét W. Kubitschek *mp V[---]*-nek olvasta, ami aquincumi *caput viae*t alapul véve nem tűnik valószínűnek. Természetesen nem lehet teljesen kizárni azt a lehetőséget sem, hogy a két mérföldkövön Mursa volt a távolságszámítás kiindulópontja, de jelenlegi ismereteink alapján inkább W. Kubitschek által leírt mérföldadat tűnik hibásnak.¹¹¹⁴

ab Aquinco mp CCXXV

A Nr. 331 mérföldkő Lačarak (Ladjarák) településen került elő „Nikolics Stojkó a 290-ik számú ház mögötti szilvásában”,¹¹¹⁵ az út bal oldalán, közel Sirmiumhoz.¹¹¹⁶ A római út a modern úttól déli irányban mintegy 300 lépésnyire található, majd ezek Mitrovica közelében keresztezik egymást.¹¹¹⁷ Egyedülálló a *caput viae* teljes kiírása a feliraton,¹¹¹⁸ ezen kívül Aquincum neve nem fordul elő rövidítés nélkül mérföldkövön. A lelőhely térképen mért távolsága 368,7 km (248,9 mp), ami különösen sok a mérföldkő távolságadatahoz képest; a különbség 23,9 mérföld. Ez a legnagyobb mért különbség a pannoniai mérföldkövek távolságadata és a térképen mért távolságok között.

(a Sirmio?) mp V / ab Atrante ad flumen Savum mp CCCXLVI

A Nr. 332 köemlék Mitrovicán, a régi sörházzal szemben, Fuchs építőmester egyik kertjében, 6 lábnyi (1,8 m) mélységben került elő. A mérföldkő egy római alapfal mellett feküdt, F. v. Kenner szerint úgy tűnt, mintha az épület fala mentén állt volna.¹¹¹⁹

¹¹¹⁰ Graf 1936, 54.

¹¹¹¹ CIL III 6469=10650; Kubitschek-Loewy 1879, 158.

¹¹¹² Kubitschek-Loewy 1879, 158.

¹¹¹³ Gruič J. Z. leírásában az *ab Aq* is olvasható (CIL III 10650), a CIL és W. Kubitschek (Kubitschek-Loewy 1879, 158) szerint az *origo* nem maradt fenn a feliraton.

¹¹¹⁴ V. ö. CIL III 10650.

¹¹¹⁵ Gruič 1870, CLXXVII; Gruics-Rómer 1871, 94.

¹¹¹⁶ Graf A. a mérföldkő távolságadatának 10 mérfölddel többet, *CCXXXV milia passuumot* olvasott, és ezt feleltette meg a Nr. 319 mérföldkő Aquincum-Mursa 160 mp-os és az *Itinerarium Burdigalense* Mursa-Sirmium 72mp távolságával (Graf 1936, 54).

¹¹¹⁷ Gruič 1870, CLXXVIII; Gruics-Rómer 1871, 95.

¹¹¹⁸ Ezt Rómer F. a nagy távolsággal magyarázta, nehogy az utazó esetleg Aquileiával tévesse össze (Gruics-Rómer 1871, 96).

¹¹¹⁹ Kenner 1869, XXXVII.

A mérföldkö sok tekintetben egyedülálló. Anyaga fehérmárvány, feliratát keretbe foglalták (betűméret 3,1 cm), kivitele nagyon igényes. Felirata egy *caput viae* nélküli távolságadattal kezdődik (*mp V*), majd az uralkodói *agnatio*, titulatura és győzelmi jelzők után a nagyszabású útjavítás tetteinek felsorolása következik (*visis munitis, pontibus refecti[s], recuperata re publica, quinarior lapides per Illyricum fecit*), majd az útszakasz határainak és hosszának meghatározásával végződik (*ab Atrante ad flumen Savum milia passuum CCCXLVI*). A formula megadja a felirathordozó köemlék típusát: *quinarius lapis*, azaz „ötméröldes kő”. A meghatározás többes számban szerepel a feliraton, tehát több ilyen mérföldkővet állítottak, méghozzá egész Illyricumon keresztül (*per Illyricum*). A feliratzáró távolságadat egy kivételtől eltekintve (**Nr. 49: a Rom(a) S(avarium) m(ilia) p(assuum) DCLXXV**) egyedülálló a pannoniai mérföldköanyagban, mivel egy út teljes hosszát adta meg: *Atranstól a Száva folyóig 346 mérföld. Atrans* neve több forrásban is szerepel,¹¹²⁰ itt húzódott a tartományok közötti határvonal.¹¹²¹ Az útállomás topográfiailag Trojanével azonosítható.¹¹²² Az útszakasz másik végét jelentő *ad flumen Savum*, a Száva folyó kevésbé pontos meghatározás, legalábbis mai szemmel nézve. Az ókori ember számára ennek a meghatározásnak egyértelmű pontot kellett jelentenie,¹¹²³ máskülönben könnyebben azonosítható várost vagy útállomás nevét írták volna a mérföldköre. Az *ad flumen Savum* megjelölés egy különösen fontos helyet jelölt, amely az Atranstól mért 346 mérföldes távolság miatt mindenképpen az Alsó-Száva vidékén keresendő. Két kiemelkedő pont is adódik lehetőségként: az egyik az a hely, ahol a Száva Sirmiumot eléri, a másik pedig a folyó Dunába való torkolata.¹¹²⁴ Ez utóbbi egyben Pannonia és a Római Birodalom külső határát is jelentette.

A mérföldkö teljes útszakasz távolságát adja meg, amely a Dráva menti úton mérendő. Ezen az útszakaszon a térképen mért távolság 536,2 km, azaz 361,9 mérföld. A teljes útszakaszra vonatkozó távolságadatnál ez 15,9 mérfölddel több.

Graf A. szerint a mérföldkönek nem Sirmiumnál, hanem a Singidunumtól 3 mp-ra lévő Száva-torkolatnál kellett állnia, így lenne érthető a távolság megjelölése, mivel ide jön ki az Atranstól számított 346 mp.¹¹²⁵ Már T. Mommsen felhívta rá a figyelmet, hogy a 346 mérföldes távolságadat nem az útfőtől a mérföldkö felállítási helyéig számítandó, hanem a teljes útszakasz hosszára vonatkozik.¹¹²⁶

A mérföldkö feliratának tetején, a titulatura fölött egy második mérföldadat (*mp V*) szerepel, amelynek kétféle értelmezése lehet: egyrészt egy általános megjelölésnek tekinthető arra nézve, hogy ez egy ötméröldes kő (*lapis quinarior*), másrészt jelölhet egy konkrét távolságot is, amit – a lelőhely alapján – valószínűleg Sirmiumtól mérték. Ha csak általánosan értendő az öt mérföld megjelölése, feltételezhető, hogy kifejezetten azt a hamis látszatot akarták vele kelteni, hogy a 346 mérföld hosszú úton minden ötödik mérföldnél állt volna egy ilyen kő. Ezzel szemben a **Nr. 332** mérföldkövön kívül egyetlen egy sem került elő az eredetileg 70 *miliarium*ból. A lelőhely ebben az esetben elsődlegesnek

¹¹²⁰ It. Ant. 129,3; It. Burd. 560,9; Tab. Peut. V.

¹¹²¹ A 333-ra keltezhető *Itinerarium Burdigalense* szerint Itália és Noricum határa (*fines Italiae et Norci*), a kora császárkorban viszont Pannonia és Noricum határa volt Atransnál (It. Burd. 560,10. v. ö. Graf 1936, 59; PRK 119). Az általános nézetelt szemben újabb M. Šašel-Kos fejtette ki, hogy Emona és territoriuma sohasem tartozott Pannoniához (v. ö. Šašel-Kos 2003, 11-19). Mócsy A. a *Tabula Peutingeriana* alapján *ad Publicanos*-nál vélte a határállomást (v. ö. Mócsy 1962, 660).

¹¹²² Graf 1936, 59-60.

¹¹²³ V. ö. a két Claudius kori, a *Via Claudia Augusta* kiépítésekor állított mérföldkövel (CIL V 8002-8003), amelyek szintén a teljes útszakasz hosszát adták meg (*milia passuum CCCL*), és amelyeken az út határait szintén folyók jelentették (*ab Altino usque ad flumen Danuvium*, illetve *a flumine Pado at flumen Danuvium*).

¹¹²⁴ Kenner 1869, XL.

¹¹²⁵ Graf 1936, 59.

¹¹²⁶ CIL III 3705.

tekinthető, hiszen ennek a nyilvánvaló propagandát sejtető könek egy forgalmas út városi bevezető szakaszán kellett állnia. Ha azonban az öt mérföld tényleges távolságadatot takar, a mitrovicai lelőhely bizonyosan másodlagosnak tekinthető.

Az útvonal távolságadatait *itinerariumok*, mérföldkövek és a térképi mérés alapján az alábbiak szerint foglalhatjuk össze:

Térképen mért adatok		Itinerariumok adatai									Mérföldkövek					Térképen mért adatok		Táv. diff.
Km	MP	Táv ↓	Útállomások	Tab Pe. VI, 2-4	It. Ant. 131, 1-6	It. Ant. 231, 11-232,6	It. Ant. 261, 1-3	It. Ant. 266.14 -267,3	It. Ant. 267, 13-268,4	It. Bur 562, 13-563, 7	Lh.	Nr.	Top jel.	Távolság -adat	C V	km	MP	
0	0	0	Mursa	0	0	0		0	0							256,2	172,9	
0,1											Eszék	329-330	▲	(CLXII?)		256,3	173	
		12	Leutuoano							XII								
		12	Ad Labores Pontis Ulcae	XII														
		22/23/0/24	Cibalae	X	XXIII	XXII	0	XXII	0	XII								
		33/35	Cansilena/Caelena	XI						XI								
		44/45/22/23/46	Ulmus	XI	XXII	XXIII	XXII	XXIII	XXII	XI								
		32/56	Spaneta/Hispaneta	-					X	X								
		40	Budalia						VIII									
112,5	75,9										Lačarak	331		CCXXV		368,7	248,9	
116,5	78,6	57/71/48/72/64	Sirmium	XIII	XXVI	XXVI	XXVI	XXVI	VIII	VIII	Mitrovica	332	▲	mp V ab Atrante ad flumen Savum mp CCCXLV I	S i r m i u m ?			
116,5	78,6		Összesen:	57	71	71	48 ¹¹²⁷	72	48 ¹¹²⁸	64								

Jelmagyarázat: - határ; ≠ folyóátkelő; ┘ útélágazás; ▲ épület, tábor, település; m több mérföldkö; p palimpsestus felirat

A Mursa-Sirmium közötti útszakasz mérföldkövei két korszak útjavításairól emlékeznek meg. Az egész tartományra kiterjedő, Severus Alexander kori útjavítás alkalmával állítottak egy-egy mérföldkövet az útszakasz két végén. A másik útjavításról a híres mitrovicai felirat tanúskodik, amely szerint az egész, Atranstól a Szávaig terjedő útszakaszt megjavították, és ötmérföldenként *miliariumot* állítottak rajta. Ennek egyelőre a Sirmiumban előkerült felirat az egyetlen bizonyítéka.

A Mursa-Sirmium útszakaszhoz köthető mérföldkövek kronológiai áttekintése:

Nr.	Lelőhely	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
329	Eszék	PI	Aquincum		Severus Alexander	230
331	Lačarak	PI	Aquincum	225	Severus Alexander	230

¹¹²⁷ Cibalae-Sirmium távolság.

¹¹²⁸ Cibalae-Sirmium távolság.

332	Mitrovica	P II	<i>ab Atrante ad flumen Savum</i>	5/346	II. Constantius	354
330	Eszék	PI	(Aquincum)		Felirat nélkül	

3.4.13 Sirmium-Bassiana-(Singidunum)

(Az út Taurunumig terjedő szakaszát a 214-218. számú térképek ábrázolják.)

Az útvonalat leírta Graf A.¹¹²⁹ Nyomvonalának előkerülését jelentette V. Popović és E. Ochsenschlager,¹¹³⁰ és egy hosszabb szakaszát foglalta össze D. Popović és M. Vasiljević.¹¹³¹ Az út Sirmium és Šašinci között vezet, majd keresztezi a Zágráb-Belgrád autópályát. Egy Rumanál lévő motel mellett azonosították a római utat, majd Kraljevactól délre egy másfél kilométer hosszú szakaszát tárták fel. Ezt követően az út észak felé fordul Dobrinici irányában, és Donji Petrovci temetőjéig követhető, ahol beérkezik Bassianae városába.¹¹³²

Az útvonal Bassiana-Singidunum közötti szakaszán nem került elő mérföldkö, azonban a **Nr. 332** mérföldkö az Atranstól a Szávaig tartó útszakasz teljes hosszát megadta, így a távolságszámítás szempontjából szükséges volt felvenni a Száva-torkolatig, illetve Taurunumig tartó szakaszt is, amely Ugrinovci érintésével vezetett a tartományhatárig.¹¹³³

Az utat feltünteti a *Tabula Peutingeriana*,¹¹³⁴ az *Itinerarium Antonini*¹¹³⁵ és az *Itinerarium Burdigalense*.¹¹³⁶ Bassianáig egy nyomvonalat jelölnek hasonló távolságadatokkal, Bassiana után azonban eltérő állomásnevek szerepelnek, és a távolságadatokban megmutatkozó különbség is eltérő nyomvonalat valószínűsít.

Az út Sirmium és Bassiana közötti szakaszának térképen mérhető hossza 27,9 km (18,8 mp), aminek leginkább az *Itinerarium Burdigalense* által megadott távolság felel meg. Nem sokkal kevesebb a *Tabula Peutingeriana*n és az *Itinerarium Antonini*nben jelölt mérföldadat (18 mp) sem. A Taurunumig húzódó szakasszal együtt a teljes Sirmium-Taurunum útvonal hossza 76,4 km (51,6 mp).

Az úton összesen öt mérföldkö került elő, amelyeknek a távolságadatát Sirmiumtól mérték; a mérföldszámítás kiindulópontja a colonia keleti kapuja.

a Sirmio mp III

A **Nr. 333-334** köemlékek lelőhelye „*in campis q. d. Crepovac ¾ hora a Mitrovica Tumam versus*”,¹¹³⁷ Mitrovica és Šašinci között, szennyvízcsatorna ásásakor kerültek elő.¹¹³⁸ A lelőhely nem a római út vonalán, hanem attól északabbra található. A lelőhely vonalát az útra vetítve 4,2 km (2,8 mp) mérhető Sirmiumtól, ami nagyjából megfelel a mérföldkövek távolságadatának, tehát eredeti felállítási helyük is a közelben lehet.

¹¹²⁹ Graf 1936, 57-58.

¹¹³⁰ Popović-Ochsenschlager 1969, 187.

¹¹³¹ Popović-Vasiljević 1969, 261.

¹¹³² Popović-Vasiljević 1969, 261.

¹¹³³ Graf 1936, 58.

¹¹³⁴ Tab. Peut. VI,4-VII,1.

¹¹³⁵ It. Ant. 131,4-132,1.

¹¹³⁶ It. Burd. 563,7-14.

¹¹³⁷ CIL III 10615-10616.

¹¹³⁸ Brunšmid 1889, 36.

(a Sirmio mp VI-VII?)

A **Nr. 335** mérföldkö Šašinciben került elő, a faluban P. Radojčić házában látták.¹¹³⁹ Šašinci belterülete 9,6 km-re (6,5 mp) fekszik Sirmiumtól, így a távolságadat 6 vagy 7 mérföldre tehető.

(a Sirmio mp XVI-XVII?)

A **Nr. 336 miliarium** Dobrinci határában, Vagan nevű helyen került elő, amelyet a helyszínen visszatettek.¹¹⁴⁰ Dobrinci nyugati és keleti vége között 1,4 km a különbség, ezért a mérföldkö távolságadatának 16 vagy 17 mérföld feltételezhető.

(a Sirmio mp XVII?)

A **Nr. 337** mérföldkö lelőhelye Dobrinci temetője.¹¹⁴¹ A falu keleti részén található temető Sirmiumtól mért távolsága 24,9 km (16,8 mp), így a kö feltételezett mérföldadata 17 lehetett.

Az útvonal távolságadatait *itinerariumok*, mérföldkövek és a térképi mérés alapján az alábbiak szerint foglalhatjuk össze:

az adatokat szerint foglaltatjuk össze.

Térképen mért adatok		Itinerariumok és írott források adatai						Mérföldkövek				Térképen mért adatok ↑			Táv. diff.
Km	MP	Táv ↓	Útállomások	Tab. Peut. VI.4-VII.1	It. Ant. 131.4-132.1	It. Burd. 563.7-14	Plin. Nat. hist. 3. 148	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Táv.-adat	C V	Km	MP	MP
0	0		<i>Sirmium</i>	0	0	0	0					S i r m i u m	0	0	
4,2	2,8							Crepovac	333-334	m	<i>III</i>		4,2	2,8	-0,2
9,6	6,5							Šašinci	335		<i>(VI-VII?)</i>		9,6	6,5	
		9	<i>Fossae</i>			VIII									
23,5	15,9							Dobrinci	336		<i>(XVI-XVII?)</i>		23,5	15,9	
24,9	16,8							Dobrinci	337		<i>(XVII?)</i>		24,9	16,8	
27,9	18,8	18/19	<i>Bassianae</i>	XVIII	XVIII	X									
		26	<i>Idiminium</i>	VIII											
		31	<i>Noviciani</i>			XII									
		43	<i>Altna</i>			XI									
76,4	51,6	35/48	<i>Taurunum</i>	VIII	XXX										
		38/45	<i>Confluentes</i>	III			XLV								
		52/50/45	<i>Singidunum</i>	co.	III	VIII						Singidunum?			
76,4	51,6 ¹¹⁴²		Összesen:	38 ¹¹⁴³	52	50	45 ¹¹⁴⁴								

Jelmagyarázat: + határ; ≠ folyóátkelő; ¶ útélágazás; ▲ épület, tábor, település; m több mérföldkö; p palimpsestus felirat

A Sirmium és Bassianae között előkerült öt mérföldkö négy útjavításról tanúskodik a térségben. Az első ismert útjavítás Marcus Aurelius korában zajlott 161-ben. Két mérföldkö is származik a második, Septimius Severus kori javításból. A tartományi szintű, Severus Alexander kori útjavításból ezen a szakaszon is ismert mérföldkö. Az utolsó ismert mérföldkövet a 4. században állították, amelynek feliratából az uralkodó neve nem derült ki.

¹¹³⁹ Dušanić 1990, 646. 15. lábjegyzet.

¹¹⁴⁰ Popović-Vasiljević 1969, 261-262.

¹¹⁴¹ Dušanić 1990, 643.

¹¹⁴² Sirmium-Taurunum távolsága.

¹¹⁴³ Sirmium-Confluentes távolsága.

¹¹⁴⁴ „Inde XLV Taurunum ubi Danuvio miscetur Saus.” Plin. Nat. hist. 3, 148.

A Sirmium-Taurunum útvonal mérföldköveinek kronológiai áttekintése:

Nr.	Lelőhely	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
333	Crepovac	PI	Sirmium	3	Marcus Aurelius, Lucius Verus	161
334	Crepovac	PI	Sirmium	3	Septimius Severus, Caracalla, Geta	198
337	Dobrinci	PI	(Sirmium)		Septimius Severus	198
336	Dobrinci	PI	(Sirmium)		Severus Alexander	222-235
335	Sašinci	PI	(Sirmium)		Bizonytalan	4. sz.

3.4.14 Malata-Sirmium

(Az útszakaszt a 219-222. számú térképek ábrázolják.)

A Malata-Sirmium összeköttetést Graf A. is említette összefoglaló topográfiai munkájában, és ábrázolta térképén.¹¹⁴⁵ Az út egy szakaszának előkerülését említette V. Popović és E. Ochsenschlager.¹¹⁴⁶ Az útvonalat a korábbi ábrázolások közlésével együtt P. Milošević írta le.¹¹⁴⁷ Az útvonal nem szerepel egyik *itinerarium*ban sem, de Ammianus Marcellinus leírásában távolságadattal együtt említi: „... cum venisset (Iulianum) Bononiam a Sirmio miliario nono disparatem et decimo.”¹¹⁴⁸ A történetíró által említett 19 mp-os távolsága nem 2 mérfölddel több, mint az alább ismertetendő **Nr. 338** mérföldkö távolságadata. Az út térképen mért hossza 27,2 km, azaz 18,4 mp.

Az útszakaszhoz egyetlen mérföldkö köthető, amelynek távolságadatát valószínűleg Malatától számították.

a Malata mp XVII

A **Nr. 338** köemlék Mitrovica (Vagan) területén került elő,¹¹⁴⁹ Sirmium északi részén, feltehetően az északi városkapu közelében. I. Jung rajza alapján a Malata felől érkező út Sirmium felőli végénél ábrázolta.¹¹⁵⁰ A lelőhely Malatától mért távolsága 27,2 km (18,4 mp), ami 1,4 mérfölddel több a felirat távolságadatánál.

Az útvonal távolságadatait egykori forrás, mérföldkö és a térképi mérés alapján az alábbiak szerint foglalhatjuk össze:

Térképen mért adatok		Írott forrás adata			Mérföldkövek					Térképen mért adatok ↓		Táv. diff.
Km	MP	Táv. ↓	Útállomások	Amm. Marc. 21. 9. 6	Lelőhely	Nr.	Top. jel.	Távolság -adat	C V	Km	MP	MP
0	0	0	Malata/ Bononia	0					M a l a t a	0	0	
27,2	18,4	19	Sirmium	XVIII	Mitrovica	338	▲	XVII		27,2	18,4	+1,4
27,2	18,4		Összesen:	19 mp								

Jelmagyarázat: = határ; ≠ folyóátkelő; ≡ útélágazás; ▲ épület, tábor, település; m több mérföldkö; p palimpsestus felirat

¹¹⁴⁵ Graf 1936, 55.

¹¹⁴⁶ Popović-Ochsenschlager 1969, 187.

¹¹⁴⁷ Milošević 1988, 121-122

¹¹⁴⁸ Amm. Marc. 21, 9, 6.

¹¹⁴⁹ EDH-Nr. 005135.

¹¹⁵⁰ Közli: Milošević 1988, 122.

Az egyetlen, ehhez az útszakaszhoz köthető mérföldkövet Severus Alexander korában állították, a többi, Sirmium környéki *miliarium*hoz hasonlóan, a 230-ban lezajlott, tartományi szintű útjavítás emlékeként.

3.4.15 A mérföldkő felállítás helyének topográfiai és területi jelentősége

Útkereszteződések

Még noricum területén állt a **Nr. 123** mérföldkő, amely a Comagena-Cetium-Klosterneuburg-Vindobona felé vezető utak kereszteződését jelezte. A pannoniai limes mentén húzódó utakon összesen hat mérföldkőállító hely köthető útelágazáshoz, kettő-kettő a Vindobona-Carnuntum és az Aquincum Mursa úton, egy-egy pedig a Carnuntum-Brigetio és Crumerum-Aquincum útszakaszon.

A **Nr. 127** mérföldkő lelőhelyénél ágazott el a vindobonai legiotábor *porta principalis dextrájához* vezető és a legiotábort délről elkerülő (a Rennweg vonalán haladó) út, a **Nr. 135** mérföldkő lelőhelyénél (Maria Ellendtől nem messze) pedig egy másodrangú út ágazott le a limesútból, amely a Borostyánkő út Scarbantia-Carnuntum közti szakaszához vezetett.¹¹⁵¹

A győri **Nr. 140** mérföldkő Arrabona táboránál állhatott, amelynek közelében ágazott le a limesútból a Mursella és Savaria felé vezető út.

A **Nr. 208** mérföldkő felállítás helyénél egy, a limesútból leágazó bekötőút sejtethető Ulcisia-2. *burgus* felé; a Crumerum-Aquincum út és az úttól távolabb fekvő *burgus* között került elő a **Nr. 209** mérföldkő.

Nagy valószínűséggel a **Nr. 243** felirat érdi lelőhelyénél ágazott el a tartomány belseje felé, illetve valószínűleg tovább is, Savariába vezető út, erre utalhat a Tordas határában előkerült **Nr. 68** mérföldkő is.

Matrica déli táborkapujától a limesútból közvetlenül elágazott egy délnyugati irányú út, amely Gorsium felé haladt.¹¹⁵² Nem kizárt, hogy a 22. mérföldet mutató mérföldkövek ebben az útelágazásban álltak.

Mérföldkövek települések, limestáborok, őrtornyok közelében

A limesút pannoniai szakasza mentén számos katonai tábor, épületet, építményt, kisebb települést és úttálmást ismerünk a régészeti leletek alapján, de nem mindnek tudjuk a nevét az *itinerarium*okból és a feliratos emlékekből. Az *itinerarium*okban és a *Tabula Peutingerianán* megjelölt állomások egy részét sikerült azonosítani, egy részét azonban nem – ezek hollétére általában a távolságadatok alapján szoktak következtetni, ami az útkönyvek nem kevés hibája miatt gyakran vezethet téves elképzelésekhez. A települések, katonai táborok mellett, de az úttálmások mellett is gyakran állítottak mérföldkövet. Fitz J. vetette fel, hogy az őrtornyok út menti jellege összefüggésben állhatott a limesút 3. századi javításaival.¹¹⁵³ Az őrtornyok és a mérföldkövek keltezése közötti különbség miatt azonban ennek realitásával ma már nem számolhatunk, Visy Zs. viszont a tetrarchia kori építkezésekkel való összefüggésre hívta fel a figyelmet.¹¹⁵⁴ Mindenképpen figyelemre méltó, hogy több mérföldkő előkerülési helye közelében őrtorony is található.

A limesúton az *itinerarium*ok két Ad Statuas (Ács-Vaspuszta és Várdomb) és egy Ad Novas (Zmajevac) nevű katonai tábort ismernek. Az Ad Statuas, Ad Novas (Statuas) elnevezésű helyek K. Miller szerint ugyanúgy mérföldkövekről kapták a nevüket, mint az

¹¹⁵¹ Pascher 1949, 224-225. Weber 1968-1971, 126.

¹¹⁵² Soproni 1970, 91. Az 1. jegyzetben B. Thomas E. szóbeli közlésére hivatkozik.

¹¹⁵³ Fitz 1955, 77.

¹¹⁵⁴ V. ö. Visy 1980, 172.

Ad sextum, nonum, stb.¹¹⁵⁵ A mérföldköre a *statua* nevet az antik irodalomban nem használták.¹¹⁵⁶ Véleményem szerint az *itinerariumi* elnevezések közül csak a számnevekből képzett (pl. ad sextum, nonum, stb.) állomásnevek utalnak mérföldkövekre.

A limesút pannoniai szakaszán eddig előkerült mérföldkövek lelőhelye alapján összesen 34 mérföldköőllító hely található régészetiileg azonosított, vagy feltételezett úti építmény illetve település, katonai tábor közelében.

A Comagena-Vindobona limesút-szakasz két katonai táboránál valószínűsíthető mérföldköőllító hely. Még a limesút noricum-i szakaszán vált ismertté egy mérföldkö Tullnból, amely a comagenai táborhoz köthető.¹¹⁵⁷ Az út pannoniai szakaszán, a klosterneuburgi segédcsapattábor területén, másodlagos felhasználásból került elő két mérföldkö (Nr. 124-125), de elképzelhető, hogy a kövek eredeti felállítási helye is a Vindobonától számított 8. mérföldnél található tábor mellett volt.

A Vindobona-Carnuntum szakaszon három, út menti településnél vagy épületnél előkerült mérföldkö (vagy mérföldköcsoport) ismert. A Nr. 127 mérföldkövet a vindobonai polgári település keleti szélén, a közelben feltárt *fossánál*, a *Vindobona mp II* állították fel. A Carnuntumtól számított 21. mérföldnél felállított Nr. 128-133 mérföldkövek Ala nova táboránál kerültek elő másodlagos felhasználásban; a feliratokon olvasható távolságadat alapján eredetileg is a tábor mellett kellett állniuk. A Nr. 134 mérföldkö Fischamend nyugati részén, a közelben előkerült limestoronytól nem messze került elő.

A limesút Carnuntum-Brigetio közötti szakaszán három mérföldköőllító hely köthető katonai vagy polgári település határához. A Nr. 140 *miliarium* Arrabona táborától kevéssel keletebbre került elő, és feltételezhető, hogy eredetileg is a katonai tábor keleti kapujánál állt, bár a térképi távolságmérés szerint a nyugati kapu közelébe esik a mérföldkö 30 mp-os távolságadata. A Nr. 146 mérföldkö feliratán szereplő, Brigetiótól (nyugati irányban) számított második mérföld a polgárváros nyugati határánál valószínűsíti a kö eredeti felállítási helyét. A szakasz harmadik ilyen jellegű mérföldköőllító helyszíne a brigetioi legiotábornál feltételezhető; a Nr. 148 mérföldkövet a tábor északnyugati sarka környékén, a Duna-parton, másodlagos helyzetben találták. Amennyiben az eredeti felállítási hely a közelben volt, úgy a tábor kapuja tünik egy lehetséges felállítási helyszínnnek, mint az útjavítások által érintett útszakasz határa.

A Brigetio-Aquincum útszakaszon szintén három hasonló helyszínre utalnak a mérföldkövek lelőhelyei. A Nr. 154 mérföldkö a legiotábor délkeleti oldalán kiásott, fölhalmozott kövek közül került elő, feltehetően másodlagos felhasználásból. Amennyiben a mérföldkö eredetileg a tábor közeli bejárata mellett állt, a fenti Nr. 148 mérföldköhöz hasonlóan valószínűleg nem rendelkezett mérföldadattal, és a megjavított útrészlet határát jelölte. A Brigetiótól számított 9. mérföldnél, *in situ* előkerült Nr. 159 mérföldkö mellett egy *burgus* nyomai találhatók, és hasonlóképpen öröronyt ismert a Nr. 178 és 180 mérföldkövek (a *Brigitone* mp XXXIII) lelőhelyének közelében.

A Crumerum-Aquincum közötti, Duna-parti úton négy esetben adja limesobjektum közelsége a mérföldköőllító helyszínek valószínűsíthető topográfiai jelentőségét. A Nr. 198-199 mérföldkövek az esztergomi Várhegyen kerültek elő, másodlagos felhasználásból; hasonlóan a katonai táborokban vagy azok közvetlen közelében, másodlagos felhasználásból előkerült mérföldkövekhez, esetükben sem zárható ki, hogy eredeti felállítási helyük is a tábor mellett volt. A Nr. 201-203 mérföldkövek Szentendrén, a római erőd keleti frontjától kb. 25-50 méterre, a vicus északkeleti részén, a római út mellett kerültek elő. A Nr. 204 mérföldkö a távolságadata alapján szintén az előbbi

¹¹⁵⁵ Miller 1916, 47.

¹¹⁵⁶ V. ö. Berger 1883, 6-7.

¹¹⁵⁷ Winkler 1985, 82-83, Nr. 125.

mérőföldkövekkel egy helyen állt (*ab Aquinco mp VIII*). A mérőföldkövek nyolcmérőföldes távolságadata kevesebb az aquincumi legiotábornál mért távolságnál, ezért felmerült, hogy a köveket felállítási helyükről elmozdították, és Szentendrre szállították. Mivel azonban az útszakasz további mérőföldköveinek távolságadata is kevesebb az *in situ*-nak tekinthető lelőhelyeikig, ezért nem kizárt, hogy az úton nem a legiotábornál, hanem egy attól északabbra fekvő ponttól mérték a távolságot. Ebben az esetben a 8. mérőföldköállító hely Ulcisia táboráig jönné ki. Két további helyszín őrtorony közelségéhez köthető: a **Nr. 207** köemlék a szentendrei Dera-patak torkolata mellett feltárt római őrtorony (Visy Zs. számozása szerint Ulcisia-1. *burgus*) közelében, *in situ* feküdt, a **Nr. 208** mérőföldkö lelőhelye pedig a limesút és a belőle az Ulcisia-2. *burgus* felé leágazó mellékút kereszteződésében, míg a **Nr. 209** mérőföldkö előkerülési helye a bekötőút mellett volt. A mérőföldkövek a bekötőút kereszteződésében valószínűsíthető eredeti felállítási helyet és az útelágazás mellett az őrtorony közelségét is mutatták.

Az Aquincum-Mursa útszakasz számos mérőföldköállító helye lokalizálható őrtorony, katonai vagy civil település közvetlen közelében. Aquincumtól déli irányban elindulva az első ilyen helyszín a 3. mérőföldnél, **Nr. 223, 224**, és talán **216** mérőföldkövek felállítási helyénél található, amelynek közelében volt a tabáni rév és település, valamint egy őrtorony (Aquincum-5. *burgus*). A **Nr. 226-228** mérőföldkövek budafoki lelőhelyénél, az Aquincumtól számított 6. mérőföldnél, a régi Nádorkert helyén is őrtorony állt a római korban (Aquincum-8. *burgus*).

Az Aquincumtól számított 8. mérőföldnél összesen kilenc mérőföldkö ismert (**Nr. 229-237**). A pannoniai viszonylatban legtöbb mérőföldkövel megjelölt helyszín az Albertfalvai tábor közvetlen közelében található, nem kizárt tehát, hogy a mérőföldkövek eredetileg a tábor kapujánál álltak. Hasonlóan tábor közelségét jelzi a 14 mérőföldet jelölő **Nr. 242** mérőföldkö, amely Nagytétényben, kevéssel a település alatt, Campona táborfalához közel került elő. A mérőföldkö távolságadatánál 0,9 mp-mal kevesebb a tábor Aquincumtól való távolsága, ezért elképzelhető, hogy a táborhoz csak másodlagos felhasználás céljából került.

A 22 mérőföldet mutató, másodlagos lelőhelyű **Nr. 246a-b, 247** mérőföldkövek felállítási helye a távolságmérés alapján a Matrica déli temetőjében előkerült **Nr. 245 miliarium** előkerülési helyével egyezhet meg, de felmerült, és nem is zárható ki teljesen, hogy a mérőföldkövek a Matrica déli táborkapujának közelében álltak.

A Matrica táborától 2,1 km-re délre előkerült, összesen tíz mérőföldkö közül négy felirat (**Nr. 252-255**) távolságadata 23 mérőföld, ami 0,3 mp-mal több a térképen mérhető távolságnál, ezért valószínűleg az eredeti felállítási hely is ott volt. A lelőhely közelében, mintegy 200 méterre római őrtorony (Matrica – 8. *burgus*) feltételezhető.

Az Aquincumtól 26 mérőföldes távolságot mutató **Nr. 256** mérőföldkö lelőhelye, az Angolkert Ercsi déli részén, egy ismert bennszülött település déli határánál található.

A 36. mérőföldnél felállított mérőföldkö (**Nr. 264**) ismét egy katonai tábor, Vetus Salina táborkapuja közelében került elő. A mérőföldkö távolságadata és a térképi mérés távolsága közötti 0,6 mp-os különbség miatt azonban valószínűsíthető, hogy az erőd kapujához másodlagos felhasználás céljából szállították át.

A 39 mérőföldet mutató **Nr. 265** mérőföldkö lelőhelye mellett, az út fölött, a Szentmihály-hegy keleti szélén jelzőtorony található.

A Rácalmáson talált **Nr. 270-272** mérőföldkövek előkerülési helyük révén a környék legmagasabb pontjának közeléhez köthetők, ahol jelzőtoronnyal (Vetus Salina – 5. *burgus*) is számolhatunk.

Leelőhelyük illetve távolságadatuk alapján a **Nr. 273-275** mérőföldkövek a Rácalmáshoz tartozó Újgalambos határában előkerült római település közelében, az Aquincumtól számított 45. mérőföldnél állhattak.

Intercisa tábora számos mérőkövek lelőhelye, többségük azonban valószínűleg másodlagos felhasználás során, feltehetően az erőd átépítései kerületébe. Pl. Intercisa nyugati kapujánál (*porta decumana*), késő római alapfalakból került elő a **Nr. 277** mérőkövek. A közelben, a *porta decumana*-val észak felől szomszédos földön találtak a **Nr. 276**, mérőköveket nélküli mérőköveket. A tábor *praetoriuma* a lelőhelye a **Nr. 280 miliarium**-nak, ahová a II. Constantius ill. I. Valentinianus-féle átépítési munkák során került spoliaként. A fenti, másodlagos felhasználásból előkerült, mérőkövek nélküli mérőkövek nagy valószínűséggel a limesút Intercisa közeli szakaszán (*ab Aquinco mp XXXV-XXXVIII*) álltak. Szintén a tábor területén került elő a 47 mp-ot jelző **Nr. 284** mérőkövek, amely azonban a távolságadata révén pontosabban lokalizálható. E mérőkövek közvetlen közelében került elő a **Nr. 283** mérőkövek, így elképzelhető, hogy ez is a 47. mérőköve állt. A 47 mérőköve jelölő **Nr. 282** mérőkövek lelőhelye mintegy 500 méterre Intercisa táborától délre, a római temető területén volt. A mérőkövek távolságadatainak a térképi méréssel történő összevetésekor azonban a térképi mérés több mint egymérőköves többlet jelezte. Emiatt felvetődik a lehetősége annak, hogy a mérőköveket másodlagos felhasználásra átszállították, és eredeti felállítási helye talán a tábor kapujánál volt. Fontos azonban figyelembe venni, hogy ugyanakkora differencia figyelhető meg a 46., 50. és 51. mérőköveknél is, ami arra utalhat, hogy a távolságmérés nem a helyes útvonalon történt, vagy az antik távolságmérés csúszott el Intercisa környékén. Az őrtornyok mint mérőköve-állító helyek szempontjából fontos figyelembe venni azt a körülményt, hogy Intercisától délre az őrtornyok kivétel nélkül 1000-1200 méterre vannak egymástól, ami kizárta teszi, hogy minden egyes őrtornynál állítottak volna mérőköveket.

A **Nr. 296-298** mérőkövek Annamátia táborában, a táborkapunál, feltehetően *in situ* kerültek elő. A térképi mérés ebben az esetben is egymérőköves többlet mutatott, tehát vagy a lelőhely másodlagos, vagy pedig a fent említett, egymérőköves távolságtöbblet került át a további szakaszokra is.

A 66 mérőköve mutató **Nr. 304** mérőkövek Bölske határában, az Annamátia – 8. *burgus* mellett került elő; ehhez a felállítási helyhez köthető a másodlagos dunaföldvári lelőhelyen előkerült **Nr. 303** mérőkövek is.

A **Nr. 306** feltételezett mérőköve-töredék az Annamátia – 9. *burgus*-nál került elő, a Gyűrűs-pataktól délre, amelynek távolságadata *ab Aquinco LXVIII* vagy *LXX* lehetett.

Lussonium tábora Intercisához hasonlóan több mérőkövek lelőhelye, amelyek egy részét azonban csak másodlagos felhasználás céljából szállították át a limesút közeli szakaszairól. Ilyen pl. a 68 mérőköve mutató **Nr. 305** mérőkövek, amely a tábor déli kapujánál került elő spoliaként, és a távolságadata miatt semmiképpen nem állhatott az erődönél. További lussoniumi mérőkövek a távolságadat nélküli **Nr. 307**, amelyet az erődötől mintegy 500-800 méterre délre találtak és két, 73 mérőköve mutató *miliarium* (**Nr. 308-309**), amelyek lelőhelye szintén a táborhoz köthető. A kövek távolságadata kevéssel több az erőd Aquincumtól térképen mért távolságánál, de nem zárható ki teljesen, hogy a felállítási helyük Lussonium kapujánál volt.

A 113 mérőköve mutató **Nr. 315** mérőkövek előkerülési helyének közelében őrtorony sejtető.

Az Aquincum-Mursa útszakasz legdélebbi, katonai táborhoz köthető mérőköve (**Nr. 316**) Batinán (Kis-Köszeg) került elő, Ad militare területén, talán a táborkapu közelében.

Folyami átkelő, híd

A limesút a vele párhuzamosan folyó Duna számos mellékfolyóját és patakot keresztezett. E helyek többségénél hidakat létesítettek, amelyek közül többnek a nyomai

egészen az utóbbi időkig fennmaradtak. Egy Antoninus Pius kori hídépítésről szól az Intercisában talált felirat,¹¹⁵⁸ amely valószínűleg az Intercisa környéki, Dunába ömlő patakok felett átívelő hidakra vonatkozhat. A limesút egyik legnagyobb hídjának építésére a Mursánál épült Dráva-híd építési felirata emlékeztet.¹¹⁵⁹ A hidak tönkremenetele gyakorlatilag a közlekedési vonalak legsúlyosabb problémáit jelentette, és emiatt az útjavítások során különös gondot fordítottak ezek helyreállítására, ahogy arra számos mérföldkö felirata emlékeztet. A hidak helyreállításának másik emlékeztetője a mellettük felállított mérföldkövek sokasága. Ennek a szokásnak az is külön jelentősége ad, hogy egyes városi territoriumok vagy útfelügyeleti területek közötti határvonalat folyók mentén húztak meg, ami több esetben nyert bizonyosságot.

A limesút mentén összesen kilenc mérföldköállító hely köthető folyami átkelőhöz vagy hídhoz. Közülük az első a Vindobona és Carnuntum területiális határát jelentő Schwechat folyónál volt, amelytől nem messze a Carnuntumtól számított 21. mérföldet jelölő **Nr. 128-133** mérföldköveket másodlagos helyzetben megtalálták. A térképen mért és a feliratokon olvasható távolságok közötti különbség azt sugallja, hogy az eredeti felállítási hely a tábor keleti kapujánál, a folyóátkelő mellett lehetett.

A limesút Brigetio-Aquincum közötti szakaszán, a Feketehídi árok felett ívelő híd alatt került elő négy mérföldkö (**Nr. 161-164**). A mérföldkövek 11 mérföldes távolságadata ugyan kevesebb a Brigetio legiotáborától térképen mérhető távolságánál (17 km = 11,5 mp), de számos pannoniai példa alapján valószínűsíthető, hogy a mérföldköveket nem egész mérföldnél, hanem a közelben lévő topográfiailag vagy területiális szempontból jelentős híd mellett állították fel. Hasonló a helyzet a Crumerum-Aquincum közötti szakaszon a területiális határnak feltételezett, szentendrei Dera-patak esetében, ahol szintén került elő mérföldkö (**Nr. 207**).

Az Aquincum-Mursa közötti szakaszon hat folyóátkelőnél feltételezhető mérföldköállítási helyszín. Az első a Matrica táborától délre egy mély vízmosásban található, ahol összesen tíz mérföldkö (**Nr. 246-255**) került elő. A mérföldkövek közül csak négy távolságadata (23 mp: **Nr. 252-255**) felel meg az előkerülési helyszín távolságának, két mérföldkö 22 mérföldet jelölt (**Nr. 246-247**) négy *miliarium* távolságadata pedig nem maradt fenn (**Nr. 248-251**), ezért nem lehet megállapítani az eredeti felállítási helyüket. A különböző távolságadatok egy helyen való előfordulása másodlagos lelőhelyre utal, melynek során a köveket a vízmosás szélére felvezető út megerősítésére használták.

A **Nr. 262-263** mérföldkövek az Ivánca- (más néven Fok-) patak déli partján kerültek elő, ahol a római út és egy híd nyomai is láthatóak voltak. A távolságadatok megfeleltetése alapján a mérföldkövek eredetileg is a patak partján, megtalálásuk helyszínén állhattak.

Az Aquincumtól számított 39. mérföldnél, a **Nr. 265** mérföldkö lelőhelyénél az út egy kis patakon kelt át; a távolságadat és a térképi mérés nagyjából megegyezik, ezért a mérföldkö valószínűleg *in situ* került elő.

A **Nr. 302** *miliarium* lelőhelyének Aquincumtól mért távolsága némileg kevesebb a felirat 63 mérföldes távolságadatánál, amire másodlagos felhasználás céljából történt átszállítás, vagy a lelőhelyen feltételezhető patak átkelő (az egykori Kenderázató-tóba vezető patak) miatt az egész mérföldtől eltérő felállítási hely megválasztása lehet a magyarázat.

A Lussoniumtól északra található Gyűrűs-patakon a római korban híd ívelt át, amelynek közelében találták a **Nr. 306** mérföldkövet. Az előkerülés helyszíne alapján az

¹¹⁵⁸ Erdélyi-Fülep 1954, Nr. 295.

¹¹⁵⁹ ILJ 290.

eredeti felállítási hely a patakon épített hídhoz (vagy az Annamatia – 9. *burgushoz*) köthető.

A limesút hídnál előkerült mérföldkövei közül a legdélebbi a 97. mérföldet mutató **Nr. 312** mérföldkö, amelyet a Sárvíz partján találtak, ahol római híd valószínűsíthető.

A mérföldköállító helyek területi jelentősége

A limesút két mérföldköállító helyéről valószínűsíthető, hogy tartomány- illetve területiális határt jelölt. A **Nr. 126** mérföldkö, az ún. Scheiblingstein a Comagena-Vindobona úton félúton került elő. A limesúton feltételezett noricum-pannoniai határ helye (Maria Guggingtól valamivel nyugatra)¹¹⁶⁰ alapján a határvonal éppen Scheiblingsteinen keresztül vezet, így a **Nr. 126** mérföldkö feltehetően a két tartomány közötti határt, vagy annak közelségét jelezhette.

A **Nr. 128-133** mérföldkövek a *Carnunto mp XXI* kerültek elő, viszont a vindobonai csapat, a legio X Gemina neve áll a feliraton. Az, hogy a legio a munkálatokat Carnuntum territoriumán végezte, nem szokatlan, hiszen tevékenységük egyéb nyomai megtalálhatók Carnuntumban és környékén, valamint a szomszédos tartományokban is.¹¹⁶¹ Több mérföldkö egy helyen való előfordulása pedig arra utalhat, hogy itt húzódtott a territoriumhatár Vindobona és Carnuntum között.¹¹⁶²

A Dera-pataknál korábban feltételezett tartományhatárt Pannonia Superior és Pannonia Inferior között, a pataktól északra előkerült mérföldkövek miatt nem tartom valószínűnek.

3.4.16 Az útfők rendszere a limesúton

A Duna-parti limesút a pannoniai tartományokon keresztül (Klosterneuburg és Zimony között) a térképen mért távolságok alapján 628,5 km, azaz 424,2 mérföld volt.

A limes menti utak pannoniai útfői az eddigi ismereteink szerint négy legiotábor (Vindobona, Carnuntum, Brigetio, Aquincum), egy legio- vagy auxiliáris tábor (Malata) és egy városi jogú település (Sirmium) voltak. Mursa, bár colonia volt, az Aquincum-Mursa, a Mursa-Malata és a Mursa-Sirmium utakon biztosan nem játszott szerepet, mint a távolságszámítás kiindulópontja.

Vindobona neve három esetben jelenik meg a limesút mérföldkövein (**Nr. 124-125, 127**), ebből kettő a Comagena-Vindobona útszakaszon, egy a Vindobona-Carnuntum úton, egy további köemléken pedig csak feltételezhető a neve (**Nr. 126**). Carnuntum hat mérföldkövön szerepel (Vindobona-Carnuntum: **Nr. 128-129, 131-132, 135**; Carnuntum-Arrabona: **Nr. 137**), öt további feliraton (Vindobona-Carnuntum: **Nr. 130, 133, 134, 136**; Carnuntum-Arrabona: **Nr. 138**) biztosan kiegészíthető a város neve, egy felirat nélküli mérföldkövön pedig feltételezhető (Carnuntum-Arrabona: **Nr. 139**). Brigetio jóval gyakrabban fordul elő az ismert mérföldköfeliratokon útfőként: az Arrabona-Brigetio szakaszon öt alkalommal (**Nr. 142-146**), a Brigetio-Aquincum úton tizenháromszor (**Nr. 179, 173, 172, 168, 161, 162, 160, 159, 158, 156, 150, 157, 155**). További 26 felirat távolságadatát biztosan Brigetióra lehet kiegészíteni (Arrabona-Brigetio: **Nr. 140, 141, 147, 148-149**; Brigetio-Aquincum: **Nr. 178, 174, 175, 171, 169, 158a, 152a-b, 153-154, 170, 166, 167, 180, 176, 177, 163, 164**; Crumerum-Aquincum/Brigetio-Aquincum: **Nr. 198-199**). Aquincum valamennyi pannoniai útfő között a legtöbbször tűnik fel az ismert mérföldköveken, összesen 103 alkalommal, és további 55 mérföldkö lekopott feliratán valószínűsíthető. A Malatától Cusumig tartó útvonalat négy felirat említi a mérföldszámítás kezdő- és végpontjával (**Nr. 325-327**); Malata neve két további feliraton

¹¹⁶⁰ Ubl, Klosterneuburg. In: Friesinger-Krinzinger 1997. 236.

¹¹⁶¹ Weber 1968-1971. 128.

¹¹⁶² Mócsy 1959, 51; Weber 1968-1971. 132.

feltételezhető (Cusum-Taurunum: **Nr. 328**; Malata-Sirmium: **Nr. 338**). Sirmium csak kétszer, a **Nr. 333-334** mérföldköveken szerepel, és három további, a Sirmium-Taurunum úton előkerült mérföldkő (**Nr. 335-337**) távolságadatát biztosan Sirmiumtól számították.

Vindobona, Carnuntum és Brigetio territoriumainak kiterjedését a felső-pannoniai városokhoz hasonlóan a mérföldkövek segítségével próbálták meghatározni.¹¹⁶³ A limes mentén azonban a távolságszámítás kiindulópontja rendszerint a legiotábor, nem pedig a mellettük fekvő városi település. Szerencsésebb tehát inkább a legiotáborhoz tartozó útfelügyeleti szakaszokról és területekről beszélni, bár az útfők által lefedett terület Felső-Pannoniában (és Brigetio esetében is) nagyjából városi territoriumok nagyságával egyezik meg (kivételek Poetovio a Dráva menti úton). Aquincum esetében azonban szembevetendő a territorium és az útfők által jelölt útfelügyeleti terület közötti különbség, hiszen nem tűnik valószínűnek, hogy Aquincum territoriuma a nála magasabb városi joggal rendelkező Mursa territoriumán is túlnyúlt volna. A mérföldszámítás rendszere az egyes limes menti útszakaszokon az alábbiak szerint jellemezhető:

A Comagena-Vindobona úton a 9. mérföldig biztosan Vindobonától számították a mérföldadatokat; a noricumai Cetiumtól a 26. mérföldig jelzett feliratokat ismerünk. A két irányból történő távolságszámítás valószínűleg az alsó- és felső-pannoniai határhoz hasonlóan a tartományhatárnál találkozhatott. A távolságszámítás Vindobonától a határig feltehetően a 12. vagy a 13. mérföldig, illetve egy másik, az Exelbergen keresztül vezető útvonalon a 9. vagy 10. mérföldig terjedhetett ki a **Nr. 126** mérföldkő lelőhelye alapján.

A Vindobona-Carnuntum közötti úton a Vindobonától számított 2. és a Carnuntumtól számított 21. mérföldnél ismerünk távolságadatot. A 21 mérföldes pont lehetett a határ Vindobona és Carnuntum territoriuma között, mivel a vindobonai legio X Gemina állított mérföldkövet a carnuntumi útfővel jelzett helyen. Az a *Vindobona* számított mérföldadatokat eszerint legfeljebb a 6. mérföldig fordulhatnak elő.

Carnuntum és Brigetio között sokkal nehezebb megállapítani bármiféle határvonalat az útigazgatásban, mivel a Carnuntumtól számított legnagyobb távolság az 1 mérföld, míg a Brigetiótól mért adatok a 30. mérföldig terjednek. Természetes határvonalak éppen a 30 mérföldes távolságot megadó mérföldkő lelőhelyéhez közeli Rába folyó tekinthető feltételeken a mérföldszámítás határának.

A következő útszakaszon a mérföldkövek tanúsága szerint a távolságszámítás Brigetiótól a 33., Aquincumtól pedig a 9. mérföldig terjedt ki. A két utolsó, biztos lelőhelyű és távolságadatú mérföldkő között 9,3 km, azaz 6,3 mérföld a távolság. Ezen a hatmérföldes szakaszon húzódnak az útfelügyeleti határ. A határ Aquincum és Brigetio territoriumát, illetve a 3. századi határmódosításig Felső- és Alsó-Pannoniát is elválasztotta.¹¹⁶⁴ A későbbi városi territoriumok feltehetően az *Azalusok* és az *Eraviscusok civitas pegrinái* alapján kerültek kijelölésre.

A Brigetio-Aquincum út leágazása Crumerumnál a Duna partján vezetett. A mérföldszámítás feltehetően itt is két útfőtől, Brigetio és Aquincum legiotáborától indult ki, bár eddig kizárólag Aquincumtól számított távolságadat (legfeljebb a 8. mérföldig) vált ismertté. Egy *caput viae* nélküli 16 mérföldes távolságadat ismert a térségben, azonban ez a mérföldkő állhatott a rövidebb Brigetio-Aquincum út mentén is. Hasonló a helyzet a két

¹¹⁶³ Pl. Mócsy 1959, 51, 55.

¹¹⁶⁴ Fitz 1975, 351. V. ö. Pekár 1989. Pekár T. szerint a mérföldszámítás alapján csak tartományhatárokat lehet meghatározni. Alsó- és Felső-Pannonia határát illetően viszont hangsúlyozta, hogy a 3. században állított mérföldkövek a 2. századi tartományhatárra nem bizonyító erejűek. Megoldást szerint csak egy Caracalla kori mérföldkő lehet egyértelmű távolságadattal. A bélyeges téglák elterjedése önmagában szintén nem bizonyíték, legfeljebb a katonai diplomák a bélyeges téglákkal és feliratokkal együttesen (Pekár 1989, 490).

¹¹⁶⁵ Graf 1936, 40; Mócsy 1959, 55.

esztergomi, másodlagos lelőhelyű mérőföldkövel, de amennyiben a Duna menti úton álltak, a távolságadatukat Brigetiotól mutathatták.

Az Aquincumtól délre eső szakaszon érdekes helyzet rajzolódik ki a mérőföldszámítás rendszerében, hiszen Mursa colonia eddigi ismereteink szerint útfőként nem játszott szerepet az útfelügyeletben. A távolságokat Aquincum és Sirmium között, illetve Aquincum és Malata között, az ismertté vált mérőföldkövek alapján kizárólag Aquincumtól mérték. A legnagyobb távolságadat 225 mérőföld a Mursa-Sirmium úton, és 209 mérőföld a Mursa-Malata szakaszon.

Sirmium a mérőföldszámítás egyetlen kiindulópontja az ismert mérőföldköveken a Sirmium-Taurunum útszakaszon. A távolságadatokat csak a 3. mérőföldig bizonyították.

A pannoniai tartományok egyik különlegessége, hogy a Malata-Cusum útszakasz a távolságadatokat alapján önálló útfelügyeleti szakaszt képvisel. A távolságszámítás kiindulópontja Malata tábora. A mérőföldkövek a Cusumig terjedő útszakasz teljes hosszát (16 mérőföld) megadják, de előfordult egy 4 mp-os második adat is az egyik feliraton, amelynek okát (talán az eredeti felállítási hely Cusumtól való távolsága) a másodlagos lelőhely miatt nem lehet megállapítani. Feltehetően Malatától mért távolságot ad meg egy Sirmiumban talált felirat is, ezért a Malata-Cusum útszakasz mellett a Malata-Sirmium útszakasz teljes hossza is Malata útfelügyeleti területéhez tartozhatott.

Az a *Malata Cusum* távolságszámítás Mócsy A. szerint azért fordulhat elő, mert a mérőföldök számlálása először a kisebb helyektől szakaszosan történt, és csak később, a legiotáborok létesítése után tértek át a tőlük való számításra.¹¹⁶⁶ Ez azonban csak akkor lenne így, ha a Malatától történő mérés a legiotáborok létesítése után megszűnt volna.

3.4.17 A limesút története a mérőföldkövek tükrében

A limesút pannoniai szakaszain az első ismert mérőföldkö Nerva korából származik, amelyet a szerémségi Malata-Cusum útszakaszon állítottak. A tartomány kettéosztása után a következő ismert útjavítás Antoninus Pius uralkodása alatt történt, erről tanúskodik a Vindobona és Carnuntum térségében, valamint a Szerémségben előkerült három mérőföldkö. Marcus Aurelius korában (161) a limesút Carnuntum környéki és az alsó-pannoniai útszakaszairól ismertek a gyakoribbá váló mérőföldköállítások. E javításnak hasonlóan hosszú útszakaszokra kiterjedő megismétlésére utalnak a minden eddiginél nagyobb számban előkerült mérőföldkövek Septimius Severus korából, amikor az útjavítások Pannonia Inferiorban 198-199-ben, Superiorban pedig 201-ben zajlottak. Caracalla kisszámú mérőföldköve a limesút Arrabona és Aquincum közötti szakaszain került elő. Az ismert mérőföldkövek alapján Macrinus uralkodása alatt (217), teljes hosszukban javították meg a Brigetio-Aquincum és az Aquincum Mursa utak Aquincum útfelügyeleti területébe tartozó szakaszait, amelyet egyes szakaszokon, kisebb mennyiségben követtek Elagabalus mérőföldkövei. Az előző két császár korához hasonlóan Severus Alexander mérőföldkövei is csak a limesút alsó-pannoniai szakaszain kerültek elő, ekkor azonban a tartomány valamennyi útján történtek javítások, amelyek túlnyomórészt 230-ra keltezhetők. Maximinus uralkodásából származik a legtöbb mérőföldkö a limesút, de Pannonia Inferior tartomány egészét tekintve is. A Maximinus kori javítások 235 és 237 között zajlottak az Arrabona és Mursa közötti szakaszokon, amelyet III. Gordianus alatt követett egy Brigetio és Intercisa közötti szakaszokra kiterjedő – a mérőföldkövek tanúsága szerint jóval szerényebb mértékű – útjavítás. Philippus mérőföldkövei is csak a limesút Vindobona környéki és a Brigetio és Lussonium közötti szakaszain kerültek elő; az Aquincum-Mursa út déli felében eddig ismeretlenek. Hasonló a helyzet Traianus Decius, Trebonianus Gallus és Valerianus korában, és egészen a tetrarchia korig jellemző marad a

¹¹⁶⁶ Mócsy 1962, 657. Átvette Lőrincz 1990, 117.

Brigetio-Aquincum út és az Aquincum-Mursa északi felében előkerült mérföldkövek túlsúlya. A déli útszakaszokon elvértve található mérföldkő, a legkésőbbi ismert, II. Constantius kori (354) mérföldkövet azonban éppen a déli területen, Sirmiumban állították.

A limesút pannoniai szakaszain előkerült mérföldkövek kronológiai áttekintése:

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
325a	Petrovaradin	Malata-Cusum	PI	Malata-Cusum	4	Nerva	97
328	Karlovc	Cusum-Taurunum	PI	(Malata?)		Antoninus Pius	138-161
128	Schwechat	Vindobona-Carnuntum	PS	Carnuntum	(21)	Antoninus Pius	143
137	Bad Deutsch-Altenburg	Carnuntum-Arrabona	PS	Carnuntum	1	Antoninus Pius	143
138	Bad Deutsch-Altenburg	Carnuntum-Arrabona	PS	(Carnuntum)	(1)	Marcus Aurelius, Lucius Verus	161
185	Pilisvörösvár	Brigetio-Aquincum	PI	Aquincum		Marcus Aurelius, Lucius Verus	161
218	Buda	Brigetio-Aquincum	PI	Aquincum		Marcus Aurelius, Lucius Verus	161
257	Adony	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum		Marcus Aurelius, Lucius Verus	161
322	(Títel)	Aquincum-Mursa/ Mursa-Sirmium/ Mursa Taurunum?	PI	(Aquincum)		Marcus Aurelius, Lucius Verus	161
323	(Títel)	Aquincum-Mursa/ Mursa-Sirmium/ Mursa Taurunum?	PI	(Aquincum)		Marcus Aurelius, Lucius Verus	161
333	Crepovac	Sirmium-Taurunum	PI	Sirmium	3	Marcus Aurelius, Lucius Verus	161
190	Pilisvörösvár	Brigetio-Aquincum	PI	Aquincum		Septimius Severus, Caracalla, Geta	198
244	Százhalombatta	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Septimius Severus?	193-211
270	Rácalmás	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	43	Septimius Severus, Caracalla, Geta	198
277a	Dunaújváros	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Septimius Severus, Caracalla, Geta	198
334	Crepovac	Sirmium-Taurunum	PI	Sirmium	3	Septimius Severus, Caracalla, Geta	198
337	Dobrin	Sirmium-Taurunum	PI	(Sirmium)		Septimius Severus	198
301	Tolna megye	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Septimius Severus	198-199
229	Budafok	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	8	Septimius Severus, Caracalla, Geta/ Macrinus	198-199 / 217
221	(Buda)	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Septimius Severus, Caracalla, Geta	199
314	Bátaszék	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum		Septimius Severus, Caracalla, Geta	199
129	Schwechat	Vindobona-Carnuntum	PS	Carnuntum	21	Septimius Severus, Caracalla, Geta	201
135	(Ebreichsdorf)	Vindobona-Carnuntum	PS	Carnuntum	12	Septimius Severus, Caracalla, Geta	201
144	Komárom	Arrabona-Brigetio	PS	Brigetio	3	Septimius Severus, Caracalla, Geta	201
146	(Koppánymonostor)	Arrabona-Brigetio	PS	Brigetio	2	Septimius Severus / Caracalla	198-213

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
213	(Budapest)	Aquincum-Brigetio/ Solva/ Mursa?	PI	(Aquincum)		Caracalla	211-212
140	Győr	Arrabona-Brigetio	PS	(Brigetio)	30	Caracalla	213
198	(Esztergom)	Aquincum- Brigetio/Solva	PS	(Brigetio)		Caracalla	213
183	Pilisszántó	Brigetio-Aquincum	PI	Aquincum		Macrinus, Diadumenianus	217
191	Óbuda	Brigetio-Aquincum	PI	Aquincum	2	Macrinus, Diadumenianus	217
222	Buda	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	(2?)	Macrinus, Diadumenianus	217
239	Budafok	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	10	Macrinus, Diadumenianus	217
261	Adony	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum		Macrinus, Diadumenianus	217
268	Rácalmás	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	42	Macrinus, Diadumenianus	217
271	Rácalmás	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	43	Macrinus, Diadumenianus	217
273	Rácalmás	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	45	Macrinus, Diadumenianus	217
281	Szalk	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	46	Macrinus, Diadumenianus	217
284	Dunapentele	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	47	Macrinus, Diadumenianus	217
279	Dunapentele	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum		Macrinus, Diadumenianus	217
304	Bölcske	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	66	Macrinus, Diadumenianus	217
316	Batina	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	137	Macrinus, Diadumenianus	217
216	(Budapest)	Aquincum-Brigetio/ Solva/Mursa?	PI	Aquincum	3	Elagabalus	218
254	Százhalombatta	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	23	Elagabalus	218
286	Dunaújváros	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	48	Elagabalus	218
325b	Petrovaradin	Malata-Cusum	PI	Malata- Cusum	16	Elagabalus	218
215	(Budapest)	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Elagabalus	221
230	Budafok	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	8	Elagabalus	222
188	Pilisvörösvár	Brigetio-Aquincum	PI	Aquincum	3	Severus Alexander?	228-230
202	Szentendre	Crumerum- Aquincum	PI	Aquincum	8	Severus Alexander	229
150	Ószőny	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio	2	Severus Alexander	230
159	Neszmély	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio	9	Severus Alexander	230
165	(Püspöki)	Aquincum- Brigetio/Solva	PI	(Brigetio/ Aquincum?)	16	Severus Alexander	230
182	Pilisszántó	Brigetio-Aquincum	PI	Aquincum		Severus Alexander	230
187	Üröm	Brigetio-Aquincum	PI	(Aquincum)		Severus Alexander	
224	(Budapest)	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	3	Severus Alexander	230
226	Budafok	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	6	Severus Alexander	230
231	Budafok	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	8	Severus Alexander	230
232	Budafok	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	8	Severus Alexander	230
240	Budafok	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	10	Severus Alexander	230
242	Tétény	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	14	Severus Alexander	230
243	Érd	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	15	Severus Alexander	230

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
262	Ivánca	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	34	Severus Alexander	230
265	Adony	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	39	Severus Alexander	230
266	(Titel)	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	40	Severus Alexander	230
272	Rácalmás	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	44	Severus Alexander	230
308	Dunakömlőd	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	73	Severus Alexander	230
309	Dunakömlőd	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	73	Severus Alexander	230
324	Nestín	Mursa-Malata	PI	Aquincum	209	Severus Alexander	230
329	Eszék	Mursa-Sirmium	PI	Aquincum		Severus Alexander	230
331	Lačarak	Mursa-Sirmium	PI	Aquincum	225	Severus Alexander	230
336	Dobrinci	Sirmium-Taurinum	PI	(Sirmium)		Severus Alexander	
338	Mitrovica	Malata-Sirmium	PI	(Malata)	17	Severus Alexander	230
130	Schwechat	Vindobona-Carnuntum	PS	(Carnuntum)	(21)	Maximinus	235-238
178	Piliscsév	Brigetio-Aquincum	PI	(Brigetio)	33	Maximinus	235
192	Óbuda	Brigetio-Aquincum	PI	Aquincum	2	Maximinus	235
204	Szentendre	Crumerum-Aquincum	PI	Aquincum	8	Maximinus	235
210	(Szentendre)	Crumerum-Aquincum	PI	Aquincum	3	Maximinus	235
207	(Szentendre)	Crumerum-Aquincum	PI	Aquincum	6	Maximinus	235
249	Százhalombatta	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	22/2 3	Maximinus	235
283	Dunapentele	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Maximinus, Maximus	235
311	Fadd	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	86	Maximinus	235
193	Óbuda	Brigetio-Aquincum	PI	Aquincum	2	Maximinus, Maximus	236
201	Szentendre	Crumerum-Aquincum	PI	Aquincum	8	Maximinus, Maximus	236
212	(Budapest)	Crumerum-Aquincum	PI	Aquincum		Maximinus, Maximus	236
227a	Budafok	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	6	Maximinus, Maximus	236
285	Dunaújváros	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	(48)	Maximinus	236
291	Dunaújváros	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	50	Maximinus	236
292	Dunaújváros	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	50	Maximinus, Maximus	236
302	Dunaföldvár	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	63	Maximinus	236
312	Tolna	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	97	Maximinus, Maximus	236
313	Alsónyék	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	107	Maximinus, Maximus	236
315	Báta	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	113	Maximinus, Maximus	236
319	Eszék	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	160	Maximinus, Maximus	236
278	(Szalk-szentmárton)	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Maximinus, Maximus	236-238
142	Újszöny	Arrabona-Brigetio	PI	Brigetio	5	Maximinus, Maximus	237
143	Újszöny	Arrabona-Brigetio	PI	Brigetio	(5)	Maximinus, Maximus	237
145	Komárom	Arrabona-Brigetio	PI	Brigetio	3	Maximinus, Maximus	237
147	Szöny	Arrabona-Brigetio	PI	(Brigetio)	(1)	Maximinus	237

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
173	Piliscsév	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio	32	Maximinus, Maximus	237
184	Pilisvörösvár	Brigetio-Aquincum	PI	Aquincum	9	Maximinus, Maximus	237
203	Szentendre	Crumerum- Aquincum	PI	Aquincum	8	Maximinus, Maximus	237
223	Buda	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	3	Maximinus, Maximus	237
233	Budafok	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	8	Maximinus, Maximus	237
246a	Százhalombatta	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	22	Maximinus, Maximus	237
263	Iváncsa	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	34	Maximinus, Maximus	237
267	(Dunavecse)	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	(40?)	Maximinus, Maximus	237
282	Dunapentele	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	47	Maximinus, Maximus	237
293	Dunaújváros	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	50	Maximinus, Maximus	237
296	Baracs	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	55	Maximinus, Maximus	237
318	Bellye	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Maximinus, Maximus	237
155	Almásfüzitő	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio	2	Pupienus, Balbinus, III. Gordianus	238
131	Schwechat	Vindobona- Carnuntum	PS	Carnuntum	21	III. Gordianus	238
157	Ószöny	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio		III. Gordianus	238
158	Dunaalmás	Brigetio-Aquincum	PI	(Brigetio)	(6)	III. Gordianus	238
206	(Pomáz)	Crumerum- Aquincum	PI	(Aquincum)	(5?)	III. Gordianus	238
250	Százhalombatta	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)	22/2 3	III. Gordianus	238
326	Petrovaradin	Malata-Cusum	PI	Malata- Cusum		III. Gordianus	239
160	(Ószöny)	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio	10	III. Gordianus	239
156	(Virth)	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio	5	III. Gordianus	239
288	Dunapentele	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	48	III. Gordianus	239
294	Kisapostag	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	51	III. Gordianus	239
236	Budafok	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	8	III. Gordianus	242
124	Klosterneuburg	Comagena- Vindobona	PS	Vindobona	9(?)	Philippus, Philippus Caesar	244
169	Dorog	Brigetio-Aquincum	PI	(Brigetio)	(26)	Philippus	244
252	Százhalombatta	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	23	Philippus, Otacilia Severa	244
253	Százhalombatta	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	23	Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	244
307b	Dunakömlőd	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	244-247
161	Süttő	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio	11	Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	244-248
220	Buda	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Philippus	244-249

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
186a	Pilisvörösvár	Brigetio-Aquincum	PI	Aquincum	7	Philippus, Otacilia Severa	244-249
234	Budafok	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	8	Philippus, Otacilia Severa	245
151	Ószőny	Brigetio-Aquincum	PI	(Brigetio)		Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	245-246
152a	Ószőny	Brigetio-Aquincum	PI	(Brigetio)		Philippus, Otacilia Severa	245-246
154	Ószőny	Brigetio-Aquincum	PI	(Brigetio)		Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	245-246
194	Óbuda	Brigetio-Aquincum	PI	Aquincum	2	Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	245-246
179	Piliscsév	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio	33	Philippus	245-246
174	Piliscsév	Brigetio-Aquincum	PI	(Brigetio)	32	Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	245-246
168	Dorog	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio	26	Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	245-246
162	Süttő	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio	11	Philippus, Otacilia Severa	245-246
205	(Szentendre)	Crumerum-Aquincum	PI	(Aquincum)		Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	245-246
219	Buda	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	245-246
235	Budafok	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	8	Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	245-246
241	Budafok	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	10	Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	245-246
310	Duna-szentgyörgy	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum		Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	245-246
287	Dunaújváros	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)	(48)	Philippus, Otacilia Severa	245-246
276	Dunapentele	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum		Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	245-246
297	Baracs	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	55	Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	245-246
125	Klosterneuburg	Comagena-Vindobona	PS	Vindobona	(9?)	Traianus Decius	249
132	Schwechat	Vindobona-Carnuntum	PS	Carnuntum	21	Traianus Decius	249
264	Adony	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	36	Traianus Decius	249
298	Baracs	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	55	Traianus Decius	249
280	Dunaújváros	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Traianus Decius	249-251

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
189	Pilisvörösvár	Brigetio-Aquincum	PI	(Aquincum)		Traianus Decius, Herennius Etruscus, Hostilianus	250
295	Nagyvenyim	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	51	Traianus Decius, Herennius Etruscus, Hostilianus	250-251
153	Ószőny	Brigetio-Aquincum	PI	(Brigetio)		Trebonianus Gallus, Volusianus	251
238	Budafok	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum		Trebonianus Gallus, Volusianus	251
214	(Budapest)	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Trebonianus Gallus, Volusianus	252
251	Százhalombatta	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)	22/2 3	Valerianus, Gallienus	253-254
289	Dunapentele	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Valerianus	253-258
245	Százhalombatta	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Valerianus	254-256
127	Wien, Rennweg	Vindobona- Carnuntum	PS	Vindobona	2	Valerianus Caesar	256-258
133	Schwechat	Vindobona- Carnuntum	PS	(Carnuntum)	21	Valerianus Caesar	256-258
255	Százhalombatta	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)	23	II. Claudius	268-269
327	Petrovaradin	Malata-Cusum	PI	Malata- Cusum	16	II. Claudius	268-270
158b	Dunalmás	Brigetio-Aquincum	PI	Brigetio	6	II. Claudius	269
166	Nyergesújfalu	Brigetio-Aquincum	PI	(Brigetio)		Bizonytalan	268- 305?
321	(Titel)	Aquincum-Mursa/ Mursa-Sirmium/ Mursa Taurunum?	PI	(Aquincum)		Aurelianus	271-275
152b	Ószőny	Brigetio-Aquincum	PI	(Brigetio)		Tacitus	275-276
320	Pécs	Sopianae-Mursa?	PI	(Sopianae)	5	Tacitus	275-276
246b	Százhalombatta	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	22	Florianus	276
274	Dunapentele	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	45	3. századi uralkodó	
208b	Budakalász	Crumerum- Aquincum	Valeria	Aquincum	(5?)	Diocletianus	284-305
247	Százhalombatta	Aquincum-Mursa	Valeria	(Aquincum)	22	Diocletianus	284-305
280b	Dunaújváros	Aquincum-Mursa	Valeria	(Aquincum)		Diocletianus	284-305
317	Eszék	Aquincum-Mursa	Valeria	Aquincum	150	Diocletianus	284-305
171	Piliscsév	Brigetio-Aquincum	Valeria	(Brigetio)		Maximianus	286-305
199	(Esztergom)	Aquincum- Brigetio/Solva	Valeria	(Brigetio)		Maximianus	286-305
277b	Dunaújváros	Aquincum-Mursa	Valeria	(Aquincum)		Diocletianus, Maximianus	286-305
227b	Budafok	Aquincum-Mursa	Valeria	(Aquincum)	(6)	Contantius, Galerius	293-305
186b	Pilisvörösvár	Brigetio-Aquincum	Valeria	Aquincum	7	Flavius Severus, Maximinus Daia	305-307
238b	Budafok	Aquincum-Mursa	Valeria	Aquincum		Flavius Severus, Maximinus Daia	305-307
175	Piliscsév	Brigetio-Aquincum	Valeria	(Brigetio)	32	Galerius	305-311
228	Budafok	Aquincum-Mursa	Valeria	(Aquincum)	(6)	Galerius	305-311
227c	Budafok	Aquincum-Mursa	Valeria	(Aquincum)	(6)	Constantinus?	305- 311?
225	Buda	Aquincum-Mursa	Valeria	Aquincum	5(?)	Licinius	308-324
332	Mitrovica	Mursa-Sirmium	P II	<i>ab Atrante ad flumen Savum</i>	5/34 6	II. Constantius	354

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év
335	Sašinci	Sirmium-Taurunum	P II	(Sirmium)		Bizonytalan	4. sz.
172	Piliscsév	Brigetio-Aquincum	PS/PI	Brigetio	31		
256	Ercsi	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	26		
267	(Dunavecse)	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	(40?)		
303	Dunaföldvár	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)	66		
305	(Dunakömlöd)	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	68		
307a	Dunakömlöd	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)			
237	(Buda)	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	8		
208a	Budakalász	Crumerum-Aquincum	PI	(Aquincum)	(5?)		
211	Óbuda	Crumerum-Aquincum	PI	Aquincum			
181	Piliscsaba	Brigetio-Aquincum	PI	(Aquincum)			
277c	Dunaújváros	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Bizonytalan	
277d	Dunaújváros	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Bizonytalan	
277e	Dunaújváros	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Bizonytalan	
269	Kulcs	Aquincum-Mursa	PI	Aquincum	42	Bizonytalan	
248	Százhalmobatta	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)	(22/23?)	Felirat nélkül	
290	Dunapentele	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Felirat nélkül	
275	Rácalmás	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Felirat nélkül	
306	Dunakömlöd	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Felirat nélkül	
299	(Dunaföldvár)	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Felirat nélkül	
300	(Dunaföldvár)	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Felirat nélkül	
258	Göböljáráspuszta	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Felirat nélkül	
259	Göböljáráspuszta	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Felirat nélkül	
260	Göböljáráspuszta	Aquincum-Mursa	PI	(Aquincum)		Felirat nélkül	
209	Budakalász	Crumerum-Aquincum	PI	(Aquincum)		Felirat nélkül	
200	Tahitótfalu	Crumerum-Aquincum	PI	(Aquincum)		Felirat nélkül	
141	Gönyű	Arrabona-Brigetio	PS/PI	(Brigetio)		Felirat nélkül	
148	Szőny	Arrabona-Brigetio	PS/PI	(Brigetio)		Felirat nélkül	
149	Szőny	Arrabona-Brigetio	PS/PI	(Brigetio)		Felirat nélkül	
170	(Dorog)	Brigetio-Aquincum	PS/PI	(Brigetio)		Felirat nélkül	
167	Nyergesújfalu	Brigetio-Aquincum	PS/PI	(Brigetio)		Felirat nélkül	
180	Piliscsév	Brigetio-Aquincum	PS/PI	(Brigetio)		Felirat nélkül	
176	Piliscsév	Brigetio-Aquincum	PS/PI	(Brigetio)		Felirat nélkül	
177	Piliscsév	Brigetio-Aquincum	PS/PI	(Brigetio)		Felirat nélkül	
163	Süttő	Brigetio-Aquincum	PS/PI	(Brigetio)		Felirat nélkül	
164	Süttő	Brigetio-Aquincum	PS/PI	(Brigetio)		Felirat nélkül	
197	Páty	Brigetio-Aquincum	PI	(Aquincum)		Felirat nélkül	
139	Öttevény	Carnuntum-Arrabona	PS	(Carnuntum?)		Felirat nélkül	
126	Scheiblingstein	Comagena-Vindobona	PS	(Vindobona)		Felirat nélkül	
330	Eszék	Mursa-Sirmium	PI	(Aquincum)		Felirat nélkül	
134	Fischamend	Vindobona-Carnuntum	PS	(Carnuntum)	(14?)	Felirat nélkül	
136	Fischamend	Vindobona-Carnuntum	PS	(Carnuntum)	(7?)	Felirat nélkül	
195	Óbuda	Brigetio-Aquincum	PI	(Aquincum)			
196	Óbuda	Brigetio-Aquincum	PI	(Aquincum)			

4. TARTOMÁNYOK, ÚTFŐK ÉS TERRITORIUMOK

4.1 ÚTJAVÍTÁST MEGŐRÖKÍTŐ FORMULÁK TARTOMÁNYI ÉS TERRITORIÁLIS ELTÉRÉSEI

Már O. Hirschfeld is rámutatott, hogy a mérföldkö záróformulái tartományonként különböztek, és néha kis változásokkal több évszázadon keresztül használatban voltak.¹¹⁶⁷ Ez a különbség a pannoniai tartományok közül Pannonia Superior és Inferior viszonylatában vizsgálható, mivel az útjavításról szóló formulákat 201 és 269 között vették a *miliarium*okra. A Severus kort és a katonacsászárok korát végigkísérő szokás tartományonkénti eltérését azért különösen szerencsés vizsgálni a két tartományban, mert 214-ben történt egy tartományhatár változás, és az előtte és az utána való időkből egyaránt ismerünk útjavító formulákat. A tartományhatár megváltozása egy egész útfelügyeleti terület (*caput viae*: Brigetio) Alsó-Pannoniához csatolását jelentette, ami annak a kérdésnek az eldöntését segíti, hogy a formulák csak tartományonként, vagy esetleg útfelügyeleti körzetek szerint is különböztek.

Ezt Szőnyi E. vetette fel az Elagabalus kori mérföldköveken megfigyelhető különbségre alapozva. Az út- és hídjavító formula megléte a Nr. 61. feliraton és hiánya a többi Elagabalus kori mérföldkövön véleménye szerint nem arra utal, hogy egyedül Ménfőcsanak térségében történt volna ekkor útjavítás, hanem hogy az egyes mérföldköállító helyeken, „útfőkben” eltérő szövegformulát használtak.¹¹⁶⁸ Szintén a ménfőcsanaki feliratok kapcsán mutatott rá Szőnyi E., hogy a „*vias vetustate conlabsas cum pontibus*” formula nagyon ritka, és csak Brigetio körzetében került feliratokra, ezért feltételezhető, hogy ezek a mérföldkövek egy műhelyben készültek, sőt talán egy mester kezétől származnak.¹¹⁶⁹ A mérföldköformulák vizsgálata azonban azt mutatja, hogy ennél többről van szó.

Elsőként a két tartomány közötti különbségek szembetűnők, amit az egyes császárok korában állított mérföldkövekből lehet megállapítani.

A biztosan keltezhető, útjavító formulával rendelkező mérföldkövek eloszlása Pannonia Superiorban és Inferiorban:¹¹⁷⁰

Császár	Pannonia Superior	Pannonia Inferior
Septimius Severus	10	-
Caracalla	2	
Macrinus	-	15
Elagabalus	-	1
Severus Alexander	-	22
Maximinus Thrax	1 ¹¹⁷¹	7
Pupienus, Balbinus, III. Gordianus	-	1
III. Gordianus	1	4
Philippus Arabs	-	7 ¹¹⁷²

¹¹⁶⁷ Hirschfeld 1913, 716. Hasonlóan: Weber 1968-1971, 134. és Rathmann 2003, 66.

¹¹⁶⁸ Szőnyi 1996, 100.

¹¹⁶⁹ Szőnyi 1996, 102-103.

¹¹⁷⁰ A táblázatban csak a kéttartományos korszak mérföldkövei szerepelnek; a 4. századi mérföldkövek kis számuk miatt nem alkalmasak topográfiai következtetések levonására.

¹¹⁷¹ Bár a mérföldkö távolságadatát a *Poetovione* számították, V. Hoffiller és B. Saria szerint Alsó-Pannoniában állt (AIJ 275. v. ö. Fitz 1978, 81).

Császár	Pannonia Superior	Pannonia Inferior
Traianus Decius	3	-
Volusianus	1	-
Valerianus, Gallienus, Valerianus Caesar	4	-
II. Claudius	-	1
Összesen	24¹¹⁷³	58

A táblázatból nemcsak az alsó-pannoniai mérföldköformulák számbeli túlsúlya tűnik ki, hanem a formulák előfordulásának időbeli eltérése is. A számbeli különbséget a Pannonia Inferior egész területén előforduló Macrinus és Severus Alexander kori mérföldkövek sorozata okozza. Az útjavító formulák Pannonia Superiorban Septimius Severus és Caracalla korában jelentkeznek nagy számban, amikor Alsó-Pannoniában egyet sem írtak a mérföldkövekre. 217 és 235 között viszont Felső-Pannoniából hiányoznak, amikor a szomszéd tartomány egészére kiterjedő, a feliratokon is szereplő útjavítási kampányok zajlottak. Az alsó-pannoniai formulák túlsúlya Philippus Arabs korában ismét kimagasló, majd a 250-es években ismét Felső-Pannoniában jellemzőek. Az útjavító formulák mérföldköveken való megjelenésének időbeli és számbeli eltérései határozottan mutatják az útjavítások tartományonkénti különböző mértékét és idejét, amiből a tartományi igazgatás elsődleges szerepére lehet következtetni.

4.1.1 Felső-Pannonia

A formulák megfogalmazásában is találhatók tartományra jellemző vonások. Felső-Pannoniában a *vias et pontes* (vagy: *pontes et vias*) *vetustate conlapsas* (vagy: *conlapsas*), illetve *corruptas* (vagy: *corruptas*) *restituit* (vagy: *restituerunt*) formula kizárólagosnak tekinthető (egyetlen kivétel a Maximinus Thrax kori **Nr. 121** felirat magában álló *restituit* kifejezése, bár a mérföldkö tartományi hovatartozása vitatott).

A tartományon belüli, territoriumok közötti eltéréseket az egyidejűleg állított mérföldkövek formuláinak különbségeiből és a különbségek időbeni megismétlődésének megfigyelésével lehet megállapítani. Ez Felső-Pannoniában csak a Septimius Severus, Traianus Decius és Valerianus korában állított mérföldkövek esetében vizsgálható. A Septimius Severus kori, 201-re keltezhető mérföldkö-sorozat jellemzője, hogy a Neviodunumhoz tartozó útfelügyeleti területen egységes szövegezéssel látták el a feliratokat, és a Száva menti út további szakaszain sem figyelhető meg számottevő eltérés.¹¹⁷⁴ A Carnuntum territoriumán felállított mérföldkövön (**Nr. 135**) azonban szócserre feltételezhető (*corruptas vetustate, vetustate corruptas* helyett), hasonlóan a Traianus Decius kori, szintén Carnuntumtól mért távolságot jelző *miliariumon*. Ez utóbbi helyen (*a Carnunto mp XXI*) azonban már Vindobona legiója állított mérföldkövet, és a mérföldkövek töredékessége sem enged meg határozott következtetést. Kifejezett eltérést jelent Valerianus Caesar mérföldköveinek Vindobona territoriumán való felállítását, aminek jelentőségét a Caesar egyedüli említése és a név egységesen *dativus*ban történt használata emeli ki. Ezek alapján a felső-pannoniai útfelügyeleti központok mérföldköállításban illetve a mérföldkövek szövegének megfogalmazásában játszott

¹¹⁷² Ebből két feliraton (**Nr. 194, 219**) nem útjavításról szóló, hanem fogadalmi felirat található.

¹¹⁷³ A Nr. 52 és 56 mérföldköveken biztosan szerepelt az útjavításról szóló formula, azonban a császárnevet tartalmazó rész nem maradt fenn.

¹¹⁷⁴ A hasonulás a **Nr. 107** esetében (*corruptas*) nem tekinthető lényegi különbségnek, ahogy más esetben a *conlapsas-conlapsas* eltérés sem.

szerepe körvonalazódik ki. További érdekesség, hogy Traianus Decius mérőöldkövei csak Vindobona territoriumán ismertek, ám a három különböző úton felállított mérőöldkövek formuláiban előforduló apró eltérések¹¹⁷⁵ arra utalnak, hogy az útjavítást nem ugyanaz a *vexillatio* végezte, vagy a felirat nem ugyanabban a kőfaragó-műhelyben készült.

Felső-Pannonia mérőöldköformulái:

Nr.	Uralkodó	Év	Útszakasz	Caput viae	MP	Formula	Casus
88	Septimius Severus, Caracalla, Geta	201	Emona-Neviodunum	(Neviodunum)	(17)	<i>vias et pontes vetustate conruptas restituerunt</i>	N
101b	(Septimius Severus)	201?	Neviodunumtól dél felé	(Neviodunum)		<i>vias et pontes vetustate conruptas restituerunt</i>	N
96	Septimius Severus, Caracalla, Geta	201	Celeia-Neviodunum	(Neviodunum)		<i>vias et pontes vetustate conruptas restituerunt</i>	N
86	Septimius Severus, Caracalla, Geta	201	Emona-Neviodunum	(Neviodunum)	(21)	<i>vias et pontes vetustate conruptas restituerunt</i>	N
98	Septimius Severus	201	Celeia-Neviodunum	Neviodunum	1	<i>...restituerunt</i>	N
106	Septimius Severus, Caracalla, Geta	201	Neviodunum-Siscia	(Neviodunum)		<i>vias et pontes vetustate conruptas restituerunt</i>	N
107	Septimius Severus, Caracalla, Geta	201?	Neviodunum-Siscia	ASIN?	41?	<i>vias et pontes vetustate conruptas restituerunt</i>	N
118	Septimius Severus, Caracalla, Geta	201	Senia-Siscia	Siscia	23	<i>vias et pontes vetustate conruptas restituerunt</i>	N
135	Septimius Severus, Caracalla, Geta	201	Vindobona-Carnuntum	Carnuntum	12	<i>vias et pontes conruptas vetustate restituerunt</i>	N
144	Septimius Severus, Caracalla, Geta	201	Arrabona-Brigetio	Brigetio	3	<i>vias et pontes vetustate conruptas restituerunt</i>	N
146	Septimius Severus / Caracalla	198-213	Arrabona-Brigetio	Brigetio	2	<i>vias... vetustate conlapsas...</i>	N
140	Caracalla	213	Arrabona-Brigetio	(Brigetio)	30	<i>pontes et vias vetustate conlapsas restituit</i>	N
56	(213-258 közötti uralkodó)	213-258	Savaria-Flavia Solva?	Savaria		<i>pontes et vias vetustate conlapsas restituit</i>	N
52			Savaria-Carnuntum	Carnuntum		<i>...conlapsas...</i>	N
121	Maximinus Thrax	235	Poetovio-Mursa	Poetovio	130/7	<i>restituit</i>	N
131	III. Gordianus	238	Vindobona-Carnuntum	Carnuntum	21	<i>vias et pontes vetustate conlapsas restituit</i>	N
125	Traianus Decius	249	Comagena-Vindobona	Vindobona	(9?)	<i>vias et pontes conlapsas restituit</i>	N
132	Traianus Decius	249	Vindobona-Carnuntum	Carnuntum	21	<i>pontes et vias conlapsas vetustate restituit</i>	N
73	Traianus Decius	249	Scarbantia-Vindobona	Vindobona	4	<i>vias et pontes vetustate conlapsas restituit</i>	N
53	Volusianus	251-253	Savaria-Carnuntum	Carnuntum		<i>pontes et vias vetustate conlapsas restituit</i>	N
44	Valerianus, Gallienus, Valerianus Caesar	258	Poetovio-Savaria	Poetovio	14	<i>vias et pontes vetustate conlapsas restituerunt</i>	N
133	Valerianus Caesar	256-258	Vindobona-Carnuntum	(Carnuntum)	21	<i>vias et pontes vetustate conlapsas restituit</i>	D

¹¹⁷⁵ A feliratok töredékessége miatt a szórendbeli különbség nem állapítható meg teljes bizonyossággal, de a feliratképből és rövidítésekben megállapítható eltérések nyilvánvalóak.

Nr.	Uralkodó	Év	Útszakasz	Caput viae	MP	Formula	Casus
127	Valerianus Caesar	256-258	Vindobona-Carnuntum	Vindobona	2	<i>vias et pontes vetustate conlapsas restituit</i>	D
74	Valerianus Caesar	256-258	Scarbantia-Vindobona	Vindobona	4	<i>vias et pontes vetustate conlapsas restituit</i>	D

4.1.2 Alsó-Pannonia

Az alsó-pannoniai mérőföldkövek formuláinak a szomszédos tartományhoz képest közel háromszoros túlsúlyát Macrinus és Severus Alexander mérőföldkö-sorozatai okozzák. Ezeknek egységes formulái a tartományi igazgatás szerepét hangsúlyozzák a feltehetően a tartomány nagy részére kiterjedő útjavításban. A Macrinus mérőföldkövein olvasható, útjavítást megörökítő formula nem sajátos: megegyezik a felső-pannoniai, Septimius Severus nevét viselő, 201-es mérőföldkö-sorozat formulájával. A feliratokon – szemben a Septimius Severus kori elterjedtebb *conruptasszal* – a *corruptas* jellemzőbb (*conruptas* csak a **Nr. 239, 261, 304** feliratokon). Kifejezetten a tartományra jellemző formula a Severus Alexander korában állított mérőföldkövek *restituit* kifejezése (**Nr. 266**: *vias restituit*), amely Pannonia Inferior egész területén, Aquincum, Brigetio és Malata útfőkkel jelzett útfelügyeleti területeken is előfordul. Más a helyzet a Maximinus Thrax kori formulákkal. A császár nevét viselő 38 mérőföldkö közül mindössze hetet láttak el útjavító formulával: három a *restituit* illetve *restituerunt*, egy a *vias et pontes vetustate conlapsas restituerunt*, három pedig az egyedülálló *pontes et stratas vetustate conlapsas restituerunt* szöveget viseli. A Maximinus Thrax korában állított mérőföldköveken tehát nem vált általánossá az útjavító formula használata, nem beszélhetünk egységes Maximinus Thrax kori formuláról sem, a *strata* kifejezés előfordulása pedig csak helyi jelentőségű (ld. alább). Alsó-Pannoniára jellemző formula még a *vias vetustate conlapsas cum pontibus restituit* vagy *vias cum pontibus vetustate conlapsas restituit*, és a *devota numini maiestatique eorum*, amely kifejezetten fogadalmi áldozatként jelöli meg a felállított mérőföldköveket, de ezek nem váltak az egész tartományban elterjedté.

A mérőföldkö-formulák tartományon belüli elterjedése Pannonia Inferior esetében kiválóan mutatja az egyes útfelügyeleti területek elkülönülését, és vizsgálatukkal további, helyi jellegzetességek is felszínre kerültek.

Macrinus feliratain kivétel nélkül megtalálható az útjavításról megemlékező formula (*vias et pontes vetustate corruptas restituerunt*),¹¹⁷⁶ amelynek az elterjedése a **Nr. 62** mérőföldkö kivételével kizárólag az aquincumi útfelügyeleti területen (*caput viae*: Aquincum) figyelhető meg. Ezen belül egyetlen eltérés figyelhető meg: a **Nr. 304** mérőföldkö feliratán az állítató császárok nevei *dativusban* állnak. Az említett **Nr. 62** mérőföldkö Brigetiótól mért távolságadattal rendelkezik, és talán a tartomány legnyugatibb pontján került elő.¹¹⁷⁷ Ez azért érdekes, mert Brigetio útfelügyeleti területén belül sem az Arrabona-Brigetio, sem a Brigetio-Aquincum úton nem került elő Macrinus kori mérőföldkö, így feltételezhető, hogy Brigetio territoriumán ekkor nem történt általános útjavítás. A többi mérőföldköhöz hasonló formula a tartományi igazgatás hatását mutatja. A helytartói hivatalból kiinduló utasítás a mérőföldkö-állításra elérte a célközösséget, amelynek a kivitelezésben betöltött szerepe a mérőföldkö-formula eltérő megfogalmazásában is megmutatkozik. Nem kizárt, hogy erre a mérőföldkö-állításra kifejezetten a három évvel korábban létrejött új tartományhatár megjelölésének céljából került sor. Hasonló ok

¹¹⁷⁶ A *corruptas* alak a **Nr. 239, 261** és **304** mérőföldköveken nem jelent egységes területi jellegzetességet.

¹¹⁷⁷ Pannonia Superiorhoz való tartozása mellett érvelt Szőnyi 1996, 104.

játszhatott közre Elagabalus ugyanott előkerült **Nr. 61** mérföldkövének felállításában, amely az alsó-pannoniai feliratok közül egyedülként visel útjavításról szóló formulát.

Severus Alexander korában az egységes *restituit* formulájú mérföldkövek alapján a Brigetio és Sirmium közötti útszakaszt teljes hosszában megjavították. Az útfelügyeleti területektől függetlenül változatlan formula a tartomány egészére kiterjedő általános útjavításokra utal. Egyetlen eltérést a **Nr. 266** mérföldkö feliratán lehet felfedezni (*[v]i[a]s[]restituit*), ami a helytartó által megszabott formulának a helyi kivitelezők által történt kismértékű megváltoztatására utalhat.

Az útjavító formulák tartományon belüli eloszlásában jellemző különbségek figyelhetők meg Maximinus Thrax, III. Gordianus és Philippus Arabs mérföldkövein. A hét, formulával rendelkező Maximinus Thrax mérföldkö közül hármat az Aquincum-Mursa út Intercisától közvetlenül délre eső szakaszán állították, és a *restituit* (**Nr. 285, 291**) illetve *restituerunt* (**Nr. 292**) formulát viselték. Az összes többi, Aquincumot útfőként megjelölő mérföldkö feliratán hiányzik a formula. A mérföldköformulák eme helyi jellegzetessége¹¹⁷⁸ az egyes közösségek mérföldköállításban és útjavításban meglévő szabadságának megnyilvánulása abban az időben, amikor sem a tartomány egészében, sem Aquincum útfelügyeleti területén nem volt előírva útjavításról szóló szöveg feltüntetése a mérföldköfeliratokon. Brigetio territoriumán azonban volt, hiszen a másik négy, formulával rendelkező mérföldkö (**Nr. 142-143, 173, 145**) Brigetiótól mért távolságot adott meg. Közülük három teljesen sajátos kifejezéssel emlékezett meg az útjavításról: *pontes et stratas vetustate conlapsas restituerunt* (**Nr. 142-143**) illetve *pontes et stratas vetustate conlapsas restituere iusserunt suis nominibus* (**Nr. 145**). Mindhárom az Arrabona-Brigetio út Brigetio-közi szakaszán állt, ami szintén a helyi jellegzetességet, valószínűleg a legio I Adiutrix munkáját mutatja. A negyedik mérföldkö a Brigetio-Aquincum út Brigetiótól számított 32. mérföldjénél állt, feliratán a *vias* és *pontes vetustate conlapsas restituerunt* volt olvasható. Megállapítható, hogy mindössze egy olyan kő (**Nr. 178**) található a Brigetio territoriumán álló mérföldkövek között, amelyekre nem írtak útjavításról szóló szövegrészt.¹¹⁷⁹ Ez a mérföldkö a Brigetiótól számított 33., azaz az utolsó mérföldnél állt. Más hasonló példák alapján elképzelhető, hogy a formula azért különbözött (hiányzott) a többi, Brigetio territoriumán lévőtlől, mert ezt a követ már az aquincumi útfő útjavító csapata állította.¹¹⁸⁰

A III. Gordianus alsó-pannoniai mérföldkövein megjelenő útjavító formulák kizárólag Brigetio territoriumára korlátozódnak. A császár formula nélküli mérföldkövei kivétel nélkül Aquincum (**Nr. 206, 236, 250, 288, 294**) és Malata (**Nr. 326**) útfőitől mérték a távolságot, és a feliratukon álló név *dativus*ban áll, szemben a Brigetio útfelügyeleti területén megjelenő *nominativusszal*. A Brigetiótól mért távolságot mutató mérföldkövek (**Nr. 155-158, 160**)¹¹⁸¹ felirata szerint a császár *vias cum pontibus vetustate conlapsas restituit* vagy *vias vetustate conlapsas cum pontibus restituit*. A feliratok jellemző fordulata a szokásos *et pontes* helyett használt *cum pontibus*. A pannoniai mérföldköanyagban ez a formula-típus csak Brigetio territoriumán fordul elő. A III. Gordianus kori útjavításokat az

¹¹⁷⁸ Három további, Intercisa melletti mérföldkö (**Nr. 278, 282-283**) felíratáról a töredékesség miatt nem lehet megállapítani, hogy a formula szerepelt-e. A **Nr. 293** mérföldkö felíratán nem volt a formula, a felíratot állító csapatnév (cohors milliaria Hemesenorum Maximiniana) viszont szerepelt.

¹¹⁷⁹ A **Nr. 147** mérföldkőről a töredékesség miatt nem állapítható meg, hogy írtak-e rá útjavításról szóló formulát.

¹¹⁸⁰ Hasonló példa a Carnuntumtól számított 21. mérföldnél található, ahol a mérföldkövön (**Nr. 129**) kifejezetten megnevezték az azt állító csapatot, amely a vindobonai legio X Gemina volt, és ugyanez feltételezhető a Neviodunumtól mindössze 6 mp-ra felállított, de Andautoniától mért távolságot megadó *miliarium* esetében is, amelyet nagy valószínűséggel a Neviodunum környéki utak felújítása során Neviodunum városa állított.

¹¹⁸¹ A **Nr. 155** mérföldkö felíratán Pupienus és Balbinus is szerepel.

egységes formulák (illetve azok hiányának) tanúsága szerint tehát nem a tartományi hivatal irányította, hanem a mérföldkövek útfőjeként megjelenő útfelügyeleti központ. A formula szóhasználatában és helyesírásában (*conlapsas-conlabsas*) jelentkező különbségek pedig azt jelzik, hogy bár az útjavítást a valamennyi feliraton megörökített ala III Thracum végezte, a mérföldkövek feliratára, feliratképre vonatkozóan nem volt előírt sablon, és nem kizárt, hogy több vésnök munkáját is igénybe vették.

Maximinus Thrax és III. Gordianus korához hasonlóan a Philippus Arabs kori mérföldkövek formuláinak elterjedése is az útfők neve által jelzett útfelügyeleti körzeteket rajzolja ki. A Brigetio territoriumán előkerült mérföldkövek két kivétellel rendelkeznek útjavításról szóló formulával, bár a szövegezésük kevésbé egységes, mint a III. Gordianus kori mérföldköveké. A kétféle formula: *vias et pontes vetustate conlabsas restituerunt* (Nr. 161-162) és *vias vetustate conlapsas cum pontibus restituerunt* vagy: *restituit* (Nr. 169, 151, 59).¹¹⁸² A két kivétel (Nr. 179, 174) Brigetio útfelügyeleti határának szélén, a 32. és 33. mérföldnél állt, a Maximinus Thrax korában állított Nr. 178 mérföldkőhöz hasonlóan. Esetükben is felmerül a szomszédos és közelebb is fekvő útfő, Aquincum útfelügyeletének vagy útjavító egységének a lehetséges szerepe. Az Aquincum útfelügyeleti területén előkerült mérföldkövek közül mindössze kettőn (Nr. 194, 219) olvasható formula, ami azonban nem az utak és hidak megjavításáról szól: *devota numini maiestatique eorum*. Ezeket a köveket a formula alapján fogadalmi áldozatként állították Philippus Arabsnak, Philippus Caesarnak és Otacilia Severának.

Összességében megállapítható, hogy a mérföldkövek útjavító formuláinak vizsgálata Pannonia Inferior esetében fontos eredményt hozott. Az egyetlen egész tartományra kiterjedő, a tartományi igazgatás által elrendelt útjavításról az egységes *restituit* formulával ellátott Severus Alexander kori mérföldkövek tanúskodnak. A Macrinus korában zajlott általános útjavítás csak Aquincum útfelügyeleti területére terjedt ki; az egyetlen, Brigetio körzetében felállított mérföldkő a következő évben állított Elagabalus kori kővel együtt csak a tartományhatár változás kapcsán folytatott kismértékű munkálatokat jelzi, ami talán csak a mérföldkőállításra korlátozódott. A Maximinus Thrax, III. Gordianus és Philippus Arabs korában állított mérföldkövek formulái túlnyomórészt Brigetio, a formula hiánya pedig Aquincum útfelügyeleti körzetét jellemzi. Az Aquincum körzetében megjelenő formulák vagy a császárkultusszal vannak összefüggésben (*devota numini maiestatique eorum*), vagy egy katonai közösség (cohors milliaria Hemesenorum) útfelügyeletben betöltött kiemelkedő szerepét mutatják. Aquincum és Brigetio útfelügyeleti területének határán, a Brigetiótól számított 32. és 33. mérföldnél megjelenő eltérések a formula használatában arra utalnak, hogy az útfők által jelölt útfelügyeleti terület nem feltétlenül esett egybe az útjavítással érintett területtel. A tartományhatár megváltozásával Alsó-Pannoniához került Brigetio territoriumán ismert mérföldkőformulák azt mutatják, hogy az útfelügyelet nem változott a határváltozással, és a tartományi szintű útjavításokat kivéve a mérföldköfeliratokon megjelenő útfők voltak az útfelügyelet elsődleges ellátói.

Alsó-Pannonia mérföldkőformulái:

Nr.	Uralkodó	Év	Útszakasz	Caput viae	MP	Formula	Casus
191	Macrinus, Diadumenianus	217	Brigetio-Aquincum	Aquincum	2	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>	N
183	Macrinus, Diadumenianus	217	Brigetio-Aquincum	Aquincum		<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>	N

¹¹⁸² A Nr. 168, 152, 154 mérföldkövek töredékessége miatt nem dönthető el, hogy viseltek-e formulát.

Nr.	Uralkodó	Év	Útszakasz	Caput viae	MP	Formula	Casus
222	Macrinus, Diadumenianus	217	Aquincum-Mursa	Aquincum	(2?)	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>	N
239	Macrinus, Diadumenianus	217	Aquincum-Mursa	Aquincum	10	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>	N
68	Macrinus, Diadumenianus	217	Savaria-Aquincum?	Aquincum		<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>	N
261	Macrinus, Diadumenianus	217	Aquincum-Mursa	Aquincum		<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>	N
268	Macrinus, Diadumenianus	217	Aquincum-Mursa	Aquincum	42	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>	N
271	Macrinus, Diadumenianus	217	Aquincum-Mursa	Aquincum	43	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>	N
273	Macrinus, Diadumenianus	217	Aquincum-Mursa	Aquincum	45	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>	N
281	Macrinus, Diadumenianus	217	Aquincum-Mursa	Aquincum	46	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>	N
284	Macrinus, Diadumenianus	217	Aquincum-Mursa	Aquincum	47	<i>...restituerunt</i>	N
279	Macrinus, Diadumenianus	217	Aquincum-Mursa	Aquincum		<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>	N
304	Macrinus, Diadumenianus	217	Aquincum-Mursa	Aquincum	66	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>	D
316	Macrinus, Diadumenianus	217	Aquincum-Mursa	Aquincum	137	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>	N
62	Macrinus, Diadumenianus	217	Savaria-Brigetio	Brigetio	34	<i>vias et pontes vetustate conlapsos restituerunt</i>	N
61	Elagabalus	218	Savaria-Brigetio	Brigetio	34	<i>vias et pontes vetustate restituit</i>	N
338	Severus Alexander	230	Malata-Sirmium	(Malata)	17	<i>restituit</i>	N
165	Severus Alexander	230	Aquincum- Brigetio/Solva	(Brigetio/ Aquincum?)	16	<i>restituit</i>	N
159	Severus Alexander	230	Brigetio-Aquincum	Brigetio	9	<i>restituit</i>	N
150	Severus Alexander	230	Brigetio-Aquincum	Brigetio	2	<i>restituit</i>	N
182	Severus Alexander	230	Brigetio-Aquincum	Aquincum		<i>restituit</i>	N
202	Severus Alexander	229	Crumerum- Aquincum	Aquincum	8	<i>restituit</i>	N
224	Severus Alexander	230	Aquincum-Mursa	Aquincum	3	<i>restituit</i>	N
226	Severus Alexander	230	Aquincum-Mursa	Aquincum	6	<i>restituit</i>	N
231	Severus Alexander	230	Aquincum-Mursa	Aquincum	8	<i>restituit</i>	N
232	Severus Alexander	230	Aquincum-Mursa	Aquincum	8	<i>restituit</i>	N
242	Severus Alexander	230	Aquincum-Mursa	Aquincum	14	<i>restituit</i>	N
240	Severus Alexander	230	Aquincum-Mursa	Aquincum	10	<i>restituit</i>	N
243	Severus Alexander	230	Aquincum-Mursa	Aquincum	15	<i>restituit</i>	N
262	Severus Alexander	230	Aquincum-Mursa	Aquincum	34	<i>restituit</i>	N

Nr.	Uralkodó	Év	Útszakasz	Caput viae	MP	Formula	Casus
265	Severus Alexander	230	Aquincum-Mursa	Aquincum	39	<i>restituit</i>	N
266	Severus Alexander	230	Aquincum-Mursa	Aquincum	40	<i>vias restituit</i>	N
272	Severus Alexander	230	Aquincum-Mursa	Aquincum	44	<i>restituit</i>	N
308	Severus Alexander	230	Aquincum-Mursa	Aquincum	73	<i>restituit</i>	N
309	Severus Alexander	230	Aquincum-Mursa	Aquincum	73	<i>restituit</i>	N
329	Severus Alexander	230	Mursa-Sirmium	Aquincum		<i>restituit</i>	N
324	Severus Alexander	230	Mursa-Sirmium	Aquincum	209	<i>restituit</i>	N
331	Severus Alexander	230	Mursa-Sirmium	Aquincum	225	<i>restituit</i>	N
385	Maximinus Thrax	236	Aquincum-Mursa	Aquincum	(48)	<i>restituit</i>	N
391	Maximinus Thrax	236	Aquincum-Mursa	Aquincum	50	<i>restituit</i>	N
292	Maximinus Thrax, Maximus	236	Aquincum-Mursa	Aquincum	50	<i>restituerunt</i>	N
142	Maximinus Thrax, Maximus	237	Arrabona-Brigetio	Brigetio	5	<i>pontes et stratas vetustate conlapsas restituerunt</i>	N
143	Maximinus Thrax, Maximus	237	Arrabona-Brigetio	Brigetio	(5)	<i>pontes et stratas vetustate conlapsas restituerunt</i>	N
173	Maximinus Thrax, Maximus	237	Brigetio-Aquincum	Brigetio	32	<i>vias et pontes vetustate conlapsas restituerunt</i>	D
145	Maximinus Thrax, Maximus	237	Arrabona-Brigetio	Brigetio	3	<i>pontes et stratas vetustate conlapsas restituere iusserunt suis nominibus</i>	N
155	Pupienus, Balbinus, III. Gordianus	238	Brigetio-Aquincum	Brigetio	2	<i>vias vetustate conlapsas cum pontibus restituit</i>	N
160	III. Gordianus	239	Brigetio-Aquincum	Brigetio	10	<i>vias cum pontibus vetustate conlapsas restituit</i>	N
158a	III. Gordianus	238	Brigetio-Aquincum	(Brigetio)	(6)	<i>vias vetustate conlapsas cum pontibus restituit</i>	N
156	III. Gordianus	239	Brigetio-Aquincum	Brigetio	5	<i>vias vetustate conlapsas cum pontibus restituit</i>	N
157	III. Gordianus	238	Brigetio-Aquincum	Brigetio		<i>vias cum pontibus vetustate conlapsas restituit</i>	N
194	Philippus Arabs, Philippus Caesar, Otacilia Severa	245-246	Brigetio-Aquincum	Aquincum	2	<i>devota numini maiestatique eorum</i>	D
219	Philippus Arabs, Philippus Caesar, Otacilia Severa	245-246	Aquincum-Mursa	(Aquincum)		<i>devota numini maiestatique eorum</i>	D
169	Philippus Arabs	244	Brigetio-Aquincum	(Brigetio)	(26)	<i>vias vetustate conlapsas ...</i>	N
161	Philippus Arabs, Philippus Caesar, Otacilia Severa	244-248	Brigetio-Aquincum	Brigetio	11	<i>vias et pontes vetustate conlapsas restituerunt</i>	N
162	Philippus Arabs, Otacilia Severa	245-246	Brigetio-Aquincum	Brigetio	11	<i>vias et pontes vetustate conlapsas restituerunt</i>	N
151	Philippus Arabs, Philippus Caesar, Otacilia Severa	245-246	Brigetio-Aquincum	(Brigetio)		<i>vias vetustate conlapsas cum pontibus restituerunt</i>	N

Nr.	Uralkodó	Év	Útszakasz	Caput viae	MP	Formula	Casus
63	Philippus Arabs	244-247	Savaria-Brigetio	Brigetio	34	<i>vias vetustate conlapsas cum pontibus restituit</i>	N
158b	II. Claudius	269	Brigetio-Aquincum	Brigetio	6	<i>vias vetustate conlapsas cum pontibus restituit</i>	N

4.2 ÚTFÖK

A mérföldszámítás rendszere az útfők által jelzett útfelügyeleti területekre épült, amelynek kiindulópontjait már az 1. században meghatározták, és később sem tértek el tőle. Az útfők legiotáborok és városok voltak, amelyekről csupán néha tértek el valamilyen különleges alkalom (hosszabb útszakasz építése, javítása), vagy a történelmi helyzet (dák háborúk) miatt.

A mérföldszámítás kiindulópontja a birodalom területén rendszerint az adott település városfala volt. Kivételként említhető Cyrene (Shahhāt, Líbia), ahol R. G. Goodchild a Cyrene-Apollonia útvonalon talált, 1 mp-ot feltüntető mérföldkö löhelyétől visszamérve a városközpontban, egy útkereszteződésben találta meg az ún. „zéró-pontot”.¹¹⁸³ A forumtól való mérföldszámítást feltételez M. Lovenjak a Celeia-Poetovio úton, a **Nr. 14-16** mérföldek löhelyétől való távolságmérése alapján.¹¹⁸⁴ A *caput viae* pontos helyét csak több mérföldköállító hely távolságmérésének megfelelősége esetén lehet meghatározni; egyetlen ilyen helyszín 2-300 méteres távolságkülönbsége alapján nem lehet az *origo* helyére vonatkozó következtetéseket levonni, mert a mérföldkö vagy mérföldkövek másodlagos felhasználás miatt is elkerülhettek eredeti felállítási helyükről, vagy a felállítási helyszín – topográfiai vagy territoriális jelentősége miatt – nem egész mérföldre esett.

Az egyes útszakaszok vizsgálatakor szó esett a mérföldszámítás adott szakaszra, illetve útszoportjaira vonatkozó rendszeréről. Az egyes szakaszokon megfigyelt, ellenkező irányból kiinduló mérföldszámítások felvázolták egy területeket lefedő útfelügyeleti rendszer képét. A formulák eltérései és hasonlóságai megmutatták, hogy az útfelügyeleti rendszer alapját a mérföldkövek távolságadatában szereplő útfők képezték. Érdemes tehát számba venni az ismert útföket, mérföldköveken való előfordulásukat, az előfordulás gyakoriságát, valamint a mérföldkövek által kirajzolódó útfelügyeleti területüket.

A római uralom első évszázadában, az osztatlan Pannonia tartományban két mérföldkövet állítottak (**Nr. 49 és 325a**), amelyeken a szokványos útföből és mérföldjelzésből álló távolságadattal szemben egy-egy útszakaszt neveztek meg: a *Roma S(avarum)* és *Malata Cusum*. Róma útföként való megjelenése nagyon ritka a tartományokban, Pannoniában ez az egyetlen előfordulása, az út végét jelentő Savaria említése pedig előrevetíti a colonia későbbi útfelügyeleti szerepét, azaz a mérföldszámítás később ettől a várostól indult ki. Malata és Cusum egy rövid útszakasz két végpontja a limesút szerémségi térségében, ahol ez a mérföldszámítási rendszer maradt fenn egészen – az úton állított mérföldkö (**Nr. 327**) tanúsága szerint – II. Claudius koráig.

A tartomány 106-ra keltezhető kettéosztása után megjelentek a római tartományok mérföldszámításának jellemző útfői, a városok és a legiotáborok. Az útfők a 214-ben bekövetkezett tartományhatár változásig Savaria, Carnuntum, Brigetio, Neviodunum, Andautonia, Siscia, Poetovio és Vindobona voltak Pannonia Superiorban (Scarbantia sejthető, a Száva menti úton előkerült *ASIN* felirat rész pedig nem értelmezhető biztosan),

¹¹⁸³ Goodchild 1950, 83.

¹¹⁸⁴ Lovenjak 2004, 205.

Aquincum, Sirmium, és Malata pedig Pannonia Inferiorban. A határmódosítás után Brigetio átkerült Alsó-Pannoniához, de az útfők nem változtak,¹¹⁸⁵ amiből arra lehet következtetni, hogy az útféligyeleti rendszer a tartománnyá szervezés során kialakult, és ezen a rendszeren a későbbi közigazgatási változások sem módosítottak. Egy II. Constantius kori feliraton ismét egy teljes útszakaszt jelöltek meg a távolságadattal: *ab Atrante ad flumen Savum*, amiből nem az útféligyeleti rendszer megváltozására, hanem egy különleges, valószínűleg császári közreműködésre utaló formulával jelzett útjavításra lehet következtetni.

4.2.1 (Emona)

Emona territoriumának kiterjedését újabban M. Šašel-Kos elemezte.¹¹⁸⁶ A tanulmányban ismertetett határkö alapján a territorium nyugati határát Bevkénél, Emonától mintegy 13 km-re húzta meg, abban az irányban tehát csak egy keskeny sáv (8-9 mp) tartozik Emonához. Keletre a territorium a Višnja Gora vidékéig tart: a határt a Neviodunumtól 44 mérföldre felállított stičnai mérföldkö (Nr. 79) jelzi. Délre, a dalmatiai Liburnia régiótól a Kulpa (Colapis), északról, Noricumtól pedig a Karavankák és Atrans választotta el.¹¹⁸⁷

Némileg más kép rajzolódik ki az útféligyeleti területről. Emonától három irányban vezetett ki mérföldkövek által jelölt közút. Az Aquileia-Emona szakaszon Emonától számított távolságot írtak két mérföldköre (Nr. 8-9), két további feliraton ugyanez feltételezhető (Nr. 6-7), az Emona-Celeia szakaszon pedig egy mérföldköre (Nr. 10). A colonia neve nem került fel az Emona-Neviodunum útszakasz mérföldköveire, a Nr. 77 és 78 mérföldkövek esetében azonban nem kizárt, hogy egykori feliratukon Emona volt a *caput viae*.

Aquileia és Emona között a mérföldadattal rendelkező mérföldkövek csak az Emonától számított 8. mérföldig mutatják útféligyeleti területét. A két város közötti területális határ a Hrušica hágójánál (*ad Pirum summas Alpes*) volt,¹¹⁸⁸ és az 1. században egy rövid időre Itália és Pannonia határa is itt lehetett.¹¹⁸⁹ A két várostól kiinduló mérföldszámítás is itt találkozott. Az e helyen előkerült mérföldkö (Nr. 5) távolságadata nem maradt fenn, így az sem állapítható meg, hogy melyik várostól számították a kö távolságát. Emonától feltételezett távolságadattal 26 mérföldet jelezhetett a mérföldkö.

Emona és Celeia között az egyetlen ismert mérföldkö az Emonától számított 5. mérföldet jelöli, eddig tehát biztosan kiterjedt Emona útféligyeleti területe. Az Itália és Noricum között ismert határ azonban valószínűsíti, hogy a mérföldszámításban is Atrans jelentette a határpontot,¹¹⁹⁰ amelynek Emonától térképen mért távolsága 25 mérföld.

A Neviodunum felé vezető úton nem került elő Emonától mért távolságot mutató mérföldkö. A legutolsó, Neviodunumtól mért 44 mérföldes távolságadat a Nr. 79 mérföldkövön olvasható, amelynek lelőhelye Emonától 20 mp-ra található – ezen a helyen feltételezik a két város territoriumának határát. Emonától 16 mérföldre kerültek elő a felirat nélküli Nr. 77-78 mérföldkövek, amelyeken Emonától mért távolságadatokat feltételezhetők, és amelyek akár az útféligyeleti határt is jelölhették.

¹¹⁸⁵ Egy Tacitus kori, pécsi mérföldkö (Nr. 320) alapján Sopianae is feltételezhető útfőként.

¹¹⁸⁶ Šašel-Kos 2002, 373-382.

¹¹⁸⁷ Šašel-Kos 2002, 377.

¹¹⁸⁸ Graf 1936, 45.

¹¹⁸⁹ Mócsy 1962, 584. Újabban M. Šašel-Kos cáfolta, hogy Emona valaha is Pannoniához tartozott volna (Šašel-Kos 2003, 11-19).

¹¹⁹⁰ Graf 1936, 59-60; Mócsy-Szilágyi 1990, 119; v. ő. Mócsy 1962, 660.

4.2.2 (Celeia)

A Celeia környéki mérföldkövek szövegezési azonosságából megállapítható, hogy a feliratok – a helytartó vagy Celeia városa által – meghatározott formula alapján készültek. Ennek egy különös ismertetőjegye, hogy feliratok egy részén a távolságadatok mellett nem írták ki az útfőt.¹¹⁹¹

A Celeiából kivezető, mérföldkövek által kísért közutak Emona, Poetovio (valamint elágazásokon keresztül Virunum és Flavia Solva) és Neviodunum felé vezettek. Az Emona-Celeia szakaszon egy mérföldkőre (Nr. 10) került a város neve; mellette az út Celeiához közeli részén került elő három mérföldkő (Nr. 11-13), amelyeken ugyan nem maradt fenn a távolságadat, de egyértelműen Celeia lehetett az útfő. A Celeia-Poetovio úton 27 mérföldkő (Nr. 16-41) távolságadatát számították Celeiától. Néhány esetben kiírták a *caput viae* (Nr. 16, 21, 22, 35, 39), de a feliratok többségén csak a távolságadat szerepel *origo* nélkül (Nr. 14-15, 17, 19, 20, 24, 29, 30-33, 36, 40). A Neviodunum felé vezető úton Celeia két feliraton (Nr. 93, 95) olvasható útfőként, egy további – ugyanazon a helyen előkerült – feliraton pedig biztosan kiegészíthető a város neve (Nr. 94).

A város útfelügyeleti területe valószínűleg a tartományhatárokig terjedt ki. Emona felé Atrans volt a határ, ami 23 mérföldre található Celeiától, míg Poetovio irányában ezt a határt a mérföldkövek alapján egyelőre nem lehet meghatározni; az utolsó, valószínűleg Celeiától mért távolságot megadó mérföldkő (Nr. 41) Slovenske Konjicénél került elő, amelynek távolsága Celeiától térképi mérés alapján 15,5 mp. A Neviodunum felé vezető úton a Nr. 93-95 mérföldkövek 35 mérföldes adata, és a Száva-parti előhely biztosan mutatják a territoriumok, az útfelügyeleti területek és a tartományok határát.

4.2.3 Poetovio

Poetovio Pannonia egyik legfontosabb úthálózati csomópontja volt; útfelügyeleti területén Celeia, Flavia Solva, Savaria, Andautonia és Mursa felé vezettek azok a közutak, amelyek mentén mérföldkövek kerültek elő. A Celeia felé vezető útszakaszon egy mérföldkő jelölte a várost útfőként (Nr. 43), csakúgy mint a Poetovio-Savaria közötti szakaszon (Nr. 44), utóbbi úton négy felirat nélküli mérföldkövön (Nr. 45-48) állhatott még ugyanez az *origo*. A Flavia Solva felé vezető úton előkerült Nr. 55 mérföldkő útfője nem maradt fenn, de feltehetően Poetovio neve állt rajta. Az Andautonia irányában tartó útszakaszon Poetoviótól mért távolságadat nem ismert, de feltételezhető, hogy ezen az úton is tartozott hozzá felügyeleti szakasz. A Poetovio-Mursa úton egyetlen mérföldkő felirátán található Poetovio mint útfő, egy további mérföldköbázishoz (Nr. 119) tartozó egykori *miliarium* felirátán sejthető, az Eszéken előkerült mérföldkő (Nr. 122a-b) esetében pedig nem dönthető el, hogy melyik város (Poetovio vagy Mursa) volt a *caput viae*.

Poetovio útigazgatási körzete a Poetoviótól mért távolságadatot mutató mérföldkövek alapján nehezen határozható meg. Ha csak erre támaszkodhatnánk, úgy a Celeia irányában talán az 1. vagy 2. mérföldig, Savaria felé a 14. mérföldig, Mursa felé pedig a 137. mérföldig kiterjedő felügyeleti szakaszokat rekonstruálhatnánk. A távolságadat nélküli mérföldkövek alapján Flavia Solva felé a 7. mérföldig feltételezhető a Nr. 55 mérföldkő előkerülési helye alapján a Poetoviótól kiinduló mérföldszámítás. Bár Poetoviótól mért távolságadattal nem került elő mérföldkő a Poetovio-Andautonia útról, a mérföldszámítás rendszerét két útfőből kiindulónak feltételezem: észak felől Poetoviótól mérték a távolságot Andautonia territoriumának határáig (Zagrebačka Gora). A Poetovio-Mursa úton a Mursa közelében előkerült mérföldkő vagy 137 mp-ot jelöl Poetoviótól, vagy 130 mérföldet Poetoviótól és 7 mérföldet egy másik ponttól, esetleg a tartományhatártól. A

¹¹⁹¹ Deringer 1953, 748, Anm. 10. A következő mérföldköveken figyelhető ez meg: Nr. 14-15, 17, 19, 20, 24, 29-33, 36-40.

mérőföldkő nem jelölheti Poetovio városi territoriumának határát a közbeeső Iovia territoriuma miatt, az útgazgatási szakasz végét azonban igen. A mérőföldkő a territoriumon túlnyúló mérőföldszámítás ritka példáját adja, és felvetődött egy esetleges tartományhatáron át tartó útféligyeleti szakasz lehetősége is.

4.2.4 Neviodunum

Neviodunumtól négy irányban kivezető utak mentén kerültek elő mérőföldkövek, amelyeken a város neve öt alkalommal jelent meg útfőként: háromszor az Emona-Neviodunum (Nr. 79, 90, 85), egy-egy alkalommal pedig a Celeia-Neviodunum (Nr. 98) és a Neviodunum-Siscia úton (Nr. 104). További 18 mérőföldkő feliratán valószínűsíthető a Neviodunum útfő (Emona-Neviodunum: Nr. 80-84, 86-89, 91, 100; Celeia-Neviodunum: Nr. 96-97, 99-100; Neviodunum-Siscia: Nr. 102, 106, 103; Neviodunumtól dél felé: Nr. 101).

A város territoriumát előszeretettel rajzolták körbe az előkerült mérőföldkövek alapján, ami megegyezik az útféligyeleti területtel. Az Emona-Neviodunum úton 44 mp-os távolságot mutató mérőföldkő lelőhelyében feltételezhető a két város territoriumának határa,¹¹⁹² azonban a tőle nyugatra előkerült Nr. 77-78 mérőföldkövek távolságadata nem maradt fenn, amelyek ha Neviodunumtól mérték a távolságot, a térképi mérés alapján 46 mérőföldet mutathattak. Ebben az esetben az útféligyeleti és territoriális határ is e mérőföldkövek lelőhelyénél húzódhatott. Az északi irányban, Celeia felé vezető úton a Száva, és a folyóparton előkerült, Celeiától számított 35. mérőföldnél felállított mérőföldkövek jelezték a territoriumok, útféligyeleti területek és tartományok határát. Bár az útszakaszon Neviodunumtól csak az 1. mérőföldig ismerünk mérőföldadattal rendelkező mérőföldkövet, a két irányból kiinduló távolságszámítások valószínűleg a Szávánál, Neviodunumtól 5,3 mérőföldre találkoztak. A Neviodunum-Siscia úton előkerült, távolságadattal rendelkező mérőföldkövek alapján a mérőföldszámítás a Neviodunumtól számított 3. mérőföldig terjedt ki; a várostól mindössze 6 mérőföldre előkerült mérőföldkő távolságadatát azonban már Andautonia útfőtől számították, amely valószínűleg Neviodunum és Andautonia territoriális határát jelezte.

4.2.5 Andautonia

Andautonia útféligyeleti területét meglehetősen nehéz megállapítani. A város neve csak egy mérőföldkövön (Nr. 105) szerepel töredékesen a Neviodunum-Andautonia úton, valamint egy állítólagos, azóta elkallódott feliraton (Nr. 109) az Andautonia-Siscia útszakaszon.

Neviodunum és Andautonia között a két irányból kiinduló távolságszámítás határát az Andautoniát útfőként említő *miliarium* lelőhelyénél lehet meghúzni, amelynek mérőföldadata ugyan nem maradt fenn, de térképi mérés alapján 32 mérőföld lehetett. Egy további mérőföldkő (Nr. 107) vitatott felíratrésze (*[---]ASIN(?)[---]* | *[---]XXI*), amennyiben ez útfőt takar, egyáltalán nem illik a Neviodunum-Siscia út távolságszámításának rendszerébe, de felmerült az is, hogy talán nem a távolságadatot tartalmazta a felirat utolsó két sora. A szóba jöhető útfők között még így is Andautonia tűnik a legvalószínűbbnek, de nem zárható ki egy teljesen szokatlan, talán az egész útszakasz építését vagy javítását megőrkítő *a Sin[giduno]* megadott távolságadat sem. A Poetovio-Andautonia-Siscia út mérőföldszámítási rendszere az eddigi ismeretek alapján meglehetősen szabálytalan. Andautoniától északra Sisciától mért távolságadatot ad meg egy mérőföldkő (Nr. 108), Siscia közelében pedig egy kétes hitelességű, Andautoniától 22 mérőföldet mutató

¹¹⁹² Mócsy 1959, 21. A mérőföldkő mellett az emonai decurio-sírkő Jezeréből is ezt támasztja alá (Šašel-Kos 2002, 377).

mérőföldkövet jegyeztek fel (**Nr. 109**). A teljes Andautonia-Siscia útszakasz felügyeletét valószínűleg Sisciából látták el, Andautonia pedig talán csak a Neviodunum-Andautonia útszakaszon játszott szerepet az útigazgatásban. Egy olyan lehetőséget sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Andautonia és Siscia között Andautonia, attól északra viszont ismét Siscia volt az útfő. A kérdés megnyugtató megválaszolásához azonban új mérőföldköleletekre lenne szükség.

4.2.6 Siscia

Siscia három mérőföldkö távolságadatának az *origó*-ja, amelyek közül egy a Senia-Siscia (**Nr. 118**), egy a Poetovio-Siscia (**Nr. 108**), egy pedig a Siscia-Sirmium útvonalon (**Nr. 114**) került elő. Négy további, a Siscia-Sirmium úton előkerült mérőföldkö (**Nr. 110-113**) távolságadatát biztosan Sisciától számították, egy esetben pedig (**Nr. 115**) nem biztos az *origo* (Siscia vagy talán Sirmium).

A Poetovio-Andautonia-Siscia út Andautoniától északra eső szakaszán Sisciától mért távolságadatot ad meg egy mérőföldkö (**Nr. 108**), Siscia közelében pedig egy állítólagos, Andautoniától 22 mérőföldet mutató mérőföldkőről (**Nr. 109**) szól egy említés. Biztosan Siscia útfelügyelete alá tartozott tehát az Andautoniától északra eső 3 mérőföldes útszakasz, az Andautonia és Siscia közötti útvonalon pedig a **Nr. 109** mérőföldkö valódisága esetén Andautonia volt 22 mérőföldig az útfő, a Sisciáig terjedő közel 4 mérőföldes szakaszon pedig talán Siscia. Amennyiben a mérőföldkö nem valódi, úgy nagy valószínűséggel a teljes szakasz Siscia felügyelete alá tartozott.

A Siscia-Sirmium útvonalon a mérőföldkövek távolságadatai alapján Siscia territoriuma a 42. mérőföldig biztosan kiterjedt. Vitatott a jablanicai mérőföldkö távolságadata, amely Sisciától és Sirmiumtól egyaránt mérhette a távolságot.

A Cibalae felé vezető úton a Leuconumtól mért távolságot feltüntető mérőföldkö (**Nr. 116**) lelőhelyéig feltehetően Siscia volt az útfő, bár mérőföldkö ezen a szakaszon eddig nem került elő.

A Senia felé vezető úton előkerült, másodlagos lelőhelyű **Nr. 118** mérőföldkö feltehetően Siscia territoriumának és egyben Felső-Pannoniának a déli határát is jelölte; a fennmaradt távolságadat alapján az útfelügyeleti szakasz 23 mérőföld hosszú lehetett.

4.2.7 Savaria

Savaria neve a **Nr. 49** mérőföldkö feliratán szerepel, azonban ez a teljes útszakasz hosszát adta meg (a *Roma Savariam*), tehát nem szerepel rajta Savariától mért távolságadat. Két további, Szombathelyen előkerült mérőföldkö (**Nr. 56-57**) ehhez az úthoz való tartozása bizonytalan, egyikén szerepel, másikon csak kiegészíthető az útfő megnevezése. Savaria útfőként olvasható a **Nr. 59** mérőföldkövön, így a várostól nyugatra, Noricum irányában feltételezett úton (vagy a Poetovio-Savaria ill. Savaria-Carnuntum útszakaszon) jöhet szóba útfelügyeleti szakasz, a mérőföldadat alapján pedig a távolságszámítás kiindulópontját képezte a Savaria-Arrabona-Brigetio úton a 47. mérőföldig (**Nr. 60**). Nem ismerjük a város útfelügyeleti területének határait a Borostyánkő úton, amely megegyezhetett a városi territoriummal (a Répécéig ill. a Rábáig), de az Arrabona felé vezető út territoriumhatáron (Rába) túlnyúló mérőföldszámítása alapján nincs kizárva, hogy ezeken az utakon is hosszabb szakaszokat rendeltek hozzá. Ez meglehetősen valószínű, mivel egyelőre nem került elő a szomszédos városi települések (Scarbantia, Salla) nevét tartalmazó mérőföldköfelirat.

4.2.8 Vindobona

Vindobona neve a Scarbantia-Mutenum-Vindobona úton négy mérőföldkövön (**Nr. 71, 74-75**) szerepel. A Scarbantia-Aquae-Vindobona útvonalon, Bécsben előkerült **Nr. 69**

kő mérföldadata nem maradt fenn, de a csekély távolság (1 mérföld) miatt itt is valószínűsíthető Vindobona *origó*ként való megjelölése. Vindobona neve három esetben jelenik meg a limesút szakaszainak mérföldkövein (**Nr. 124-125, 127**), ebből kettő a Comagena-Vindobona útszakaszon, egy a Vindobona-Carnuntum úton, egy további az Exelbergen keresztül Comagenában vezető úton talált köemléken pedig csak feltételezhető (**Nr. 126**).

A Mutenumon keresztül vezető Scarbantia-Vindobona útszakaszon a 4. mérföldig biztosan a legiotábor volt a *caput viae*, de a **Nr. 70** mérföldkö leelőhelye és a távolságszámítás alapján a 7. mérföldig tartó szakasz is biztosra vehető. Az Aquae át feltételezett szakaszhoz kapcsolódó bécsi mérföldkö az 1. mérföldet jelölhette; a Vindobonához rendelt útfelügyeleti szakasz valószínűleg ennél jóval hosszabb volt.

A Comagena-Vindobona úton a 9. mérföldig biztosan Vindobonától számították a mérföldadatokat. A két irányból történő távolságszámítás valószínűleg Noricum és Felső-Pannonia tartományi határánál találkozott. Vindobona útfelügyelete a tartományhatárig, térképi mérések alapján a 12. vagy a 13. mérföldig, illetve a másik, a Scheiblingsteinen keresztül vezető útvonalon a 9. vagy 10. mérföldig terjedhetett ki a **Nr. 126** mérföldkö leelőhelye alapján.

A Vindobona-Carnuntum közötti úton a Vindobonától számított 2. és a Carnuntumtól számított 21. mérföldnél ismerünk távolságadatot. A 21 mérföldes pont lehetett a határ Vindobona és Carnuntum territoriuma között, mivel a vindobonai legio X Gemina állított mérföldkövet a carnuntumi útfővel jelzett helyen. Az a *Vindobona* számított mérföldadatok e helyszín térképi mérése alapján legfeljebb a 6. mérföldig fordulhatnak elő.

4.2.9 Carnuntum

Carnuntumtól számított mérföldadat a Borostyánkő úton két mérföldköre került (**Nr. 52-53**), bár utóbbi esetében újabban egy eltérő olvasat is megjelent. A limesúton Carnuntum hat mérföldkövön szerepel (Vindobona-Carnuntum: **Nr. 128-129, 131-132, 135**; Carnuntum-Arrabona: **Nr. 137**), öt további feliraton (Vindobona-Carnuntum: **Nr. 130, 133, 134, 136**; Carnuntum-Arrabona: **Nr. 138**) biztosan kiegészíthető a város neve, egy felirat nélküli mérföldkövön pedig feltételezhető (Carnuntum-Arrabona: **Nr. 139**).

A Savaria-Carnuntum úton előkerült **Nr. 52** mérföldkö leelőhelyének térképen mérhető távolsága alapján a 25 vagy 26 mérföldig valószínűsíthetően kiterjedt Carnuntum útfelügyeleti területe, de nincs kizárva, hogy a Sopronban talált **Nr. 51** távolságadatát is Carnuntumtól mérték. Ebben az esetben a teljes Scarbantia-Carnuntum útszakasz (36,8 mp) Carnuntum útfelügyelete alá tartozna.

A limesút Carnuntumtól Vindobona felé vezető szakaszán mérföldadatok alapján a 21. mérföldig látta el Carnuntum az útfelügyeletet, míg az Arrabona felé vezető úton biztosan csak az 1. mérföldig igazolt. A **Nr. 139** mérföldkö leelőhelyéig mért távolság alapján a mérföldkö távolságadata 45 mérföld lehetett. Az útfelügyeleti határt Carnuntum és Brigetio között valószínűleg a Rába folyó képezte, amelynek közelében állították fel a már Brigetiótól mért távolságot megadó **Nr. 140** mérföldkövet.

4.2.10 Brigetio

Brigetio számos mérföldköfeliraton szerepelt útfőként: a Savaria-Arrabona úton háromszor (**Nr. 261-263**), az Arrabona-Brigetio szakaszon öt alkalommal (**Nr. 142-146**), a Brigetio-Aquincum úton tizenháromszor (**Nr. 179, 173, 172, 168, 161, 162, 160, 159, 158, 156, 150, 157, 155**). További 26 felirat távolságadatát biztosan Brigetióra lehet kiegészíteni (Savaria-Arrabona: **Nr. 64-65**); Arrabona-Brigetio: **Nr. 140-141, 147-149**;

Brigetio-Aquincum: 117, 120-121, 123, 125, 133a, 138a-b, 139-140, 281-288; Crumerum-Aquincum/Brigetio-Aquincum: **Nr. 198-199**).

A Brigetiótól nyugati irányban vezető utakon az útfelügyeleti területet két helyen is jelzik a Brigetiót útfőként megjelölő feliratok: Arrabonánál a limesúton a 30., a délnyugati irányban leágazó, Mursella és Savaria felé vezető úton pedig a 34. mérföldig terjedt ki a legiotábor útfelügyeleti területe. A mérföldkövek a fenti esetekben a tartományi határt is jelezhették.

A nagyszámú ismert mérföldkövel kísért Brigetio-Aquincum útszakaszon a távolságszámítás Brigetiótól a 33. mérföldig terjedt ki. Az ellenkező irányból (Aquincum) kiinduló mérföldszámítás utolsó, biztos lelőhelyű és távolságadatú mérföldkövéig további 6,3 mérföld a távolság. Ezen a hatmérföldes szakaszon húzódhatott az útfelügyeleti határ, amely a 3. századi határmódosításig Felső- és Alsó-Pannoniát is elválasztotta. A Brigetiótól mért távolságadatok esetében feltűnő, hogy a Brigetio-Aquincum úton a Crumerumtól délkeletre eső szakaszokon nagyobb távolságkülönbségek jelentkeznek a mérföldkövek lelőhelyeinek és a mérföldkövek távolságadatai között, amiből egy a szakaszon kivitelezést végző csapat vagy közösség (Crumerum vagy Tokod?) tevékenységére lehet következtetni.

A Crumerum-Aquincum úton is feltételezhető egy rövidebb, Brigetio útfelügyelete alá tartozó szakasz, noha eddig csak Aquincumtól számított mérföldadat (a 8. mérföldig) vált ismertté. Egy *caput viae* nélküli 16 mérföldes távolságadat ismert a térségben, azonban ez a mérföldkö állhatott a rövidebb Brigetio-Aquincum út mentén is. Hasonló a helyzet a két esztergomi, másodlagos lelőhelyű mérföldkövel, de amennyiben a Duna menti úton álltak, a távolságadatukat valószínűleg Brigetiótól mérték.

4.2.11 Aquincum

Aquincum valamennyi pannoniai útfő között a legtöbbször tűnik fel az ismert mérföldköveken, összesen 103 alkalommal, és további 55 mérföldkö lekopott felirátán valószínűsíthető. Aquincumtól kiinduló mérföldszámítást a Brigetio-Aquincum, Crumerum-Aquincum, Aquincum-Mursa, Mursa-Sirmium és a Mursa-Malata útszakaszokon előkerült mérföldkövek bizonyítanak.

A Brigetio felé vezető úton a távolságszámítás Aquincumtól a 9. mérföldig terjedt ki biztosan, a következő 6,3 mérföldes távolságon nem tudni, hogy Aquincum vagy Brigetio volt-e az útfő, de ebben a sávban húzódtott az útfelügyeleti, valamint 106 és 214 között a tartományi határ.

Crumerum irányában az Aquincumtól számított mérföldadatok a 8. mérföldig bizonyítottak. A további szakaszon nincs ismert mérföldkö, amelynek megmaradt volna a távolságadata. A fentebb (Brigetio) említett mérföldkövek útfője inkább Brigetio lehetett. Az útszakaszon előkerült, biztos lelőhelyű és távolságadatú mérföldkövek távolságadata és az előkerülési helyszín legiotábortól térképen mért távolsága között +1-1,2 mérföld a különbség a valós távolságok javára, ami arra utalhat, hogy az *origo* nem a legiotábor *porta principalis sinistra*ja volt, hanem egy a polgárvároshoz közeli pont. A nyugati irányban vezető úton viszont megfelelnek a távolságadatok a térképen mért távolságoknak, így ott biztosan az északi táborkapu volt a mérföldszámítás kiindulópontja.

Az Aquincumtól délre eső szakaszon érdekes helyzet rajzolódik ki a mérföldszámítás rendszerében, hiszen Mursa colonia eddigi ismereteink szerint útfőként nem játszott szerepet az útfelügyeletben. A távolságokat Aquincum és Sirmium, illetve Aquincum és Malata között az ismertté vált mérföldkövek alapján kizárólag Aquincumtól mérték. A legnagyobb távolságadat 225 mérföld a Mursa-Sirmium úton, és 209 mérföld a Mursa-Malata szakaszon. A távolságadatok ezen az útszakaszon is meglepően változnak: Aquincumtól Intercisiáig a távolságadatok megfelelnek a térképi méréseknek, ám a 46.

mérőföldtől egy mérőföldnél nagyobb, pozitív távolságtérítések mérhetők a mérőföldadatokhoz képest. Ebben az esetben is a kivitelező egység, vagy egy kisebb, önálló útfelügyeleti területtel rendelkező közösség (Intercisa) tevékenységére lehet gondolni.

4.2.12 Leuconum

A Siscia és Cibalae között vezető úton előkerült **Nr. 116** mérőföldkő a feljegyzője szerint Leuconumtól mérte a távolságot. A település valószínűleg nem rendelkezett városi joggal és territoriummal, és útfőként való megjelenése is kétséges. Amennyiben a felirat hiteles, a településhez útfelügyeleti terület tartozhatott, ami Siscia felé 9 vagy 10 mérőföld lehetett.

4.2.13 Sirmium

Sirmium neve két mérőföldkövön (**Nr. 333-334**) fordul elő útfőként, és három további feliraton (**Nr. 335-337**) is nagy valószínűséggel ez állt. Mind az öt *miliarium* a Sirmium-Taurunum úton került elő.

A Siscia-Sirmium úton előkerült **Nr. 115** mérőföldkő távolságadata és az útfő nem maradt fenn; a lelőhelye alapján akár Felső-, akár Alsó-Pannonia területén is állhatott. A mérőföldszámítás kiindulópontjaként Sirmium is szóba jöhet.

Sirmium útfelügyeleti területe gyakorlatilag csak a Taurunum felé vezető úton mérhető; itt a távolságadatok a 3. mérőföldig bizonyítottak, de a mérőföldadat nélkül előkerült kövek egészen Bassianae közeléig, térképi mérés alapján a 17. mérőföldig tolják ki a felügyelt szakasz hosszát. A Sirmiumban előkerült **Nr. 332** mérőföldkő felirata fölötti 5 mp-os távolságadat nem vonatkozhat a Mursa-Sirmium szakaszra, mert itt Aquincumtól számították a távolságot. Ha nem általános értelemben vett megjegyzés volt a szám („*lapis quinaris*”), úgy csak a Sirmium-Taurunum útszakaszra vonatkozhat, Sirmium útfővel.

A Sirmiumban illetve közvetlen közelében előkerült mérőföldkövek távolságadatai azt bizonyítják, hogy a Mursa-Sirmium szakaszon Aquincumtól, míg a Malata-Sirmium szakaszon Malatától számították a távolságot, egészen Sirmiumig (**Nr. 331, 338**). A Száva menti úton fennáll a lehetősége annak, hogy – talán egészen a tartományhatárig – egy viszonylag hosszabb szakaszon Sirmiumtól indult ki a mérőföldszámítás.

4.2.14 Malata

A Malatától Cusumig tartó útvonalat négy felirat említi a mérőföldszámítás kezdő- és végpontjával (**Nr. 325-327**); Malata neve két további feliraton feltételezhető (Cusum-Taurunum: **Nr. 328**; Malata-Sirmium (**Nr. 338**)).

A Malata-Cusum útszakasz a távolságadatok alapján önálló útfelügyeleti szakasz volt. A távolságszámítás kiindulópontja Malata tábora volt, de a Cusumig terjedő útszakasz teljes hosszát (16 mérőföld) megadják a mérőföldadatok. Előfordult egy 4 mp-os második adat is az egyik mérőföldkövön, amelynek okát (talán az eredeti felállítási hely Cusumtól való távolsága) a másodlagos lelőhely miatt nem lehet megállapítani. Feltehetően Malatától mért távolságot ad meg egy Sirmiumban talált felirat is, ezért a Malata-Cusum útszakasz mellett a Malata-Sirmium útszakasz teljes hossza is Malata útfelügyeleti területéhez tartozhatott.

4.3 KATONAI CSAPATTESTEK MÉRFÖLDKŐÁLLÍTÓ TEVÉKENYSÉGE

A katonai csapatok kiemelkedő szerepe az útépítésben és útjavításban régóta elfogadott tézis.¹¹⁹³ Újabban M. Rathmann állította össze a nyugati tartományok mérőföldkönyagában előforduló katonai egységeket, és elemezte a feliratállítás eme

¹¹⁹³ Legutóbb Rathmann 2003, 31. a korábbi irodalom felsorolásával.

szokását történeti és topográfiai szempontból.¹¹⁹⁴ Véleménye szerint a szokás időben és regionálisan korlátozott divatként fogható fel, amit az alsó-pannoniai, 3. század első felére keltezhető mérföldkövek kiemelkedő száma is alátámaszt. A topográfiai elterjedésre vonatkozó megállapítását, mely szerint a katonai táboroktól legfeljebb 4 mp-ra állítottak csapatnévvel ellátott mérföldkövet, az alább ismertetendő legio X Gemina és az ala III Thracum mérföldkövei nem támasztják alá.

4.3.1 legio I Adiutrix

A legiót két mérföldkö felirata említi: *per leg(ionem) I Adi(utricem) P(iam) F(idelem) [[P(upienam) B(albinam)]] G(ordianam) (Nr. 155)*, és *p(er) leg(ionem) I a[d(iutricem) Phil]i[pp]iana[m] (Nr. 151)*, amelyeket 238-ban és 245/246-ban állítottak. Mindkét *miliarium* a limesút Brigetióhoz legközelebb eső szakaszán került elő. A Nr. 151 mérföldkö távolságadata nem maradt meg, ráadásul csak másodlagos lelőhelyét ismerjük, ezért kérdéses, hogy a legiotábortól keletre vagy nyugatra állt. A csapatnév megjelenése alapján a kő valószínűleg a tábor közelében állhatott. Amennyiben az Aquincum felé vezető szakaszon állt, úgy az 1-4. mérföldek egyikénél lehetett felállítva (az Aquincum felé számított 5. mérföldnél már az ala III Thracum állított mérföldkövet). A Nr. 155 mérföldkö felállítási helye távolságjelzése alapján a 2. mérföldnél volt. Ugyanitt állt a Nr. 150 mérföldkö is, bár csapatnév nem szerepel rajta. A feliratok alapján a legio útkarbantartó szerepe biztosan a legiotábortól számított 2. mérföldig terjedt ki. A 3-4. mérföldekhez egyelőre nem köthető egyik csapat sem.

Őszöny lelőhellyel ismertek a szakirodalomban a Nr. 152-154 mérföldkövek. Esetükben nem lehet eldönteni, hogy a tábortól keletre vagy nyugatra álltak, de nagy valószínűséggel a legio I Adiutrix útfelügyeleti tevékenységéhez köthetők.

Az Arrabona felé vezető szakaszról nem ismerünk a legio által állított mérföldkövet, tehát a csapat útfelügyeleti szakasza ebben az irányban kérdéses. Mérföldkövek álltak a 2. (Nr. 146), a 3. (Nr. 144-145), az 5. mérföldnél (Nr. 142-143), a 18 vagy 19. mérföldnél (Nr. 141), a legtávolabbiak pedig a 30. (Nr. 140) és a 34. mérföldnél (Nr. 61-65). Arrabona felé a legközelebbi tábor Ad Mures, ami mintegy 12 mérföldre volt Brigetio táborától. Amennyiben minden helyőrség felügyelete alá rendelték útszakaszt, a Brigetiótól keletre eső útszakasz sajátosságai alapján feltételezhető, hogy Brigetio útfelügyelete a limesút nyugati szakaszán egészen a szomszédos táborig, Ad Muresig, azaz a 12. mérföldig tartott. Amíg azonban az útról nem kerül elő a legio nevét viselő mérföldkö, a szakaszra vonatkozó útfelügyeleti rendszer teljes biztonsággal nem rekonstruálható.

A legio I Adiutrix által karbantartott útszakaszokon előkerült mérföldkövek:

Nr.	Lelelőhely	Útszakasz	MP	Uralkodó	Közösség	Év
142	Újszőny	Arrabona-Brigetio	5	Maximinus, Maximus		237
143	Újszőny	Arrabona-Brigetio	(5)	Maximinus, Maximus		237
144	Komárom	Arrabona-Brigetio	3	Septimius Severus, Caracalla, Geta		201
145	Komárom	Arrabona-Brigetio	3	Maximinus, Maximus		237
146	(Koppány-monostor)	Arrabona-Brigetio	2	Severus kor		198-235
150	Őszöny	Brigetio-Carnuntum/Aquincum	2	Severus Alexander		230
147	Szőny	Arrabona-Brigetio	(1)	Maximinus		237
148	Szőny	Arrabona-Brigetio		Felirat nélkül		

¹¹⁹⁴ Rathmann 2003, 32-39.

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	MP	Uralkodó	Közösség	Év
149	Szőny	Arrabona-Brigetio		Felirat nélkül		
151	Ószőny	Brigetio-Carnuntum/ Aquincum		Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	<i>leg I ad</i>	245-246
152 a	Ószőny	Brigetio-Carnuntum/ Aquincum		Philippus, Otacilia Severa		245-246
152 b	Ószőny	Brigetio-Carnuntum/ Aquincum		Tacitus		275-276
153	Ószőny	Brigetio-Carnuntum/ Aquincum		Trebonianus Gallus, Volusianus		251
154	Ószőny	Brigetio-Aquincum		Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa		245-246
155	Almásfűzitő	Brigetio-Aquincum	2	Pupienus, Balbinus, III. Gordianus	<i>leg I ad</i>	238

4.3.2 legio II Adiutrix

Aquincum legióját 8 esetben említik mérföldkövek, ezek közül három a limesút Aquincumtól délre eső szakaszán (Nr. 214, 219, 223), egy az Aquincum-Ulcisia úton (Nr. 210), három a Brigetio-Aquincum közötti diagonális úton került elő (Nr. 192-194), egy mérföldkő (Nr. 216) pedig valamelyik, Aquincumból kivezető út mellett állt. Ez nagyon fontos tényező annak megállapításában, hogy a limesmenti katonai táboroknak milyen rendszer szerint kellett az útfelügyeletet ellátni. Ez ugyanis azt látszik alátámasztani, hogy a csapatok útkarbantartási feladata nem csak egy, két tábor közötti teljes útszakaszra vonatkozott. Ugyanez kizárja annak lehetőségét is, hogy az útfelügyelet a limes mentén két-két tábor közti szakaszra lett volna felosztva, és minden csapat a táborától csak egy irányban látott el útvívítási munkálatokat. A legio II Adiutrix mérföldköveinek elterjedéséből megállapítható, hogy a csapatok útfelügyelete a helyőrségek körüli területre terjedt ki.

Brigetio irányában három felirat (Nr. 192-194) viseli a legio nevét, mindhárom ugyanazon a helyen, Aquincumtól 2 mp-ra állt. Ugyanitt került elő a Nr. 191, Macrinus kori mérföldkő és két, *miliarium*hoz tartozó zokli (Nr. 195-196). A Brigetio-Aquincum útszakaszon tehát a 2. mérföldig terjedő szakaszt biztosan a legio II Adiutrix felügyelte, és az útvívító munkálatait kivitelezte. Nem kizárt, hogy a csapatnevet szintén tartalmazó Nr. 216 mérföldkő is erről az útszakaszon állt, tehát a legio által karbantartott terület a 3. mérföldet is elérhette.

A Crumerum-Aquincum útszakasz 3. mérföldjénél előkerült Nr. 210 mérföldkövet a legio I Adiutrix állította és két további, a legiotáborhoz közelebb eső szakaszon előkerült, a csapatot nem említő mérföldkő is a legio útvívító tevékenységének körzetében található.

Az aquincumi legiotábortól délre, a 3. mérföldnél került elő a Nr. 223 mérföldkő, és ugyanitt állt egy további, a legiot nem említő felirat is (Nr. 224). A 3. mérföldet jelölő, a legio által felállított Nr. 216 felirat is származhat erről a helyről. Ezen kívül Óbuda és Buda területéről ismerünk kettő mérföldadat nélküli, de a legiot megnevező feliratot (Nr. 214, 219), valamint három csapatnév nélküli, de szintén Budán előkerült mérföldjelzőt (Nr. 220-222). A dél felé vezető úton tehát a 3. mérföld még biztosan a legiotáborhoz tartozó útfelügyeleti szakasz része volt.

A legiot említő mérföldköveket a 218-252 közötti három és fél évtizedben állították; egyet Elagabalus (Nr. 216), négyet Maximinus (Nr. 192-193, 210, 223), kettőt Philippus (Nr. 194, 219), és egyet Trebonianus Gallus (Nr. 214) korában.

A legio II Adiutrix által karbantartott útszakaszokon előkerült mérföldkövek:

Nr.	Leőhely	Útszakasz	MP	Uralkodó	Közösség	Év
216	(Budapest)	Aquincum-Brigetio/Solva/Mursa?	3	Elagabalus	<i>leg II ad</i>	218
192	Óbuda	Brigetio-Aquincum	2	Maximinus	<i>leg II ad</i>	235
193	Óbuda	Brigetio-Aquincum	2	Maximinus, Maximus	<i>leg II ad</i>	236
194	Óbuda	Brigetio-Aquincum	2	Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	<i>leg II ad</i>	245-246
191	Óbuda	Brigetio-Aquincum	2	Macrinus, Diadumenianus		217
195	Óbuda	Brigetio-Aquincum				
196	Óbuda	Brigetio-Aquincum				
210	(Szentendre)	Crumerum-Aquincum	3	Maximinus	<i>leg II ad</i>	235
211	Óbuda	Crumerum-Aquincum				
212	(Budapest)	Crumerum-Aquincum		Maximinus, Maximus		236
214	(Budapest)	Aquincum-Mursa		Trebonianus Gallus, Volusianus	<i>leg II ad</i>	252
219	Buda	Aquincum-Mursa		Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	<i>leg II ad</i>	245-246
223	Buda	Aquincum-Mursa	3	Maximinus, Maximus	<i>leg II ad</i>	237
219	Buda	Aquincum-Mursa		Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	<i>leg II ad</i>	245-246
220	Buda	Aquincum-Mursa		Philippus		244-249
221	(Buda)	Aquincum-Mursa		Septimius Severus, Caracalla, Geta		199
222	Buda	Aquincum-Mursa	(2?)	Macrinus, Diadumenianus		217
224	(Budapest)	Aquincum-Mursa	3	Severus Alexander		230
213	(Budapest)	Aquincum-Brigetio/Solva/Mursa?		Caracalla		211-212

4.3.3 legio X Gemina

A legio neve egyetlen mérföldkővön szerepel (Nr. 129), amit a limesúton, a Carnuntumtól számított 21. mérföldnél állítottak fel. Ugyanitt állt további öt mérföldkő (Nr. 128, 130-133). A limesút a lelőhelytől az útfő felé eső szakaszán, Vindobonától 2 mérföldre találták a Nr. 127 feliratos útjelzőt. A legio nevét tartalmazó mérföldkő pontosan 7 mp-ra állt a legiotábornól, ami ellentmondani látszik M. Rathmann megállapításának, hogy a csapatneveket tartalmazó mérföldkövek minden esetben legfeljebb 4 mp-ra álltak a tábornól.¹¹⁹⁵

A Vindobonából nyugat és dél felé kiinduló utak mentén nem került elő a legiöt megnevező mérföldkő, így feliratos adattal nem rendelkezünk az útkarbantartás elvégzőjéről. Ennek ellenére valószínűsíthető, hogy ezeken az utakon is a legio X Gemina végezte az útjavításokat.

¹¹⁹⁵ Rathmann 2003, 38.

Pannonián kívül Tarraconensisből ismert egy Augustus kori mérőöldkő, amelyet a legio X Gemina állított Kr. e. 9/8-ban.¹¹⁹⁶ A két mérőöldkő állítása között eltelt több mint kétszáz év túl nagy időszak összefüggések levonására. A legio későbbi állomáshelyeiről¹¹⁹⁷ nem ismerünk a csapat nevével ellátott mérőöldkővet.

A legio X Gemina által karbantartott útszakaszon előkerült mérőöldkővek:

Nr.	Lelőhely	Caput viae	MP	Uralkodó	Közösség	Év
127	Wien, Rennweg	Vindobona	2	Valerianus Caesar		256-258
128	Schwechat	Carnuntum	(21)	Antoninus Pius		143
129	Schwechat	Carnuntum	21	Septimius Severus, Caracalla, Geta	<i>leg X Gem</i>	201
130	Schwechat	(Carnuntum)	(21)	Maximinus		235-238
131	Schwechat	Carnuntum	21	III. Gordianus		238
132	Schwechat	Carnuntum	21	Traianus Decius		249
133	Schwechat	(Carnuntum)	21	Valerianus Caesar		256-258

4.3.4 ala I Thracum veterana sagittaria

A csapat egyetlen mérőöldkővön szerepel (Nr. 238a), ami Budafokon került elő. Eredeti felállítási helye az Albertfalva és Campona közötti útszakaszon volt, de távolságadata nem maradt fenn. Albertfalva Aquincumtól mintegy 8 mp, Campona pedig 14 mp távolságra feküdt. A Trebonianus Gallus kori feliraton a csapatnévből csak ala I T[hracum ---] maradt meg, viszont azt tudjuk, hogy a 3. század közepéig Camponában állomásozott az ala I Thracum veterana sagittaria.¹¹⁹⁸ Ez alapján feltételezhető, hogy a mérőöldkő eredeti felállítási helye közelében került elő, a csapat pedig az Albertfalva-Campona (és talán a Camponától délre eső) útszakasz, illetve utak helyreállításával volt megbízva.

A csapattest Hadrianus uralkodása alatt Intercisában állomásozott, ezt követően került Camponába.¹¹⁹⁹ Érdemes tehát az Albertfalva-Campona útszakaszon a 2-3. században állított feliratokat számba venni.

Nr. 229-236 feliratok Albertfalva táborának közvetlen közelében a 8. mérőöldet mutatták Aquincumtól, azonban nem zárható ki, hogy a helyőrség önálló útszakasz karbantartásával volt megbízva. Nagy valószínűséggel az ala I Thracum által felügyelt szakasról kerültek elő a következő mérőöldkővek: három *miliarium* állt a 10. (Nr. 239-241), egy pedig a camponai tábornál található 14. mérőöldnél (Nr. 242).

Az ala I Thracum által karbantartott útszakaszon előkerült mérőöldkővek:

Nr.	Lelőhely	MP	Uralkodó	Közösség	Év
238a	Budafok		Trebonianus Gallus, Volusianus	<i>ala I Thr</i>	251
238b	Budafok		Flavius Severus, Maximinus Daia		305-307
239	Budafok	10	Macrinus, Diadumenianus		217
240	Budafok	10	Severus Alexander		230
241	Budafok	10	Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa		245-246

¹¹⁹⁶ Lostal 1992, 18.

¹¹⁹⁷ A legio 63-68 között került Carnuntumba, utána ismét Hispaniában, majd a Rajnánál volt az állomáshelye. Legkésőbb 105-ben került Aquincumba, majd 107-től Vindobona lett az állandó tábor (Mócsy 1959, 83).

¹¹⁹⁸ PRK 76. Nr. 24.

¹¹⁹⁹ A csapatnév jelzője CIL III 3388 feliraton Severiana Alexandriana, CIL III 3394 esetében Antoniniana.

Nr.	Lelőhely	MP	Uralkodó	Közösség	Év
242	Tétény	14	Severus Alexander		230

4.3.5 ala III Augusta Thracum sagittaria

A csapatot 118-119-ben Odiavum erődjébe vezényelték, és a 2-3. század folyamán itt is állomásozott.¹²⁰⁰ A segédcsapat neve hat mérföldkövön összesen hétszer szerepel. A feliratok a Brigetiótól számított 5. (Nr. 156), 6. (Nr. 158a-b), 10. (Nr. 160), és 11. (Nr. 161-162) mérföldnél kerültek elő, így az 5-11. mérföldek között biztosnak tekinthető a csapat útfelügyeleti szerepe. A 9. mérföldnél előkerült Nr. 159 feliratán nem szerepel a csapatnév, viszont tőle keletre és nyugatra is került elő a lovascsapat által állított mérföldkő, ezért ez az útszakasz is bizonyosan az ala felügyelete alá tartozott. Őszönyi előkerülése folytán nem ismert a csapatnevet szintén tartalmazó Nr. 157 mérföldkő eredeti felállítási helye, ami a többi felirat alapján valószínűleg az 5-11. mérföldek között volt. Nincs kizárva azonban az sem, hogy esetleg Brigetióhoz közelebb (3-4. mérföldnél), ebben az esetben az ala útfelügyeleti területe nyugati irányban meghosszabbodna. A 11. mérföldtől keletre egészen a tartományhatárig egyáltalán nem került elő csapatnévvel ellátott mérföldkő, ezért kérdéses, hogy ez a szakasz kinek a felügyelete alá tartozott, de fennáll a lehetősége annak is, hogy a tartományhatárig vezető teljes szakaszt ez a lovascsapat tartotta karban. A M. Rathmann által megállapított 4 mp-os felügyeleti határ¹²⁰¹ Odiavum esetében sem figyelhető meg, hiszen a tábor (*a Brigetione mp IIII*) és a legtávolabb, biztosan a csapat által állított mérföldkő (*a Brigetione mp XI*) között 7 mérföld a távolság.

A csapathoz biztosan köthető mérföldköveket a 3. század középső harmadában állították, egy feliratot Severus Alexander alatt (Nr. 159), négyet III. Gordianus alatt (Nr. 160, 158a, 156, 157), kettőt Philippus Arabs alatt (Nr. 161-162), egyet pedig Trebonianus Gallus II. Claudius (Nr. 158b) korában.

Az ala III Thracum által karbantartott útszakaszon előkerült mérföldkövek:

Nr.	Lelőhely	MP	Uralkodó	Közösség	Év
157	Őszöny		III. Gordianus	<i>ala III Thr</i>	238
156	(Virth)	5	III. Gordianus	<i>ala III Thr</i>	239
158a	Dunaalmás	(6)	III. Gordianus	<i>ala III Thr</i>	238
158b	Dunaalmás	6	II. Claudius	<i>ala III Thr</i>	269
159	Neszmély	9	Severus Alexander		230
160	(Őszöny)	10	III. Gordianus	<i>ala III Thr</i>	239
161	Süttő	11	Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa	<i>ala III Thr</i>	244-248
162	Süttő	11	Philippus, Otacilia Severa	<i>ala III Thr</i>	245-246
163	Süttő		Felirat nélkül		
164	Süttő		Felirat nélkül		

4.3.6 cohors I Thracum Germanica equitata

A segédcsapat neve egyetlen mérföldkövön fordul elő, *coh(ors) I T(hracum) G(ermanica) Maximiniana* alakban (Nr. 296).¹²⁰² A mérföldkő felállítási helyéről, az Aquincumtól számított 55. mérföldnél még kettő mérföldmutató ismert (Nr. 297-298). A

¹²⁰⁰ PRK 77, Nr. 26.

¹²⁰¹ Rathmann 2003, 38.

¹²⁰² Rathmann 2003, 36. Cohors I Thracarum Germanicae Maximinianaként jelöli.

három útjelzőt Maximinus Thrax (Nr. 296), Philippus Arabs (Nr. 297) és Traianus Decius korában állították. A felállítási hely Annamatia táborának közvetlen közelében, feltehetően a táborkapunál lehetett. Kérdéses, hogy az 55. mérföldön kívül a csapat mely útszakasz javításával volt megbízva. Észak felé, az 50. mérföldnél az Intercisában állomásozó cohors milliaria Hemesenorum állított mérföldkövet. Erről a szakaszcímről még az 51. mérföldnél kerültek elő csapatnevet nem említő mérföldkövek. Annamatiától déli irányban nem ismerünk egyetlen katonai egységet megnevező *miliariumot* sem. Két lehetőség adódik: vagy a tábor környékének útszakaszait tartotta karban a csapat, az 51-től nagyjából a 60. mérföldig, vagy az Intercisa-Annamatia szakaszt a hemesai, az Annamatiától délre esőt (talán Bölsckéig?) pedig a trák lovas cohors.

A táborba valószínűleg 118-119-ben érkezett a cohors, és a 3. századig itt állomásozott.¹²⁰³ A csapattestet kezdetben Thráciából sorozták, Felső-Germaniában állomásozott, majd a dák hadjáratban vett részt, ekkor kapta a *civium Romanorum* jelzőt. A hadjáratot követően Germaniába, majd Felső-Pannoniába került, végül Alsó-Pannoniában nyerte el a *Germanica* jelzőt.¹²⁰⁴

A cohors I Thracum Germanica equitata által karbantartott útszakaszon előkerült mérföldkövek:

Nr.	Lelőhely	MP	Uralkodó	Közösség	Év
296	Baracs	55	Maximinus, Maximus	<i>coh I Thr Ger</i>	237
297	Baracs	55	Philippus, Philippus Caesar, Otacilia Severa		245-246
298	Baracs	55	Traianus Decius		249

4.3.7 cohors I milliaria Hemesenorum sagittaria equitata¹²⁰⁵

A gyalogoscsapat neve két mérföldkövön szerepel; egyik 47 (Nr. 282), másik 50 mérföldre állt Aquincumtól (Nr. 293). Intercisa tábor nagyjából a 46. és a 47. mérföld közé esik Aquincumtól. A limestábor és az 50. mérföld közötti szakaszt tehát a cohors milliaria Hemesenorum tartotta karban. Tevékenységükhöz köthető tehát a 47. mérföldről előkerült egy (Nr. 282), a 48-ról négy (Nr. 285-288), az 50-ról pedig három (Nr. 291-293) mérföldkö.

A Nr. 274 mérföldkö feliratán egészen biztosan csapatnév részének tekinthetjük az [---]ia[na] rövidítést. Nagy valószínűséggel ezt a mérföldkövet is a hemesai cohors állította, a rövidítés pedig a Nr. 282 és 293 feliratok alapján feltehetően *cohors ∞ Hel(mesenorum)* [Maxim]ia[na]-ra egészíthető ki. A felirat alapján az Intercisától északra eső területre is kiterjedt a segédcsoport útfelügyeleti területe, amely így a 45. és 50. mérföldek közé tehető.

A 175-ben felállított cohors valószínűleg 176-ban került keletről Intercisába, ahol a 3. század közepéig igazolhatóan állomásozott.¹²⁰⁶ Az általa karbantartott útszakaszokon Septimius Severustól a tetrarchia koráig terjedő időszakból kerültek elő mérföldkövek.

¹²⁰³ PRK 81, Nr. 69.

¹²⁰⁴ Polgár 1932, 8. Nr. 7.

¹²⁰⁵ M. Rathmann feldolgozásában Cohors Hemesenorum Civium Romanorum Maximinia (Rathmann 2003, 36).

¹²⁰⁶ PRK 79, Nr. 48.

A cohors milliaria Hemesenorum által karbantartott útszakaszon előkerült mérföldkövek:

Nr.	Lelőhely	MP	Uralkodó	Közösség	Év
273	Rácalmás	45	Macrinus, Diadumenianus		217
274	Dunapentele	45	3. századi uralkodó	[---]ia/[na]	
275	Rácalmás		Felirat nélkül		
276	Dunapentele		Philippus, Philippus Caesar, Otcilia Severa		245-246
277a	Dunaújváros		Septimius Severus, Caracalla, Geta		198
277b	Dunaújváros		Diocletianus, Maximianus		286-305
277c	Dunaújváros		Bizonytalan		
277d	Dunaújváros		Bizonytalan		
277e	Dunaújváros		Bizonytalan		
278	(Szalkszentmárton)		Maximinus, Maximus		236-238
279	Dunapentele		Macrinus, Diadumenianus		217
280a	Dunaújváros		Traianus Decius		249-251
280b	Dunaújváros		Diocletianus		284-305
281	Szalk	46	Macrinus, Diadumenianus		217
282	Dunapentele	47	Maximinus, Maximus	<i>coh ∞ Max</i>	237
283	Dunapentele		Maximinus, Maximus		235
284	Dunapentele	47	Macrinus, Diadumenianus		217
285	Dunaújváros	(48)	Maximinus		236
286	Dunaújváros	48	Elagabalus		218
287	Dunaújváros	(48)	Philippus, Otcilia Severa		245-246
288	Dunapentele	48	III. Gordianus		239
289	Dunapentele		Valerianus		253-258
290	Dunapentele		Felirat nélkül		
291	Dunaújváros	50	Maximinus		236
292	Dunaújváros	50	Maximinus, Maximus		236
293	Dunaújváros	50	Maximinus, Maximus	<i>coh ∞ He Max</i>	237

4.3.8 cohors I [---] quingenaria equitata

A Nr. 215 feliraton nem egyértelmű a csapatnév, ráadásul a csapatnevet tartalmazó rész azóta megsemmisült.¹²⁰⁷

Amennyiben a kő eredeti lelőhelye a limesút Budapest környéki szakasza volt, úgy az ismert csapattestek közül Cirpi helyőrsége, az Elagabalus korában itt állomásozó cohors II Alpinorum equitata jöhet szóba, mint a mérföldkövet állító csapat. Az Ulcisia-Solva útszakasról azonban egyetlen mérföldkő sem ismert, ezért legvalószínűbbnek egy eddig ismeretlen csapattest megnevezése tűnik.

További lehetőség, hogy a mérföldkövet nagyobb távolságból szállították Pestre; ebben az esetben több alsó-pannoniai cohors equitatát is takarhat a felirat. Annamatia Elagabalus kori helyőrsége, a cohors I Thracum Germanica equitata a Nr. 296 feliraton szerepel, de ott a csapatnévben nem szerepel sem a quingenaria sem az equitata jelző, mint esetünkben. Mérföldköveken nem szereplő, de további eshetőséget jelentenek az alábbi, 3. században Alsó-Pannoniában állomásozó helyőrségek: cohors I Alpinorum equitata (Lussonium), cohors Maurorum equitata (Alta ripa), cohors I Noricorum equitata (Alisca).

¹²⁰⁷ Lőrincz B. szíves közlése, amelyért ezúton is köszönetet mondok.

5. A MÉRFÖLDKÖVEK KRONOLÓGIÁJA

Általában az egy vagy több tartomány mérföldkönyagát összegyűjtő és elemző munkák elsődleges rendező szempontja a kronológia, a keltezhető mérföldkövek időrendje. Ez annak a szemléletnek az eredménye, hogy egy-egy feliratról a legfontosabb megállapítandó szempont a keletkezésének ideje volt. Elemzések sora összpontosította figyelmét a lehetőség szerint minél pontosabb keltezésre, részletezve a titulatura elemeit, genealógiai levezetéseket, megítéslő jelzőket. A császárfeliratok keltezése újabban D. Kienast munkája révén vált könnyebbé.¹²⁰⁸ A mérföldkövek pontos keltezését általában arra használták, hogy következtetéseket lehessen levonni, hogy az illető császár az adott évben mely tartományban vagy limes-szakaszon javíttatta ki az utakat, és ez a Római Birodalom történetének mely jelentős (általában hadi-) eseményével áll kapcsolatban. Sok esetben ez fontos történeti összefüggésekre világított rá, viszont figyelmen kívül maradt az a tény, hogy a mérföldkövek állításának alapvető oka a távolság jelzése és az útjavítások tényének megörökítése volt. Az útjavításokra az utak állapotának romlása (*vetustate conlabsas* vagy *conruptas*) miatt volt szükség, a barbár csapatok szándékos dúlása legfeljebb egy-egy híd tönkretételét, vagy fák útra döntését jelenthette, ezekről azonban a pannoniai mérföldkövfeliratok nem szólnak. A mérföldkövek kronológiai szempontú elemzése elsősorban az utak építéstörténetére vonatkozóan adhat információkat: egy-egy helyi közösség által végzett útjavításokról, alkalmanként régiókra, tartományokra, vagy akár egyszerre több tartományra kiterjedő nagyszabású felújítási munkákról; de rávilágíthat egyes időkben és térben lehatárolható mérföldköállítási divatra is, amely propagandacélokat szolgált.

A fejezet kronológiai sorrendben halad az egyes császárok uralkodási ideje által tagolva, tartományonként elkülönítve. Az egyazon időszakra keltezhető mérföldkövek állításának kora (aláhúzott) adja a császárok fejezetein belüli osztást, amelyet a keltezés alapjául szolgáló császári név és titulatura (*dőlt*), az útszakaszok, ahol az adott időszak mérföldkövei előkerültek, és a mérföldkövek katalógusszáma követ, az alábbi elrendezésben:

x.x.x Uralkodó

(az uralkodó mérföldköveit ábrázoló térkép száma)

Tartomány (a tartományban előkerült mérföldkövek katalógus-számai)

A mérföldkövek keltezése

Az adott kor keltezéséül szolgáló császárnév és titulatura

Útszakasz megnevezése: Nr. xxx mérföldkö

Előzmények

A birodalom tartományainak első mérföldköveit is a Kr. e. 2. század közepétől kezdték állítani,¹²⁰⁹ ami az utak általános fejlesztésére utal. A feliratos mérföldkövek (összesen 30 ismert) kis száma arra utal, hogy mérföldkövet a köztársaságkorban csak a fontosabb pontokon állítottak.¹²¹⁰ Augustus korában alapvető változáson ment keresztül az utakhoz való viszony. A császár uralkodásának első éveiben helyreállította a *via Flamiinát*, és más *triumphatorokat* is hadizsákmányuk hasonló célra fordítására utasította.¹²¹¹ Kr. e. 20-ban átvette az utak felügyeletét (*cura viarum*), és felállította az „arany mérföldkövet”

¹²⁰⁸ Megjelenése óta leginkább használt munka: Kienast 1990.

¹²⁰⁹ AÉp 1957, 172; AÉp 1992, 1532; CIL I² 647-651, 823, 840; CIL XVII/2 294

¹²¹⁰ Rathmann 1999, 1157.

¹²¹¹ Suet. Augustus, 30.

(*miliarium aureum*)¹²¹² a Forum Romanumon, amelyet valamennyi út kiindulópontjának tartottak,¹²¹³ és Róma, valamint a fontosabb itáliai és birodalmi városok távolságát tüntették fel rajta.¹²¹⁴ Tevékenysége megváltoztatta a mérföldkövek szerepét: az egyszerű távolságjelzőkből fontos hatalmi propagandahordozó lett, ami a mérföldköállítások számának megsokszorozódásához vezetett. Mindmáig összesen mintegy 6.000 császárkori mérföldkő vált ismertté a Római Birodalomban.¹²¹⁵

5.1 MÉRFÖLDKŐÁLLÍTÁS AZ OSZTATLAN TARTOMÁNYBAN (106 ELŐTT)

5.1.1 1. század (Claudius?)

(I. térkép)

Pannonia (Nr. 49)

41-54?
[---]¹²¹⁶

Roma-Savaria: Nr. 49

Pannonia eddig ismert legkorábbi mérföldköve a Borostyánkő úton, Szombathelyen került elő. Feliratából a császár nevét tartalmazó rész nem került elő, ezért a mérföldkő állításának pontos ideje nem ismert. A mérföldkő feliratából csupán a távolságot maradt meg: *a Rom(a) S(avariam) m(ilia) p(assuum) / DCLXXV* (Rómától Savariáig 675 mérföld). A felirat értelmezéséből és a lelőhely topográfiai és kronológiai körülményeiből azonban következtetni lehet a mérföldkő korára.

A mérföldkő töredéke a 2. század első harmadára keltezhető út bazaltburkolatába volt másodlagosan beépítve, ami a felirat megsemmisülésének *ante quem*-je. Az 1. századi datálást támogatja a felirat kivitelének jellege, a betűforma, a szövegelrendezés és a megmunkálási technika is. A provinciákban szokatlan útfő és útépítés megadásával a mérföldkőoszlop felállításának különleges körülményeit kívánták hangsúlyozni. E jeles esemény Savaria korai történetében leginkább a coloniaalapítás lehetett,¹²¹⁷ de mérföldkőről lévén szó, a felirat elsősorban a Borostyánkő út Savariáig történő kiépítésének korát adhatja meg. A coloniaalapítás és az útépítés nem feltétlenül esett egybe, mint pl. a szintén claudiusi alapítású Köln esetében megfigyelhető (44-ben útépítés, 50-ben coloniaalapítás).¹²¹⁸ Ott azonban nem került sor Rómától mért, vagy teljes útszakaszt feltüntető távolságot felvételére, és nem a colonia területén állították a mérföldkövet.

A mérföldkő szokatlan távolságadata kapcsán fontos megemlíteni Claudius¹²¹⁹ két, 46-ban állított mérföldkővét, amelyek szintén szokatlan útfővel illetve távolságadattal rendelkeznek: mindkettőt a *Via Claudia Augusta* kiépítésekor állították,¹²²⁰ a császár

¹²¹² Cass. Dio LIV, 8.

¹²¹³ Plut. Galba 24.

¹²¹⁴ Schneider 1935, 402.

¹²¹⁵ Rathmann 1999, 1157.

¹²¹⁶ A felirat császárnevet és titulaturát tartalmazó része nem maradt fenn.

¹²¹⁷ Kiss-Sosztarits 1998, 104.

¹²¹⁸ Walser 1980, 449 és 462.

¹²¹⁹ A Claudius korabeli mérföldköveket összefoglalta: Walser 1980, 438-462.

¹²²⁰ CIL V 8002 (Cesio); CIL V 8003 (Rabland). Drusus hadjáratához kapcsolódóan az útvonal létesítése is megtörtént. K. Schneider Claudius korában csak egy minőségi felújítást és az út további szakaszainak kiépítését tartja valószínűnek, amit mérföldkövek állítása kísért (Schneider 1935, 405). M. Rathmann már óvatosabban fogalmaz: „*Worin die konkreten Baumaßnahmen des Claudius bestanden, ist unklar. Zumindest wird er die Straße bis an die Donau vorgeschoben haben.*” Ezzel együtt az út kőfázisú megépítését tartja

apjának, az idősebb Drususnak Kr. e. 16-13 közti alpesi hadjáratának és az útvonal létesítésének emlékére (*quam Drusus pater Alpibus bello patefactis derexerat*). Mindkettő a teljes útszakasz hosszát adta meg (*milia passuum CCCL*), az egyik *ab Altino usque ad flumen Danuvium*, a másik *a flumine Pado at flumen Danuvium*. Az út megépítésének célja stratégiai volt, hiszen a nyomvonal Itáliából egyenesen a rætiai fővároshoz, Augsburghoz vezetett, a kövek feliratai tehát arra a nagy ívű útépitési projektekre utalnak, amelynek célja az volt, hogy Észak-Itáliát a Duna-völgygel összekösse. Az útépitést nem indokolták sürgős katonai okok, mivel 46-ban nem ismerünk katonai konfliktust a Felső-Duna vidékén. A rákövetkező évben a Genfi-tó és a Felső-Rajna közti út kiépítésére is sor került, aminek két mérföldkö állított emléket.¹²²¹ Ez az út pedig a *Via Claudia Augusta* párhuzamos összekötő útja az Alpokon keresztül, kiépítése pedig lezárja a Tiberius és Drusus által megkezdett alpesi hódítást.¹²²²

A különleges útfő kapcsán felvetődik a császár személyes közreműködése is, ami lehetett az útépités részleges vagy teljes fedezetének biztosítása a *fiscus*ból, de akár a császár jelenlétére, az úthoz vagy a térséghez való kötődésére, kitüntetett figyelmére is utalhat.¹²²³

A mérföldköveknek noricum párhuzama is van: szintén Claudius korában állították a Virunum közelében előkerült mérföldkövet, amely az Aquileia-Virunum út, azaz Észak-Itáliát az Alpok keleti részével összekötő útvonal mellett állt.¹²²⁴ A virunumi és a savariai mérföldkö előkerülési helye között szembevetendő a hasonlóság: mindkettő az Itáliából az új tartományi központokhoz vezető utak mentén állt. Ezeknek az utaknak a további, dunai határhoz vezető szakaszai is régóta használatban voltak, még ha csak egyszerű földutak formájában is. A Claudius kori mérföldkövek a fővárosokig, Virunumig és Savariáig vezető szakaszok kiépítését mindenképpen bizonyítják, azonban a további szakaszok korát csak további mérföldkövek vagy régészeti leletek alapján lehet meghatározni. Fontos hangsúlyozni, hogy Claudius korában zajlott a noricum és pannoniai tartományi igazgatás létrehozása és városok alapítása, emellett – a mérföldkövek tanúsága szerint – a térség útvonalainak, kommunikációjának a kialakítására is figyelmet fordítottak.

Egy további dalmatiai útvonalról számos 47-ben állított Claudius kori mérföldkö származik.¹²²⁵ Az út *Salonditól Burnum* érintésével a Dinári-hegységen keresztül a Szávaig vezetett, melynek első szakaszát már Tiberius korában megépítették.¹²²⁶ Az útépités stratégiai célja a *Dalmatia* és *Pannonia* helyőrségei közötti összeköttetés kialakítása volt.¹²²⁷ Dalmatiából összesen hét, biztosan Claudius kori mérföldkö ismert.¹²²⁸

valószínűnek, amelyben az első fázis csak a terület biztosítását, míg a második az út végérvényes, teljes hosszában történő kiépítését jelentette (Rathmann 2003, 22. Anm. 127). Az út feltárásakor szerzett régészeti eredmények (Walde 1998) birtokában azonban ennél biztosabb álláspontot lehet megfogalmazni. A lermoosi medencében folyt ásások több helyen feltárták az út fából és kavicsból készült, többször javított és felújított úttestét. Az előkerült faanyag dendrokronológiai vizsgálatai bizonyították, hogy az út legelső megépítése a Claudius-korban, pontosabban a 46. évben történt. (Pöll 1998, 15. Nicolussi 1998, 138).

¹²²¹ CIL XII 5528 (St. Saphorin); Walser 1980, 438 (Versvey).

¹²²² Walser 1980, 453, 455.

¹²²³ Császári beavatkozás történt a *Rundictes* törzs és Caius Laecanius Bassus út birtokjogát érintő vitájának rendezésére – CIL V 698. V. ö. Slapšak 1977, 122-128.

¹²²⁴ H. Deringer szerint a Claudius kori munkálatok nem útépitést, hanem csak útjavítást jelentettek, az út pedig csak a fővárosig, és nem a Dunáig (Ovilaváig és Lauriacumig) épült ki (Deringer 1953, 748).

¹²²⁵ CIL III 13329-13331; 13335; További, felirat nélküli, *in situ* előkerült kövek a sorozathoz tartozhatnak.

¹²²⁶ Alföldy 1964, 247-356.

¹²²⁷ Walser 1980, 456.

¹²²⁸ A fentiekén túl CIL III 10175; ILJ 3001-3002.

A 48-ban¹²²⁹ kiépített *Via Claudia Valeria* a legrövidebb összeköttetést jelentette Róma és Dalmatia fővárosa, Salona között. Az Appennineken keresztúl vezető új szakasz és az előző évi dalmatiai útépités természetesen összefüggésben állnak.¹²³⁰

A fentiek alapján megfigyelhető az a tervszerű útépitési kampány, melynek során Claudius uralkodása alatt kiépültek az Itáliát a birodalom határvidékével sugárszerűen összekötő főutak. Az utak mentén előfordult a szombathelyihez hasonló, különleges formulát tartalmazó mérőldkövet is (a *Via Claudia Augusta* építéséről), ezért lehetséges, hogy e kampány keretében került sor egy újabb, Itáliát a Dunával összekötő út, a Borostyánkő út Savariáig, az új tartomány fővárosáig (és talán tovább a Dunáig) történő kiépítésére,¹²³¹ és a szombathelyi mérőldkö felállítására.

Érdekes a Claudius által állított mérőldkövek egyenlőtlen eloszlása a birodalom területén. Galliában és az Alpok vidékén viszonylag sok útépités történt; egyes szakaszok kiépítése zajlott Hispaniában, Itáliában, Dalmatiában és Kis-Ázsiában. Feltűnő ugyanakkor a mérőldkövek hiánya olyan tartományokban, mint pl. Britannia, Mauretania, Thracia, hiszen itt a császár éveken át húzódó hadjáratokat vezetett. A Lugdunumban született Claudius különös figyelmet szentelt Gallia Narbonensis úthálózatára: 41-47 között összesen 28 mérőldkövet állítottak.¹²³² A Claudius kori munkálatok az augustusi és tiberiusi¹²³³ útépitési, és birodalomépítő tervek beteljesítései voltak.¹²³⁴ A három uralkodó tevékenysége a közlekedési összeköttetések kiépítésére a központi tervszerűség jegyeit mutatja.¹²³⁵

A Rómától mért távolságadat felveti annak a kérdés, hogy lehet-e kapcsolat a szombathelyi mérőldkö és a Forum Romanum felállított ún. „arany mérőldkö” között. Augustus a *miliarium aureum* felállításával a provinciális külterületet császári jogkörbe vonását jelölte,¹²³⁶ valamint áttekintést adott a birodalom kiterjedéséről azáltal, hogy a köre – K. Schneider és M. Rathmann feltételezése szerint – Itália és a birodalom jelentősebb városainak Rómától való távolságát is felvették.¹²³⁷ Ezt a véleményt a *via Iulia Augusta*

¹²²⁹ CIL IX 5973.

¹²³⁰ Walser 1980, 457.

¹²³¹ Mócsy A. szerint a Borostyánkő utat már Augustus és Tiberius korában kiépítették, de ekkor még nem alkalmazták a római útépités legjobb technológiáját. A teljes kiépítés és a mérőldkövek állítása csak később kezdődött, és az egész tartományban valószínűleg sohasem fejeződött be (Mócsy 1962, 655). Útépités Nauportus környékén mindenesetre biztosra vehető (Tac. Ann. I, 20, 1).

¹²³² Narbonensis mérőldköveiről: König 1970. I. König és G. Walser szerint a *via Agrippae* mérőldköveit (CIL XII 5542 és 5546) kifejezetten a császár britanniai útjával összefüggő útjavításkor állították (König 1970, 111; Walser 1980, 459). Ebből G. Walser arra a következtetésre jutott, hogy a császári jelenlét kifejezetten előmozdította az útépitéseket; az építési munkálatok általában befejeződtek a császári csapatok áthaladásáig, a császárlátogatásra pedig elkészültek az útjavítások (Walser 1980, 459). M. Rathmann egyszerűen személyes kötődéssel indokolja a mérőldkövek nagy számát, és cáfolja a mérőldkövek és Claudius britanniai útja közötti összefüggést, mivel a biztosan keltezhető köveket kivétel nélkül az utazás után állították (Rathmann 2003, 69).

¹²³³ Tiberius korában épült ki négy dalmatiai útszakasz, CIL III 3201=10159; 3198b=10156b): *via ad Hedum castellum Daesitiatum* (156 mp), *via ad Batinum flumen* (158 mp), *via ad imum montem Ditionum Ulcirum* (77,5 mp). V. ö. Alföldy 1964, 247-256. A negyedik (CIL III 3200): *via Gabiniana* (Salona-Andetrium). A CIL III 3199=10157 az egyetlen mérőldkö az építési feliratok között; feliratán P. Cornelius Dolabella helytartó neve szerepel.

¹²³⁴ Walser 1980, 462.

¹²³⁵ Rathmann 2003, 70.

¹²³⁶ Rathmann 2003, 57, idézi az erre vonatkozó forrásokat: Plin. Nat. hist. 3, 66; Cass. Dio LIV 8, 4; Suet. Otho, 6, 2; Tac. Hist. 1, 27.

¹²³⁷ Schneider 1935, 402 és Rathmann 2003, 57 szerint a birodalom városait is felvették. M. Rathmann ismerte a korábbi véleményeket: O. Viedebant (Viedebant 1924, 499-500) és P. Zanker (Zanker 1972, 44) itáliai városok távolságadatait feltételezte az arany mérőldkövön, míg K. Brodersen (Brodersen 1995, 255) velük szemben ezt egyáltalán nem tartja bizonyítottnak, csak azt, hogy Augustus mint *curator viarum* a *miliarium aureumot* Kr. e. 20-ban felállította. M. Rathmann szerint a *miliarium* kifejezés távolságadatokat

mentén Észak-Itáliában és a Domitius Ahenobarbus által épített út mentén¹²³⁸ Gallia Narbonensisben előkerült a *Roma* távolságadattal ellátott Augustus kori mérföldkö-sorozatra alapozták, amelyet későbbi mérföldköfeliratok (az egyik ráadásul Tarraconensisből) tovább erősítettek.¹²³⁹ Véleményem szerint azonban a fenti mérföldköleletek nem támasztják alá elegendő mértékben azt, hogy az arany mérföldkövön a birodalom városainak Rómától való távolságát jelenítették meg, mert a fenti leletek egytől egyig településen kívül, távolsági utak mentén kerültek elő. Az arany mérföldkövön feltételezett városok Rómától való távolságának az adott városok fórumán vagy városfalánál felállított mérföldköveken is meg kellett volna jelenni. Ilyen felirat azonban a szombathelyi **Nr. 49** mérföldkö előkerülése előtt nem volt ismert,¹²⁴⁰ ennek a lelőhelye viszont másodlagos, és a városfal közelsége ellenére sem lehetünk teljesen biztosak az egykori felállítási helyben. A fenti feltevést sokkal inkább alátámaszthatják a vicarellői ezüsterlegek,¹²⁴¹ amelyeken városok és távolságadatok olvashatók. Ezekhez hasonlíthatott az arany mérföldkö is, viszont a feliratán nem csak egy útvonal állomásai, hanem valamennyi tartományi nagyváros és azok Rómától mért távolsága szerepelhetett. A Róma és Savaria távolságát feltüntető mérföldkö ismeretében, a mérföldkö távolságadata, a távolságadat pontossága és a város területén lévő előkerülési hely alapján elképzelhetőnek tűnik (bár ezt további leleteknek kell megerősíteni), hogy a *miliarium aureum* feliratán

feltételez, az augustusi propaganda pedig felirat nélküli mérföldkövet nem tudott volna felhasználni (Rathmann 2003, 57, Anm. 326). Felirata persze volt és városok távolsága is szinte biztosan szerepelt az arany mérföldkövön, de ezt az utat mellett álló, városokhoz nem köthető mérföldkövek nem támasztják alá.

¹²³⁸ Az utat Domitius Ahenobarbus építtette Kr. e. 121-ben; G. Radke hívta fel a figyelmet arra, hogy az út *via Domitiana*ként való megnevezése forrásokban nem fordul elő, tehát használata nem helyes (Radke 1967, 227). Ennek ellenére a kutatásban többször előfordul (pl. Schneider 1935). M. Rathmann szerint az út nevének császárkori forrásokból való hiányát éppen Augustus *a Roma* mérföldadattal ellátott feliratai idézték elő (Rathmann 2003, 64).

¹²³⁹ A feliratokat felsorolja Schneider 1935, 402 és Rathmann 2003, 57-58, Anm. 328-329. Augustus mérföldkövei az útszakasz Itáliában vezető szakaszáról: CIL V 8085 (553 mp Rómától); CIL V 8088 (590 mp Rómától); CIL V 8094 (601 mp Rómától); CIL V 8098 (603 mp Rómától); CIL V 8100 (604 mp Rómától); CIL V 8101 (605 mp Rómától); CIL V 8105 (607 mp Rómától). Gallia Narbonensisből két mérföldkö ismert: CIL XII 5668 = CIL XVII/2 291 = König 1970, Nr. 253 (917 illetve 898 mp Rómától) és CIL XII 5671 = CIL XVII/2 298 = König 1970, Nr. 260 (921 illetve 902 mp Rómától). További mérföldkövek kerültek elő szintén Rómától mért távolságadatokkal Hadrianus: CIL V 8095 (601 mp); CIL V 8102 (605 mp); CIL V 8103 (606 mp); CIL V 8106 (608 mp); és Antoninus Pius: CIL V 8087 (589 mp); CIL V 8089 (590 mp); CIL V 8096 (601 mp); CIL V 8097 (602 mp); CIL V 8099 (603 mp); CIL V 8107 (608 mp) korából. Egy Domitianus kori mérföldkö ismert Tarraconensisből: CIL II 4918 = Lostal 1992, Nr. 58 (1289 mp Rómától, a Caesaraugusta-Toletum útról), amelynek távolságadatát korábban az útépités költségeként értelmezte Hirschfeld 1913, 717. Anm. 3; távolságadatot elsőként Pekárý 1967, 99 látott benne. A mérföldkö alapján további, Rómától mért távolságadatot megadó Augustus kori köveket feltételez a hispán tartományokban M. Rathmann, és szerinte a Rómától Gadesig húzódó útvonal egységét jelzi a 2. századi vicarellői ezüsterlegek felirata (CIL XI 3281-3284), az ún. *Itinerarium Gaditanum* is (Rathmann 2003, 57-58, Anm. 329). Az útvonal Hispanián keresztülhúzódo teljes szakaszát a *Baete et Iano Augusto ad Oceanum* említi egy további Augustus kori mérföldkö (CIL II 4701), amelyben az *ad Oceanum* megnevezés Oceanus Gadesben álló szobrára utalhat, a felirat egésze pedig nyilvánvalóvá tette az utazó számára, hogy a császár a birodalom legtávolabbi határáig, az akkor ismert világ végéig utakat építtetett. Hercules oszlopainak Itáliától való távolságát a vicarellői serlegek mellett Polybios is feljegyezte (Pol. 3, 39); Oceanus szobrán M. Rathmann ezért az arany mérföldkö pártját látja (Rathmann 2003, 64).

¹²⁴⁰ Egy azóta elveszett, csak Morán 1937, 145. megjegyzése alapján ismert Domitianus mérföldkövet említett Pekárý T. Fuente Encaladából (Rodríguez Colmenero et al 2004 a lelőhelyet más feliratok kapcsán az Asturica-Bracara úthoz sorolják, noha erről a mérföldköről nem tesznek említést), amelynek távolságadatát *[a R]oma (?) mil[ia] p[assum] | [As]turic[am]* lehet felolvasni (Pekárý 1967, 100). Meglepő azonban, hogy a mérföldkö nem Asturiciában, hanem tőle délre (tehát a Roma-Asturica útszakaszon kívül), mintegy 28 mp-ra került elő, így ezt a mérföldkövet sem tarthatjuk biztosan az arany mérföldkövön szereplő birodalmi városok bizonyítékának.

¹²⁴¹ CIL XI 3281-3284.

valóban a birodalom városai és azoknak Rómától való távolsága volt felsorolva, és hogy ezek egyike a Róma-Savaria útszakasz 675 mp-os távolsága volt. Ez természetesen nem jelentené a szombathelyi mérföldkö Augustus kori felállítását, hiszen a Rómától mért távolságadatok később is előfordulnak mérföldköveken.

A Julius-Claudius dinasztia császárai alatt elsősorban a nyugati provinciák, leginkább Narbonensis és Tarraconensis útjait javították.¹²⁴² Ebben az időszakban az útépitések császári kezdeményezésre indultak. Augustus és Tiberius elsősorban a nyugati útvonalat építette ki Észak-Itáliától Gadesig, és egyúttal az Ibériai-félsziget hálózta be további útszakaszokkal. Tiberius korában indultak meg Africa provincia útépitései, először Tacape és Castra Hiberna között. A Publius Cornelius Dolabella által Tiberius első uralkodási éveiben állított mérföldkövek arra utalnak, hogy a helytartó az egész illyricumi úthálózat kiépítésével volt megbízva. Caligula – részben a rövid uralkodása, részben pedig a *damnatio memoriae* miatt – útépítő tevékenységéről csak néhány hispániai mérföldköve tudósít. A következő, központi kezdeményezésre megvalósuló nagy útépítő kampány Claudiushoz kötődik, aki – folytatván a hispániai utak építését – a galliai és germániai úthálózat kiépítése mellett, az Alpokon átvezető útvonalakat is megnyitotta. Nero – szintén a *damnatio memoriae* miatt – kis számban fennmaradt galliai és hispániai mérföldköve alapján nem dönthető el biztosan, hogy folytatta-e Claudius útépitési politikáját.¹²⁴³

5.1.2 Nerva¹²⁴⁴

(II. térkép)

Pannonia (Nr. 325a)

97. január 1 – szeptember 17.

Imperator Nerva Caesar Augustus pontifex maximus tribuniciae potestatis consul III pater patriae
Malata-Cusum: **Nr. 325a**

A másik, eddig ismert, 1. századi pannoniai mérföldkö Petrovaradinban került elő a Malata-Cusum útvonalról.¹²⁴⁵ A feliratot Nerva uralkodásának második évében, 97-ben állították. A térség hadszíntér volt 85 óta, de a katonai tevékenység a dák veszély miatt már a korábbi években megélénkült. Erre utal a szerémségi limes-szakasz megerősítése auxiliáris táborok (Cornacum – Sotin, Malata – Bánmonostor/Banoštor, Acumincum – Szalánkemén/Slankamen, Rittium – Szurduk/Surduk, Burgenae – Újbanovce/Novi Banovci, Taurunum – Zimony/Zemun) létesítésével.¹²⁴⁶ Nerva alatt a mérföldkö állítására már feltehetően a csapatmozgások miatt elhasználdott utak javítása kapcsán került sor.

A kutatásban felmerült, hogy a Szerémség ezen része az 1. században nem tartozott Pannoniához, hanem csak a tartomány kettéosztása után csatolták Moesiától Pannonia Inferiorhoz. Katonai diplomák¹²⁴⁷ alapján sejthető, hogy Domitianus korában a Szerémség Sirmiumtól keletre eső részét átmenetileg Moesia Superiorhoz csatolták, aminek oka a dák front közös parancsnokság alá helyezése lehetett. Néhány segédcsoport ugyanis 85-ig Pannonia, utána Moesia, majd legkésőbb 110-től, a dák háborúk befejezése után ismét

¹²⁴² König 1970, 111.

¹²⁴³ Rathmann 2003, 67-68.

¹²⁴⁴ Nerva titulaturájának keltezése Kienast 1990, 120-121. alapján történt.

¹²⁴⁵ Rathmann a Dolabella által megkezdett útépités folytatásának emlékét látja a mérföldköben (Rathmann 2003, 70. 415. lábjegyzet).

¹²⁴⁶ FPA II, 170.

¹²⁴⁷ CIL XVI 31; 39; 46.

Pannonia diplomáin van felsorolva.¹²⁴⁸ Az elméletet többen elvetették,¹²⁴⁹ elsősorban a *civitas Cornacatium* által Q. Glitius Atilius Agricola pannoniai helytartónak állított feliratok miatt.¹²⁵⁰ A civitas területe valóban itt található, azonban nem fedi le a Szerémséget, csak a Sirmiumtól nyugatra eső részt (a Szerémség közepén Sirmium territoriuma, az *Amantini* és *Sirmienses* korábbi *civitas*a, keleten pedig a *Scordisci* szállásterülete volt).¹²⁵¹ A *Cornacates* törzse tehát Pannoniában maradt, ennek ellenére a vita biztosan nem dönthető el. Malata tábora feltehetően rövid időre egy vagy két legiót fogadott be,¹²⁵² legiótáborként pedig már nem tűnik meglepőnek, hogy mérőföldköveken a távolságszámítás kiindulópontjaként jelenik meg.

Akár Moesia Superiorhoz, akár Pannonia tartományhoz tartozott a Szerémség keleti része, nagy valószínűséggel a dák háborúkkal összefüggésben alakult ki útigazgatási rendszere és ekkor, ezért állították a **Nr. 325** mérőföldkövet, valamint ebből a korszakból származhat a térség a *Malata* történő mérőföldszámítási rendszere. Az útfő csak abban az esetben lenne szokatlan Pannoniában, ha Malatában nem állomásozott volna legio, így segédcsapat táborától kellene feltételezni a mérőföldszámítást.

Nerva korában meglehetősen kevés mérőföldkövet állítottak a birodalomban, ami – figyelembe véve a rövid uralkodási időszakot – nem tekinthető különösnek. A súlypont – hasonlóan a Flaviusok korához – inkább a keleti tartományokra helyeződött,¹²⁵³ kivéve Tarraconensist, ahol 9 mérőföldkövet állítottak Nerva uralkodása alatt.¹²⁵⁴

5.2 MÉRŐFÖLDKŐÁLLÍTÁS 106 ÉS 214 KÖZÖTT

Traianus korában Pannoniát kettéosztották, a nyugati, jóval nagyobb Pannonia Superior és a keleti, inkább csak a Duna észak-déli folyása mellett húzódó keskeny sávra kiterjedő Pannonia Inferior tartományra. Az új tartományi felosztás Diocletianus koráig fennmaradt, a 106-ban meghatározott tartományhatár vonala azonban csak 214-ig.

Traianus uralkodása idején a mérőföldköállítás súlypontja területileg az Ibériai-félszigeten volt. Emellett a császár háborúhoz is jelentős mértékben kapcsolódnak mérőföldkövek, így a parthusok elleni hadjáratok alkalmával is került sor útjavításokra a hadjáratok közvetlen háterszágában.¹²⁵⁵ Feltűnően kevés mérőföldkö fordul elő viszont a dák fronthoz vezető hadiutak és utánpótlási vonalak mentén, hiszen a környező tartományok közül Noricumból három (**Nr. 17, 24, 33**),¹²⁵⁶ Dalmatiából pedig kettő mérőföldkö ismert,¹²⁵⁷ a két Pannoniából és Raetiából viszont egy sem.

¹²⁴⁸ PRK 54.

¹²⁴⁹ A feliratokat és a korábbi irodalmat hivatkozva: PRK 54. Újabbán FPA II, 171.

¹²⁵⁰ FPA II, 171.

¹²⁵¹ PRK 302, 34. jegyzet. Mócsy A. szerint a civitasból később valószínűleg Cibale municipiuma lett (Mócsy-Fitz 1990, 60), bár korábban úgy vélte, hogy Sirmium territoriumába olvadt bele Traianus dák hadjárata után (Mócsy 1959, 76).

¹²⁵² Lőrincz 2000a; Lőrincz 2000b; FPA II, 171.

¹²⁵³ König 1970, 111. Anm. 10.

¹²⁵⁴ A nyugati provinciák Nerva mérőföldköveit felsorolja Rathmann 2003, 228. A pannoniai mérőföldkövet tévesen Pannonia Inferiorhoz sorolja.

¹²⁵⁵ A tendenciára többen felhívták a figyelmet: Thomsen 1917, 89; Pekáry 1967, 38; Rathmann 2003, 71-72.

¹²⁵⁶ Rathmann 2003, 71. Anm. 425. a három noricum követ koruk (101/102) és előkerülési helyük (Celeia-Poetovio út) alapján a dák hadjáratok hatásaként értelmezi. Szintén a Borostyánkő úton, de az Aquileia-Emona szakaszon állt egy további Traianus kori mérőföldkö (**Nr. 6**), ami azóta elveszett, és a feliratát nem jegyezték fel, de szintén ehhez a sorozathoz tartozhat. A Celeia territoriumán Traianus korában végzett útjavításokat Pannonia tartomány kettéosztásával hozta összefüggésbe H. Deringer (Deringer 1953, 748-749).

¹²⁵⁷ CIL III 10171; 15104.

5.2.1 Hadrianus¹²⁵⁸

(III. térkép)

Felső-Pannonia (Nr. 59, 55)

131. december 10 – 132. december 9.

Imperator Caesar divi Traiani Parthici filius divi Nervae nepos Traianus Hadrianus Augustus pontifex maximus tribunicia potestate XVI consul III pater patriae

Savaria-Flavia Solva(?): **Nr. 59**

Poetovio-Flavia Solva: **Nr. 55**

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Caput viae	MP	Év	Casus
55	Starše	Poetovio-Flavia Solva	(Poetovio)		132	N ¹²⁵⁹
59	Kohfidisch	Savaria-Flavia Solva?	Savaria		132	N

Felső-Pannoniában két Hadrianus nevét viselő mérföldkö ismert: a **Nr. 59 és 55**, noha utóbbi tartományi hovatartozása vitatott.¹²⁶⁰ Mindkét mérföldkö 132-ből származik, amelyek a legkorábbiak számítanak a tartomány kettéosztása után Felső-Pannoniához tartozó területen. A szövegezésükben egyetlen különbség figyelhető meg: a **Nr. 55** feliratán a proconsuli cím is szerepel, ami megfelel a szintén 132-ben, a Borostyánkő út noricumai szakaszán állított feliratoknak (**Nr. 19, 29**).¹²⁶¹ A mérföldkö egy, az *itinerariumok* által nem említett útvonal mentén került elő, előkerülési körülményei azonban bizonytalanok.¹²⁶² Elképzelhető, hogy a lelőhely másodlagos, és a követ eredetileg a Borostyánkő út Savaria környéki szakaszán állították fel,¹²⁶³ de nem zárható ki a Savaria-Arrabona úthoz való kötődése sem. A *caput viae* alapján mindenesetre leszögezhető, hogy a mérföldköállítás, és az általa jelzett útjavítás (vagy építés) Savaria területián, Felső-Pannoniában történt. A tartomány úthálózata szempontjából fontos Borostyánkő út Celeia territoriumán áthaladó szakaszán előkerült Hadrianus mérföldkövekkel együtt ez nem bizonyítja a Borostyánkő út átfogó javítását, csak azt, hogy a két város territoriumán egyazon évben történtek útjavítások. Hadrianus uralkodása alatt területenként eltérő mérföldköformulák készültek, ami arra utal, hogy az útjavításokat nem központilag irányították.¹²⁶⁴

Hadrianus legtöbb, szám szerint 43 mérföldköve – Traianushoz hasonlóan – szülőföldjéről, Hispaniából ismert; emellett Africában és a keleti tartományokban állítottak sokat.¹²⁶⁵ Számos felirat köthető a császár utazásaihoz is.¹²⁶⁶ Közéjük sorolja M. Rathmann

¹²⁵⁸ Hadrianus titulaturájának keltezése Kienast 1990, 128-130. alapján történt.

¹²⁵⁹ A *casusok*nál használt rövidítések: N – *nominativus*; G – *genitivus*; D – *dativus*; A – *ablativus*.

¹²⁶⁰ A mérföldkö felirat formulájából noricumai hovatartozásra következtetett Deringer 1953, 738-739, Nr. 4. és Alföldy 1974, 60, Anm. 55. (v. ö. Hudeczek 1988, 23, Anm. 16.) de a településen előkerült egyéb kömlekek a Poetovióhoz és így Felső-Pannoniához tartozást erősítik (Mócsy 1959, 30; Horvat et al. 2003, 160).

¹²⁶¹ Weber 1968-1971, 145.

¹²⁶² Weber 1968-1971, 144-145. ugyan a mérföldkövet a Poetovio-Savaria úthoz sorolta, de hovatartozását bizonytalannak tartotta. A Barb feltételezése alapján (Barb 1929, 40. Anm. 4a) a térképen Savaria-Vindobona útként jelölte (Weber 1968-1971, 122. Abb. 1.). Amennyiben a mérföldkö valóban Kohfidisch mellett volt eredetileg felállítva, úgy sokkal valószínűbbnek tűnik egy lehetséges Savaria-Flavia Solva összeköttetés.

¹²⁶³ Weber 1968-1971, 145; Kiss-Sosztarits 1998, 103. Anm. 9.

¹²⁶⁴ Rathmann 2003, 73.

¹²⁶⁵ Felsorolja Rathmann 2003, 230-232.

¹²⁶⁶ Hadrianus utazásai és a mérföldkövek kapcsolatáról Rathmann 2003, 71-75.

a felső-pannoniai és noricum feliratokat is, és rájuk alapozva elképzelhetőnek tartja, hogy Hadrianus 132-ben Athénból Rómába vezető útját a dunai provinciákon keresztül tervezték, és ez magyarázná a Borostyánkő út egyes részein zajlott útjavításokat.¹²⁶⁷ A Celeia-Poetovio úton felállított két noricum mérőldő elméletileg kapcsolódhat a császári utazáshoz; a felső-pannoniai kövek azonban előkerülési helyük miatt semmiképp. Sem a Poetovio-Flavia Solva, sem pedig a Savariából nyugat felé feltételezett utat nem érinthette Hadrianus feltételezett útiránya.¹²⁶⁸ Átfogó útjavításokat azonban nem jeleznek mérőldőkövek a korszak mérőldőkövei a térségben, inkább az egyes városi territoriumokon, vagy kisebb, lehatárolható térségeken zajló útjavítások a jellemzőek (pl. Neviodunum territoriuma, valamint Carnuntum és Vindobona térsége Antoninus Pius korában).¹²⁶⁹

5.2.2 Antoninus Pius¹²⁷⁰

(IV. térkép)

Felső-Pannonia (Nr. 79, 90, 104, 105, 128, 137, 71, 85)

139. december 10-31.

Imperatoris Caesaris Titi Aeli Hadriani Antonini Augusti Pii patris patriae consulis II designati III tribuniciae potestatis III

Emona-Neviodunum: **Nr. 79, 85**

140. január 1 – december 9.

Imperatoris Caesaris Titi Aeli Hadriani Antonini Augusti Pii patris patriae consulis III tribuniciae potestate III

Emona-Neviodunum: **Nr. 90**

140. december 10 – 141. december 9.

Imperatoris Caesaris Titi Aeli Hadriani Antonini Augusti Pii patris patriae consulis III tribuniciae potestate IIII

Emona-Neviodunum: **Nr. 104, 105**

139-141?¹²⁷¹

[---] Hadriani Antonini [---]

Celeia-Neviodunum **Nr. 100**

142. december 10 – 143. december 9.

Imperatoris Caesaris Titi Aeli Hadriani Antonini Augusti Pii patris patriae consulis III tribuniciae potestate VI

Vindobona-Carnuntum: **Nr. 128**

Carnuntum-Arrabona: **Nr. 137**

Scarbantia-Vindobona: **Nr. 71**

¹²⁶⁷ Rathmann 2003, 74. említi H. Halfmann ellenvéleményét (Halfmann 1986, 209), aki vele szemben közvetlen, a dunai provinciákat nem érintő útvonalat valószínűsített.

¹²⁶⁸ Csak abban az esetben lenne feltételezhető hasonló összefüggés, amennyiben mindkét köemléket a Borostyánkő útról szállították át lelőhelyeikre. Ez azonban nem bizonyítható. A lelőhelyekről részletesen ld. az egyes útszakaszokat tárgyaló topográfiai fejezetben.

¹²⁶⁹ Ld. alább.

¹²⁷⁰ Antoninus Pius titulatura-változatainak keltezése Kienast 1990, 134-135. alapján történt.

¹²⁷¹ M. Lovenjak: a feliratot 140/141-re keltezi (Lovenjak 2006 a 17), amihez véleményem szerint a felirat megmaradt elemei nem nyújtanak elegendő bizonyosságot. A mérőldő korát csak a többi, Neviodunum környékén állított mérőldő korából lehet feltételezni; valamennyi *miliariumot* a 139-141 között zajlott útjavítási kampány során állították.

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Caput viae	MP	Év	Casus
79	Stranska vas	Emona-Nevidunum	Nevidunum	44	139	G
85	Novo mesto	Emona-Nevidunum	Nevidunum	21	139	G
90	Raka	Emona-Nevidunum	Nevidunum		140	G
104	Drnovo	Nevidunum-Siscia	Nevidunum	3	141	G
105	Čatež v Brežicah	Nevidunum-Siscia	Andautonia		141	G
100	(Leskovec)	Celeia-Nevidunum	(Nevidunum)		139-141	G
128	Schwechat	Vindobona-Carnuntum	Carnuntum	21	143	G
137	Bad Deutsch- Altenburg	Carnuntum-Arrabona	Carnuntum	1	143	G
71	Inzersdorf	Scarbantia-Vindobona	Vindobona	4	143	G

Az Antoninus Pius korában Felső-Pannoniában állított, eddig ismert mérföldkövek két, területileg szorosan körülhatárolható csoportra bonthatók. Az egyik csoportot a Száva menti út Nevidunum környéki szakaszán, a másikat a tartomány északi részén, Vindobona és Carnuntum környéki útszakaszokon előkerült mérföldkövek alkotják. A két mérföldkőcsoport között időbeli különbség is megfigyelhető. A Nevidunum környéki feliratokat 139 és 141 között állították, míg a Duna mentén egységesen 143-ban történt a mérföldköállítás.

A Száva mentén összesen hat mérföldkő keltezhető biztosan Antoninus Pius korára.¹²⁷² A datáló elemeket megvizsgálva feltételezhető, hogy a mérföldkövek állítása nem egyszerre, hanem három évre (139-140-141) elhúzódva zajlott. A hat felirat közül kettőt 139-ben (Nr. 79, 85), egyet 140-ben (Nr. 90), kettőt 140/141-ben (Nr. 104-105), egyet pedig feltehetően a három év valamelyikében állították. A feliratok közül négy (Nr. 79, 90, 104 és 85) Nevidunumtól méri a távolságot, és az útfőtől nyugatra, az Emona-Nevidunum útszakaszról került elő. A Nr. 105 mérföldkő a várostól keletre állt, és feltehetően Andautoniától (*ab Andautonia*?) mérte a távolságot; a mérföldkő valószínűleg a két város közti területiális határt jelölte. Az eltérő *caput viae* egyértelmű utalás arra, hogy a felállítási hely már Andautonia territoriumán (vagy a határán) található, és jelentheti azt, hogy az Antoninus Pius kori útjavítás Andautonia territoriumának útjait is érintette, és Andautonia is részt vett az útjavításokban. Lehetséges ugyanakkor az is, hogy a Nevidunum territoriumán tapasztalt kampányszerű mérföldköállítás, illetve útjavítás kapcsán a két város territoriumának határát Andautoniától adatolt mérföldkövel jelölték,¹²⁷³ de a feliratot Nevidunum városa állította.¹²⁷⁴

A másik Antoninus Pius kori mérföldkőcsoport a tartomány északi részén, Vindobona és Carnuntum térségében került elő. Az általuk jelzett útjavítás három, egymáshoz közel fekvő útszakaszt érintett: a limesút Vindobona és Carnuntum (Nr. 128), valamint Carnuntum és Arrabona közötti szakaszait (Nr. 137), illetve a Vindobona és Scarbantia közötti diagonális utat (Nr. 71). A három felirat egységes titulaturája azt mutatja, hogy ez az útjavítás egy év alatt zajlott le, és az is elképzelhető, hogy egy műszaki

¹²⁷² Egy további mérföldkövet is Antoninus Pius korára keltez M. Lovenjak (Lovenjak 2006, Nr. 15): Nr. 101 mérföldkő palimpsestus feliratán [---] / div[i ---] / Sep[---] / [---]i Hadri[ian]i --- / [vias et p]ontes / [venustate con]u[ptas] / [re]stituerunt / ---] olvasható két felirat közül egyik szótőredékei sem engedik meg az Antoninus Pius korára kelteztést.

¹²⁷³ A fent említett feliraton (Nr. 105) kívül csak egy bizonytalan eredetű mérföldkövet ismerünk Andautoniától számított mérföldadattal (Nr. 109). A Nevidunum-Andautonia közötti szakaszon is elképzelhető, hogy már Sisciától számították a távolságot (ld. Nr. 107 felirata: [--- / ---]A SIN[...]/--- / --- / XXI), és Andautoniával szemben, a Száva bal partján is Sisciától számított mérföldadat került a Nr. 108 mérföldköre. Mindezek alapján nem teljesen egyértelmű a mérföldszámítás rendszere Andautonia környezetében.

¹²⁷⁴ Hasonló jelenség figyelhető meg a Vindobona-Carnuntum közötti limesút-szakaszon. Ott a legio X Gemina állított mérföldkövet Carnuntum territoriumán, a Carnunto számított mérföldadattal (Nr. 129 Septimius Severus korából).

szervezet irányításával. Az útjavítás által érintett terület Vindobona és Carnuntum territoriuma volt, ezt jelzik a *capita viarum* is (a **Nr. 128 és 137** mérföldkövek esetében Carnuntum, a **Nr. 71** feliratán Vindobona).

Antoninus Pius uralkodásának idejében jelentkeznek először nagyobb számban mérföldkövek Felső-Pannoniában. A mérföldkövek térben és időben jól lehatárolható csoportokban fordulnak elő, amelyek két területen utalnak útépitésre illetve javításra. Az első útjavítási hullám 139 és 141 között zajlott a Száva menti út Nevidunum környéki szakaszán, a másik 143-ban a tartomány északnyugati részén, Vindobona és Carnuntum térségében. A két útjavítás közötti összefüggést a mérföldköveken használt titulaturák hasonlósága és a feliratok *casusa* mutatja. A két terület formulái a *Titus prarenomen* rövidítésétől és a kismértékben különböző sorbeosztástól eltekintve megegyeznek. Mind a nyolc mérföldkö¹²⁷⁵ feliratán a császár neve és titulaturája *genitivus*ban áll. A *genitivus* használata nagyon ritka mérföldköveken, Felső-Pannoniában más császár esetében nem is fordul elő. Antoninus Pius korában Pannonián kívül egyedül Numidiában fordul elő *genitivus* névhasználat, összesen három esetben.¹²⁷⁶ Az a tény, hogy tartományi szinten egységes szövegezés jelenik meg a mérföldköveken, a tartományi igazgatás kulcsszerepét jelzi az Antoninus Pius kori útjavításokban, a *genitivus* használata pedig a császár szerepére mutat rá *ex auctoritate* vagy *ex iussu* kiegészítéssel.¹²⁷⁷ A császár a rendeletein keresztül a tartomány – és a dalmatiai-pannoniai térség – úthálózatának megkésztet kiépítését fejezte be.¹²⁷⁸

A tartomány úthálózatának első nagyszabású kiépítését többen, pl. Mócsy A. és E. Weber a mérföldkövek alapján Antoninus Pius korinak tartják.¹²⁷⁹

Alsó-Pannonia (Nr. 328)

138. július 10 – 161. március 7.

Imperator Caesar divi Hadriani filius divi Traiani Parthici nepos divi Nervae pronepos Titus Aelius Hadrianus Antoninus Pius pontifex maximus tribunicia potestate
Malata-Cusum: **Nr. 328**

Az egyetlen ismert Antoninus Pius kori, alsó-pannoniai mérföldkö¹²⁸⁰ a limesút szerémségi szakaszán állt. Előkerülésének helye ugyanazon a Malata-Cusum szakaszon található, amelyen már Nerva korában is állítottak mérföldkövet. A tartomány egészét tekintve ez a két mérföldkö ismert a 2. század közepéig, ami egyrészt az útszakasz jelentőségére utal, de jelzi a tartomány úthálózatának viszonylagosan késői kiépítését is. A feliratot töredékessége miatt nem lehet pontosabban keltezni, a *filiatio* jelenléte viszont utalhat arra is, hogy a mérföldkövet inkább a császár uralkodásának legelején (talán 138-ban) állíthatták.¹²⁸¹

Két további felirat ismert Alsó-Pannoniából, amelyek Antoninus Pius korához köthetők. Az egyik egy hídépítést megörökítő felirat Intercisából, amely ugyan nem mérföldkö, de szorosan kötődik Pannonia Inferior úthálózatának kialakulásához. Az

¹²⁷⁵ Rathmann 2003, 134. csak hat felső-pannoniai mérföldkövet említ, **Nr. 105** kimaradt a felsorolásból (ILJ 1176).

¹²⁷⁶ CIL VIII 10327; 10328; 22391. V. ö. Weber 1968-1971, 123; legutóbb Rathmann 2003, 234.

¹²⁷⁷ Hirschfeld 1913, 718. Anm. 3.; Weber 1968-1971, 123. Legutóbb részletesen Rathmann 2003, 78-80. A numidiai CIL VIII 10327 feliraton ki is írták: *Ex auctoritate / Imperatoris) Caes(aris T(it)i) Aeli Ha(driani) Antonini...*

¹²⁷⁸ Rathmann 2003, 81.

¹²⁷⁹ Mócsy 1962, 656; Weber 1968-1971, 123.

¹²⁸⁰ A felirat mérföldkö volta nem vehető teljesen biztosra (CIL III 3699; Weber 1968-1971, 124, 12. lábjegyzet).

¹²⁸¹ A felső-pannoniai mérföldköveket 139 és 143 között állították.

Interisában előkerült felirat Caius Geminus Capellianus *legatus Augusti pro praetore* által Antoninus Piusnak ajánlott (*dativus*), Tiberius Claudius Euprepete által felügyelt hidépítésekről tudósít.¹²⁸²

A másik felirat a bizonytalan feloldású **Nr. 188** mérföldkő. A mérföldkő töredékes felirata egy (talán helytartó-) nevet tartalmaz. Elképzelhető, hogy az ---*aelianus* szótöredéket M. Pontius Laelianus Larcus Sabinus nevére lehet kiegészíteni, aki 144-es consulatusa előtt Alsó-Pannonia,¹²⁸³ majd később Felső-Pannonia helytartója volt.¹²⁸⁴ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a felső- és alsó-pannoniai, Antoninus Pius korabeli mérföldkövek egyikén sem szerepel helytartó, ami a kiegészítést meglehetősen bizonytalanná teszi.¹²⁸⁵

Antoninus Pius az első császár, akinek uralkodása alatt Felső- és Alsó-Pannoniában is állítottak mérföldköveket, így ebben a korszakban nyílik lehetőség a két tartomány mérföldkőállításának összehasonlítására. Három különbség mutatkozik a mérföldkövek vizsgálatakor: a *filiatio* meglétében, a *formula casus*ában, és a mérföldkövek számában. Érdekes, hogy míg a felső-pannoniai mérföldköveken nem találunk *agnatiót*, az egyetlen alsó-pannoniai feliraton szerepel. A másik szembeszökő különbség a *formula casus*ában figyelhető meg: míg valamennyi felső-pannoniai felirat *genitivusban* áll, addig az egyetlen alsó-pannoniai *nominativusban* van megfogalmazva. Jelentős különbség mutatkozik a két pannoniai tartomány között az Antoninus Pius kori mérföldkövek számát illetően is: a nyolc felső-pannoniai felirattal szemben Pannonia Inferiorban csak egy mérföldkő ismert. Mindezek a tartományi igazgatás útépítésre, -javításra és mérföldkőállításra gyakorolt hatását támasztják alá.

A Borostyánkő út noricum-i szakaszáról, Celeia territoriumáról három Antoninus Pius kori mérföldkő került elő (**Nr. 20, 30, 40**). A feliratok egyazon útjavítás keretében készültek 142 (*imperator II*) és 144. ősze (*consul designatus IV*) között,¹²⁸⁶ és valamennyi formulája *nominativusban* áll. Szemben a felső-pannoniai feliratokkal, a noricum-i mérföldköveken a titulaturában a *pontifex maximus* címet és az *imperatorii acclamatiókat* is feltüntették. A három feliraton kívül a környező tartományokban nem találkoznak Antoninus Pius mérföldköveivel. A császár uralkodása alatt a legtöbb mérföldkövet Gallia Narbonensisben állították (41 mérföldkő). A princeps kitüntetett figyelmre a tartomány úthálózata iránt annak köszönhető, hogy családja Nemaususból (Nîmes) származott.¹²⁸⁷

5.2.3 Marcus Aurelius, Lucius Verus¹²⁸⁸

(V. térkép)

¹²⁸² *Imp(eratori) Caes(ari) Tito / Aelio Hadriano / Antonino / Aug(usto) Pio p(atri) p(atriciae) / pontes facti / iussu C. Gemini / Capelliani / leg. Aug. pr(o) praetore / curante / Tib(erio) Cl(audio) / Euprepete.* (Erdélyi-Fülep 1954, Nr. 295.)

¹²⁸³ PRK 1990, 56.

¹²⁸⁴ 146-ban (CIL XVI 178), 148-ban (CIL XVI 96), és 149-ben (CIL XVI 97) – PRK 1990, 56, 305.

¹²⁸⁵ A másik lehetséges kiegészítés Flavius Aelianus, aki 228-230 között, Severus Alexander idejében volt helytartó (CIL III 3524). Ekként vélekedik Fitz 1963, 292f. és uő. in: PRK 1990, 58, 305. valamint Rathmann 2003, 186. Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy Severus Alexander Alsó-Pannoniában meglehetősen nagy számban (251) előkerült mérföldkövein egyetlen esetben sem fordul elő helytartó.

¹²⁸⁶ Feliratuk keltező elemei megegyeznek: *Imp(erator) Caesar T(itus) Aelius Hadrianus Antoninus Aug(ustus) Pius p(ater) p(atriciae) pontifex maximus trib(unicia) potest(ate) imp(erator) II co(n)s(ul) III.* (Kivéve **Nr. 30**, ahol *potestatis!*)

¹²⁸⁷ Rathmann 2003, 77.

¹²⁸⁸ Marcus Aurelius titulatura-változatainak keltezése Kienast 1990, 137-139; míg Lucius Verusé Kienast 1990, 143-144. alapján történt.

Felső-Pannonia (Nr. 92, 138, 84)

161. január 1 – december 9.

Imperator Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus tribunicia potestate XV consul III et Imperator Caesar Lucius Aurelius Verus Augustus tribunicia potestate consul II divi Antonini filii divi Hadriani nepotes divi Traiani Parthici pronepotes divi Nervae abnepotes

Carnuntum-Arrabona: **Nr. 138**¹²⁸⁹

Emona-Neviodunum: **Nr. 92, 84**

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Caput viae	MP	Év	Casus
92	Drnovo	Emona-Neviodunum	Neviodunum	0	161	N
138	Bad Deutsch-Altenburg	Carnuntum-Arrabona	(Carnuntum)	(1)	161	N
84	Hmeljnik	Emona-Neviodunum	(Neviodunum)	(21)	161	N

Marcus Aurelius korából három mérföldkö ismert Felső-Pannoniában: kettő a Száva menti út mentén Emona és Neviodunum között, egy pedig a limesút Carnuntum-Arrabona közötti szakaszán, Carnuntum mellett. Mindhármat 161-ben állították, és szövegezésük is – némi eltéréstől eltekintve – egységes: *nominativust* használnak, és szerepel a feliratokon a császárok családfája. Az eltérések jellege – írásképek, ligatúrák, rövidítések, helyesírási hibák – a feliratot készítő kőfaragók számlájára írhatók,¹²⁹⁰ ami nem véletlen, hiszen két egymástól távol eső útfő, Carnuntum és Neviodunum vésnökei által készültek. Ennél fontosabb azonban leszögezni azt, hogy nem egységes szervezet készítette a mérföldkeket, hanem az útfelügyeleti rendszernek megfelelően az adott szakasz vagy terület karbantartásával megbízott közösség.

A mérföldkövek ugyanakkor a két területnek az útjavításait jelzik, mint az Antoninus Pius korabeli feliratok, ezért meglehetősen bizonyos, hogy az Antoninus Pius kori útjavítást Carnuntum és Neviodunum territoriumán 18-20 évvel később egy újabb követte. A 161-ben készült feliratok kapcsán korábban felmerült, hogy azok propagandisztikus céllal készülhettek, és az uralkodóváltást, valamint a két császár közötti egyetértést (*concordia*) propagálták.¹²⁹¹ Mivel a két területen kívül nem került elő több mérföldkö a tartományban, és a mintegy húszéves javítási periódus hitelesnek tűnik,¹²⁹² nincs okunk kétségbe vonni a mérföldkövek tényleges útjavításhoz való kötődését.

Alsó-Pannonia (Nr. 333, 218, 185, 257, 322, 323)

161. január 1 – december 9.¹²⁹³

a) *Imperator Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus tribunicia potestate XV consul III et Imperator Caesar Lucius Aurelius Verus Augustus tribunicia potestate*

¹²⁸⁹ A töredékes felirat *iteratioszámait* E. Weber a Nr. 92 mérföldköfelirat alapján egészítette ki (Weber 1968-1971, 124).

¹²⁹⁰ Weber 1968-1971, 124.

¹²⁹¹ E. Weber ezt az azévben kiadott számos *Concordia*-verettel (RIC 1ff. – Marcus Aurelius, 444ff. – L. Verus) támasztotta alá, a mérföldkövek állítását pedig a felső-pannoniai helytartó (talán M. Nonius Macrinus) tevékenységével hozta összefüggésbe. Szerinte a mérföldköállításra kiadott utasítás a tőle katonailag függő Alsó-Pannoniára is vonatkozott. Párhuzamként a noricum CIL III 5711. mérföldkövet említi, amely talán ebből az évből származik (Weber 1968-1971, 124-125).

¹²⁹² Átlagosan húszévenkénti útjavítást jelölnek a via Claudia Augusta mérföldkövei is; ezek mindegyike az útburkolat javításához felhasznált fagerendák dendrokronológiai vizsgálata alapján megerősítést nyert (Pöll 1998, 15-111).

¹²⁹³ A CIL III 10615 (Nr. 333); 10632 (Nr. 257); 10638 (Nr. 322) Kr. u. 167-re keltezi a feliratokat. A keltezést átvette Mócsy 1962, 556. V. ö. Kienast 1990, 137-139 és 143-144.

*consul II divi Antonini filii divi Hadriani nepotes divi Traiani Parthici pronepotes divi Nervae abnepotes*¹²⁹⁴

Sirmium-Taurunum: **Nr. 333**

Brigetio-Aquincum: **Nr. 218, 185**¹²⁹⁵

Mursa-Malata vagy Mursa-Sirmium **Nr. 323**¹²⁹⁶

b) *Imperatorii Caesaris Marco Aurelio Antonino Augusto tribuniciae potestatis XV consuli III Imperatorii Caesaris Lucio Aurelio Vero Augusto tribunicia potestate consuli II divi Antonini filii divi Hadriani nepotes divi Traiani Parthici pronepotes divi Nervae abnepotes*

Aquincum-Mursa: **Nr. 257**

Mursa-Malata vagy Mursa-Sirmium: **Nr. 322**

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Caput viae	MP	Év	Casus
333	Crepovac	Sirmium-Taurunum	Sirmium	3	161	N
218	Buda	Brigetio-Aquincum	(Aquincum)		161	N
185	Pilisvörösvár	Brigetio-Aquincum	Aquincum		161	N
257	Adony	Aquincum-Mursa	Aquincum		161	D
322	(Titel)	Mursa-Sirmium	(Aquincum)		161	D
323	(Titel)	Mursa-Sirmium	(Aquincum)		161	N

A hat alsó-pannoniai mérföldkő a limesúton és annak közelében került elő: a Brigetio-Aquincum út Aquincum környéki szakaszáról (**Nr. 218, 185**), az Aquincum-Mursa úton Vetus Salina mellett (**Nr. 257**), a Sirmium-Taurunum szakaszon pedig Sirmium közeléből (**Nr. 333**). A **Nr. 322-323** mérföldkövek lelőhelye bizonytalan, eredetileg feltehetően a limesút Aquincum-Mursa vagy Mursa-Sirmium szakaszán álltak (talán *ab Aquinco* távolságadattal).¹²⁹⁷

E. Weber szerint a mérföldköveket – a felső-pannoniaiakkal együtt – az uralkodóváltás alkalmából, propagandacélból állították a két Pannónia közös helytartójának utasítására.¹²⁹⁸ Ez a már fentebb említett indokokon túl a két tartomány mérföldkövei között meglévő számbeli különbség (2:6), az alsó-pannoniai kövek viszonylagosan nagy száma,¹²⁹⁹ és az egyenetlen területi eloszlás miatt is elég elképzelhetetlen. A mérföldkőállítások illetve útjavítások markomann-szarmata háborúhoz kapcsolása¹³⁰⁰ sem lehetséges a mérföldkövek korai keltezése (161) miatt.

A feliratok szövegezése nem egységes: noha ugyanabban az évben (161) állították őket, mint a felső-pannoniai köveket, két felirat (**Nr. 333, 323**) a többi *nominativusban* írt felirathoz képest eltér, ugyanis a császárok nevei és titulaturájuk *dativusban* van megalkotva.¹³⁰¹ További különbségek is megfigyelhetők a feliratok között. A két

¹²⁹⁴ **Nr. 333.**

¹²⁹⁵ A **Nr. 218** és **185** mérföldkövek feliratán a nevek és titulaturák megegyeznek az előzővel, kivéve a genealogiát: *divi Augusti Antonini filii*.

¹²⁹⁶ Eltérés a **Nr. 333** felirat titulaturájához képest csak Marcus Aurelius nevében van: az Augustus nem szerepel (*Imperator Caesar Marcus Aurelius Antoninus*)

¹²⁹⁷ V. ö. CIL III 10638; 10653.

¹²⁹⁸ Weber 1968-1971, 124-125.

¹²⁹⁹ A nyugati tartományok közül Pannónia inferiorban került elő a legtöbb Marcus Aurelius kori mérföldkő. V. ö. Rathmann, 2003, 234-237: Pannónia inferior 6, Pannónia Superior 2, Germania inferior 4, Germania Superior 2, Gallia Lugdunensis 2, Noricum 1, Numidia 1, Sardinia 1.

¹³⁰⁰ V. ö. Mócsy 1962, 556; Rathmann 2003, 74.

¹³⁰¹ Rathmann 2003, 23. a *nominativusban* írt feliratokhoz sorolja a két mérföldkövet, noha ezekben *dativus* használtak.

Aquincum környéki mérföldkövön (Nr. 218, 185) *divi Aug(usti) Antonini fili* szerepel az elterjedtebb *divi Antonini fili* helyett. A Nr. 323 feliraton Marcus Aurelius nevéből hiányzik az *Aug(ustus)*. A feliratbeli különbségek, de főként a feltűnő egyezés a Nr. 218 és 185 mérföldkövek között tovább cáfolják azt a nézetet, hogy a mérföldköveket helytartói utasításra állították volna. Annyi bizonyos, hogy Marcus Aurelius és Lucius Verus uralkodásának első évében Aquincum és Sirmium útfelügyeleti területén az utakat megjavították.

Marcus Aurelius és Lucius Verus mérföldkövei birodalomszerte is meglehetősen ritkák, többségük a dunai és rajnai tartományokban kerültek elő. Az útjavítások lehetséges okaként a markomann-szarmata háborúk¹³⁰² a pannoniai tartományokban nem jelölhetők meg, mivel valamennyi feliratot még 161-ben állították.

5.2.4 Septimius Severus, Caracalla és Geta¹³⁰³

(VI. térkép)

Felső-Pannonia (Nr. 51, 88, 101, 96, 102, 107, 118, 135, 129, 144, 72, 86, 98)

200. december 10 – 201. december 9.

*Imperator Caesar Lucius Septimius Severus Pius Pertinax Augustus Arabicus Adiabenicus Parthicus maximus pontifex maximus tribunicia potestate VIII imperator XI consul II proconsul pater patriae et Imperator Caesar Marcus Aurelius Antoninus Pius Augustus Felix tribunicia potestate IIII proconsul et Publius Septimius Geta Caesar vias et pontes vetustate corruptas restituerunt curante Fabio Cilone legato Auggustorum pro praetore*¹³⁰⁴

Savaria-Carnuntum: Nr. 51¹³⁰⁵

Scarbantia-Vindobona: Nr. 72¹³⁰⁶

Vindobona-Carnuntum: Nr. 135,¹³⁰⁷ 129¹³⁰⁸

Arrabona-Brigetio: Nr. 144

Senia-Siscia: Nr. 118¹³⁰⁹

Emona-Neviodunum: Nr. 88, 86¹³¹⁰

Celeia-Neviodunum: Nr. 96,¹³¹¹ 98¹³¹²

Bizonytalan keltezésű feliratok 200. december 10 – 201. december 9.(?)

Neviodunum-Siscia Nr. 102,¹³¹³ 107¹³¹⁴

¹³⁰² Mócsy 1962, 556; Rathmann 2003, 74.

¹³⁰³ Septimius Severus és Caracalla titulatura-változatainak keltezése Kienast 1990, 157-158, 163. alapján történt.

¹³⁰⁴ Nr. 144

¹³⁰⁵ A felirat vége hiányzik; a titulaturák alapján sejtethető, hogy a helytartó, Fabius Cilo neve is megjelent a feliraton.

¹³⁰⁶ A kiegészítést E. Weber a Nr. 51, 135 és 129 alapján végezte (Weber 1968-1971, 139). Hiányzik a felirat második fele, feltehetően szerepelt rajta Geta és Fabius Cilo neve, valamint az útjavítási formula is.

¹³⁰⁷ Az erősen hiányos – és ma már nem fellelhető – feliratot a helytartó megmaradt *cognomene*: [*curante Fabi[o] Cilo[ne]*] alapján meglehetősen biztonsággal lehet 201-re keltezni.

¹³⁰⁸ A feliraton az útjavítást végző legio X Gemina is szerepel, az útjavításról szóló formula viszont lemaradt. Ezt figyelemtelenséggel magyarázta E. Weber (Weber 1968-1971, 127). A feliraton *Legato Aug(usti)* szerepel.

¹³⁰⁹ M. Rathmann a CIL III 15199 és Dobó 1968, 114. feloldásával szemben nem lát helyet Geta nevének (Rathmann 2003, 187. 1010. lábjegyzet).

¹³¹⁰ A feliraton *legato Augusti* szerepel *legato Augg(=Augustorum)*-mal szemben.

¹³¹¹ Itt is *legato Augusti* szerepel.

¹³¹² A császárnevek és titulaturák nem maradtak fenn; a feliratot L. Fabius Cilo neve keltezi.

¹³¹³ A mérföldkövön nem maradt fenn feliratot keltező elem, M. Rathmann a töredékessége ellenére is Fabius Cilo felirataihoz sorolta (Rathmann 2003, 188).

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Caput viae	MP	Helytartó	Csapat	Év	Casus
86	Novo mesto	Emona-Nevidunum	(Nevidunum)	21	Fabius Cilo		201	N
88	Mackovec	Emona-Nevidunum	(Nevidunum)		Fabius Cilo		201	N
96	Krsko	Celeia-Nevidunum	(Nevidunum)		Fabius Cilo		201	N
98	Leskovec	Celeia-Nevidunum	Nevidunum	1	Fabius Cilo		201	N
101b	Veliki Podlog	Nevidunumtól dél felé?	(Nevidunum)					N
102	Krsko	Nevidunum-Siscia	(Nevidunum)				?	N
106	Brežice	Nevidunum-Siscia	(Nevidunum)		Fabius Cilo		201	N
107	Mokrice	Nevidunum-Siscia	ASIN---?				?	N
118	Dragotinja	Senia-Siscia	Siscia	23	Fabius Cilo		201	N
51	Sopron	Savaria-Carnuntum	(Scarbantia?)		[Fabius Cilo?]		201	N
135	Ismeretlen	Vindobona-Carnuntum	Carnuntum	12	Fabius Cilo		201	N
129	Schwechat	Vindobona-Carnuntum	Carnuntum	21	Fabius Cilo	<i>legio X Gemina</i>	201	N
72	Inzersdorf	Scarbantia-Vindobona	(Vindobona)		[Fabius Cilo]		201	N
144	Komárom	Arrabona-Brigetio	Brigetio	3	Fabius Cilo		201	N

Septimius Severus korából 14 mérföldkövet ismerünk Pannonia Superiorból.¹³¹⁴ A tartomány mérföldkönyagában ebből a korból származik a legtöbb felirat. Septimius Severus valamennyi feliratát *nominativus*ban fogalmazták meg. A feliratok többségén Septimius Severus, Caracalla és Geta neve (kitörölve) is szerepel. A **Nr. 102 és 98** feliratán a töredékesség miatt ez nem állapítható meg, azonban a többi mérföldkő alapján ezeken is sejthető a két *Augusti* és a *Caesar* neve.

A tartományban előkerült mérföldkövek területileg egy északi és egy déli csoportba oszthatók; a tartomány középső részéről eddig nem került elő mérföldkő.

A déli csoport Nevidunum és Siscia territoriumán felállított kilenc mérföldkőve az Emona-Nevidunum (**Nr. 86, 88**), Celeia-Nevidunum (**Nr. 96, 98**), Nevidunum-Siscia (**Nr. 102, 107, 106**) és a Senia-Siscia (**Nr. 118**) útszakaszok, valamint a Nevidunumtól dél felé vezető út Septimius Severus kori felújításáról tanúskodnak. Az útjavítást megőrkítő mérföldkövek közül a biztosan keltezhető feliratok L. Fabius Cilo helytartósága alatt, 201-ben készültek (**Nr. 86, 88, 96, 118**). A tartományban nem ismerünk olyan feliratot, amely biztosan nem ebből az évből származik, ezért a bizonytalan keltezésű mérföldkövek (**Nr. 102, 107**) is nagy valószínűséggel 201-re datálhatók.

¹³¹⁴ A helytartó neve nem maradt fenn. A. v. Premerstein a feliratot *co(n)s(ul) III-ra* egészítette ki, és ez alapján 202-re keltezte (Premerstein-Rutar 1899, 36, Nr. 13). Ebben az esetben viszont Caracalla 5. vagy 6. *tribunica potestas*ának kellene szerepelnie a feliraton. A *trib(unicia) pot(estate) II[---]* viszont csak a 3. (*II[II]*) vagy a 4. (*II[II]*) évre egészíthető ki. Mindezekből következik, hogy Septimius Severus titulaturájában helyesen csak a *co(n)s(ul) II* szerepelhetett.

¹³¹⁵ Felirata alapján kettő további mérföldkő lehet Septimius Severus kori. A Celeia-Poetovio útszakaszról előkerült **Nr. 43** mérföldkő a felirata alapján nagy valószínűséggel Severus kori. A töredékes feliraton olvasható *nobilis(imu)s* jelző Felső-Pannoniában egy esetben sem jelenik meg Geta neve mellett, viszont éppen a Celeia-Poetovio út Celeia territoriumán előkerült mérföldkövön (**Nr. 21**) szerepel. A **Nr. 146** mérföldkő felirata Septimius Severus mérföldkövein olvasható módon is kiegészíthető, de csak a Severus-kor tűnik bizonyosnak: *[Imp(erator)] Cae[s(ar)] | [---] Sept(imius) [---] | [---] P divi [---] | [---] INN [---] | [---] VE [---] | [---] | [---] COS [---] | [---] vias? [---] | [---] vetustate | [con]lapsas [---]*.

Az északi csoport a limesút és a Borostyánkő út északi részéről származó 5 mérföldkövet foglalja magába, amelyek Vindobona, Carnuntum, Scarbantia és Brigetio territoriumán kerültek elő. Itt is valamennyi mérföldkő a 201. évre keltezhető, és a Scarbantia-Carnuntum (Nr. 51), a Scarbantia-Mutenum-Vindobona (Nr. 72), a Vindobona-Carnuntum (Nr. 135 és 129), és a Carnuntum-Brigetio (Nr. 144) útszakaszok javítását bizonyítják.

L. Fabius Cilo 201

L. Fabius Cilo eddig ismert mérföldköveit Fitz J. gyűjtötte össze,¹³¹⁶ kivételt csak az azóta előkerült Nr. 86, 98 és valószínűleg 106 feliratok képeznek.

Az ismert mérföldkövek túlnyomó többségét, 11 feliratot biztosan, hármat pedig nagy valószínűséggel 201-ben állítottak. Az egységes szövegezés és az egy évben történt útjavítások L. Fabius Cilo helytartói működésével hozhatók kapcsolatba. A 201-ben állított felső-pannoniai mérföldkövek közül héten (Nr. 88, 96, 118, 135, 129, 144, 86) található meg L. Fabius Cilo neve, akit az útjavítások felügyelőjeként emlitenek. A helytartó a feliratok egy részén mint *legatus Aug(usti)* (Nr. 88, 96, 129, 86), másik részén mint *legatus Augg (=Augustorum)* (Nr. 118, 135, 144) jelenik meg, de ez a szövegezésbeli különbség nem jelent területileg elkülönült csoportokat. L. Fabius Cilo az első és egyetlen helytartó, akinek a neve mérföldköveken szerepel Felső-Pannoniában, aminek további érdekességet nyújt az a tény, hogy a szomszédos Noricum és Alsó-Pannonia mérföldkő feliratain is ugyanekkor jelenik meg először tartományi helytartó.

Egy további újdonság, hogy a munkát végző katonai egység neve is megjelenik egy Septimius Severus kori mérföldkövön, Felső-Pannoniában elsőként. A Nr. 129 mérföldkő per *leg(ionem) X G(eminam) p(iam) f(idelem) curante Fabio Cilone leg(ato) Aug(usti)* került felállításra. A *miliarium* távolságadatát a *Karnunto* számították, viszont a Vindobonában állomásozó legio végezte az útjavítást. Elképzeltető, hogy a felirat így a két útfelügyeleti szakasz határát jelölte.

Alsó-Pannonia (Nr. 334, 190, 221, 270, 277a, 301, 314, 337)

198. január 28 – december 9.

Imperatorī Caesarī Lucio Septimio Severo Pio Pertinaci Augusto Arabico Adiabenico Parthico maximo divi Marci filio divi Commodi fratri divi Antonini Pii nepoti divi Hadriani pronepoti divi Traiani Parthici abnepoti divi Nervae ab nepoti patri patriae imperatori XI tribunicia potestate VI consuli II proconsuli et Imperatori Marco Aurelio Antonino Augusto Luci Septimi Severi Pertinaci Augusti nostri filio divi Antonini nepoti divi Antonini Pii pronepoti divi Hadriani abnepoti divi Traiani Parthici et divi Nervae abnepoti et Lucio Septimio Getae Caesaris Augusti nostri filio curante Tiberio Claudio Claudiano legato Auggustorum pro praetore

Sirmium-Taurunum: Nr. 334

Brigetio-Aquincum: Nr. 190

Aquincum-Mursa: Nr. 270, 277a

198. január 28 – 199. december 9.

[---] nostri filio divi Antonini nepoti divi Antonini Pii pronepoti divi Hadriani abnepoti divi Traiani Parthici et divi Nervae adnepoti [---]

Aquincum-Mursa: Nr. 301

¹³¹⁶ Fitz 1994, 506.

198. december 10 – 199. december 9.

a) *Imperatorii Caesaris Lucio Septimio Severo Pio Pertenaci Augusto Arabico Adiabenico Parthico maximo divi Marci Aurelii filio divi Commodi fratri divi Antonini Pii nepoti divi Hadriani pronepoti divi Traiani Parthici abnepoti divi Nervae adnepoti imperatori XI tribunicia potestate VII consuli II proconsuli Imperatori Marco Aurelio Antonino Augusto Luci Septimii Severi Pii Pertenacis Augusti filio divi Antonini nepoti divi Antonini Pii pronepoti divi Hadriani ab nepoti divi Traiani Parthici et divi Nervae adnepoti Publio Septimio Getae Caesaris Augusti nostri filio curante Lucio Baebio Caeciliano legato Auggustorum pro praetore*
Aquincum-Mursa: **Nr. 314**

b) *Impperatores Lucius Septimius Severus Pius Pertinax Arabicus Adiabenicus maximus et Marcus Aurelius Antoninus Auggusti et [---] splendissimae curante Lucio Baebio Caeciliano legato Augusti pro praetore*
Aquincum-Mursa: **Nr. 221**

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Caput viae	MP	Helytartó	Év	Casus
190	Vörösvár	Brigetio-Aquincum	Aquincum		T. Claudius Claudianus	198	D
270	Rácalmás	Aquincum-Mursa	Aquincum	43	T. Claudius Claudianus	198	D
277a	Dunaújváros	Aquincum-Mursa	Aquincum	46	T. Claudius Claudianus	198	D
334	Crepovac	Sirmium-Taurunum	Sirmium	3	T. Claudius Claudianus	198	D
337	Dobrinči	Sirmium-Taurunum	(Sirmium)			198	D
301	Tolna megye	Aquincum-Mursa	Aquincum			198-199	D
221	Buda	Aquincum-Mursa	(Aquincum)		L. Baebius Caecilianus	199	N
314	Bátaszék	Aquincum-Mursa	Aquincum		L. Baebius Caecilianus	199	D

A Septimius Severus kori mérföldköállítás eddigi ismereteink szerint Alsó-Pannoniában három évvel korábban kezdődött, mint Pannonia Superiorban. Az egész birodalomra kiterjedő nagy útjavítási hullám a tartományt 198-ban érte el.¹³¹⁷ A Brigetio-Aquincum, az Aquincum-Mursa és a Sirmium-Taurunum utat érintő helyreállítási munkák 199-ben is tartottak, és ebben az évben fejeződtek be.¹³¹⁸ A tartományban a mérföldkövek a limesút Aquincum-Mursa közti szakaszán (**Nr. 221, 270, 277a, 301, 314**), a Brigetio-Aquincum (**Nr. 190**) és a Sirmium-Taurunum (**Nr. 334, 337**) útszakaszokról összesen nyolc esetben kerültek elő.¹³¹⁹ Fitz J. véleménye szerint a Septimius Severus kori munkálatok Alsó-Pannoniában csak helyi jelentőségűek voltak, nem terjedtek ki az egész tartományra, mivel az utak ekkor még nem igényeltek jelentősebb javítást.¹³²⁰ Ezzel szemben a mérföldkövek nagy területen való elterjedése és a helytartók nevének

¹³¹⁷ Fitz J. szerint a felújítás már az előző évben is elkezdődhetett, amit Tiberius Claudius Claudianus érdi, egy erős helyreállításiáról megemlékező felirata (CIL III 3384) látszik igazolni (Fitz 1956, 199).

¹³¹⁸ Fitz 1956, 199.

¹³¹⁹ Három további mérföldkőről feltételezhető, hogy Septimius Severus korában állították. Feltehetően Severus kori mérföldkö volt a **Nr. 244**, amelynek feliratából csak a „*MARC AVR*” és a „*SEPT SEVERVS*” neveket tudta elolvasni Dormuth Á. (MRT 7, 27/10a [241]). A felirat elkallódott, biztos feloldására ma már nincs lehetőség. A **Nr. 229** feliratát töredékessége miatt biztosan kiegészíteni nem lehet; Septimius Severus vagy Macrinus (v. ö. Fitz 1956, 200, 203; Rathmann 2003, 185. 1005. lábjegyzet) jöhet szóba. Mind a két lehetséges kiegészítés kissé szokatlan lenne, de egyik sem kizárt. A **Nr. 284** mérföldkö feliratán pedig csak az útjavító formula vége maradt fenn, a helytartó nevét kivették (*[---] | restituerunt c[ura] | agente [---] | leg[ato] Aug[ustorum] pr[o] pr[ae]tore*). A kiegészítésben elképzelhető lenne a két Septimius Severus kori helytartó is, de az ő nevüket egy esetben sem vették ki *damnatio memoriae* miatt a feliratokról, így nagy valószínűséggel Macrinus feliratán Aelius Tricrianus neve szerepel.

¹³²⁰ Fitz 1956, 199.

megjelenése egyértelműen a tartomány teljes vagy közel a teljes úthálózatának felújítását mutatják.¹³²¹

Hat mérföldkövön Septimius Severus, Caracalla és Geta (kivéve) neve szerepel, és valószínűleg a töredékes **Nr. 301 és 337** feliratokra is eredetileg mindhárom nevet felvésték. A mérföldkövek feliratai a *filiatio* megléte alapján két csoportra oszthatók. Hat mérföldkő (**Nr. 334, 190, 270, 277a, 301, 314**) feliratain szerepel a két *Augusti* fiktív származásának levezetése, egy esetben (**Nr. 221**) viszont hiányzik. Hasonló különbség figyelhető meg a *casus* használatában: a **Nr. 221** feliratán *nominativus* után használtak, míg a többi formula *dativus*ban áll.

T. Claudius Claudianus

Eddigi ismereteink szerint T. Claudius Claudianus az első alsó-pannoniai helytartó, akinek a nevét mérföldköre vették. A helytartó neve négy mérföldkövön szerepel (**Nr. 334, 190, 270, 277a**). A helytartósága alatt, 198-ban állított mérföldköveken kivétel nélkül megtalálható Septimius Severus és Caracalla *agnatiója*.

L. Baebius Caecilianus

A helytartó neve két mérföldkő feliratán maradt fenn (**Nr. 221, 314**). A 199-ben készült feliratok közül csak a **Nr. 314** vezeti le a császárok származását, a **Nr. 221** nem tartalmaz *filiatiót*. Ebből Fitz J. arra következtetett, hogy az év folyamán tudatosan, központi rendeletre változtatták meg a mérföldkövek szövegét, mivel a legitimitás hangsúlyozására a fiktív családfával a vetélytársak legyőzése után már nem volt szükség.¹³²² A központi rendeletre történő formula-alkotás nem tűnik valószínűnek, ugyanis a 2. században divatos genealógiai levezetéseket a Severusok korában már nem használták a mérföldköveken. Nem fordul elő sem Felső-Pannoniában, sem a moesiai, noricum és raetiai *militariumokon*. Ezért érdekesek az alsó-pannoniai, 198-ból származó mérföldkövek, amelyeken megtalálható a származás levezetése. Egyértelműen a tartományi igazgatás hatására készültek ezek a feliratok, és ebben kiemelt szerepe lehetett T. Claudius Claudianus helytartónak. A helytartóváltás után egy esetben maradt meg a *filiatio* a feliraton: a **Nr. 314** mérföldkő még az előző évi szériával együtt készülhetett, csak a helytartó nevét változtatták meg. A **Nr. 221** feliratot már új formulával szövegezték, ráadásul *nominativus*ban, és nem szerepel már rajta Septimius Severus és Caracalla származásának bemutatása.¹³²³

A Severusok alatt az útigazgatásban bekövetkezett változások közül legjellemzőbb az uralkodó szűkebb hazájában történő utépítések (főként Traianus, Hadrianus és Antoninus Pius korára jellemző) támogatásának megszűnése. Septimius Severus ugyan számos nagyszabású építkezéssel támogatta szülővárosát, Leptis Magnát, az utépítésben azonban ez nem figyelhető meg, amint ezt a mérföldkövek teljes hiánya mutatja Africa Proconsularis tartományban.¹³²⁴ A súlypont egyértelműen a Duna és a Rajna vidékére esik (Pannonia Superior: 11, Pannonia Inferior: 7, Noricum: 21,¹³²⁵ Raetia: 15,¹³²⁶ Germania

¹³²¹ Az ismert alsó-pannoniai útfők közül egyedül Malata neve nem szerepel az eddig előkerült Septimius Severus kori mérföldköveken, de Aquincum és Sirmium útfelügyeleti területén történtek javítási munkálatok.

¹³²² Fitz 1956, 198.

¹³²³ A két felirat közti különbségben talán a helytartói székhelytől való távolság is szerepet játszik: a **Nr. 314** Bátaszéken került elő, a **Nr. 221** pedig Budán.

¹³²⁴ Rathmann 2003, 81. A tartományban Hadrianus 31 mérföldköve (felsorolja: Rathmann 2003, 232) által jelzett útjavítás után nincs ismert mérföldkő egészen Caracalla koráig, amikor összesen 121 eddig ismert mérföldkő került felállításra (Rathmann 2003, 244-245).

¹³²⁵ CIL III 5703, 5712, 5714=11834, 5715=11835, 5716, 5717, 5720, 5721=11836, 5723=11837, 5735, 5746, 5747=11842, 5749, 5750=11843; Winkler 1985, Nr. 19, 60, 66, 75, 82, 85, 113. V. ö. Rathmann 2003, 239, 242.

¹³²⁶ CIL III 5978, 5981, 5982, 5987, 5990, 5991, 5992, 5993, 5995, 5996; Walser 1983, Nr. 14, 16, 24, 42; AÉp 1991, 1282.

Superior: 6 mérföldkö),¹³²⁷ a szomszédos tartományokban jelentősen csökken a számuk (Germania Inferior: 1,¹³²⁸ Moesia Superior: 2 felirat).¹³²⁹ Még ha birodalmi szintű útjavításokról nem is beszélhetünk,¹³³⁰ a Duna-Rajna vidéken tartományokon átvélő útépítő tevékenység valósult meg. Ennek Noricumot és Raetiát érintő része volt a legmarkánsabb a mérföldkövek tükrében, hiszen ott a többi tartományhoz képest fejletlenebb úthálózat alapos kiépítése is szükséges volt.¹³³¹ A program politikai illetve katonai célja az volt, hogy felvonulási utat építsenek ki a Septimius Severushoz hű, Pannoniában állomásozó csapatok számára Raetián és Noricumon keresztül Germania Superiorig.¹³³² A program két szakaszra osztható a mérföldkövek alapján: a 195-ben és a 198-201 között zajlott útjavításokra. Az első még a Clodius Albinus elleni felvonulást tette lehetővé, a második vagy a nagymérvű csapatmozgások utáni úthelyreállítást, vagy az általánosan rossz állapotban lévő utak javítását célozta.¹³³³ Ez a második, tartományokon keresztülélő, több éven át tartó birodalmi útjavítás Fitz J. szerint Pannonia Inferiorból indult ki, keletről nyugat felé haladt, és tartományonként különböző mértékű volt. Fitz J. elemzésében¹³³⁴ összevetette egymással az egyes provinciák összes mérföldköveinek számadatát. Következtetése az volt, hogy az útjavítás a két Pannoniában inkább csak helyi jelentőségű lehetett (Pannonia Inferiorban a munkálatok csak egyes szakaszokra terjedtek ki), míg Noricumban és Raetiában szinte az egész tartományra kiterjedt (a két provinciában ez volt az egyetlen általános útjavítás). A belső provinciákból és Britanniából hiányoznak a Septimius Severus korában állított mérföldkövek, de az Itáliát és az északi limest összekötő utakat átépítették. A mérföldkövek számadataiban meglévő különbség ellenére is gyanítható, hogy az útjavítások az érintett tartományokban központi utasításra zajlottak, a helytartók személye pedig a császári szándék megvalósítója volt,¹³³⁵ így semmiképpen nem lehet az útjavításokat helyi jelentőségűnek tekinteni. Érdekes kivétel, hogy Raetiában nem vésték fel a helytartó nevét a mérföldkövekre, csak Noricumban¹³³⁶ és a két Pannoniában.

5.2.5 Caracalla¹³³⁷

(VII. térkép)

Felső-Pannonia (Nr. 112, 140, 198)

212. január 1 – december 9.

Imperator Caesar Marcus Aurelius Antoninus Pius Augustus Felix Parthicus maximus Britannicus maximus pontifex maximus tribunicia potestate XV imperator II consul III designatus IIII pater patriae proconsul

Siscia-Sirmium: **Nr. 112**

¹³²⁷ CIL XII 5532; CIL XIII 9066, 9067, 9088; CIL XVII/2 137, AÉp 1979, 418.

¹³²⁸ CIL XIII 9137.

¹³²⁹ CIL III 7602 és 7604.

¹³³⁰ V. ö. Fitz 1956, 199.

¹³³¹ Részletesen Instinsky 1938, 33-50.

¹³³² Rathmann 2003, 82.

¹³³³ Rathmann 2003, 83.

¹³³⁴ Fitz 1956, 199.

¹³³⁵ V. ö. Rathmann 2003, 84.

¹³³⁶ Noricumban a mérföldkövek állítása M. Iuuentius Surus Proculus helytartóhoz köthető (pl. **Nr. 21**). Proculus – mint L. Fabius Cilo Felső-Pannoniában – az egyetlen helytartó Noricumban, akinek a neve mérföldkövön megjelenik (Weber 1968-1971, 129). Részletesen Proculusról: Winkler 1972-73, 245-251.

¹³³⁷ Caracalla titulatura-változatainak keltezése Kienast 1990, 162-164. alapján történt.

212 december 10 - 31.

Imperator Caesar Marcus Aurelius Antoninus Pius Felix Augustus Parthicus maximus Britannicus maximus pontifex maximus tribunicia potestate XVI consul III consul designatus IIII pater patriae proconsul

Arrabona-Brigetio: **Nr. 140**

212. december 10 – 213. október 6.¹³³⁸

Imperator Caesar Marcus Aurelius Antoninus Pius Felix Augustus Parthicus maximus Britannicus maximus pontifex maximus tribunicia potestate XVI imperator II pater patriae proconsul

Brigetio-Aquincum: **Nr. 198**

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Caput viae	MP	Év	Casus
112	Bačín	Siscia-Sirmium			212	N
140	Győr	Arrabona-Brigetio	Brigetio	30	213	N
198	(Esztergom)	Aquincum-Brigetio/Solva	(Brigetio)		213	N

A császárhoz köthető valamennyi ismert mérföldkö még a tartományhatár megváltoztatása (214) előtt került felállításra. A feliratokon nem fordul elő sem katonai csapat, sem helytartó neve. A császár esetében *damnatio memoriae*t elrendelő *senatus consultum*ot nem hoztak, de néhány feliraton megfigyelhető a császár nevének kivérese;¹³³⁹ ami a pannoniai mérföldköfeliratok között egyetlen esetben történt meg (**Nr. 277a**).

Caracalla mérföldkövei a Száva menti út Siscia-Sirmium közötti szakaszán (**Nr. 112**), és a limesúton (a **Nr. 140** az Arrabona-Brigetio szakaszról, a **Nr. 198** pedig a Brigetio-(Solva?)-Aquincum szakaszról) kerültek elő.¹³⁴⁰ A Száva mentén felállított mérföldkö Siscia, a két Duna-menti felirat Brigetio territoriumához köthető. A császár valamennyi mérföldköve nagyjából egy időben készült (212-213), felirataik *nominativus*ban íródtak. A **Nr. 140** és **198** feliratok a Brigetio felügyelete alatt álló útszakaszok két végénél kerültek elő. Elképzelhető, hogy egy kampányban, talán császári vagy helytartói utasításra került sor a limesút Brigetióhoz tartozó szakaszának kijavítására. Egy noricumai mérföldkö¹³⁴¹ felirata szerint Caracalla a Duna menti utat Boiodurum és *Salooton* között helyreállította.¹³⁴² K. Schneider vetette fel, hogy *Salooton* esetleg az *Itinerarium Antonini* által az Aquincum-Crumerum útvonalon említett *Salva mansió*val (Solva, Esztergom) egyezik meg.¹³⁴³ Az engelhartszelli kő különleges formulája alapján nem zárható ki, hogy a limesutat egy hosszabb szakaszon, Noricum és Pannonia Superior tartományokban központi utasításra helyreállították volna.

¹³³⁸ A 16. tribunicia potestas 212. december 10-től 213. december 9-ig keltezhető (Kienast 1990, 163). Feltehetően 213. október 6-tól (Kienast 1990, 162 szerint szeptember végétől), a 3. imperatori acclamatiótól viseli a császár a *Germanicus maximus* jelzőt (König 1970, 83).

¹³³⁹ Kienast 1990, 163.

¹³⁴⁰ Nem dönthető el, hogy a **Nr. 146** mérföldkövet a Severus-kor melyik uralkodója állította, így Caracalla sem kizárható (Borhy 2006, 136).

¹³⁴¹ CIL III 5755=11846

¹³⁴² *Imp(erator) Caesar / M(arcus) Aure[li]us / Antoninus / Pius Felix / Aug(ustus) Part(hicus) / maximus / Brit(annicus) maxi/mus [p(ater)] p(at)riae] vi/am iuxta am/nem Danu/vium fi[e]ri [i]us/sit a Boiiodu/ru Saloa/ton B(oioduro) (milia) (passuum) XV*

¹³⁴³ Schneider 1935, 413.

Imperatorii Caesaris divi Septimii Severi Pii Arabici Adiabenici Parthici maximi Britannici maximi filio divi Marci Antonini Pii Germanici Sarmatici nepoti divi Antonini Pii pronepoti divi Hadriani abnepoti divi Traiani Parthici et divi Nervae adnepoti Marco Aurelio Antonino Pio

Brigetio-Aquincum: **Nr. 213**

Az egyetlen Caracalla névvel ellátott mérföldkövet a Brigetio-Aquincum út Aquincum környéki szakaszán állították. Az eltérő *casus* és felállítási időpont, valamint a *filatio* miatt ez a felirat nem tekinthető egy, mindkét Pannoniát érintő általános útfelújítási projekt részének, de az említett különbségek jellemzően mutatják a tartományi igazgatás hatását az útfelügyeletre.

Caracallának meglehetősen sok mérföldköve került elő a birodalomban; a legtöbb, szám szerint 121, Africa Proconsularisban. Érdekes megoldás a noricum mérföldköfeliratokon a kettős formula alkalmazása, amelynek magyarázatát G. Winkler abban látja, hogy Septimius Severus 201-ben állított feliratait Caracalla alatt 214-ben megújították. A korábbi felirattól átvették Septimius Severus nevét és titulaturáját, valamint az útjavítás formuláját a helytartó neve nélkül.¹³⁴⁵

5.3 MÉRFÖLDKŐÁLLÍTÁS 214 ÉS 284 KÖZÖTT

5.3.1 Macrinus, Diadumenianus¹³⁴⁶

(VIII. térkép)

Felső-Pannonia

Meglepő módon Felső-Pannoniából nem került elő Macrinus korában állított mérföldkö, viszont Alsó-Pannoniából annál több ismert. Az egyetlen vitatott hovatartozású mérföldkö (Nr. 62) Ménfőcsanakon került elő, Arrabonától délre. Pannonia Superior és Pannonia Inferior határának problematikájával sokan foglalkoztak. Az általánosan elfogadott álláspont szerint a határ valahol Arrabonától keletre húzódott, ezért a mérföldkövet Felső-Pannonia feliratai közé sorolják.¹³⁴⁷

A felirat elemei – eltekintve a szövegezésbeli eltérésektől, valamint a nyilvánvaló helyesírási hibáktól – megegyeznek a császár Alsó-Pannoniában előkerült mérföldkövein olvasható feliratokéval. A mérföldköre Pannonia Inferior helytartójának nevét vették, ami a ménfőcsanaki kő Alsó-Pannoniához való tartozását bizonyítja. Egy tartományi helytartó a provincia határát sem léphette át, nemhogy utat javíttasson vagy mérföldkövet állíttasson.

¹³⁴⁴ Bár a császár titulaturája nem maradt fenn a feliraton, a *filatio* jelenléte miatt a legvalószínűbb keltezésnek a császár uralkodásának első éve tűnik (211), hiszen az a felső-pannoniai 212-213-ban készült mérföldköveken már nem szerepel.

¹³⁴⁵ Winkler 1972, 421.

¹³⁴⁶ Macrinus és Diadumenianus titulaturájának keltezése Kienast 1990, 169-171. alapján történt.

¹³⁴⁷ Így: Szőnyi 1996, 104.

Alsó-Pannonia (Nr. 191, 183, 222, 239, 68, 261, 268, 271, 273, 281, 279, 304, 316, 62, 284)

217. április 11 – december 9.

a) *Imperator Caesar Marcus Opellius Severus Macrinus pius Augustus consul proconsul tribunicia potestate et Opellius Diadumenianus nobilissimus Caesar vias et pontes vetustate corruptas restituerunt curam agente Aelio Tricciano legato Augusti pro praetore*

Brigetio-Aquincum: **Nr. 191, 183**

Aquincum-Mursa: **Nr. 222, 239, 68, 261, 268, 271, 273, 281, 279, 316, 284**¹³⁴⁸

b) *Imperatori Caesari Marco Opellio Severo Macrino pio Augusto consuli proconsuli tribunicia potestate et Opellio Diadumeniano nobilissimo Caesari vias et pontes vetustate corruptas restituerunt curam agente Aelio Tricciano legato Auggustorum pro praetore*

Aquincum-Mursa: **Nr. 304**

c) *Imperator Caesar Marcus Opellius Severo(!) Macrinus pius felix Augustus consul II proconsul tribunicia potestate pontifici maximo(!) et Marcus Opellius Antoninus Diatumenianus(!) nobilissimus Caesar vias et pontes vetustate conlabsos restituerunt curam agente Aelio Trecciano(!) legato Auggustorum pro praetore*

Savaria-Brigetio: **Nr. 62**

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Caput viae	MP	Helytartó	Év	Casus
62	Ménfőcsanak	Savaria-Brigetio	Brigetio	34	Aelius Triccianus	217	N
183	Pilisizántó	Brigetio-Aquincum	Aquincum			217	N
191	Óbuda	Brigetio-Aquincum	Aquincum	2	Aelius Triccianus	217	N
222	Óbuda	Aquincum-Mursa	Aquincum		Aelius Triccianus	217	N
239	Budafok	Aquincum-Mursa	Aquincum	10	Aelius Triccianus	217	N
68	Tordas	Savaria-Aquincum?	Aquincum		Aelius Triccianus	217	N
261	Adony	Aquincum-Mursa	Aquincum		Aelius Triccianus	217	N
268	Rácalmás	Aquincum-Mursa	Aquincum	42	Aelius Triccianus	217	N
271	Rácalmás	Aquincum-Mursa	Aquincum	43	Aelius Triccianus	217	N
273	Rácalmás	Aquincum-Mursa	Aquincum	45	Aelius Triccianus	217	N
281	Szalkszentmárton	Aquincum-Mursa	Aquincum	46	Aelius Triccianus	217	N
284	Dunapentele	Aquincum-Mursa	Aquincum	47	Aelius Triccianus	217	N
279	Dunapentele	Aquincum-Mursa	Aquincum		Aelius Triccianus	217	N
304	Bölcske	Aquincum-Mursa	Aquincum	66	Aelius Triccianus	217	D
316	Batina	Aquincum-Mursa	Aquincum	137	Aelius Triccianus	217	N

A tartományban összesen 15 Macrinus kori mérföldkő ismert.¹³⁴⁹ A mérföldkövek nagy része a limesút Aquincum-Mursa szakaszán került elő (**Nr. 222, 239, 261, 268, 271, 273, 281, 279, 304, 316, 284**), a **Nr. 68** talán a tartomány belseje felé vezető út mellett állt,

¹³⁴⁸ A **Nr. 284** mérföldkő feliratán csak az útjavító formula vége maradt fenn, a helytartó nevét kivették (*--- | restituerunt c(ura) | agente [---] | leg(ato) Aug(ustorum) pr(o) pr(aetore)*), ami Aelius Triccianus helytartóra, és így Macrinus titulaturájára utal. A mérföldkő felirata valószínűleg megegyezett az Aquincum-Mursa út Macrinus kori feliratainak többségével.

¹³⁴⁹ A **Nr. 229** feliratát töredékessége miatt biztosan kiegészíteni nem lehet; Septimius Severus vagy Macrinus (Fitz 1956, 200, 203; Rathmann 2003, 185. 1005. lábjegyzet) jöhet szóba. Mind a két lehetséges kiegészítés kissé szokatlan lenne, de egyik sem kizárt.

kettő felirat ismert a Brigetio-Aquincum útról (Nr. 191, 183) és egy a Savaria-Brigetio út Győrtől délre eső szakaszáról (Nr. 62). Az útfők alapján egységesebb a kép: a Nr. 62 mérföldkő kivételével, amelyen a *Brigetione* számították a távolságot, valamennyi feliraton Aquincum a *caput viae*. Területileg két csoport jellemzi a *miliariumok* előkerülését: Aquincum közvetlen közelében öt mérföldkő (Nr. 191, 183, 222, 239, 68), Intercisa környékén és a tőle közvetlenül északra eső limesút-szakaszról hét mérföldkő (Nr. 261, 268, 271, 273, 281, 279, 284) lelőhelye található. Egy-egy mérföldkő ismert Arrabonától délre (Nr. 62), Bölszkeről (Nr. 304), és Batinából (Nr. 316).

A feliratok jellegzetessége a szövegezés egységessége. A felirat elemei minden mérföldkövön megegyeznek. A szabványtól való eltérés két esetben figyelhető meg: a Lussonium és Annamatia között Bölszken előkerült felirat (Nr. 304) *casusa dativus*, míg az összes többi *nominativus*, a ménfőcsanaki feliraton pedig szövegezési és helyesírási hibák találhatók.¹³⁵⁰ A mérföldkövek szövege Macrinus és Diadumenianus nevén kívül az útjavítás tényét is tartalmazza: *vias et pontes vetustate corruptas*¹³⁵¹ *restituunt curam agente Aelio Tricciano legato Augusti*¹³⁵² *pro praetore*. A mérföldkövek egységes felirata Aelius Triccianus nevével nemcsak a helytartótól kiinduló tartományi útjavító (vagy csak mérföldkőállító) szándékot mutat, hanem jelzi azt is, hogy a munkálatokat egyazon szervezet felügyelte. A munkavégzést viszont valószínűleg a helyi csapatok végezték, mivel az egységes szövegezés ellenére a feliratkép meglehetősen különböző. A központi kivitelező egység meglétét az eltérő formulájú Nr. 62 és a *dativusban* fogalmazott Nr. 304 *miliarium* sem támasztja alá, hiszen akkor ezeken a köveken is a sablon szerinti feliratnak kellene állnia. A ménfőcsanaki és a bölszkei mérföldkövekben ezért feltétlenül a helyi közösségek útjavító tevékenységének emlékét kell látnunk.

Az első nagy javítási hullám Pannonia Inferiorban Fitz J. szerint Macrinus korában, Aelius Triccianus helytartósága alatt zajlott, amit a feliratok egységes szövegezése (*vias et pontes vetustate corruptas restituunt*) bizonyít. Ezt a mintegy húszéves eltolódást a birodalom többi részéhez képest Pannonia Inferior úthálózatának meglehetősen késői kialakulásával magyarázta, mivel az utak Septimius Severus korában még nem igényeltek jelentősebb javítást.¹³⁵³ A mérföldkövek túlnyomórészt Aquincum és Mursa közé esnek, a legsűrűbben a Vetus Salina-Intercisa szakaszon álltak. Az Intercisától délre eső szakaszon mindössze két mérföldkővet ismerünk, ami nem utal a szakaszon végzett általános útjavításra.¹³⁵⁴ Brigetio útfelügyeleti területén belül sem az Arrabona-Brigetio, sem a Brigetio-Aquincum úton nem került elő Macrinus kori mérföldkő, így feltételezhető, hogy Brigetio territoriumán ekkor nem történt általános útjavítás, de feltehetően az új tartományhatár megjelölésének a céljából fontosnak tartotta a tartományi igazgatás a mérföldkő felállítását.

Aelius Triccianus

A Macrinus kori feliratok Aelius Triccianus helytartó nevét viselik. Töredékessége miatt a helytartónév a Nr. 183 feliraton nem szerepel, de ennek ellenére feltételezhetjük, hogy eredetileg erre a körre is felvették. A mérföldköveket feltehetően helytartói rendeletre egységes útjavító formulával látták el. Macrinust,¹³⁵⁵ Diadumenianust¹³⁵⁶ és Aelius

¹³⁵⁰ Hibák figyelhetők meg a *casus* használatában, *Severo Severus* helyett, *pontiffici*) *maximo pontiff(ex) maximus* helyett, a szóhasználat is eltér: *conlabos corruptas* helyett, és a neveket sem sikerült helyesen leírni: *Diatumenianus* *Diadumenianus* helyett és *Trecciano Tricciano* helyett.

¹³⁵¹ A Nr. 239, 261 és 304 feliratán hasonulás nélküli, *corruptas* alak szerepel.

¹³⁵² Nr. 304 és 62: *Augustorum*.

¹³⁵³ Fitz 1956, 199.

¹³⁵⁴ Fitz 1956, 200.

¹³⁵⁵ Kienast 1990, 169.

¹³⁵⁶ Kienast 1990, 171.

Triccianust *damnatio memoriae*vel sújtották: nevük mindössze három feliraton maradt fenn (Nr. 191, 239, 62), a többin olvashatatlanná tették.

Megoszlanak a vélemények Macrinus illetve Aelius Triccianus útépitésben betöltött szerepéről. Fitz J. szerint a 217-es mérföldkö-sorozat a tartomány egészét érintő első általános útjavításnak állított emléket, amelyre Aelius Triccianus helytartósága alatt került sor,¹³⁵⁷ aminek befejezését azonban a császár közbejött bukása akadályozott meg.¹³⁵⁸ Ennek ellentmond a feliratok egységes keltezése, hiszen a 218-as évben – noha a császár uralkodása még nagyjából fél évig tartott –, már egy Macrinus nevű viselő mérföldkővet sem állítottak. Ez a tény a felirat-sorozatot egy meglehetősen tervszerűen végrehajtott tartományi szintű útjavítás emlékévé teszi. Ezzel szemben M. Rathmann Aelius Triccianus önálló tevékenységét látta a mérföldkö-sorozatban, amelyet nem támasztott alá sem császári utasítás, és tényleges útjavítás nem kísérte.¹³⁵⁹ Szőnyi E. nem talált valóságalapot a mérföldkövek szövegezésében, bennük kizárólag a központi propaganda megnyilvánulását látta, mivel nehezen tartja elképzelhetőnek, hogy 217 tavaszától decemberéig több mint 130 mérföldnyi utat megjavítsanak a limesúton.¹³⁶⁰ Ez utóbbi vélemény abból a feltételezésből indulhat ki, hogy az útjavításokat egy központi szervezet végezte, amit csak a köanyag, feliratkép, szövegezés teljes egységessége bizonyíthatna; ennek a vizsgálata azonban eddig nem történt meg. Ami viszont feltűnő, hogy a Szőnyi E. által publikált mérföldkö az egyetlen, amely Brigetio útfelügyeleti területén került elő, ráadásul annak a nyugati határánál. Elképzelhető, hogy a három évvel korábban megváltozott tartományhatár új helyét kívánták ezzel a mérföldkövel megjelölni.

A nagy számban felállított, egységes feliratú mérföldkövek és a két különálló, egyedi formulájú *miliarium* kettősséget tükröznek. Egyrészt azt, hogy a császári és a helytartói propaganda felhasználta az út mentén álló, és kiváló reklámfelületet nyújtó médiumot, a mérföldkővet, másrészt pedig azt, hogy az utak javítását, még ha tartományi felügyelet alatt is, de a helyi közösségek végezték.

A szomszédos Noricumban összesen 11 Macrinus kori mérföldkővet ismerünk,¹³⁶¹ ebből négy a Borostyánkő út Celeia-Poetovio közötti szakaszáról került elő (Nr. 22, 32, 34, 16). A noricum-i köveken nem szerepel helytartónév, de a lelőhelyek tartományon belüli egyenletes eloszlásából, és a tartomány felirataira egységesen jellemző *providentissimi Aug(usti) fecerunt* kifejezésből helytartó által elrendelt, tartományi szintű, tervszerű útjavításra lehet következtetni.¹³⁶² A noricum-i mérföldkövek nagy száma és egységes felirata alapján még kevésbé tűnik valószínűnek M. Rathmann feltételezése az alsó-pannoniai helytartó, Aelius Triccianus „magánakciójáról”.

A császár nyugati provinciákban állított mérföldköveinek száma elenyésző (Tarraconensis: 2, Mauretania Caesariensis: 8, Africa Proconsularis: 2).¹³⁶³ Érdekes ugyanakkor, hogy a császár rövid uralkodása alatt útépités is sor került. Egy lycaoniai mérföldkö tanúsága szerint egy új út épült Parnassos és Archelais között, amit a pannoniai útjavításokhoz hasonlóan szintén egy helytartó, Sulla Cereale felügyelt.¹³⁶⁴

¹³⁵⁷ A Septimius Severus kori, helytartók által vezényelt javításokat csak helyi jelentőségűnek tartotta (Fitz 1956, 199).

¹³⁵⁸ Fitz 1956, 201.

¹³⁵⁹ Rathmann 2003, 100.

¹³⁶⁰ Szőnyi 1996, 101.

¹³⁶¹ CIL III 5708, 5736, 5728, 11841, 11833, 13534; Deringer 1953, 742-743, Nr. 36; Weber 1969, Nr. 23; Kolšek 1979, 167. Nr. 3; Gattringer-Neugebauer-Ubl 1998, 179-211; Lovenjak 2004, Nr. 3.

¹³⁶² Deringer 1953, 756 és 763.

¹³⁶³ Rathmann 2003, 246-247.

¹³⁶⁴ Ballance 1958, 234.

5.3.2 Elagabalus¹³⁶⁵

(IX. térkép)

A császárt *damnatio memoriae*¹³⁶⁶ sújtotta: a pannoniai mérföldkövek többségéről is kivették a nevét – biztosan olvashatóan mindössze egy feliraton maradt fenn (Nr. 325b).

*Alsó-Pannonia (Nr. 215, 216, 230, 254, 286, 325b, 61, 115)*¹³⁶⁷

218. január 1 – december 31.

[---] *legio II Adiutrix pia fidelis Antoniniana curam agente Pontio Pontiano legato Augusti pro praetore*

Aquincum-Mursa: **Nr. 216**

218. július 14 – december 9.¹³⁶⁸

a) *Imperatorii Caesari divi Antonini Magni Pii filio divi Severi nepoti Marco Aurelio Antonino pio felici Augusto pontifici maximo tribunicia potestate consuli patri patriae proconsuli curante Pontio Pontiano legato Augusti pro praetore*

Aquincum-Mursa: **Nr. 254**

b) *Imperatorii Caesari Marco Aurelio Antonino pio felici Augusto divi Antonini Magni Pii filio divi Severi nepoti pontifici maximo tribunicia potestatis patri patriae consuli proconsuli curante Pontio Pontiano consulare legato eius pro praetore*

Aquincum-Mursa: **Nr. 286**

c) *Imperator Caesar Marcus Aurelius Antoninus pius felix Augustus pontifex maximus tribunicia potestate pater patriae consul proconsul vias et pontes vetustate restituit curam agente Pontio Pontiano legato Augusti pro praetore*

Savaria-Brigetio: **Nr. 61**

218. december 10 - 31.¹³⁶⁹

Imperatorii Caesari divi Antonini Magni Pii filio divi Severi nepoti Marco Aurelio Antonino pio felici Augusto pontifici maximo tribunicia potestate II[---?]consuli patri patriae proconsuli cohors I [---] equitata Antoniniana cura agente Pontio Pontiano legato Augusti pro praetore

Aquincum-Mursa: **Nr. 215**

219. december 10 – 220. december 9.

*Imperator Caesar divi Antonini Magni filius divi Severi Pii nepos Marcus Aurelius Antoninus pius felix Augustus pontifex maximus tribunicia potestate III consul III pater patriae [---]*¹³⁷⁰

¹³⁶⁵ Elagabalus titulaturájának keltezés Kienast 1990, 172-173. alapján történt.

¹³⁶⁶ Kienast 1990, 172.

¹³⁶⁷ A Nr. 115 mérföldkö tartományhoz tartozása kérdéses; elképzelhető, hogy Felső-Pannonia területén állt.

¹³⁶⁸ Elagabalus 218. július 13-tól pater patriae, július 14-től pontifex maximus, december 10-től pedig tribunicia potestate II.

¹³⁶⁹ *Tribunicia potestas* II esetén, amennyiben Pontius Pontianus év végén letette a helytartóságot.

¹³⁷⁰ Bojanovski 1973, 164. cos II-re egészítette ki a feliratot. Véleményem szerint inkább valószínű a 220. január 1 – december 31-ig viselt harmadik *consulatusra* (cos III) való kiegészítés, hiszen a feliraton biztosan szereplő tribunicia potestas harmadik éve (*tr pot III*) 219. december 10. és 220. december 9. közé keltezhető, továbbá ismert egy 219-ből származó felirat (Dessau 471), amely *consul designatus III*-ként említi Elagabalust (Kienast 1990, 172).

Siscia-Sirmium: **Nr. 115**

222. január 1 – március 11.

Imperatorii Caesari Marco Aurelio Antonino pio felici invicto Augusto pontifici maximo tribunica potestate V consuli IIII proconsuli

Aquincum-Mursa: **Nr. 230**

218-222

PI(?) Imperatorii Caesari Marco Aurelio Antonino Augusto pio felici

Malata-Cusum: **Nr. 325b**

Nr.	Lelőhely	Útszakasz	Caput viae	MP	Helytartó	Csapat	Év	Casus
61	Ménfőcsanak	Savaria-Brigetio	Brigetio	34	Pontius Pontianus		218	N
215	Budapest	Aquincum-Crumerum/Mursa?	(Aquincum)		Pontius Pontianus	<i>coh I D eq</i>	218	D
216	Buda	Aquincum-Mursa	Aquincum	3	Pontius Pontianus	<i>leg II ad pf Antoniniana</i>	218	?
254	Százhalombatta	Aquincum-Mursa	Aquincum	23	Pontius Pontianus		218	D
286	Dunaújváros	Aquincum-Mursa	Aquincum	48	Pontius Pontianus		218	D
325b	Petrovaradin	Malata-Cusum	Malata Cusum	16			218-222	D
115	Jablanica	Siscia-Sirmium	Siscia/Sirmium?				220	N
230	Budafok	Aquincum-Mursa	Aquincum	8			222	D

Alsó-Pannoniában nyolc mérföldkő keltezhető Elagabalus korára, melyből négy a limesút Aquincum-Intercisa közötti (**Nr. 216, 230, 254, 286**), egy a Malata-Cusum közötti szakasról (**Nr. 325b**), egy a Savaria-Brigetio útról (**Nr. 61**), egy pedig a Siscia-Sirmium útról került elő (**Nr. 115**). A **Nr. 215** mérföldkő lelőhelye ismeretlen (másodlagos lelőhelye Budapest), de mivel katonai csapattest állította (cohors I quingenaria equitata Antoniniana), felállítási helyeként csak a limesút alsó-pannoniai szakasza jöhet szóba.¹³⁷¹ A mérföldkövek eloszlása nagyon jellegzetes a tartományban. A négy (vagy talán öt, ha a **Nr. 215** is ide sorolható) mérföldkő az Aquincum-Mursa út 0-48. mérföldje közötti szakasz javításának állított emléket, egy további a tartomány legnyugatibb pontján, egy délkeleten, a Szerémségben, egy pedig délnyugaton, a Száva mentén került elő. A **Nr. 61** és **115** mérföldkövek tartományhoz tartozásáról megoszlanak a vélemények. A ménfőcsanaki **Nr. 61** mérföldkő feliratán az alsó-pannoniai helytartó, Pontius Pontianus neve olvasható, így a tartományhoz való tartozása véleményem szerint nem kétséges. A **Nr. 115** mérföldkő Jablanicán került elő a Száva menti út és a Salona felé vezető út elágazása közelében. A kopott feliratú, töredékes mérföldkövön sem a távolságadat, sem a *caput viae* nem maradt fenn, és a tartományhoz való tartozása sem egyértelmű.¹³⁷² A ménfőcsanaki és jablanicai

¹³⁷¹ Bővebben ld. a Katonai csapattestek mérföldköállító tevékenysége című fejezetben.

¹³⁷² A mérföldkő lelőhelye a Praetorium és Servitium települések között került elő. Elképzelhető, hogy a lelőhely Felső- és Alsó-Pannonia határához közeli, mivel Claudius Ptolemaios szerint Servitium már Pannonia inferiorhoz tartozott (bár e tényről cáfolják, v. ö. pl. Alföldy 1964, 255). Az utolsó, biztosan Sisciatól számolt mérföldadatot (*a Siscia mp XXXIII*) tartalmazó mérföldkő Praetoriumnál, a **Nr. 115** felirat lelőhelyétől mintegy 20km-re nyugatra, az Una partján került elő. Keletre, egészen Sirmiumig nem ismerünk

mérföldkövek nagy valószínűséggel Alsó- és Felső-Pannonia határánál álltak, a pétérvári mérföldkő pedig a Malata-Cusum út végpontjánál állt.

A feliratok egy kivételtől eltekintve *dativusban* íródtak; a **Nr. 61** felirat *nominativus*t használ. A mérföldkövek keltezése is egységes: többségüket 218-ban állították, kivéve a **Nr. 230** feliratot, amelyet 222-ben. A látszólagos hasonlóság ellenére a szövegezés valamennyi mérföldkőnél eltérő. A mérföldkövek között három feliraton (**Nr. 215, 254, 286**) jelenik meg a *filatio: divi Antonini Magni filio divi Severi nepoti*. A feliratok szűkszavúan szólnak az útjavításról, mindössze egy esetben (**Nr. 61**) illesztettek be erről szóló megjegyzést (*vias et pontes vetustate restituit*). Ha csak az útjavítást leszögező szövegrész bizonyítaná az útjavítást, azt kellene hinnünk, hogy kizárólag a Brigetiotól nyugatra eső útszakaszon végeztek munkálatokat. Ez azonban nem valószínű. Éppen a feliratok különbözősége bizonyítja az útjavítások helyi közösségek által való kivitelezését, valamint az, hogy kettő mérföldkövön a mérföldkőállítást végző katonai csapatok is megemlékezésre kerültek: a legio II Adiutrix pia fidelis Antoniniana (**Nr. 216**) és a cohors I ...? quingenaria Antoniniana (**Nr. 215**).

Elagabalus 218-ban állított mérföldkövei kapcsán merül fel először a kétely a mérföldkövek útjavításhoz való kötődésének kérdésében. Az előző évben mérföldkövek által alaposan dokumentált útjavítás zajlott Alsó-Pannoniában.¹³⁷³ Fitz J. Elagabalus mérföldköveiben a Macrinus időközbeni bukása miatt félbemaradt útjavítások folytatásának bizonyítékát látta,¹³⁷⁴ ami a Macrinus-kövek keltezése alapján nem valószínű (ld. fentebb Macrinusnál). A félbeszakadt útjavítások folytatására a különböző szakaszokon előkerült mérföldkövekből lehetne még következtetni, de egy újabb lelőhelyen, Ménfőcsanakon Macrinus és Elagabalus mérföldköveit (**Nr. 62 és 61**) egy helyre, egymás mellé állították fel, ráadásul mindkettőn a helytartó nevét is feltüntették.¹³⁷⁵

Alapvető különbség mutatkozik a két császár mérföldkövei között: Macrinus feliratai két kivételtől eltekintve egységes szövegezésűek, míg Elagabalus kövein változatos feliratok olvashatók. A helytartó megnevezése mindkét feliratcsoport esetében jellemzően jelen van, azaz a mérföldköveket a tartományi igazgatás illetve a helytartó propagandacéljaira használták fel. Mindebből az szűrhető le, hogy 217-218-ban valóban zajlott Pannonia Inferior nagyobb részére¹³⁷⁶ kiterjedő útjavítás, amelynek mérföldköveit a tartomány egymást követő helytartói nagymértékben a saját tevékenységük megörökítésére, reklámozására használták fel. Az útjavítást a helyi közösségek, katonai csapatok végezték, amelyek közül az Aquincumban állomásozó legio II Adiutrix és az eddig ismeretlen tábor helyőrsége, a cohors I ...? quingenaria equitata lehetőséget kapott arra, hogy a tevékenységüknek emléket állító mérföldkövekre – a császár és a helytartó neve mellé – a csapatuk nevét is felvéssék.¹³⁷⁷ Macrinus illetve Aelius Triccanus helytartó főként Aquincum és Intercisa környékén állított mérföldkövei azonban egységes szövegezésük miatt nagy valószínűséggel az aquincumi útfő felügyelete alatt készültek.

további mérföldköveket. Amennyiben Claudius Ptolemaios adata hiteles, nem kizárt, hogy a felirat útfője Sirmium volt, és így Alsó-Pannoniához kerül, de az sem kizárt, hogy a Siscia által felügyelt útszakasz ennél keletebbre is kiterjedt, hiszen a tartományhatár akár Marsoniánál is húzódhathott (ld. bővebben a topográfiai fejezetben).

¹³⁷³ Fitz 1956, 199.

¹³⁷⁴ Fitz 1956, 201.

¹³⁷⁵ Szőnyi 1996, 97-108.

¹³⁷⁶ Eddig csak a limesútról és a Brigetio-Aquincum útról ismerünk mérföldköveket, a belső utakról egyet sem.

¹³⁷⁷ A csapatnevek megörökítése a mérföldköveken nem általános, így egyfajta kitüntetésként is felfogható.

Tiberius Pontius Pontianus

A helytartó neve majdnem minden mérföldkövön, összesen öt esetben fordul elő (Nr. 216, 254, 286, 215, 61). Ez utalhat a helytartó által elrendelt útjavításra, viszont a feliratok szövegezésének változatossága, valamint katonai csapatnevek feltűnése azt mutatja, hogy még ha így is volt, a kivitelezést illetve a mérföldkő formulájának megalkotását nem egy központi szervezet végezte, hanem a helyi közösségek.

Az Elagabalus kori mérföldkövek sem képviseltetik magukat nagy számban a birodalom mérföldkönyagában. A szomszédos Noricumban, a Borostyánkő út Emona-Celeia és Celeia-Poetovio közötti szakaszain egy-egy mérföldkővet állítottak Elagabalus korában (Nr. 11, 35).

5.3.3 Severus Alexander¹³⁷⁸

(X. térkép)

Felső-Pannonia

Macrinushoz hasonlóan Severus Alexander nevében állított mérföldkő sem került elő Felső-Pannoniából.

Alsó-Pannonia (Nr. 338, 187, 188, 182, 165, 159, 150, 202, 224, 226, 231, 232, 242, 240, 243, 262, 265, 266, 272, 308, 309, 329, 324, 331, 336, 116)

228. március – 230. március?¹³⁷⁹

[---]aeliano clarissimo? viro? legato Augusti pro praetore

Brigetio-Aquincum: Nr. 188

228. december 10 – 229. december 9.

Imperator Caesar Marcus Aurelius Severus Alexander pius felix Augustus pontifex maximus tribuniciae potestatis VIII consul III pater patriae

Aquincum-Ulcisia: Nr. 202

229. december 10 – 230. december 9.

Imperator Caesar Marcus Aurelius Severus Alexander pius felix Augustus pontifex maximus tribuniciae potestatis VIII consul III pater patriae

Sirmium-Bassiana: Nr. 338

Brigetio-Aquincum: Nr. 187, 182,¹³⁸⁰ 165, 159, 150

Aquincum-Mursa: Nr. 224, 226, 231, 232, 242, 240, 243, 262, 265, 266,¹³⁸¹ 272, 308, 309

Mursa-Sirmium: Nr. 329, 324, 331

¹³⁷⁸ Severus Alexander titulaturáinak keltezése Kienast 1990, 177-178. alapján történt.

¹³⁷⁹ A keltezés bizonytalan, csak abban az esetben lenne elfogadható, amennyiben a felirat Severus Alexander titulaturáját tartalmazta, és a [--- Fl(avio)] / Aeliano helytartónévre egészíthető ki.

¹³⁸⁰ A CIL III 10657 a sérült felirat kiegészítéseként a p(ater) p(atriciae) cím után a proco(n)s(ul) címet helyezte. Mivel ez a többi, ugyanebből az évből származó feliraton hiányzik, a kiegészítést óvatossággal kell kezelni.

¹³⁸¹ A CIL III 10633 alatt szereplő feloldás eltér a 230-as sorozat jellemző formulájától: a titulatura végét alkotó pater patriae cím helyett az útjavító formula kezdete, [vi]a[s] restituit szerepel. A fogalmazás meglehetősen szokatlan, ennek ellenére a feloldás helyessége nem kizárt.

Nr.	Útszakasz	Caput viae	MP	Helytartó	Év	Casus
116	Siscia-Cibalae	Leuconum	(9/10)		228	
188	Brigetio-Aquincum	Aquincum	3	Flavius Aelianus?	228-230	?
202	Crumerum-Aquincum	Aquincum	8		229	N
187	Brigetio-Aquincum	(Aquincum)			230	N
182	Brigetio-Aquincum	Aquincum	10		230	N
165	Brigetio-Aquincum	Brigetio	16		230	N
159	Brigetio-Aquincum	Brigetio	9		230	N
150	Brigetio-Aquincum	Brigetio	2		230	N
224	Aquincum-Mursa	Aquincum	3		230	N
226	Aquincum-Mursa	Aquincum	6		230	N
231	Aquincum-Mursa	Aquincum	8		230	N
232	Aquincum-Mursa	Aquincum	8		230	N
242	Aquincum-Mursa	Aquincum	9		230	N
240	Aquincum-Mursa	Aquincum	10		230	N
243	Aquincum-Mursa	Aquincum	15		230	N
262	Aquincum-Mursa	Aquincum	34		230	N
265	Aquincum-Mursa	Aquincum	39		230	N
266	Aquincum-Mursa	Aquincum	40		230	N
272	Aquincum-Mursa	Aquincum	43		230	N
308	Aquincum-Mursa	Aquincum	73		230	N
309	Aquincum-Mursa	Aquincum	73		230	N
329	Mursa-Sirmium	Aquincum			230	N
331	Mursa-Sirmium	Aquincum	225		230	N
324	Mursa-Malata	Aquincum	209		230	N
338	Malata-Sirmium	(Malata)	17		230	N
336	Sirmium-Taurunum	(Sirmium)			222-235	

Severus Alexandernek 26 mérföldköve ismert Alsó-Pannoniából. A mérföldkövek közül hat a Brigetio-Aquincum, tizenhárom az Aquincum-Mursa, kettő a Mursa-Sirmium, egy-egy pedig a Crumerum-Aquincum, a Mursa-Malata, a Malata-Sirmium, a Sirmium-Taurunum és a Siscia-Cibalae közötti útszakaszokon került elő. A feliratok egy töredékes, és emiatt bizonytalan *casusú* és keltezésű mérföldkövön (Nr. 188) kívül valamennyi esetben *nominativus*-ban állnak. Az említett egy kivételtől eltekintve további egyezés, hogy valamennyi mérföldkö a *restituit* szó használatával emlékezik meg az utak helyreállításáról.

Severus Alexandert halála után *damnatio memoriae*-vel sújtották.¹³⁸² A császár nevének kivésése meglepően kevés mérföldkö feliratán figyelhető meg, összesen öt feliraton látszik egyértelműen (Nr. 165, 226, 240, 324, 331). Ennek oka valószínűleg az, hogy a *damnatio memoriae* 238-ban, Maximinus Thrax halála után feloldották, és a császárt consecrálták (*Divus Alexander*).¹³⁸³ Érdekes, hogy három év nem volt elég valamennyi felíratáról eltüntetni a nevét, de az is elképzelhető, hogy a pannoniai tartományokban nem teljesítették elég odaadón a *damnatio memoriae*-et elrendelő *senatus consultumot*.

Érdekes módon az egyetlen 229-ből származó mérföldkö (Nr. 202) az egyedüli, amelyet az Aquincum-Ulcisia úton állítottak Severus Alexander uralkodása alatt. Elképzelhető, hogy ennek az útszakasznak a megjavításával kezdődött a következő évben

¹³⁸² Kienast 1990, 177.

¹³⁸³ Kienast 1990, 178.

zajlott nagy útjavítási kampány (az év és az útszakasz eltérése a többi mérföldköztől ezt eléggé valószínűvé teszi), de azt sem lehet kizárni, hogy a vésnök hibázott, és egy számmal kevesebbet, *tribuniciae potestatis VIIII* helyett csak *VIII*-at vésett a mérföldköre. Ebben az esetben ez a felirat is a 230-as mérföldkő-sorozathoz tartozna.

A fenti táblázatból kitűnik, hogy Pannonia Inferior szinte valamennyi útján történtek javítások Severus Alexander uralkodása alatt. A szövegezés egységessége helytartói rendeletre utal, a feliratkép változatossága pedig a helyi közösségek kivitelezését támasztja alá. M. Rathmann szerint a 230-ban állított mérföldkövek vésése, ligaturái, rövidítései és sorkiosztásai meglehetősen különböznek egymástól, ami decentralizált előállításra utal.¹³⁸⁴ Severus Alexander egy helyen előkerült két-két mérföldköfelirata (**Nr. 231-232 és 308-309.**) ugyan nagyon hasonló, de szöveggépíleg mégsem egyeznek.¹³⁸⁵

Flavius Aelianus?

Severus Alexander mérföldkövein az egyetlen helytartó a bizonytalan feloldású **Nr. 188** feliraton szereplő Flavius Aelianus lehet.¹³⁸⁶ Flavius Aelianus 228. márciusától 230. márciusáig viselte hivatalát.¹³⁸⁷ Amennyiben a feliratra tényleg az ő neve került, legvalószínűbbnek a 228-as keltezés tűnhet, hiszen ebből az évből nem ismerünk Severus Alexander kori mérföldkövet. Szóba jöhet még 229, ebből az évből egy felirat származik. A 230-ból ismert 22 mérföldkő egyikén sem fordul elő helytartónév, így – ha nem is kizárt – elég valószínűtlen, hogy ebben az évben állították a **Nr. 188** mérföldkövet.

5.3.4 Maximinus Thrax és Maximus¹³⁸⁸

(XI. térkép)

Felső-Pannonia (Nr. 113, 108, 121, 130)

235. március 25¹³⁸⁹ – 235. december 9.

Imperator Caesar Caius Iulius Verus Maximinus pius felix Augustus pontifex maximus tribunicia potestate consul designatus pater patriae proconsul restituit
Poetovio-Mursa: **Nr. 121**

236. január 7¹³⁹⁰ – 236. december 9.

Imperatoris Caesaris Caii Iulii Veri Maximini pii felix Augusti pontificis maximis tribunicia potestate consulis patris patriae proconsulis et Caii Iulii Veri Maximi nobilissimis Caesaris

Siscia-Sirmium: **Nr. 113**

Poetovio-Siscia: **Nr. 108**

235. március 25 – 238. április közepe

Imperator Caesar Gaius Iulius Verus Maximinus pius felix Augustus pontifex maximus [---]

Vindobona-Carnuntum: **Nr. 130**

¹³⁸⁴ Rathmann 2003, 186. 1007. lábjegyzet.

¹³⁸⁵ Soproni S. a lényegi egyezést a **Nr. 308-309** feliratok esetében egy eltört vagy ledöntött mérföldkő pótlásával indokolta (Soproni 1970, 100).

¹³⁸⁶ Így Rathmann 2003, 186.

¹³⁸⁷ Dobó 1968, 90.

¹³⁸⁸ Maximinus Thrax és Maximus titulaturájának keltezése Kienast 1990, 183-185. alapján történt.

¹³⁸⁹ Maximinus 235. március 25-től pontifex maximus (Kienast 1990, 183).

¹³⁹⁰ Maximus Caesarra emelése január 7. és május 16. között történt (Kienast 1990, 185).

Nr.	Útszakasz	Caput viae	MP	Év	Casus
121	Poetovio-Mursa	Poetovio	130/7	235	N
113	Siscia-Sirmium	(Siscia)	(34)	236	G
108	Poetovio-Siscia	Siscia	30	236	G
130	Vindobona-Carnuntum	(Carnuntum)	(21)	235-238	N

Maximinus Thrax négy ismert felső-pannoniai mérföldköve Pannonia Inferiorral összehasonlítva nagyon kevés, és a tartományban elszórtan kerültek elő: egy a Poetovio-Mursa úton (Nr. 121), egy a Száva menti úton Siscia és Sirmium között (Nr. 113), egy a Poetovio-Andautonia úton (Nr. 108), egy pedig a limesút Vindobona-Carnuntum közötti szakaszán (Nr. 130).

A feliratok közül kettőt *nominativusban*, kettőt *genitivusban* fogalmazták. Egy feliraton Maximinus Thrax egyedül (Nr. 121), kettőn Maximussal együtt szerepel (Nr. 113, 108), egy esetben a mérföldkövő töredékessége miatt nem dönthető el egyértelműen a Caesar kiírása (Nr. 130). A Maximinus Thraxot egyedül említő mérföldkövön az útjavítást hirdető *restituit* igét is felvették, a formulát *nominativusban* fogalmazták.

Nr. 113 és 108 mérföldkövek feliratán a *titulatura consul* és *tribunicia potestas iteratioszámának* hiánya egymásnak ellentmond. Maximinus Thrax 235-ben viselte a *tribunicia potestate (I)* címet, ebben az évben még csak *consul designatus*. A *consuli* címet a császár csak 236. január 1-től viselte, azonban ekkor már *tribunicia potestate II*-nek kellett volna szerepelnie a titulaturában. Az ellentmondás az alsó-pannoniai mérföldköveken nagyobb számban fordul elő, így elemzésére is ott kerül sor.

Alsó-Pannonia (Nr. 142, 143, 192, 193, 184, 178, 173, 210, 207, 201, 203, 204, 212, 223, 227a, 233, 246a, 249, 263, 278, 282, 285, 291, 292, 293, 283, 267, 296, 302, 311, 312, 315, 318, 319, 313, 217, 145, 147)

235. február 18¹³⁹¹ – 235. március 25.

Imperator Caesar Caius Iulius Vero Maximino pio felici Augusto patri patriae
Aquinum-Mursa: Nr. 249

235. március 25 – 235. december 9.

a) *Imperator Caesar Caius Iulius Vero Maximino pio felici Augusto pontifici maximo tribunicia potestate patri patriae proconsuli*

Brigetio-Aquinum: Nr. 192, 178¹³⁹²

Cruerum-Aquinum: Nr. 204,¹³⁹³ 210¹³⁹⁴

b) *Imperator Caesar Caius Iulius Verus Maximinus pius felix Augustus tribunicia potestate pater patriae consul designatus*

Aquinum-Mursa: Nr. 311

¹³⁹¹ Maximinust csapatai 235. február 18. és március 9. között emelték császárrá (Kienast 1990, 183).

¹³⁹² A Nr. 178 feliraton az *invicto* jelző is szerepel. A CIL III 11340 a *p(ater) p(atriciae)* cím után a *co(n)s(ul)* rövidítést is kiegészítette. Ebben az esetben azonban már 236-ra kellene keltezni a feliratot (Kienast 1990, 183).

¹³⁹³ A Nr. 204 mérföldkövön nem írták ki a *tribunicia potestate* és a *proconsuli* tisztségeket.

¹³⁹⁴ A Nr. 210 feliraton hibásan *potestati* szerepel.

236. január 1 – 236. május 16.¹³⁹⁵

a) *Imperatorii Caesari Caio Iulio Vero Maximino pio felici Augusto pontifici maximo tribunicia potestate II patri patriae consuli proconsuli*
Aquincum-Mursa: **Nr. 302**

b) *Imperator Caesar Caius Iulius Verus Maximinus pius felix Augustus pontifex maximus tribunicia potestate pater patriae consul proconsul*
Aquincum-Mursa: **Nr. 285, 291**
Cruerum-Aquincum: **Nr. 207**¹³⁹⁶

236. január 7¹³⁹⁷ – 236. december 9.

Imperatorii Caesari Caio Iulio Vero Maximino invicto pio felici Augusto pontifici maximo tribunicia potestate patri patriae consuli proconsuli et Caio Iulio Vero Maximo nobilissimo Caesari

Brigetio-Aquincum: **Nr. 193**
Cruerum-Aquincum: **Nr. 201**,¹³⁹⁸ **212**¹³⁹⁹
Aquincum-Mursa: **Nr. 227a, 315**¹⁴⁰⁰

236. nyár¹⁴⁰¹ – 236. december 9.

Imperator Caesar Caius Iulius Verus Maximinus pius felix Augustus Germanicus maximus tribunicia potestate consul proconsul et Caius Iulius Verus Maximus nobilissimus Caesar Augusti nostri filius [---]

Ismeretlen útszakasz: **Nr. 217**

236. ősz¹⁴⁰² – 236. december 9.

a) *Imperator Caesar Caius Iulius Verus Maximinus pius felix Augustus pontifex maximus tribunicia potestate II imperator III consul pater patriae proconsul et Caius Iulius Verus Maximus Augustus nobilissimus Caesar*
Aquincum-Mursa: **Nr. 292**

b) *Imperatores Caesares Gaius Iulius Verus Maximinus pius felix Augustus pontifex maximus tribunicia potestate II imperator III consul proconsul pater patriae et Gaius Iulius Verus Maximus nobilissimus Caesar filio(!) Augusti nostri Dacici Germanici Sarmatici maximi*
Aquincum-Mursa: **Nr. 313**

c) *Imperator Caesar Caius Iulius Verus Maximinus pius felix Augustus pontifex maximus tribunicia potestate bis imperator III consul proconsul pater patriae et*

¹³⁹⁵ A feliratokon Maximus még nem Caesar. Mivel Maximus Caesaráé emelése valamikor 236. január 7. és május 16. között történt (Kienast 1990, 185), és a neve valamennyi később készült feliraton szerepel, a fenti mérőkövek keletkezése 236. május 16. előtti.

¹³⁹⁶ A **Nr. 207** mérőkövön felirata hiányzik a *proconsuli* tiszttség.

¹³⁹⁷ Maximus Caesaráé emelésének legkorábbi lehetséges időpontja 236. január 7. (Kienast 1990, 185).

¹³⁹⁸ A **Nr. 201** feliraton Maximus Caesar nevét *Imperatorii praenomennel* és *pius felix Augustus* nevekkel kiegészítve írták.

¹³⁹⁹ A **Nr. 212** mérőkövön Maximus neve után a *filio Augusti nostri* kifejezés áll.

¹⁴⁰⁰ A **Nr. 315** feliraton nem szerepel Maximinus Thrax *titulaturája*, Maximus neve után pedig *principi iuventutis* szerepel.

¹⁴⁰¹ A Germanicus maximus cím 236 nyarára keltezhető (Kienast 1990, 184).

¹⁴⁰² A 3. *imperatorii acclamatio* 236 őszre keltezhető (Kienast 1990, 183).

Caius Iulius Verus Maximus nobilissimus Caesar filius Augusti nostri Dacicus Germanicus Sarmaticus imperator Maximi

Mursa-Sirmium: **Nr. 319**

d) *Imperator Caesar Caius Iulius Verus Maximinus pius felix Augustus pontifex maximus tribunicia potestate II imperator IIII consul pater patriae proconsul et Imperator Caesar Caius Iulius Verus Maximus [---]*

Aquincum-Mursa: **Nr. 283**

236. december 10 – 237. év közben (5. imperatori acclamatioig)

Imperator Caesar Gaius Iulius Verus Maximinus pius felix Augustus pontifex maximus tribunicia potestate III imperator IIII consul proconsul pater patriae et Caius Iulius Verus Maximus nobilissimus Caesar filio(!) Augusti nostri Dacicus Germanicus Sarmaticus maximis [---]

Aquincum-Mursa: **Nr. 312**

236. december 10 – 237. december 9.

Imperator Caesar Caius Iulius Verus Maximinus pius felix Augustus pontifex maximus tribunicia potestate III consul pater patriae proconsul et Caius Iulius Verus Maximus Augustus nobilissimus Caesar

Arrabona-Brigetio: **Nr. 142, 143, 145**¹⁴⁰³

237. január 1¹⁴⁰⁴ – 237. december 9.

a) *Imperatori Caesari Iulio Vero Maximino invicto Augusto Germanico maximo Dacico maximo Sarmatico pontifici maximo tribuniciae potestatis III imperatori V consuli proconsuli patri patriae et Caio Iulio Vero Maximo Germanico maximo Dacico maximo Sarmatico maximo nobilissimo Caesari filio Augusti nostri*

Brigetio-Aquincum: **Nr. 184**

b) *Imperatori Caesari Caio Iulio Vero Maximino invicto pio felici Augusto Germanico maximo Dacico maximo Sarmatico maximo pontifici maximo tribunicia potestate III imperatori V consuli proconsuli et Imperatori Caio Iulio Vero Maximo Germanico maximo Dacico maximo Sarmatico maximo nobilissimo Caesari pio felici Augusto*

Crumerum-Aquincum: **Nr. 203**

c) *Imperatori Caesari Caio Iulio Vero Maximino pio felici Augusto Germanico maximo Sarmatico maximo Dacico maximo tribunicia potestate III imperatori V consuli patri patriae proconsuli et Caio Iulio Vero Maximo Germanico maximo Sarmatico maximo Dacico maximo nobilissimo Caesari filio Augusti nostri pontifici maximo*

Aquincum-Mursa: **Nr. 263**

d) *Imperatori Caesari Caio Iulio Vero Maximino pio felici invicto Augusto pontifici maximo tribunicia potestate III imperatori V consuli proconsuli patri patriae et*

¹⁴⁰³ Mindehárom feliratban helyesírási hiba található: a **Nr. 142**-ben *nobilissimo*, a **Nr. 143**-ban és a **Nr. 145**-ben pedig *Vero* szerepel; a **Nr. 145** feliraton továbbá *Augg(usti duo)* kifejezés jelenik meg, a *proconsuli* tisztség a *pater patriae* cím előtt szerepel, és nem szerepel Maximus téves *Augustus* megnevezése.

¹⁴⁰⁴ Bár a 3. *tribunicia potestas* 236. december 10-én kezdődött, az 5. *imperatori acclamatio* már 237-re keltezhető (Kienast 1990, 183-184).

Caio Iulio Vero Maximo nobilissimo Caesari principi iuventutis Augusti nostri filio Germanicis Dacicis Sarmaticis maximis

Aquincum-Mursa: **Nr. 223, 233,**¹⁴⁰⁵ **246a, 296, 293**¹⁴⁰⁶

235-238

Imperator Caesar Caius Iulius Verus Maximinus pius felix Augustus [---]

Arrabona-Brigetio: **Nr. 147**

236. január 7 – 238. április közepe

Imperator Caesar Caio Iulio Vero Maximino pio felici invicto Augusto pontifici maximo tribunicia potestatis [---] Maximo [---]

Aquincum-Mursa: **Nr. 278**

236. nyár¹⁴⁰⁷ – 238. április közepe

[---] Germanico [---] Sarmatico maximo [---]

Aquincum-Mursa: **Nr. 267b**

236. vége¹⁴⁰⁸ – 238. április közepe

a) *Imperator Caesar Caio Iulio Vero Maximino pio felici Augusto pontifici maximo tribunicia postestate patri patriae proconsuli Germanico maximo Dacico maximo Sarmatico maximo et Caio Iulio Vero Maximo nobilissimo Caesari filio Germanicis maximis Dacicis maximis Sarmaticis maximis*

Brigetio-Aquincum: **Nr. 173**

b) *Imperator Caesar Caio Iulio Vero Maximino pio felici Augusto Germanico Dacico Sarmatico tribunicia potestate consuli proconsuli et Caio Iulio Vero Maximo [---]*

Aquincum-Mursa: **Nr. 318**

c) *[---] maximis cohors ∞ Maximiniana*

Aquincum-Mursa: **Nr. 282**

Nr.	Útszakasz	Caput viae	MP	Császár	Közösség	Év	Casus
142	Arrabona-Brigetio	Brigetio	5	Maximinus Thrax, Maximus		236-237	N
143	Arrabona-Brigetio	Brigetio	5	Maximinus Thrax, Maximus		236-237	N
192	Brigetio-Aquincum	Aquincum	8	Maximinus Thrax	<i>leg II ad</i>	235	D
193	Brigetio-Aquincum	Aquincum	8	Maximinus Thrax, Maximus	<i>leg II ad</i>	236	D
184	Brigetio-Aquincum	Aquincum	9	Maximinus Thrax, Maximus		237	D
178	Brigetio-Aquincum	Brigetio	33	Maximinus Thrax		235	D

¹⁴⁰⁵ Csak a felirat vége maradt meg.

¹⁴⁰⁶ A **Nr. 293** feliraton a *pater patriae* megtisztelő cím után még egyszer szerepel az *Imperator* név.

¹⁴⁰⁷ Maximinus 236. nyaratól(?) Germanicus maximus (Kienast 1990, 184).

¹⁴⁰⁸ Maximinus 236. végétől Dacicus és Sarmaticus maximus (Kienast 1990, 184).

Nr.	Útszakasz	Caput viae	MP	Császár	Közösség	Év	Casus
173	Brigetio-Aquincum	Brigetio	32	Maximinus Thrax, Maximus		236-238	D
210	Crumerum-Aquincum	Aquincum	3	Maximinus Thrax	<i>leg II ad</i>	235	D
207	Crumerum-Aquincum	Aquincum	6	Maximinus Thrax		236	N
201	Crumerum-Aquincum	Aquincum	8	Maximinus Thrax, Maximus		236	D
203	Crumerum-Aquincum	Aquincum	8	Maximinus Thrax, Maximus		237	D
204	Crumerum-Aquincum	Aquincum	8	Maximinus Thrax		235	D
212	Crumerum-Aquincum	Aquincum		Maximinus Thrax, Maximus		236	D
223	Aquincum-Mursa	Aquincum	3	Maximinus Thrax, Maximus	<i>leg II ad</i>	237	D
227a	Aquincum-Mursa	Aquincum	6	Maximinus Thrax, Maximus		236	D
233	Aquincum-Mursa	Aquincum	8	Maximinus Thrax, Maximus		237	D
246a	Aquincum-Mursa	Aquincum	22	Maximinus Thrax, Maximus		237	D
249	Aquincum-Mursa	Aquincum	22/23	Maximinus Thrax		235	D
263	Aquincum-Mursa	Aquincum	34	Maximinus Thrax, Maximus		237	D
278	Aquincum-Mursa	Aquincum		Maximinus Thrax, Maximus		236-238	D
282	Aquincum-Mursa	Aquincum	47	Maximinus Thrax, Maximus	<i>coh ∞ Max</i>	236-238	D
285	Aquincum-Mursa	Aquincum	48	Maximinus Thrax		236	N
291	Aquincum-Mursa	Aquincum	50	Maximinus Thrax		236	N
292	Aquincum-Mursa	Aquincum	50	Maximinus Thrax, Maximus		236	N
293	Aquincum-Mursa	Aquincum	50	Maximinus Thrax, Maximus	<i>coh ∞ He Max</i>	237	D
283	Aquincum-Mursa	Aquincum		Maximinus Thrax, Maximus		236	N
267b	Aquincum-Mursa	Aquincum		Maximinus Thrax, Maximus		236-238	N
296	Aquincum-Mursa	Aquincum	55	Maximinus Thrax, Maximus	<i>coh I Thr Ger</i>	237	D
302	Aquincum-Mursa	Aquincum	63	Maximinus Thrax		236	D
311	Aquincum-Mursa	Aquincum	86	Maximinus Thrax		235	N
312	Aquincum-Mursa	Aquincum	97	Maximinus Thrax, Maximus		236-237	N
315	Aquincum-Mursa	Aquincum	113	Maximinus Thrax, Maximus		236	D
313	Aquincum-Mursa	Aquincum	107	Maximinus Thrax, Maximus		236	N
318	Aquincum-Mursa	Aquincum	150	Maximinus Thrax, Maximus		236-238	D
319	Aquincum-Mursa	Aquincum	160	Maximinus Thrax, Maximus		236	N
217	ismeretlen	?		Maximinus Thrax, Maximus		236	N

Nr.	Útszakasz	Caput viae	MP	Császár	Közösség	Év	Casus
145	Arrabona-Brigetio	Brigetio	3	Maximinus Thrax, Maximus		237	N
147	Arrabona-Brigetio	(Brigetio)	(1)	Maximinus Thrax		235-238	N

Maximinus Thraxnak a tartományból 38 mérföldkő felirata ismert; a kövek túlnyomó többsége (összesen 21 darab) a limesút Aquincum-Mursa közti szakaszán állt (Nr. 249, 283, 311, 227a, 285, 291, 292, 302, 312, 315, 313, 223, 233, 246a, 263, 282, 293, 267, 296, 318, 278). A Crumerum-Aquincum útról hat követ ismerünk (Nr. 210, 207, 201, 212, 203, 204), az Arrabona-Brigetio szakaszról négyet (Nr. 142, 143, 145, 147), a Brigetio-Aquincum útról ötöt (Nr. 192, 178, 193, 184, 173), a Mursa-Sirmium szakaszról pedig egyet (Nr. 319). Egy mérföldkő ismeretlen lelőhelyről származik (Nr. 217).

A mérföldkövek közül hatot 235-ben (Nr. 192, 178, 210, 204, 249, 311), tizennégyet 236-ban (Nr. 193, 207, 201, 212, 227a, 285, 291, 292, 283, 302, 315, 319, 313, 217), hármat 236-237-ben (Nr. 142, 143, 312), tízet pedig 237-ben állítottak (Nr. 184, 203, 223, 233, 246a, 263, 293, 296, 145, 147). Öt felirat (Nr. 173, 278, 282, 267, 318) keltezése tágabb határokat enged csak meg: 236 és 238 között állították őket. A mérföldkövek felirata Maximus Caesarra emeléséig (236. január 7. és május 16. között) csak Maximinus Thrax, utána mindkettejük nevét tartalmazza. A feliratok nagyobb része *dativusban* (23 db), kisebb része *nominativusban* (15 db) áll. A feliratok formulája teljesen változatos: két-két feliratnál több nem tartalmazza ugyanazt a szövegezést, ami az útigazgatás tartományi felügyeletének kezdődő megszűnését jelzi.

Az útjavító tevékenységet jelző szövegrészek meglehetősen ritkán (38 mérföldkőből mindössze 7 esetben) kerültek a feliratokra. Három Intercisa melletti feliraton megjelenik a *restituit* (Nr. 285, 291) illetve a *restituerunt* ige (Nr. 292), két Brigetio mellett előkerült mérföldkőre a részletes *pontes et stratas vetustate conlapsas restituerunt* (Nr. 142-143) és ennek változata a *pontes et stratas vetustate conlapsas restituere iusserunt suis nominibus* (Nr. 145), egy szintén Brigetiőtől számított mérföldadatot megadó *miliariumra* pedig a *vias et pontes vetustate conlapsas restituerunt* (Nr. 173) útjavítást megörökítő formula került. Az útjavító szövegrészek elterjedése annyi következtetés levonását engedi meg, hogy a Brigetio útfelügyeleti területén állított mérföldköveken előszeretettel írták ki a teljes szöveget (itt csak a Nr. 178 nem tartalmaz ilyet), illetve Intercisa erődjének környékén fordítottak még figyelmet a felirat igével való lezárására. Figyelemre méltó, hogy a hat útjavításra utaló szöveg közül öt *nominativusban* megalkotott szövegkörnyezetben volt, és csak egy fordult elő *dativusban* (Nr. 173).¹⁴⁰⁹ Ha a *nominativusban* álló formulák elterjedését megtekintjük, az alábbi kép rajzolódik ki: Brigetio közvetlen közelében négy (Nr. 142, 143, 145, 147), Intercisa mellett öt (Nr. 285, 291, 292, 283, 267), az Alta ripa-Alisca-Ad statuas szakaszon három (Nr. 311-313), míg Mursa mellett egy (Nr. 319) *nominativusban* megalkotott felirat került elő.

Katonai csapatok más korokhoz viszonyítva lényegesen nagyobb számban jelentek meg a Maximinus Thrax kori mérföldköveken. A három csapat közül az aquincumi legio II Adiatrix pia fidelis Maximiniana 4 feliraton szerepel (Nr. 192, 193, 210, 223), az intercisi cohors milliaria Hemesenorum Maximiniana nevét kettő (Nr. 282, 293), az Annamatiában állomásozó cohors I Thracum Germanica Maximinianaét pedig egy (Nr. 296) mérföldkőre vésték fel.

¹⁴⁰⁹ A feliraton egyéb helyesírási hiba is volt: *restituerunt* helyett *restituerut*.

Severus Alexanderhez hasonlóan viszonylag kevés a Maximinus Thraxot és Maximust sújtó *damnatio memoriae*¹⁴¹⁰ emléke a mérföldköveken, összesen kilenc alsó-pannoniai feliratról tüntették el a császár és fia nevét (Nr. 192, 193, 210, 207, 201, 203, 204, 223, 263). A kevés nékvivésés Maximinus Thrax esetében nem magyarázható Severus Alexander esetével, mert az ő *damnatio memoriae*-jét nem oldották fel később. Elképzelhető, hogy a mérföldkövek ledöntésével helyettesítették a kivésést, vagy vakolással, meszeléssel és festéssel tették olvashatatlanná a császár nevét. Feltűnő, hogy a kivésettek közül négy az Aquincum-Ulcisia útról ismert, aminek magyarázataként a szír cohors (cohors I milliaria nova Severiana Antoniniana Surorum) ottléte kínálkozik. Ismerve Maximinus Thrax tevékenységét (főleg a szíriai dinasztiát érintő vagyonekobzások, talán a Dolichenumok elpusztítása),¹⁴¹¹ nem lenne meglepő, hogy a Szentendre környéki mérföldköveken éppen ezen ellentét miatt vészték volna ki szorgalmasan Maximinus Thrax nevét.

A Maximinus Thrax kori mérföldkövek egy részén érdekes jelenség figyelhető meg a titulaturában. A *titulatura consul* és *tribunicia potestas* eleme néhány feliraton egymásnak ellentmond. Maximinus Thrax 235-ben viselte a *tribunicia potestate (I)* címet, ebben az évben még csak *consul designatus*. A *consuli* címet a császár csak 236. január 1-től viselte. A Nr. 207, 285 és 291 feliratokon *tribunicia potestate consul* szerepel, ami azért ellentmondásos, mert ekkor már *tribunicia potestate II*-nek kellett volna szerepelnie a titulaturában (ha a követ 236-ban állították), vagy a *consuli* cím került feleslegesen felvételre (ha 235-ös a felirat). A császár további, 236-ból és 237-ből származó mérföldkövein is megfigyelhető hasonló: a Maximust Caesarként megnevező, és ezért biztosan 236-ra keltezhető feliratokon (Nr. 193, 201, 212, 227a), valamint a *Germanicus maximus*, *Sarmaticus maximus* és *Dacicus maximus* győzelmi jelzőket feltüntető, tehát 236 vége után készült mérföldköveken (Nr. 173, 318) is számadat nélküli (235-re keltezendő) *tribunicia potestas* szerepel. A fenti 9 mérföldkö példája azt mutatja, hogy Maximinus Thrax korában a *tribunicia potestas* címhez nem mindig írták hozzá az aktuális *iteratioszámot*, és a *consuli* év keltezése tekinthető pontosnak. Gyakorlatilag kizárt, hogy a felirat készítői ne lettek volna tisztában a császár *tribunicia potestas*-ának számával, hiszen honnan ismerték volna ez esetben a győzelmi jelzőket? Sokkal valószínűbb, hogy nem tartották fontosnak ennek az adatnak a feltüntetését. Arányaiban több mint 25% a szám nélküli *tribunicia potestas* cím előfordulása Maximinus Thrax mérföldköfeliratain. Később, III. Gordianus és Philippus Arabs korában ez sokkal gyakoribbá válik, ami azt mutatja, hogy a 3. század 30-as éveiben kezdte elveszíteni jelentőségét a *tribunicia potestas* uralkodási éveket számláló szerepe.

A feliratokon nem szerepel helytartó. Három esetben fordult elő, hogy a császárnak ugyanazon a helyen került elő kettő (Nr. 142-143, 192-193, és talán Nr. 249-246a), két esetben pedig három mérföldköve (Nr. 201-203-204, és Nr. 291-292-293). Ezekre a szokatlan esetekre nem létezik általánosan elfogadott magyarázat, hanem minden esetet külön meg kell vizsgálni. A Nr. 142-143 mérföldkövek esetén a két felirat nagyjából megegyezik, ugyanarra az évre keltezhetők, de mégsem lehet az a magyarázat, hogy a ledöntött mérföldkö pótlására állították a másikat, mivel mindkettő épségben került elő. A Nr. 143 feliraton nem maradt fenn a távolságadat, ezért ebben az esetben nem zárható ki, hogy egy másik mérföldköállító-helyről hozták át e mérföldkövet. A Nr. 192-193, 249-246a, 201-203-204 és 291-292-293 mérföldkövek esetében megfigyelhető, hogy az egy helyen álló feliratok keltezése különbözik (Nr. 192-193: 235-ben és 236-ban, Nr. 249-246a: 235-ben és 237-ben, Nr. 204-201-203: 235-ben, 236-ban és 237-ben, Nr. 291-292-293: 236. január 1 – május 16. között; 236. ősz – december 9. között; és 237-ben). A

¹⁴¹⁰ Kienast 1990, 183 és 185.

¹⁴¹¹ V. ö. Tóth 1976.

mérföldköállítások propagandisztikus megnyilvánulását legjobban a **Nr. 291-292-293** mérföldkövek mutatják, ahol az évente folytatott útjavításoknak eltérő, a mérföldkövet állító személyek egyre bővülő körét tartalmazó feliratokkal (**Nr. 291:** Maximinus Thrax, **Nr. 292:** Maximinus Thrax és Maximus, **Nr. 293:** Maximinus Thrax, Maximus és a cohors milliaria Hemesenorum Maximiniana) állítottak emléket. A mérföldkövek állításának ezen szokása az Alsó-Pannoniában leginkább Maximinus Thrax korában jelentkező divathullámnak tudható be, amikor az egyes, útjavításokkal megbízott közösségek éltek azzal a jogukkal, hogy a felügyeletük alá tartozó útszakaszon akkor és annyi mérföldkövet állítsanak, amikor és amennyit akarnak, mindenfajta központi hozzájárulás nélkül.¹⁴¹² Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a térségben ne történt volna útjavítás, és kizárólag propagandisztikus célból állították volna a mérföldköveket.

Az Aquincum-Mursa útvonal mérföldköveinek vizsgálatakor Fitz J. arra az álláspontra jutott, hogy a császár útjavításai az út északi harmadában kiegészítő jellegűek voltak, mivel a javítási munkákat ott kezdték meg, ahol Severus Alexander korában abbamaradtak. A feliratok keltezése alapján Fitz J. különbséget látott a két előző javítással szemben: a Maximinus Thrax kori munkálatokat az Aquincum-Mursa útszakasz déli kétharmadán kezdték, az északi szakaszhoz pedig csak ennek befejezése után láttak hozzá. Az északi szakasz munkálatainak befejezését szerinte III. Gordianus mérföldkövei jelzik.¹⁴¹³ Az útszakaszok időrendileg különböző javításának ellentmondani látszik a déli útszakaszon felállított **Nr. 318** mérföldkö felirata, amelyet a győzelmi jelzők miatt nem keltezhetünk 236 végénél korábban, valamint egy azóta az északi szakaszon előkerült, 235-ben állított mérföldkö (**Nr. 249**), ami arra utal, hogy a javítások abban az évben az északi szakaszon is folytak. Fontos leszögezni, hogy nagyon ritka eset az, amikor egy császár személyes közreműködésével zajlott az útjavítás, vagy amikor egy konkrét hadjárat adott okot útjavításra.¹⁴¹⁴ Ezeket semmiképpen nem bizonyíthatják a nagyszámú mérföldkö-sorozatokat, mert akkor éppen a hadjáratok által leginkább érintett térségben, a hadsereg által leginkább igénybe vett utakon (pl. Mursa-Cibalae-Sirmium) kellene sűrűbben előfordulniuk. Az utakat a katonaság folyamatosan javította, és különböző korokban, egyes tartományokban vagy körzetekben időnként divattá vált a mérföldkövek állítása, amelyet Alsó-Pannoniában leginkább a Maximinus Thrax kori, eddig ismert mérföldkövek jeleznek.

Pannonia Inferiorhoz hasonlóan nagy számban csak Tarraconensisben (32 db) és Africa Proconsularisban (34 db) kerültek elő Maximinus Thrax mérföldkövei. A Felső-Pannoniával szomszédos Noricumban egy felirat a Celeia-Neviodunum úton, Pannonia Superior és Noricum határán (**Nr. 93**), kettő pedig a Borostyánkő út Celeia-Poetovio közti szakaszán került elő (**Nr. 37, 36**).

¹⁴¹² V. ö. König 1973, 423.

¹⁴¹³ A pannoniai útjavításokat a birodalmi politika illetve a császárok személyes történetének alakulásával magyarázza Fitz J., így szerinte a javítások befejezésére „Maximinusnak a római események miatt már nem volt lehetősége” (Fitz 1956, 201). Hasonlóképpen vélekedett Soproni S. Véleménye szerint a mérföldkövek a császár 235-237 között végzett útjavító munkálatait mutatják. Elfogadja Fitz J. véleményét, hogy a Severus Alexander alatt a déli szakaszon megkezdett munkákat folytatták északra, Aquincum felé, és ennek a feltételezett északi szakasznak a legdélebbi pontján, a 22. mérföldnél került felállításra a **Nr. 246** kő (Soproni 1970, 95).

¹⁴¹⁴ A Maximinus Thrax noricumai mérföldkövein szereplő részletes formula (*pontes refecerunt et vias muniverunt et miliaria restituerunt*) E. Weber szerint nem egy ügybuzgó helytartó propagandanyilatkozatának („Loyalitätskundgebung”) tekinthető, hanem tényleges munkálatokra utal, mivel a szarmaták és dákok elleni háborúhoz szükség volt egy jól kiépített úthálózatra is, amit a számos alsó-pannoniai mérföldkö is bizonyít (Weber 1968-1971, 129).

5.3.5 Pupienus, Balbinus, III. Gordianus¹⁴¹⁵

(XII. térkép)

Alsó-Pannonia (Nr. 155)

238. január vége/február eleje(?) – május eleje(?)

Imperator Caesar Marcus Clodius Pupienus pius felix Augustus pontifex maximus tribunicia potestate pater patriae consul II proconsul et Imperator Caesar Decimus Caelius Calvinus Balbinus pius felix Augustus pontifex maximus tribunicia potestate consul II proconsul pater patriae et Marcus Antonius Gordianus nobilissimo(!) Caesar
Brigetio-Aquincum: **Nr. 155**

Az egyetlen mérföldkő a fenti uralkodók nevével Almásfüzitőn, a limesút Brigetio-Aquincum közötti szakaszán került elő. A feliraton szerepel a követ állító legio I Adiutrix pia fidelis Pupiena Balbina Gordiana. A Maximinus Thrax kori, Brigetio mellett felállított mérföldkövekhez hasonlóan e feliratot is *nominativusban* írták, és belekerült – kis nyelvtani hibával – az útjavításokra utaló szövegrész (*vias vetustate conlabsas cum pontibus restituit*) is.

Pupienust és Balbinust *damnatio memoriae* sújtotta,¹⁴¹⁶ ami a mérföldkő feliratán is látszik: a két szenátor-császár nevét kivésték, egyedül III. Gordianus neve maradt érintetlen. Hasonlóképpen a csapatonéből is csak a Pupiena és Balbina rövidítését vésték le, a Gordiana fennmaradt.

A szenátorcsászárok mérföldkövei eddig csak Cappadociából (3 db)¹⁴¹⁷ és Mauretania Caesariensisből (10 db)¹⁴¹⁸ voltak ismertek.

5.3.6 III. Gordianus¹⁴¹⁹

(XIII. térkép)

Felső-Pannonia (Nr. 131)

239. január 1 – 240. július¹⁴²⁰

Imperator Caesar Marcus Antonius Gordianus pius felix Augustus pontifex maximus tribunicia potestate consul proconsul

Vindobona-Carnuntum: **Nr. 131**

Egyetlen III. Gordianus mérföldmutató ismert a tartományban, ami a limesút Vindobona-Carnuntum közötti szakaszáról, Vindobona közelében került elő. A *nominativusban* írt felirat szabályos útjavító formulával zárul: *vias et pontes vetustate conlabsas restituit*.

A feliraton III. Gordianus nevén törlési szándéknak értelmezhető felületi vésési nyomok láthatók. E. Weber szerint ez egy elszett névtörlés lehetett közvetlenül a császár halálának a hírére, amikor még nem tudták, hogy *consecratióban* fog részesülni.¹⁴²¹

Maximinus Thrax után III. Gordianus mérföldkövén is keltezési problémák jelentkeztek, amit szintén a *consul* és *tribunicia potestas* iteratioszámok hiánya okozott.

¹⁴¹⁵ A császárok titulaturájának keltezése Kienast 1990, 190-191, 192-193. és 194-195. alapján történt.

¹⁴¹⁶ Kienast 1990, 190, 192.

¹⁴¹⁷ CIL III 6934, 6936, 6953=12210.

¹⁴¹⁸ Összegyűjtötte Rathmann 2003, 254.

¹⁴¹⁹ A titulatura keltezése Kienast 1990, 194-195. alapján történt.

¹⁴²⁰ III. Gordianus 239-ben volt először consul, 240. júliusától consul designatus II (Kienast 1990, 194).

¹⁴²¹ Weber 1968-1971, 130.

Maximinus Thraxhoz hasonlóan ez esetben is inkább a *tribunicia potestas* adatot hagyták le a feliratról, a *consuli* adat hiánya nem valószínű.¹⁴²²

Alsó-Pannonia (Nr. 160, 158a, 156, 157, 206, 236, 250, 288, 294, 326)

238. január 31./február 1 – 244. eleje¹⁴²³

Imperatori Caesari Marco Antonio Gordiano pio felici [---]

Crumerum-Aquincum: **Nr. 206**

Aquincum-Mursa: **Nr. 250**¹⁴²⁴

239. január 1 – 240. július¹⁴²⁵

a) *Imperator Caesar Marcus Antonius Gordianus pius felix Augustus pontifex maximus tribuniciae potestate pater patriae consul proconsul*

Brigetio-Aquincum **Nr. 160, 158a,**¹⁴²⁶ **156, 157**¹⁴²⁷

b) *Imperatori Caesari Marco Antonio Gordiano pio felici Augusto pontifici maximo tribuniciae potestatis patri patriae consuli proconsuli*

Aquincum-Mursa: **Nr. 288, 294,**¹⁴²⁸ **326**

241. december 10 – 242. december

Imperatori Caesari Marco Antonio Gordiano invicto Augusto pontifici maximo tribuniciae potestate V consuli II patri patriae proconsuli

Aquincum-Mursa: **Nr. 236**

Nr.	Útszakasz	Caput viae	MP	Közösség	Év	Casus
160	Brigetio-Aquincum	Brigetio	10	<i>ala III Thr</i>	239	N
158a	Brigetio-Aquincum	Brigetio	6	<i>ala III Thr</i>	238	N
156	Brigetio-Aquincum	Brigetio	5	<i>ala III Thr</i>	239	N
157	Brigetio-Aquincum	Brigetio		<i>ala III Thr</i>	238	N
206	Crumerum-Aquincum	(Aquincum)	5(?)		238	D
236	Aquincum-Mursa	Aquincum	8		242	D
250	Aquincum-Mursa	Aquincum	22/23		238	D
288	Aquincum-Mursa	Aquincum	48		239	D
294	Aquincum-Mursa	Aquincum	51		239	D
326	Malata-Cusum	Malata-Cusum			239	D

Alsó-Pannonia tartományban tíz mérföldkövet ismerjük a császárnak, melyek közül négy a Brigetio-Aquincum úton (**Nr. 160, 158a, 156, 157**), egy a Malata-Cusum úton (**Nr. 326**), egy a Crumerum-Aquincum úton (**Nr. 206**) és négy az Aquincum-Mursa útvonalon került elő (**Nr. 236, 250, 288, 294**). A négy Brigetio környékén felállított *miliarium* – különböző szövegbeosztásuk mellett – egységesen *nominativusban* megfogalmazott feliratot kapott, amelyen kivétel nélkül feltüntették az útjavítás tényét (*vias vetustate*

¹⁴²² Ezt feltételezte Weber 1968-1971, 130. is.

¹⁴²³ Kienast 1990, 194.

¹⁴²⁴ A feliraton még az *invicto* jelző is megmaradt.

¹⁴²⁵ III. Gordianus 239-ben volt először consul, 240. júliusától consul designatus II (Kienast 1990, 194).

¹⁴²⁶ A **Nr. 158a** feliraton szerepel az *invictus* jelző, viszont hiányzik a *pater patriae* megtisztelő cím.

¹⁴²⁷ A **Nr. 257** mérföldkövön hiányzik a *consuli* tisztség, a *proconsul* pedig a *pater patriae* előtt található.

¹⁴²⁸ A **Nr. 288** és **294** feliratokon a *pater patriae* címet a *consuli* és *proconsuli* tisztség közé írták.

conlapsas restituit cum pontibus vagy *vias cum pontibus vetustate conlapsas restituit*) és a munkát végző csapatot (ala III Thracum Gordiana) nevét.

A Maximinus Thrax korában elkezdődött tendencia, azaz az *iteratioszámok* titulaturából való elhagyása III. Gordianus alatt még gyakoribbá vált. Az alsó-pannoniai 10 feliratról 9 esetben¹⁴²⁹ számadat nélkül egymás mellett szereplő *tribunicia potestas* és *consul* egymásnak nem feleltethető meg, hiszen a császár tribunusi hatalma (*tribunicia potestas (I)*) már az uralkodásra lépés évében, 238-ban megjelent a feliratokon, viszont az első *consulatus* csak 239-ben kezdte meg. Az ellentmondás kétféleképp lenne feloldható: a mérföldkövek az uralkodóváltást követően készültek, és függetlenül a tényleges tisztségektől, a *consuli* cím is felkerült a feliratokra, vagy a feliratot az első *consulatus* keltezi, és a *tribunicia potestas iteratioszáma* hiányzik. III. Gordianus esetében egyéb keltező elemek (pl. győzelmi jelzők, társcaászár, *imperator acclamatio*) nem segítenek. Maximinus Thrax példáján keresztül azonban biztosra vehető, hogy itt is a *tribunicia potestas* számadatát hagyták el a feliratról, és az *iteratio* nélküli *consuli* cím alapján az érintett mérföldkövek 239. január 1. és 240. júliusa között készültek.

5.3.7 Philippus Arabs¹⁴³⁰

(XIV. térkép)

Philippus Arabs hivatalos *damnatio memoriae*jéről nem tudunk,¹⁴³¹ mindössze egyetlen felső-pannoniai feliraton (Nr. 124) feliraton vészték ki Philippus Arabs és fia nevét.

Felső-Pannonia (Nr. 124, 70)

244. eleje – 244. december 31.

a) *Imperatorii Caesari Marco Iulio Philippo pio felici invicto Augusto pontifici maximo tribunicia potestatis patri patriae et Imperatori Marco Iulio Philippo nobilissimo Caesari*

Comagena-Vindobona: Nr. 124

b) *Imperator Caesar Marcus Iulius Philippus pius Augustus pontifex maximus tribunicia potestate et Marcus Iulius Philippus nobilissimus Caesar [---]*

Scarbantia-Mutenum-Vindobona: Nr. 70

Nr.	Útszakasz	Caput viae	MP	Uralkodó	Év	Casus
70	Scarbantia-Vindobona	(Vindobona)		Philippus, Philippus Caesar	244	N
124	Comagena-Vindobona	Vindobona	9(?)	Philippus, Philippus Caesar	244	D

A két mérföldkö a limesút Comagena-Vindobona közti szakaszán (Nr. 124) és a Scarbantia-Vindobona közötti úton került elő (Nr. 70). Mivel mindkét felirat Vindobona territoriumán állt, és a tartományban sehol sem került elő Philippus Arabs kori mérföldkö, valószínűsíthető, hogy a Vindobona által felügyelt útszakaszokat 244-ben felújították.

A *casus* sem egységes a feliratokon: a Nr. 124 *dativus*ban, a Nr. 70 *nominativus*ban lett megalkotva, ellenben mindkét mérföldkőre felvésték Philippus Caesar nevét.

¹⁴²⁹ Kivétel a Nr. 236, amelynek feliratán *tribunicia potestate V consul II* szerepel (241/242).

¹⁴³⁰ Philippus Arabs titulaturáinak keltezése Kienast 1990, 197-200. alapján.

¹⁴³¹ Csak feliratok alapján sejtethető (Kienast 1990, 197).

Philippus Arabs nagyszámú – elsősorban más provinciákban előforduló – mérföldkövét a császár számos hadjáratával magyarázza E. Weber. A feliratok szövegezése, például az uralkodói jelzők és címek használata a provincián belül meglehetősen változó. De hogy létezett formula, azt a tartományonként különböző feliratok mutatják.¹⁴³²

Alsó-Pannonia (Nr. 194, 186, 179, 174, 168, 169, 161, 162, 151, 152a, 154, 205, 219, 220, 234, 235, 241, 252, 253, 276, 287, 297, 307b, 310, 63)

244. eleje¹⁴³³ – december 31.

a) *Imperatorii Caesari Marco Iulio Philippo pio felici invicto Augusto Parthico maximo pontifici maximo tribuniciae potestatis patri patriae proconsuli*

Brigetio-Aquincum: **Nr. 179**

b) *Imperatorii Caesari Marco Iulio Philippo pio felici Augusto pontifici maximo tribunicia potestate proconsuli et Marco Iulio Philippo nobilissimo Caesari nostro et Marciae Otaciliae Severae [---]*

Aquincum-Mursa: **Nr. 307b**

245. január 1 – 246. december 31¹⁴³⁴

a) *Imperatorii Caesari Marco Iulio Philippo pio felici invicto Augusto pontifici maximo Parthico maximo tribuniciae potestatis consuli patri patriae proconsuli et Marco Iulio Philippo nobilissimo Caesari et Marciae Otaciliae Severae sanctissimae Augustae coniugi Augusti nostri matri castrorum et exercitus*

Brigetio-Aquincum: **Nr. 194**

Aquincum-Mursa: **Nr. 219**

b) *Imperator Caesar Marcus Iulius Philippus pius felix invictus pontifex maximus tribunicia potestate consul et Marcus Iulius Philippus nobilissimus Caesar et Marcia Otacilia Severa Augusta mater Augusti nostri et castrorum*

Brigetio-Aquincum: **Nr. 174**

c) *Imperator Caesar Marcus Iulius Philippus pius felix Augustus pontifex maximus tribuniciae potestatis consul pater patriae proconsul*

Brigetio-Aquincum: **Nr. 169**

d) *Imperator Caesar Marcus Iulius Philippus pius felix invictus Augustus pontifex maximus tribuniciae potestatis consul pater patriae proconsul et Marcia Otacilia Severa sanctissima Augusta coniunx(!) Augusti nostri*

Brigetio-Aquincum: **Nr. 162, 152a**¹⁴³⁵

Aquincum-Mursa **Nr. 252**¹⁴³⁶

e) *Imperator Caesar Marcus Iulius Philippus pius felix Augustus pontifex maximus tribunicia potestate consul pater patriae proconsul et Marcus Iulius Philippus*

¹⁴³² Weber 1968-1971, 134.

¹⁴³³ Január 13. után és március 14. előtt (Kienast 1990, 197).

¹⁴³⁴ Philippus tribunicia potestasa január 1-én változott (Kienast 1990, 33).

¹⁴³⁵ A felirat második fele nem maradt fenn.

¹⁴³⁶ A Nr. 252 mérföldkövön hiányzik az invictus jelző.

nobilissimus Caesar princeps iuventutis et Marcia Otacilia Severa sanctissima Augusta coniunx Augusti nostri

Aquincum-Mursa: **Nr. 253**

f) *Imperator Caesar Marcus Iulius Philippus pius felix invictus Augustus pontifex maximus tribuniciae potestatis consul pater patriae et Marcus Iulius Philippus [---]*

Brigetio-Aquincum: **Nr. 154**

g) *Imperatori Caesari Marco Iulio Philippo pio felici Augusto pontifici maximo tribuniciae potestatis consuli patri patriae proconsuli et Marco Iulio Philippus(!) nobilissimo Caesari et Marciae Otaciliae Severae sanctissimae Augustae coniugi Augusti nostri*

Brigetio-Aquincum: **Nr. 168**

h) *Imperatori Caesari Marco Iulio Philippo pio felici invicto Augusto pontifici maximo tribuniciae potestatis consuli patri patriae proconsuli et Marco Iulio Philippo nobilissimo Caesari nostri filio Augusti nostri et Marciae Otaciliae Severae sanctissimae Augustae nostri coniugi Augusti nostri matri castrorum et exercitus*

Aquincum-Mursa: **Nr. 297**¹⁴³⁷

i) *Imperatori Caesari Marco Iulio Philippo pio felici invicto Augusto pontifici maximo tribuniciae potestate patri patriae consuli proconsuli et Marco Iulio Philippo nobilissimo Caesari principi iuventutis filio Augusti nostri et Marciae Otaciliae Severae sanctissimae Augustae coniugi Augusti nostri [---]*

Aquincum-Ulcisia: **Nr. 205**

j) *Imperatori Caesari Marco Iulio Philippo pio felici Augusto pontifici maximo tribuniciae potestatis consul patri patriae proconsul et Marco Iulio Philippo nobilissimi Caesari et Marciae Otaciliae Severae sanctissimae Augustae coniugi Augusti nostri*

Aquincum-Mursa: **Nr. 241**

k) *Imperatori Caesari Marco Iulio Philippo Augusto pontifici maximo tribuniciae potestatis consul pater patriae proconsul et Marco Iulio Philippo nobilissimi Caesari et Marciae Otaciliae Severae sanctissimae coniugi Augusti nostri*

Aquincum-Mursa: **Nr. 235**

l) *Imperatori Caesari Marco Iulio Philippo pio felici invicto Augusto pontifici maximo tribunicia potestate patri patriae consuli proconsuli et Marco Iulio Philippo nobilissimo Caesari principi iuventutis filio Augusti nostri et Marcia Otacilia Severa Augusta coniunx Augusti nostri*

Aquincum-Mursa: **Nr. 310**

m) *Imperatori Caesari Marco Iulio Philippo pio felici invicto Augusto pontifici maximo tribunicia potestate consuli et Marco Iulio Philippo nobilissimo Caesari principi iuventutis et Marciae [---]*

Aquincum-Mursa: **Nr. 276**

¹⁴³⁷ A **Nr. 297** feliraton Maximus nevének végződése *Nobilissimo Caesari nostri filio Augusti nostri*, Otacilia Severae pedig *sanctissima Augustae nostri*.

n) *Imperatori Caesari Marco Iulio Philippo pio felici Augusto pontifici maximo tribuniciae potestatis consul pater patriae proconsul et Marciae Otaciliae Severe(!) sanctissime(!) Augustae coniugi Augusti nostri*

Aquincum-Mursa: **Nr. 234**

o) *[---] pontifici maximo tribuniciae potestatis consuli patri patriae proconsul et Marciae Otaciliae Severae sanctissimae Augustae coniugi Augusti nostri*

Aquincum-Mursa: **Nr. 287**

244. eleje – 248?¹⁴³⁸

a) *Imperator Caesar Marcus Iulius Philippus invictus Augustus et Marcus Iulius Philippus nobilissimus Caesar et Otacilia Severa mater Augusti et castrorum)*

Brigetio-Aquincum: **Nr. 161**

b) *[---] et Marcia Otacilia Severa sanctissima Augusta coniux Augusti nostri*

Brigetio-Aquincum: **Nr. 151**

c) *[---]s coniugi [---]*

Brigetio-Aquincum: **Nr. 186**

244. eleje – 249. szeptember/október

a) *Imperator Caesar Marcus Iulius Philippus pius felix invictus Augustus pontifex maximus [---]*

Aquincum-Mursa: **Nr. 220**

b) *Imperator Caesar Marcus Iulius Philippus pius felix invictus Augustus*

Savaria-Brigetio: **Nr. 63**

Nr.	Útszakasz	Caput viae	MP	Császár	Közösség	Év	Casus
194	Brigetio-Aquincum	Aquincum	2	Philippus Arabs, Philippus Caesar, Otacilia Severa	<i>legio II ad</i>	245-246	D
186a	Brigetio-Aquincum	Aquincum	7	Philippus Arabs, Otacilia Severa			
179	Brigetio-Aquincum	Brigetio	33	Philippus Arabs		244	D
174	Brigetio-Aquincum	Brigetio	32	Philippus Arabs, Philippus Caesar, Otacilia Severa		245-246	N
168	Brigetio-Aquincum	Brigetio	26	Philippus Arabs, Philippus Caesar, Otacilia Severa		245-246	D
169	Brigetio-Aquincum	(Brigetio)		Philippus Arabs		245-246	D
161	Brigetio-Aquincum	Brigetio	11	Philippus Arabs, Philippus Caesar, Otacilia Severa	<i>ala III Thr</i>	244-248	N
162	Brigetio-Aquincum	Brigetio	11	Philippus Arabs, Otacilia Severa	<i>ala III Thr</i>	245-246	N

¹⁴³⁸ D. Kienast szerint Otacilia Severa halálának időpontját (*terminus ante quem*) az jelzi, hogy Antiochiában 249-re már nem vertek tetradrachmát Otacilia nevével (Kienast 1990, 199).

Nr.	Útszakasz	Caput viae	MP	Császár	Közösség	Év	Casus
151	Brigetio-Aquincum	(Brigetio)		(Philippus Arabs, Philippus Caesar?), Otacilia Severa	<i>leg I ad</i>	244-248	N
152a	Brigetio-Aquincum	(Brigetio)		Philippus Arabs, Otacilia Severa		245-246	N
154	Brigetio-Aquincum	(Brigetio)		Philippus Arabs, Philippus Caesar, (Otacilia Severa?)		245-246	N
205	Crumerum-Aquincum	(Aquincum)		Philippus Arabs, Philippus Caesar, Otacilia Severa		245-246	D
219	Aquincum-Mursa	(Aquincum)		Philippus Arabs, Philippus Caesar, Otacilia Severa	<i>leg II ad</i>	245-246	D
220	Aquincum-Mursa	(Aquincum)		Philippus Arabs		244-249	N
234	Aquincum-Mursa	Aquincum	8	Philippus Arabs, Otacilia Severa		245-246	D
235	Aquincum-Mursa	Aquincum	8	Philippus Arabs, Philippus Caesar, Otacilia Severa		245-246	D
241	Aquincum-Mursa	Aquincum	10	Philippus Arabs, Philippus Caesar, Otacilia Severa		245-246	D
252	Aquincum-Mursa	Aquincum	23	Philippus Arabs, Otacilia Severa		245-246	N
253	Aquincum-Mursa	Aquincum	23	Philippus Arabs, Philippus Caesar, Otacilia Severa		245-246	N
276	Aquincum-Mursa	Aquincum	46(?)	Philippus Arabs, Philippus Caesar, Otacilia Severa		245-246	D
287	Aquincum-Mursa	Aquincum	48	Philippus Arabs, Otacilia Severa		245-246	D
297	Aquincum-Mursa	Aquincum	55	Philippus Arabs, Philippus Caesar, Otacilia Severa		245-246	D
307b	Aquincum-Mursa	Aquincum		Philippus Arabs, Philippus Caesar, Otacilia Severa		244	D
310	Aquincum-Mursa	Aquincum	79(?)	Philippus Arabs, Philippus Caesar, Otacilia Severa		245-246	D
63	Savaria-Brigetio	Brigetio	34	Philippus Arabs		244-249	N

Összesen 25 Philippus Arabs kori mérföldkő került elő a tartományban: a Crumerum-Aquincum útról egy (Nr. 205), a Brigetio-Aquincum útról tíz (Nr. 194, 179, 174, 168, 169, 161, 162, 151, 152a, 154), a Savaria-Brigetio útról egy (Nr. 63), az Aquincum-Mursa útvonalon pedig 12 mérföldkő ismert. Ezek közül három feliraton egyedül (Nr. 179, 169, 63), tizenhárom kövön feleségével és fiával együtt szerepel (Nr. 194, 174, 168, 161, 205, 219, 235, 241, 253, 276, 297, 307b, 310), öt esetben csak Otacilia Severával (Nr. 162, 152a, 234, 252, 287), két felirat töredékessége miatt nem dönthető el egyértelműen (a Nr. 151 feliraton csak Otacilia neve látszik, a Nr. 220 mérföldkövön pedig csak a Philippus Arabs nevét tartalmazó rész maradt meg). Más tartományok mérföldkőanyagával összevetve feltűnő Marcia Otacilia Severa feliratokon való

megjelenése, amely – mivel a mérőföldkövek túlnyomó többségén (19 feliraton) szerepel –, egy kifejezetten Pannonia Inferior tartományra jellemző, a tartományi igazgatás által előírt formulát támaszt alá.

A mérőföldkövek felirata azonban teljesen változatos: nincs területileg elkülöníthető, vagy útszakaszokhoz kötődő egységes szövegezés (kivéve az útjavítással kapcsolatos záróformulát; ld. alább). A feliratok közül 11-et *nominativusban*, 14-et *dativusban* szövegeztek. A *nominativus* és a *dativus* használatának területi eloszlása teljesen esetleges, nem figyelhető meg benne rendszer. A *casus* használatában meglévő esetlegesség azt mutatja, hogy a mérőföldköfeliratok e jegyeiből semmilyen következtetést levonni nem lehet arra vonatkozóan, hogy tényleges útjavításhoz kötődnek-e a mérőföldköállítások, vagy dedikációt kell-e bennük látnunk. A teljesen megszűnt egységes szövegezés arra utal, hogy a tartományi igazgatás kivitelezésben való részvételével már nem lehet számolni ebben a korban, az útfelügyeletben betöltött szerepe azonban nem szűnt meg teljesen. Erre utal Otacilia Severa nevének megjelenése az alsó-pannoniai mérőföldkövek többségén. Az útfelügyelet ebben az esetben a helytartói hivatal előírását jelenti, hogy a mérőföldköveken a császár feleségének nevét is fel kell tüntetni, viszont a teljes szövegre vonatkozó egységes formulát nem adtak ki. A tartalmi előírás alapján a mérőföldkövet állító helyi csapat vésnökére volt bízva a felirat végleges szövegezése. Ezt a katonai csapatok Philippus Arabs mérőföldkövein való említése is alátámasztja: összesen öt alkalommal (legio I Adiutrix: **Nr. 151**, legio II Adiutrix: **Nr. 194, 219**, ala III Thracum: **Nr. 161, 162**) tűnnek fel a feliratokon.

Öt mérőföldköfeliratot útjavítással kapcsolatos szövegrésszel zártak le: a **Nr. 161** és **162** feliratán *vias et pontes vetustate conlapsas restituerunt*, a **Nr. 63-en** *vias vetustate conlapsas cum pontibus restituit*, a **Nr. 169** és **151** mérőföldkövön pedig *vias vetustate conlapsas cum pontibus restituerunt* szerepel. Az öt felirat közül három a munkát végző csapatnevet is feltüntette. Ez alátámasztja azt, hogy a feliratok záróformulája a mérőföldköállítást megelőző tényleges útjavításra utal. Valamennyi Philippus Arabs kori útjavítási formula kizárólag Brigetiótól számított mérőföldadatot viselő mérőföldkövön jelent meg,¹⁴³⁹ ami azt a korábbi uralkodók (Maximinus Thrax, III. Gordianus) mérőföldköveivel kapcsolatos megfigyelést támasztja alá, hogy Brigetio útfelügyeleti területén más régióknál sokkal gyakoribb volt az útjavítási formula, ráadásul egész mondatban kifejezve.

A legio II Adiutrix által állított két mérőföldköre (**Nr. 194, 219**) a *devota numini maiestatique eorum* feliratot vették, ami egyedülálló a pannoniai mérőföldköfeliratok anyagában. Mindkettő Aquincum útfelügyeleti területén került elő, és nem az utak és hidak megjavításáról szól, hanem a formula alapján fogadalmi áldozatként állították Philippus Arabsnak, Philippus Caesarnak és Otacilia Severának. Philippus Arabs korában is jelen volt tehát a mérőföldköállítás divatja Alsó-Pannonia északi részén, amit az aktuális útjavítások megjelölése mellett más célra is felhasználtak.

Ennek egy további bizonyítékát jelentik a kettős mérőföldköállítások. Már Soproni S. is felfigyelt arra, hogy Philippus Arabs mérőföldkövei több lelőhelyen is párosával fordultak elő, mint például a **Nr. 234-235** esetében, ahol az egyik Philippus Arabost egyedül, a másik fiával együtt említi. Hasonlóképpen szerepelnek két, Süttő határában talált mérőföldkövön (**Nr. 161-162**).¹⁴⁴⁰ A **Nr. 252-253** mérőföldkövek Philippus Arabost és Otacilia Severát is megnevezik, azonban a **Nr. 253** már Philippus Caesar nevét is tartalmazza. A Philippus Arabs kori kettős mérőföldköállításokra talán a mérőföldkövek szövegezésében megfigyelt alábbi ellentmondás kínál magyarázatot.

A császár mérőföldköveinek többségét általában 245-246-ra szokták keltezni, mivel a feliratok többségén szerepel a *consuli* cím, amit Philippus Arabs csak 245-ben vett fel;

¹⁴³⁹ Szőnyi 1996, 102.

¹⁴⁴⁰ Soproni 1970, 98. Neszmély lelőhellyel szerepeltette.

második *consulságát* pedig 247-ben viselte. A *tribunicia potestas* és *consul* cím egyeztetése Philippus Arabs esetében is hasonló problémákat vet fel, mint elődeinél. A *tribunicia potestas*a a szokásostól eltérően nem december 10-én kezdődött, hanem mindig az adott év január 1-én.¹⁴⁴¹ A mérföldkövek több mint 70%-án (Nr. 194, 174, 168, 169, 162, 152a, 154, 205, 219, 234, 235, 241, 252, 253, 276, 287, 297, 310) a *tribunicia potestate* és a *consul* címek egymás mellett, *iteratioszám* nélkül szerepelnek, tehát vagy a *tribunicia potestate* mellől hiányzik a *II* (így 245-246-ra lehetne keltezni), vagy a *consul* került feleslegesen a felíratra (ebben az esetben 244. lenne a felállítás éve). Ez az automatizmus nem tűnik valószínűtlennek a 3. század közepén egymást gyakran váltó uralkodók esetében, amikor egyszerűbb lehetett a császárt rögtön valamennyi tisztséggel felruházni a feliratokon. Ha ez így van, és a feliratok többsége emiatt 244-re lenne keltezhető, világossá válna, hogy az év első felében felállított mérföldkövek mellé azért kellett egy másikat is állítani, mert július/augusztus folyamán Philippus fiát Caesarrá emelte, amit természetesen a propaganda ezen eszközeivel is hírül kellett adni.

A 3. század 30-as, 40-es éveinek folyamatos háborús helyzete a Közép- és Al-Dunánál tette indokolttá a limesút folyamatos karbantartását, ezért tekinthetők a mérföldkövek – nyilvánvaló propagandisztikus szerepük mellett – tényleges útjavítások emlékeinek.¹⁴⁴² Két konkrét hadjáratról tudunk a korban: az elsőt Maximinus Thrax vezette a szarmaták és a szabad dákok ellen még 236-ban, a másik pedig Philippus Arabshoz kötődik, aki 246-ban a Daciába betörő Carpok ellen vonult fel.¹⁴⁴³ Komoly katonai eseményekre következtethetünk továbbá abból, hogy 247-ben Pannonia Inferior és Moesia Superior haderejét közös parancsnokság alá helyezték Claudius Pacatianus irányításával.¹⁴⁴⁴ Bár konkrétan az alsó-pannoniai limest érintő harcokról a 240-es években nem szólnak a források, Beszédes J. a csapatok (legalábbis *vexillatió*inak) részvételét a Duna menti harcokban a kitüntetett *Gordiana* és *Philippiana* jelzők alapján látta bizonyítotttnak.¹⁴⁴⁵ Mindenképp elgondolkodtató azonban az ellentmondás a mérföldkövek és a feltételezett katonai cselekmények között. A csapatnevek kitüntetett jelzőit egyértelműen csak harcokban vívhatták ki a katonák, viszont a mérföldkövek területi elhelyezkedése nem esik egybe a hadszíntérrel. Feltételezhető ugyanis, hogy inkább a déli limes-szakaszon történtek hadműveletek – ezért vonhatták össze Moesia Superior és Alsó-Pannonia katonai vezetését. Viszont valamennyi III. Gordianus és Philippus Arabs nevét viselő mérföldkővet a tartomány északi felében állították fel (a legdélebbi III. Gordianus kő (Nr. 294) *ab Aquinco milia passuum LI*, Philippus Arabs felírata (Nr. 310) pedig *ab Aquinco milia passuum LXXVIII* került elő); a déli részekben, ahol a katonai cselekmények leginkább valószínűsíthetők, egyetlen mérföldkővet sem állítottak Maximinus Thrax uralkodásától egészen a 4. század elejéig. Ezek alapján a mérföldkőállítások (és útjavítások) hadjáratokkal történő magyarázata csak közvetetten történhet.

5.3.8 Traianus Decius¹⁴⁴⁶

(XV. térkép)

Traianus Decius halála után *damnatio memoriae*¹⁴⁴⁷ sújtották, ennek azonban nincs nyoma a pannoniai mérföldköfelíratokon, ami a császár pannoniai származását tekintve nem is meglepő.

¹⁴⁴¹ Kienast 1990, 33.

¹⁴⁴² Vágó 1959, 74; Beszédes 2000, 116.

¹⁴⁴³ Mócsy 1974, 202-203; PRK 44; Beszédes 2000, 116.

¹⁴⁴⁴ Zs. I 21, 2; Mócsy 1974, 204; Beszédes 2000, 116.

¹⁴⁴⁵ Beszédes 2000, 116.

¹⁴⁴⁶ Traianus Decius titulatura-változatainak keltezése Kienast 1990, 202-203. alapján történt.

¹⁴⁴⁷ 251. július 15. előtt (Kienast 1990, 202).

Felső-Pannonia (Nr. 125, 132, 73)

249. június – 250. május/június¹⁴⁴⁸

a) *Imperator Caesar Caius Messius Quintus Troianus(!) Augustus pontifex maximus tribunicia potestate consul proconsul*

Comagena-Vindobona: **Nr. 125**

b) *Imperator Caesar Caius Messius Quintus Traianus Decius pius felix Augustus pontifex maximus tribunicia potestate consul pater patriae proconsul*

Vindobona-Carnuntum: **Nr. 132**

c) *Imperator Caesar Caius Messius Quintus Decius Traianus pius felix Augustus pontifex maximus tribunicia potestate pater patriae consul proconsul*

Scarbantia-Vindobona: **Nr. 73**

Nr.	Útszakasz	Caput viae	MP	Uralkodó	Év	Casus
73	Scarbantia-Vindobona	Vindobona	4	Traianus Decius	249	N
125	Comagena-Vindobona	Vindobona	(9?)	Traianus Decius	249	N
132	Vindobona-Carnuntum	Carnuntum	21	Traianus Decius	249	N

Traianus Decius eddig ismert felső-pannoniai mérföldkövei a limesút Comagena-Vindobona (**Nr. 125, a Vindobona mp VIII**) és Vindobona-Carnuntum közötti szakaszáról (**Nr. 132, a Carnunto mp XXI**), valamint a Scarbantia-Vindobona útról kerültek elő (**Nr. 73, a Vindobona mp IIII**). Mindhárom felirat a 249. évben, Vindobona közelében került felállításra.

A feliratok egységesek abban, hogy mindhármat *nominativusban* írták és tartalmzták az útjavításra utaló záróformulát, valamint a titulatura egymásnak ellentmondani látszó keltező elemeit (*tribunicia potestas* és *consul*) is hasonlóan vették fel. Ez feltehetően annak köszönhető, hogy a mérföldköveket egy közigazgatási egységen belül állították, ahol a munkát is egy közösség (a legio X Gemina) végezte. A feliratok között megfigyelhető különbségeket (pl. helyesírási hiba,¹⁴⁴⁹ sorrend, szóhasználat, rövidítés, sortörés, szövegezés) csak a vésnőkök eltérő személye okozhatta, de bizonyos fokú ellenőrzés is kellett ahhoz, hogy az előírt szöveg legalább tartalmilag megfelelő maradjon. A tartományban Vindobona környékét kivéve más területen mérföldkö eddig nem került elő, ami a három mérföldkö egy útfelügyeleti szerv (csapattest) által történt felállítását támasztja alá.

A Maximinus Thrax alatt elkezdődött hanyagság (vagy bizonytalanság) a titulatura leírásában, Traianus Decius alatt is tovább folytatódott, azonban eltérő módon. A korábbi évekre vonatkozó következtetések a *tribunicia potestas* *iteratioszámának* hiányát állapították meg; Traianus Deciusnál ez a *consuli* éveit tekintve maradt el. A császár felső-pannoniai mérföldkövein első *tribunicia potestas* és egyszeres *consul* szerepel a titulaturában. D. Kienast az első *tribunicia potestas* keltezését 249. szeptember-október és 250. május-június közé teszi, ugyanakkor a *consulságát* tekintve 249-ben már a második *consuli* jelöltségét, 250-ben pedig a második *consulságát* (majd harmadik jelöltségét) viselte Decius.¹⁴⁵⁰ Ez azt feltételezné, hogy *tribunicia potestate consul designatus II*, vagy *tribunicia potestate consul II* címeknek kellene szerepelnie a feliratokon. Az eltérés

¹⁴⁴⁸ Traianus Decius *tribunicia potestas* számának változása egybeesik Herennius (250. május/június: *tr pot bis*), majd Hostilianus (250. szeptember: *tr pot ter*) Caesarárra emelésével (Kienast 1990, 33 és 202).

¹⁴⁴⁹ A **Nr. 125** feliraton Troianus Traianus helyett.

¹⁴⁵⁰ Első *consulsága (consul suffectus)* még 232 előtt volt (Kienast 1990, 202).

okaként az is elképzelhető, hogy a második *consuli* jelölését a *tribunicia potestas* felvételénél (249. szeptember-október) később vette fel a császár. Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy a mérföldköveket közvetlenül az uralkodóváltás után állították, és a császár valamennyi feltételezett címét felvették a feliratokra. Decius a császári nevét és címeit ugyanis csak az imperatorrá való kikiáltása (249. június) után több hónappal, Rómába érkezésekor (249. szeptember-október) vette fel, és ez szolgálthatta az okot a hibára. A teljes császárnevet a titulaturával addig nem feltétlenül ismerték pontosan, erre utalhat a **Nr. 125** mérföldkö feliratán olvasható hibás császárnév: Troianus.

Alsó-Pannonia (Nr. 189, 264, 295, 298, 280a)

249. június – december 31.

Imperatorii Caesarii Caio Messio Quinto Traiano Decio Eio(!) felici invicto Augusto pontifici maximo tribunicia potestate patri patriae consuli proconsuli

Aquincum-Mursa: **Nr. 264, 298**

249. június – 251. július?

Imperatorii Caesarii Caio Messio Quinto Traiano Decio pio felici invicto Augusto [---]

Aquincum-Mursa: **Nr. 280a**

250. szeptember – december 9?

Imperatorii Caesarii Caio Messio Quinto Traiano Decio pio felici invicto Augusto pontifici maximo tribuniciae potestatis bis consuli bis designato ter et Quinto Herennio Etrusco Messio Decio nobilissimo Caesari consuli designato et Caio Valentiano Hostiliano Messio Quinto nobilissimo Caesari [---]

Brigetio-Aquincum: **Nr. 189**

250. szeptember – 251. június 9.¹⁴⁵¹

Imperatorii Caesarii Caio Messio Quinto Traiano Decio pio felici invicto Augusto et Caio Messio Quinto Etrusco Decio et Herennio Caio Valenti Hostiliano [---] Caesaribus nobilissimis filiis Augusti nostri

Aquincum-Mursa: **Nr. 295**

Nr.	Útszakasz	Caput viae	MP	Uralkodó	Év	Casus
189	Brigetio-Aquincum	(Aquincum)		Traianus Decius, Herennius Etruscus, Hostilianus	250	D
264	Aquincum-Mursa	Aquincum	36	Traianus Decius	249	D
295	Aquincum-Mursa	Aquincum	51	Traianus Decius, Herennius Etruscus, Hostilianus	250-251	D
298	Aquincum-Mursa	Aquincum	55	Traianus Decius	249	D
280a	Aquincum-Mursa	Aquincum		Traianus Decius	249-251	D

Megfigyelhető az alsó-pannoniai mérföldkövek számának erőteljes visszaesése Traianus Decius korában, hiszen Philippus Arabs alatt még huszonöt, ekkor viszont már csak öt mérföldkövet állítottak az utak mentén. Négy mérföldkö a limesút Aquincum-

¹⁴⁵¹ A keltezés alapja Hostilianus Caesarrrá emelése (250. szeptember) és Herennius Etruscus Augustusszá emelése (251. június 9. előtt) (Kienast 1990, 204-205).

Mursa közti szakaszán (Nr. 264, 295, 298, 280a), egy pedig a Brigetio-Aquincum úton volt felállítva (Nr. 189). Területi elhelyezkedésükre jellemző, hogy az Aquincum-Mursa szakasz valamennyi felirata Intercisa környékén egy 20 mérföldes szakaszon belül került elő.

Két feliraton Herennius Etruscus és Hostilianus Caesarok nevét is feltüntették. A titulaturában hasonló problémák jelentkeznek ebben a tartományban is, mint Pannonia Superiorban: *tribunica potestas*át és *consul*ságát *iteratioszám* nélkül jelölte meg két felirat (Nr. 264 és 298), amit feltehetően a korai, a császárnevet még nem tisztázott időszakban történt állítás okozott.¹⁴⁵² Más a helyzet a Nr. 189 felirat keltezésében. A császár titulaturája (*trp bis, cos bis des ter*) alapján a felirat 250. május/június és 250. szeptember közé keltezhető.¹⁴⁵³ A mérföldkövet Herennius Etruscus és Hostilianus Caesarra emelése után állították. Herennius Etruscus *nobilissimus Caesarként* 250. május/június és 251. június 9. között jelenik meg feliratokon, ami megfelel a fenti keltezésnek. Hostilianus viszont csak 250. szeptemberében (szeptember 22. előtt) kapott Caesar rangot – ehhez az időponthoz köti D. Kienast¹⁴⁵⁴ Traianus Decius 3. *tribunica potestas*ának kezdetét. Ennek alapján viszont a Nr. 189 felirat titulaturájának *tribunicae potestatis bis* eleme és Hostilianus *nobilissimus Caesarként* való említése kizárná egymást. Elírás szöbe sem jöhet, mivel minden elemet betűvel kiírtak (*bis, ter*), és Hostilianus neve is egyértelműen olvasható a feliraton. Traianus Decius *tribunica potestas* adatainak keltezése vitatott. D. Kienast említi Traianus Decius *tribunica potestas*ának szokatlan változását,¹⁴⁵⁵ R. Hanslík¹⁴⁵⁶ pedig az alábbi *tribunica potestas* adatokat tartják helyesnek: *trp I* 249. júniustól 250. júniusig (Herennius Caesar),¹⁴⁵⁷ *trp II* 250. júniustól december 9-ig,¹⁴⁵⁸ *trp III* 250. december 10-től 251. májusig, *trp IIII* 251. májustól (Herennius Etruscus Augustusszá emelése) 251. júliusig.¹⁴⁵⁹ A Nr. 189 mérföldköv, amennyiben feliratának keltező elemei helyesek, ez utóbbi keltezést látszik megerősíteni.

Decius mérföldkövei nem túl gyakoriak a birodalom nyugati felében. Egyedül Hispaniában került elő az átlagosnál több, ami Decius kb. 235 és 238 között itt töltött helytartóságaival (*legatus Augusti pro praetore provinciae Hispaniae Citerioris*) magyarázható.¹⁴⁶⁰

5.3.9 Trebonianus Gallus, Volusianus¹⁴⁶¹

(XVI. térkép)

Trebonianus Gallust és Volusianust haláluk után *damnatio memoriae*vel sújtották.¹⁴⁶² A mérföldköveken erre utaló jelek nem figyelhetők meg, ami talán egy esetleges Valerianus kori *consecratió*nak köszönhető.¹⁴⁶³

¹⁴⁵² A probléma bővebb kifejtését ld. Felső-Pannoniánál.

¹⁴⁵³ Kienast 1990, 202.

¹⁴⁵⁴ Kienast 1990, 202-205.

¹⁴⁵⁵ Kienast 1990, 33 és Anm. 134.

¹⁴⁵⁶ Hanslík 1979, 1411-1412.

¹⁴⁵⁷ Herennius és Hostilianus Caesarra emelése CIL XIII 9123 alapján.

¹⁴⁵⁸ AE² 1942, 113. alapján.

¹⁴⁵⁹ Kienast 1990, 33, Nr. 134.

¹⁴⁶⁰ Rathmann 2003, 87. és 161-163, Decius helytartósága alatt állított mérföldkövek felsorolásával.

¹⁴⁶¹ A titulaturák keltezése Kienast 1990, 207-208. alapján történt.

¹⁴⁶² Kienast 1990, 207-208.

¹⁴⁶³ Kienast 1990, 207-208.

Felső-Pannonia (Nr. 53, 110, 76, 69)

251. augusztus – 253. augusztus?¹⁴⁶⁴

a) *Imperator Caesar Caius Vibius Afinius Volusianus invictus Augustus tribunicia potestate consul pater patriae proconsul*
Scarbantia-Carnuntum: **Nr. 53**

b) *Imperatores Caesares Vibi Galus(!) et Volusianus Augusti pii [---]*
Siscia-Sirmium: **Nr. 110**

252. január 1 – 253. augusztus

a) *Imperator Caesar Caius Vibius Trebonianus Gallus pius felix Augustus pontifex maximus tribunicia potestate consul II proconsul pater patriae et Imperator Caesar Caius Vibius Afinius Gallus Veldumnianus Volusianus [---]*
Scarbantia-Aquae-Vindobona: **Nr. 69**

b) *Imperator Caesar Caius Vibius Trebonianus Gallus pius felix invictus Augustus pontifex maximus tribunicia potestate consul II proconsul pater patriae et Imperator Caesar Caius Vibius Afinius Gallus Veldumnianus Volusianus pius felix Augustus pontifex maximus tribunicia potestate consul II proconsul pater patriae [---]*
Scarbantia-Mutenum-Vindobona: **Nr. 76**¹⁴⁶⁵

Nr.	Útszakasz	Caput viae	MP	Uralkodó	Év	Casus
53	Savaria-Carnuntum	Carnuntum		Volusianus	251-253	N
110	Siscia-Sirmium	Siscia	33	Trebonianus Gallus, Volusianus	251-253	N
76	Scarbantia-Vindobona	(Vindobona)		Trebonianus Gallus, Volusianus	253?	N
69	Scarbantia-Vindobona	(Vindobona)		Trebonianus Gallus, Volusianus	252-253	N

A tartomány eddig ismert három Trebonianus Gallus mérföldköve közül kettő a Scarbantia-Vindobona útról (**Nr. 76, 69**), egy pedig a Száva menti útról került elő (**Nr. 110**). A **Nr. 53** mérföldkő a Scarbantia-Carnuntum útvonalról egyedül Volusianust említi. A feliratok területi elhelyezkedése meglehetősen hasonlít a Decius kori mérföldkövekéhez. Ebben az esetben is a mérföldkövek többségét a Vindobonához (ill. Carnuntumhoz) közeli útszakaszokon állították fel, és a *casus* is megegyezik a Decius korában használttal.

Mind a négy felirat *nominativust* használ, és Volusianust is megnevezik (Augustusként). A császárok *tribunicia potestas* adatait elődeikhez hasonlóan pontatlanul kezelik, a keltezésben ezért inkább csak a *consuli iteratio*száma lehet hagyatkozni. A **Nr. 69** mérföldkőre *iteratio*sám nélkül írták fel a *tribunicia potestas*t, ami 251-re keltezné a feliratot, ellenben Trebonianus Gallust kétszeres *consul*nak nevezték, azaz a feliratokat 252-253-ban állították. A **Nr. 53** és **76** mérföldkövek esetében nem dönthető el, hogy a *consuli* cím és a *tribunicia potestas* számadata szerepelt-e a feliraton. A **Nr. 110** mérföldkőre csak a császárok nevét vésték fel, nem bajlódtak a titulaturával.

¹⁴⁶⁴ Kienast 1990, 208.

¹⁴⁶⁵ E. Weber kiegészítése a **Nr. 69** mérföldkő formulája alapján (Weber 1968-1971, 143) nem indokolja Volusianus második consulatusát.

Alsó-Pannonia (Nr. 153, 214, 238)

251. augusztus – december 31.

a) *Imperatorii Caesari Caio Vibio Treboniano Gallo pio felici invicto Augusto pontifici maximo tribuniciae potestatis consuli patri patriae proconsuli et Imperatori Caesari Caio Vibio Afinio Gallo Veldumniano Volusiano [---]*

Brigetio-Aquincum: **Nr. 153**

b) *Imperatorii Caesari Gaio Vibio Treboniano Gallo pio felici Augusto pontifici maximo tribunicia potestate et Imperatori Caesari Gaio Vibio Afinio Gallo Veldumniano Volusiano pio felici invicto Augusto pontifex maximus tribunicia potestate*

Aquincum-Mursa: **Nr. 238**

252. január 1 – december 31.

Imperatorii Caesari Caio Vibio Gallo pio felici Augusto pontifici maximo tribunicia potestate II patri patriae et Imperatori Caesari Caio Vibio Afinio Gallo Vldumniano(!) Volusiano pio felici invicto Augusto leg(io) II Adiutrix ter pia ter fidelis constans Galliana Volusiana curante Cosinio felice legato Augustorum pro praetore

Aquincum-Mursa: **Nr. 214**

Nr.	Útszakasz	Caput viae	MP	Uralkodó	Helytartó	Közösség	Év	Casus
153	Brigetio-Aquincum	(Brigetio)		Trebonianus Gallus Volusianus			251	D
214	Aquincum-Mursa	Aquincum		Trebonianus Gallus Volusianus	Cosinius Felix	<i>leg II ad</i>	252	D
238a	Aquincum-Mursa	Aquincum		Trebonianus Gallus Volusianus		<i>ala I Thr</i>	251	D

Pannonia Inferiorban három Trebonianus Gallus kori mérföldkövet ismerünk: kettőt a limesút Aquincum-Mursa (**Nr. 214, 238**), egyet pedig a Brigetio-Aquincum közötti szakaszán állítottak fel (**Nr. 153**). A mérföldköveket egységesen *dativus*-ban szövegezték, valamennyit Volusianus Augustusszá emelése (251. augusztus)¹⁴⁶⁶ után állították. A feliratokon ismét megjelentek katonai csapattestek nevei: a legio II Adiutrix ter pia ter fidelis constans Galliana Volusiana és az ala I Thracum veterana sagittaria. Cosinius Felix az utolsó ismert alsó-pannoniai helytartó, aki Pannoniában mérföldkövön megjelent (**Nr. 214**).

Általában kevés Trebonianus Gallus kori mérföldkő ismert a tartományokból, ez alól kivétel Numidia, ahol 21 felirat került elő. Egy mérföldkövet ismerünk a Celeia-Neviodunum útvonalról, amely még Noricum tartományban állt (**Nr. 94b**).

5.3.10 Valerianus, Gallienus, Valerianus Caesar¹⁴⁶⁷

(XVII. térkép)

Egyetlen feliraton (**Nr. 75**) találkozunk Valerianus és Gallienus nevének törlésével. Valerianust nem sújtották *damnatio memoriae*-vel,¹⁴⁶⁸ Gallienus nevét azonban több feliraton kivették, ezért időlegesen érvényben lévő *damnatio memoriae* sejthető.¹⁴⁶⁹

¹⁴⁶⁶ Kienast 1990, 208.

¹⁴⁶⁷ Az uralkodók titulaturáinak keltezése Kienast 1990, 212–218. alapján történt.

¹⁴⁶⁸ Kienast 1990, 212.

¹⁴⁶⁹ Kienast 1990, 215.

Saloninus és Valerianus Caesar nevét is kivésték később a feliratokról.¹⁴⁷⁰ Mivel azonban Valerianus esetében a *damnatio memoriae* nem igazolt, nevének kivésése a mérföldkő feliratról a Licinius kori, csak festéknymokban megmaradt másodlagos felhasználást (*palimpsestus* felirat) bizonyíthatja.¹⁴⁷¹

Felső-Pannónia (Nr. 44, 133, 127, 74, 75)

253. október – december 31.¹⁴⁷²

Imperatori Caesari Publio Licinio Valeriano pio felici Augusto tribuniciae potestatis consuli proconsuli et Licinio Gallieno(!) Augusto

Scarbantia-Mutenum-Vindobona: **Nr. 75**

257. december 10 – 258. december 9.

Imperator Caesar Publius Licinius Valerianus Augustus pontifex maximus [---] consul IIII proconsul tribunicia potestate VI pater patriae et Publius Licinius Gallienus pius felix Augustus pontifex maximus tribunicia potestate II consul III Dacicus maximus Germanicus maximus et Valerianus nobilissimus Caesar

Poetovio-Savaria: **Nr. 44**¹⁴⁷³

257-258¹⁴⁷⁴

Imperatori Caesari Publio Licinio Cornelio Valeriano nobilissimo Caesari principi iuventutis

Vindobona-Carnuntum: **Nr. 133, 127**

Scarbantia-Mutenum-Vindobona: **Nr. 74**

Nr.	Útszakasz	Caput viae	MP	Uralkodó	Év	Casus
44	Poetovio-Savaria	Poetovio	14	Valerianus, Gallienus, Valerianus Caesar	258	N
133	Vindobona-Carnuntum	(Carnuntum)	21	Valerianus Caesar	256-258	D
127	Vindobona-Carnuntum	Vindobona	2	Valerianus Caesar	256-258	D
74	Scarbantia-Vindobona	Vindobona	4	Valerianus Caesar	256-258	D
75a	Scarbantia-Vindobona	Vindobona	4	Valerianus, Gallienus	253	D

Pannónia Superiorban összesen 5 Valerianus kori mérföldkő került elő. A feliratok azonban nem mind Valerianus nevét viselik. Egy feliraton Valerianus és Gallienus (**Nr. 75**), egy másikon Valerianus, Gallienus és Valerianus Caesar (**Nr. 44**), három mérföldkövön pedig egyedül Valerianus Caesar nevét olvashatjuk. Közülük a Valerianust Gallienusszal és egy Valerianus Caesart egyedül említő mérföldkő került elő ugyanazon a helyen, a Scarbantia-Vindobona útvonalról (**Nr. 74-75**). További két *miliarium* a limesút Vindobona-Carnuntum közötti szakaszán állt, amelyeken Valerianus Caesar neve egyedül szerepel (**Nr. 133, 53**). A feliratok területi elhelyezkedése meglehetősen hasonlít a Valerianust megelőző uralkodók (III. Gordianus, Philippus Arabs, Traianus Decius,

¹⁴⁷⁰ Kienast 1990, 218.

¹⁴⁷¹ Weber 1968-1971, 140.

¹⁴⁷² A feliraton Valerianus titulaturája 253. június/augusztus és december 31. közé keltezi; ezt Gallienus neve tovább szűkítheti: Augustussá emelése 253. október 22. előtt történt (Kienast 1990, 215).

¹⁴⁷³ Gallienus tribunicia potestas adata vélhetőleg elírás (VI helyett II).

¹⁴⁷⁴ Valerianus Caesar 257 óta viselte az Imperator és a nobilissimus Caesar címet. 258. első felében halt meg Illyricumban (Kienast 1990, 218).

Trebonianus Gallus) korának Felső-Pannoniára jellemző viszonyaihoz: az öt felirat közül négy a Vindobona-Carnuntum-Scarbantia térségből került elő.

A négy Vindobona környéki mérföldkö (Nr. 133, 127, 74, 75 feliratát *dativusban* fogalmazták, míg a Poetovio mellett előkerült (Nr. 44) felirat *casusa nominativus*. Egyedül ez utóbbin található *iteratioszámok* a titulaturában, ami a keltezését pontosabbá teszi. A Nr. 75 feliraton Valerianus titulaturájában első *consulságát* és első *tribunica potestasát* tüntették fel. Valerianus esetében ez nem jelent ellentmondást, hiszen már 238 előtt viselt *consulságot*, és az első *tribunica potestas* az első uralkodási évét jelzi, azaz a két adat a 253-as évre keltezi a feliratot. Valerianus Caesar mérföldköveit kivétel nélkül útjavítást megőrkítő formulával látták el, amit csak az tesz különössé, hogy a feliratokat *dativusban* fogalmazták. Ez a teljes felső-pannoniai mérföldkönyagtól eltér, mivel a többi feliraton az útjavító formulák meglete esetén a császárnevek kivétel nélkül *nominativusban* állnak. A feliratok szokatlan megfogalmazásának nyilvánvalóan propagandisztikus célja volt.

Különös az is, hogy Valerianus Caesar három mérföldköve került elő Felső-Pannonia viszonylag szűk területéről (Nr. 133, 127, 74), míg máshol nagyon ritkának számítnak.¹⁴⁷⁵

Alsó-Pannonia (Nr. 245, 251, 289)

253. szeptember/október – 260. június

Imperatorii Caesari Publio Licinio Valeriano invicto Augusto pontifici maximo tribunica potestate II(?) consuli II(?) proconsuli patri patriae et Publio Licinio Gallieno Augusto [---]

Aquincum-Mursa: Nr. 251, 289

254. január 1 – 256. december 31.

Imperatorii Caesari Publio Licinio Valeriano pio felici invicto Augusto pontifici maximo tribunica potestate [---] patri patriae consuli II[---]

Aquincum-Mursa: Nr. 245

Nr.	Útszakasz	Caput viae	MP	Uralkodó	Év	Casus
245	Aquincum-Mursa	(Aquincum)		Valerianus	254-256	D
251	Aquincum-Mursa	(Aquincum)	22/23	Valerianus, Gallienus	253-254	D
289	Aquincum-Mursa	(Aquincum)		Valerianus	253-258	D

Alsó-Pannoniában három Valerianus kori mérföldkö került elő, egy közülük (Nr. 289) Intercisánál, kettő pedig a limesút Matricához közeli szakaszán. A Nr. 251 mérföldkövön Valerianus neve mellett feltehetően Gallienusé is szerepelt.¹⁴⁷⁶ Elképzelhető, hogy a Nr. 245 felirat is tartalmazta Gallienus nevét, de ez a töredékessége miatt nem vehető biztosra. Nincs kizárva, hogy a két felirat eredetileg egy helyen állt, de a távolságadat hiánya miatt ez már nem megállapítható.

5.3.11 II. Claudius

(XVIII. térkép)

¹⁴⁷⁵ Weber 1968-1971, 132. Két példát említ: CIL III 7608 (Moesia inferior) és CIL III 12215 (Pisidia, Valerianusszal együtt). Kivétel Sardinia, ahonnan M. Rathmann öt mérföldkövet említ, amelyen Valerianus Caesar egyedül szerepel (Rathmann 2003, 271 felsorolása).

¹⁴⁷⁶ A felirat kiegészítését és keltezését Soproni S. a 253-ban állított Nr. 75 felirat figyelembe vételével végezte (Soproni 1970, 103).

Alsó-Pannonia (Nr. 158b, 255, 327)

269. január 1 – december 31.

a) *Imperator Caesar Marcus Aurelius Gladius(!) pius felix Augustus pontifex maximus(!) tribunicia potestate consul proconsul*

Brigetio-Aquincum: **Nr. 158b**

b) *Imperatori Caesari Marco Aurelio Claudio pio felici Augusto pontifici maximo tribunicia potestate consuli proconsuli*

Aquincum-Mursa: **Nr. 255**

268. szeptember/október – 270. szeptember

Imperatori Caesari Marco Aurelio Claudio pio felici invicto

Malata-Cusum: **Nr. 327**

Nr.	Útszakasz	Caput viae	MP	Közösség	Év	Casus
158b	Brigetio-Aquincum	Brigetio	6	<i>ala III Thr</i>	269	N
255	Aquincum-Mursa	(Aquincum)	23		268-269	D
327	Malata-Cusum	Malata-Cusum	16		268-270	D

II. Claudiusnak összesen három mérföldköve ismert a tartományból. Valamennyi felirat a limesúton, de különböző útszakaszokról került elő: a **Nr. 158b** a Brigetio-Aquincum, a **Nr. 255** az Aquincum-Mursa, a **Nr. 327** pedig a Malata-Cusum útról.

Az előkerülési helyszínekből következően a feliratok szövegezése is különbözik. A **Nr. 158b** feliratot *nominativus*ban írták és az útjavítást hirdető záróformulához a mérföldkövet állító ala III Thracum Claudiana nevét is hozzátették. Az Aquincumtól délre (**Nr. 255**) és a Malata-Cusum szakaszon (**Nr. 327**) előkerült feliratokat *dativus*ban fogalmazták, de szövegezésük különbözik: utóbbi a császár nevén kívül nem tartalmazza a titulatura szokásos elemeit. A **Nr. 158b és 255** feliratokon ismételtelen jelentkezik a katonacászárok korában megszokott eltérés a *tribunicia potestas* és *consuli* címekkel kapcsolatban. *Iteratioszámot* egyik titulushoz sem írtak, ami nem felel meg a császár életrajzárol eddig megismert adatokkal. II. Claudius *consulatusa* 269-ben, *tribunicia potestas*ának második évében volt,¹⁴⁷⁷ így a felíratra helyesen *tribunicia potestate II consul* címeket kellett volna vélni. A korszakban több császár esetében fordult elő, hogy a *tribunicia potestas* uralkodási éveket jelző *iteratioszámát* lehagyták, mert ennek nem volt jelentősége. Emellett az sem zárható ki, hogy az uralkodóváltást közvetlenül követő időszakban történő a mérföldköállítás, amikor a felirat készítői még nem voltak tisztában az uralkodói titulaturával, és feltételezték valamennyi szokásos tisztségét.

5.3.12 Aurelianus

(XIX. térkép)

Aurelianus halála után *damnatio memoriae*vel sújtották,¹⁴⁷⁸ melyet azonban nem sokkal később feloldottak.

Alsó-Pannonia (Nr. 321)

271. január 1 – 275. szeptember/október

Imperatori Caesari [---]Marco [---] Aurelia[---] [--- c]o(n)s(uli) [---] Aureliano [---]

Limesút ismeretlen útszakasza: **Nr. 321**

¹⁴⁷⁷ Kienast 1990, 228.

¹⁴⁷⁸ A *damnatio memoriae* csak átmeneti volt (Kienast 1990, 231.)

A tartományban egyetlen Aurelianus mérföldkőről van tudomásunk, amely ismeretlen lelőhelyről származik,¹⁴⁷⁹ talán a limesút Mursa-Sirmium közti szakaszán volt felállítva. A felirat töredékessége miatt (csak a *consuli* cím és a *dativus* használata biztos) egyéb következtetés levonására nem alkalmas.

5.3.13 Tacitus

(XX. térkép)

Alsó-Pannonia (Nr. 152b, 320)

275. november/december – 276. július¹⁴⁸⁰

a) *Imperator Caesar Claudius Tacitus pius felix invictus Augustus pontifex maximus tribuniciae potestatis [---]*

Brigetio-Aquincum: **Nr. 152b**

b) *Imperatori Caesari Marco Claudio Tacito pio felici invicto Augusto Sopanae-Mursa?: Nr. 320*

Nr.	Útszakasz	Caput viae	Milia Passuum	Év	Casus
152b	Brigetio-Carnuntum/ Aquincum	(Brigetio)		275-276	N
320	Sopanae-Mursa?	(Sopanae)	5	275-276	D

A két alsó-pannoniai, Tacitus névvel ellátott mérföldkő a limesút Brigetio környéki szakaszán (a Brigetio-Aquincum vagy az Arrabona-Brigetio útvonalon) és a Sopianaeből kiinduló utak egyike mentén állt. A **Nr. 152b** szönyi, Tacitus nevét tartalmazó felirat másodlagos felhasználás során került Philippus Arabs mérföldkövére. A rövidítések miatt nem állapítható meg a mérföldkő *palimpsestus* feliratának *casusa*. *Tribunicia potestas* számadata és a *consuli* cím hiánya miatt pontosabban nem keltezhető. A pécsi **Nr. 320** felirat *casusa dativus*.

5.3.14 Florianus

(XXI. térkép)

Alsó-Pannonia (Nr. 246b)

276. július – szeptember?¹⁴⁸¹

Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Annio / Florianano p(io) f(elici) / invicto Aug(usto) pont(ifici) / max(imo) trib(unicia) pot(estate) / patri p(atricia) / proco(n)s(uli)

Aquincum-Mursa **Nr. 246b**

Egyetlen Florianus névvel ellátott mérföldkövet ismerünk Alsó-Pannoniából. A felirat a limesút Aquincumtól délre eső szakaszán, Matrica táborához közel került elő. A feliratot *dativus*ban fogalmazták, és tartalmazta a császár titulusait, a *consuli* kivételével. Megfigyelhető, hogy a Florianus feliratain előforduló titulatura a császár pénzein

¹⁴⁷⁹ Másodlagos lelőhelye Titel (CIL III 3737).

¹⁴⁸⁰ Kienast 1990, 247.

¹⁴⁸¹ Kienast 1990, 249.

hiányzik.¹⁴⁸² Feltehetően a feliratokra is csak a korszakra jellemző gyakori uralkodóváltást nehezen követő rendszer miatt vészték.

Florianus mérföldköfelirata egyedülálló az alsó-pannoniai feliratok között. Soproni S. szerint a sebtében állított, átvéselt mérföldkövel a pannoniai limes-vidék a legálisnak elismert Florianus császárnak akarta a hűségét bizonyítani.¹⁴⁸³ Visy Zs. szerint sem képzelhető el, hogy Florianus néhány hónapos uralma kapcsolatban lenne a tényleges építkezésekkel, útjavításokkal.¹⁴⁸⁴

Elképzelhető, hogy az akkoriban Matricán állomásozó cohors milliaria Maurorum equitata¹⁴⁸⁵ az éppen esedékes útjavítást tiszteletből (vagy dacból Probuszal szemben?) Florianus nevében tette.

Florianus ismert feliratainak nagy része mérföldkö, melyek közül Dalmatiában kettő,¹⁴⁸⁶ Britanniából,¹⁴⁸⁷ Galliából¹⁴⁸⁸ és Germaniából¹⁴⁸⁹ egy-egy került elő. Florianus feliratai csak a nyugati provinciákból ismertek.

5.4 MÉRFÖLDKÖÁLLÍTÁS A KÉSŐ RÓMAI IDŐSZAKBAN (284-375)

(A tetrarchia kor mérföldköveit a XXII. térkép ábrázolja.)

5.4.1 Diocletianus, Diocletianus és Maximianus kettős császársága, 1. tetrarchia: Diocletianus, Maximianus, I. Constantius, Galerius¹⁴⁹⁰

Diocletianus neve a *consecratio* ellenére néhány feliraton ki volt vésve,¹⁴⁹¹ Maximianust Constantinus alatt, 311 végén(?) *damnatio memoriae*vel sújtották, majd 317-318-ban istenné avatták.¹⁴⁹² Galerius nevét a Maxentius fennhatósága alá eső területen kivésték a feliratokról.¹⁴⁹³

Valeria (Nr. 208b, 247, 280b, 317, 171, 199, 227b)

284. november 20 – 305. május 5.

a) *Imperatorii Caesari Caio Aurelio Valerio Diocletiano pio felici*
Crumerum-Aquincum: **Nr. 208b**

b) *Perpetuo Imperatorii Augusto nostro*
Aquincum-Mursa **Nr. 247, 280b, 317**

c) *Imperatorii Caesari Marco Aurelio Valeriano Maximiano pio felici Augusto pontifici maximo [---]*

Brigetio-Aquincum: **Nr. 171**

Brigetio-Aquincum/Crumerum-Aquincum: **Nr. 199**¹⁴⁹⁴

¹⁴⁸² Kienast 1990, 249.

¹⁴⁸³ Soproni 1970, 95.

¹⁴⁸⁴ Visy 1980, 173.

¹⁴⁸⁵ PRK 80.

¹⁴⁸⁶ CIL III 10061 és 14019

¹⁴⁸⁷ CIL VI 1156

¹⁴⁸⁸ CIL XIII 8895

¹⁴⁸⁹ CIL XIII 9151

¹⁴⁹⁰ A tetrarchia kor kronológiájának áttekintése Kienast 1990, 260-261. Az uralkodók titulaturáinak keletkezése uo. 262-299.

¹⁴⁹¹ Kienast 1990, 263.

¹⁴⁹² Kienast 1990, 269.

¹⁴⁹³ Kienast 1990, 280.

¹⁴⁹⁴ A **Nr. 199** mérföldkö Esztergomi lelőhelye másodlagos (CIL III 4629).

293. május 21 – 305. május 1.

Domini Nostri Flavio Valerio Constantio et Galerio Valerio Maximiano nobilissimis Caesaris [---]

Aquincum-Mursa: **Nr. 227b**

Abból az időszakból, amely felöleli Diocletianus egyeduralmát, kettős császárságát Maximianus Herculiusszal, valamint az első tetrarchiát I. Constantius és Galerius Maximianus Caesarok részvételével, összesen öt alsó-pannoniai illetve időközben Valeria területére került mérföldkövet ismerünk, valamennyit a tartomány északi részéről.

Nr. 208b feliratán csak Diocletianus neve szerepel. A **Nr. 247** és **280** mérföldkő feliratán a császár (Diocletianus, vagy valamelyik társuralkodója) *Imperator perpetuusként* jelenik meg,¹⁴⁹⁵ és ugyanez valószínűsíthető a **Nr. 317** feliraton, mivel az *Augustus noster dativusban* csak ebben az összefüggésben szerepel a pannoniai mérföldkőfeliratokon. A **Nr. 171** és **199** mérföldköveken egyedül Maximianus neve szerepel, a **Nr. 227b** feliraton viszont csak a két Caesar, I. Constantius és Galerius van megjelölve, az Augustusokat nem írták ki. A Caesarok és Augustusok láthatóan nem feltétlenül együttesen kerülnek a mérföldkövekre, tehát ha egyedül Diocletianus nevét írták fel, abból még nem következik az, hogy a feliratot 284-285-ben, egyeduralkodása alatt készítették, mert akkor a két Maximianus feliraton is szerepelnie kellene.

Valamennyi feliratot *dativusban* fogalmazták, a titulatura feltüntetése – bár itt a töredékesség is közrejátszhat – egy *pontifex maximus* címtől eltekintve nem jellemző.

A feldolgozott kövek között található még a **Nr. 10** mérföldkő, amely a Borostyánkő út Emona-Celeia közti szakaszán állt, és az 1. tetrarchia négy uralkodójának neve került a feliratára.

5.4.2 2. tetrarchia: (I. Constantius, Galerius,) II. Severus, Maximinus Daia

A 2. tetrarchia uralkodói közül Maximinus Daiát *damnatio memoriae* sújtotta,¹⁴⁹⁶ aminek nyomait nem viselik a pannoniai mérföldkőfeliratok.

Valeria (Nr. 186, 238)

305. május 1 – 306. augusztus¹⁴⁹⁷

a) *Dominorum Nostrorum Flavio Valerio Severo et Galerio Valerio Maximino nobilissimo Caesaribus*

Brigetio-Aquincum: **Nr. 186**

b) *Imperatorii Caesaris Flavio Valerio Severo et Galerio Valerio Maximino [---]*
Aquincum-Mursa: **Nr. 238b**¹⁴⁹⁸

A 305-306. évekre két mérföldkő ismert a tartományból: a **Nr. 186** és **238b**. Előkerülési helyük, bár két különböző útszakasról származnak, meglehetősen közel fekszik egymáshoz: mindkettő Aquincum közelében volt. Mindkét felirat csak a

¹⁴⁹⁵ CIL III 5713 Noricumban ugyanezzel a formulával szerepel. CIL III 5710 feliraton többes számban szerepel a megfogalmazás, és az 1. tetrarchia mind a négy uralkodója meg van említve.

¹⁴⁹⁶ Kienast 1990, 284.

¹⁴⁹⁷ Kienast 1990, 286.

¹⁴⁹⁸ A feliratról nem dönthető el egyértelműen, hogy Flavius Severus még Caesarként vagy Augustusként szerepel-e – az *Imperator Caesar* (ha helyes a kiegészítés) inkább az utóbbira enged következtetni. Ebben az esetben természetesen a keltezés is módosul: 306. augusztus és 307. március/április közé (Kienast 1990, 286).

Caesarokat, Flavius Severust és Maximinus Daiát említi. A feliratokat *dativusban* fogalmazták.

Savia (Nr. 111)

305. május 1 – 306. augusztus

Domino nostro Flavio Valerio Severo nobilissimo Caesare

Siscia-Sirmium: **Nr. 111**

A 2. tetrarchia idejéből egy mérföldkö került elő Saviában. A Siscia-Sirmium út mentén felállított *miliariumon* Severus Caesar neve szerepel egyedül (**Nr. 111**).

Két mérföldkö került elő a Borostyánkő út Aquileia-Emona (**Nr. 1a, 2**), egy pedig az akkoriban Noricumhoz tartozó Celeia-Poetovio szakaszáról (**Nr. 23a**), amelyek mind a négy uralkodót felsorolják, egy pedig a Celeia-Neviodunum közötti útról (**Nr. 95**), amelyen ismét csak a két Caesar jelenik meg.

5.4.3 2-4. tetrarchia (305-311)

Valeria (Nr. 175, 228)

305. május 1 – 311. május

a) *Imperator Caesar Galerius Valerius Maximianus [---] Augustus pius felix pontifex maximus tribunicia potestate consul pater patriae*

Brigetio-Aquincum: **Nr. 175**

b) *Imperatori Caesari Galerio Valerio Maximianus(!) pio felici Augusto pontifici maximo consuli [---]*

Aquincum-Mursa: **Nr. 228**

A két, biztosan Galerius Augustus nevét feltüntető mérföldköfeliraton (**Nr. 175, 228**) a császár egyedül szerepel, ami nem teszi lehetővé a keltezés pontosítását. A **Nr. 227c** többször átvett feliraton (*D(omino) n(ostro) Ni[---] / Conf[stantio]? vagy stantino? ---*) pedig nem egyértelmű a császár neve, így akár Constantinus egyeduradalma vagy II. Constantius alatt is állíthatták. Mindhárom felirat az Aquincum-környéki útszakaszokon (Brigetio-Aquincum, Aquincum-Mursa) került elő.

A szomszédos Noricum felé vezető, Celeia-Neviodunum közti útszakaszon került elő egy további, Galerius kori mérföldkö (**Nr. 94a**).

5.4.4 3. tetrarchia (306-307)

Pannonia secunda (Nr. 122a)

306. július 25 – 307. március/április

[---] Constantio dei invicto nostri Maximiano et Severo [---]

Mursa-Sirmium **Nr. 122a**

A **Nr. 122a** feliraton Galerius és Severus neve, valamint *Const(antio) dei invicto* szerepel, ami feltehetően a 306-307. évre keltezi a mérföldkövet.

5.4.5 4. tetrarchia (308-324)

Liciniust 325-ben *damnatio memoriae*vel sújtották.¹⁴⁹⁹

¹⁴⁹⁹ Kienast 1990, 290.

Valeria (Nr. 225)

308. november 11 – 324. szeptember 19.

Domini Nostri Imperatori Liciniano Licinio pio felici invicto Augusto

Aquincum-Mursa: **Nr. 225**

Liciniust egyedül megnevező mérföldkö került elő az Aquincum-Mursa közti út Aquincum környéki szakaszán (**Nr. 225**).

Pannonia prima (Nr. 75b?)

308. november 11 – 324. szeptember 19.?

Imperatorii Caesari P(ubl)to Licinio Liciniano? pio felici Augusto tribuniciae potestatis consuli proconsuli et Licinio Liciniano(?) Augusto

Scarbantia-Vindobona: **Nr. 75b?**

A **Nr. 75** mérföldkö Valerianus kori felirata esetében erős a gyanú, hogy a 308-ban Carnuntumban császárrá emelt Licinius nevére alakították át. Hasonló nevű fia 317-ben lett Caesar.¹⁵⁰⁰ Amennyiben a felirat átfestése tényleg megtörtént, ez az egyetlen ismert, 4. századi mérföldkö a tartományban.

Licinius neve található még a Borostyánkő út itáliai, Aquileia-Emona közti szakaszán előkerült mérföldkövön (**Nr. 1b**).

A tetrarchia kori mérföldkövek összefoglaló táblázata:

Nr.	Útszakasz	Tart.	Caput viae	MP	Uralkodó	Év	Casus
208b	Crumerum-Aquincum	Valeria	Aquincum	(5?)	Diocletianus	284-305	D
247	Aquincum-Mursa	Valeria	(Aquincum)	22	Diocletianus	284-305	D
280b	Aquincum-Mursa	Valeria	(Aquincum)		Diocletianus	284-305	D
317	Aquincum-Mursa	Valeria	Aquincum	150	Diocletianus	284-305	D
277b	Aquincum-Mursa	Valeria	(Aquincum)		Diocletianus, Maximianus	286-305	D
171	Brigetio-Aquincum	Valeria	(Brigetio)		Maximianus	286-305	D
199	Aquincum-Brigetio/Solva	Valeria	(Brigetio)		Maximianus	286-305	D
227b	Aquincum-Mursa	Valeria	(Aquincum)	(6)		293-305	D
111	Siscia-Sirmium	Savia	(Siscia)	34	Flavius Severus	305-306	D
186b	Brigetio-Aquincum	Valeria	Aquincum	7	Flavius Severus Maximinus Daia	305-307	D
238b	Aquincum-Mursa	Valeria	Aquincum		Flavius Severus, Maximinus Daia	305-307	D
122a	Poetovio-Mursa	P II	Poetovio/ Mursa?		Galerius, Flavius Severus	306-307	D
175	Brigetio-Aquincum	Valeria	(Brigetio)	32	Galerius	305-311	N
228	Aquincum-Mursa	Valeria	(Aquincum)	(6)	Galerius	305-311	D
227c	Aquincum-Mursa	Valeria	(Aquincum)	(6)	Constantinus-dinasztia	306-361	D
225	Aquincum-Mursa	Valeria	Aquincum	5(?)	Licinius	308-324	D
75b	Scarbantia-Vindobona	P I	Vindobona	4	Licinius?	308-324	D

Visy Zs. a tetrarchia kori mérföldköveket – legalábbis a **Nr. 227b, 238b, 247** és **122a** feliratokat – a késő római kori katonai építkezések sorába illesztette.¹⁵⁰¹ A feliratokat építési feliratoknak tekintette, mivel a számos barbár betörés után helyenként új útszakaszok építésére volt szükség. Ezek ha nem is bizonyítják az út újabb kiépítését, Visy Zs. valószínűsíti, hogy mindekkor, és őrtornyok építésével együtt került sor. Ezzel

¹⁵⁰⁰ Weber 1968-1971, 140.

¹⁵⁰¹ A **Nr. 227b, 238b** és **122a** feliratokat azonos korúnak (305-306) tartotta (Visy 1980, 173).

szemben Florianus (Nr. 246b) és Licinius (Nr. 225) császárok mérföldköveit propagandisztikus célúnak tartotta.¹⁵⁰² A négy, Visy Zs. által is említett mérföldkövel együtt összesen 17 felirat keltezhető a tetrarchia korra a pannoniai tartományokban. Ezek nagy része (14 mérföldkö) Valeria provinciában került felállításra. Nem kizárt tehát, hogy a korban a katonai építkezésekkel egyidejűleg jelentős útfelújítási program is zajlott, amit mérföldkövek állítása kísért. A feliratok keltezésének tág időhatárai egy legalább négyéves periódust (305-308) jeleznek, amelyet valamennyi felirat keltező elemei megengednek.¹⁵⁰³ A látszólag propagandisztikus célból állított mérföldkövek is útjavításokhoz köthetők, amint azt a via Claudia Augusta Lermoosnál húzódó szakaszának legújabb feltárási eredményei is megerősítették.¹⁵⁰⁴ Az útjavításhoz felhasznált faanyag anyagvizsgálatai a 4. századi, az eddigi általános nézet szerint propagandisztikus célból állított mérföldköveket is igazolták, tehát azokat az útjavítási munkálatok alkalmával állították.¹⁵⁰⁵

A tetrarchia kori mérföldköfeliratok közül 9 esetben fordul elő kettős vagy hármas felírás, amikor egy korábbi felirathozórá második vagy harmadik feliratot véstek. Ez a harmadik század utolsó harmadától divatba jött „méröldköállítási mód” elsősorban a nyersanyag drágulására vezethető vissza. Az sem lényegtelen körülmény, hogy a palimpsestus felirattal ellátott mérföldkövek nagy része (15 mérföldköből 13) Alsó-Pannoniában, illetve Valériában és Pannonia Secundában került elő.

5.4.6 II. Constantius¹⁵⁰⁶

(XXIII. térkép)

Pannonia secunda (Nr. 332, 120?)

354. november 8 – 355. november 7.

Imperator Caesar Flavius Iulius Constantius pius felix Augustus victor maximus triumphator aeternus divi Constantini optimi maximique principis(!) divorum Maximiani et Constanti nepos divi Claudii pronepos pontifex maximus Germanicus Alamannicus(!) maximus Germanicus maximus Gothicus maximus Adiabinicus(!) maximus tribuniciae potestatis XXXI imperator XXX consuli VII pater patriae proconsuli

Mursa-Sirmium vagy Sirmium-Taurunum: Nr. 332

Poetovio-Mursa: Nr. 120?

Sirmium környékén került elő a szokatlan formulájú II. Constantius kori mérföldkö (Nr. 332), ami 346 mérföldes távolságot adott meg Atranstól a Száva folyóig. A felirat a 354-355. évre keltezhető, amennyiben a császár 7. *consulatus*-át vesszük a keltezés alapjául. A 31. *tribunicia potestas* 352. december 10-től 353. december 9-ig keltezné a feliratot, a két adat tehát ellentmond egymásnak. A 30. *imperator acclamatio*, amelyet a császár szintén minden évben felvett, a 354. november 8. és 355. november 7. közé keltezi a mérföldkövet.¹⁵⁰⁷ A két adat, a *consuli* és az *imperator* adja a felirat keltezését. 21 évvel korábban származik az *Itinerarium Burdigalense*, amely az Atrans és a Száva közötti útszakaszt is leírta. F. Kenner szerint az utat Magnentius járhatatlanná tette, és a hidakat lerombolta, mert csak ez magyarázhatja, hogy a zarándokok által rendszeresen használt, 333-ban még jó állapotban lévő utat meglehetősen hosszú szakaszon fel kellett újítani.¹⁵⁰⁸

¹⁵⁰² Visy 1980, 173.

¹⁵⁰³ Florianus felirata (Nr. 246b) semmiképpen sem tartozik az említett mérföldkövek sorába.

¹⁵⁰⁴ Walde 1998.

¹⁵⁰⁵ Pöhl 1998, 15-111.

¹⁵⁰⁶ A császár titulaturájának keltezése Kienast 1990, 309-312. alapján történt.

¹⁵⁰⁷ Kienast 1990, 311.

¹⁵⁰⁸ Kenner 1869, XXXIX.

Egy további II. Constantius kő ismert a Dráva-menti útról (**Nr. 120**), amelynek feliratát a **Nr. 332** alapján lehet kiegészíteni, bár ennek mérföldkö voltát cáfolták.¹⁵⁰⁹ A két felirat feltehetően egyidőben készült.

A császár két mérföldkövet ismerjük a Borostyánkő út noricum, Celeia-Poetovio közti szakaszáról (**Nr. 23b, 38**).

5.4.7 Julianus

(XXIV. térkép)

Pannonia secunda (Nr. 122b)

361. november 3 – 363. június 26/27.

Bono rei publicae nato Domino nostro Flavio Claudio Iuliano principum maximo triumphatori semper Augusto ob deleta vitia temporum praetoritorum
Siscia-Sirmium **Nr. 122b**

Egyetlen Julianus kori mérföldköfeliratot ismerünk a Poetovio és Mursa között vezető útról (**Nr. 122b**). A felirat nyitó sora a Julianus korában divatos *bono rei publicae nato*, ami más tartományok mérföldköanyagában is elterjedtnek mondható. A Borostyánkő út itáliai, Aquileia-Emona között húzódó szakaszán került elő egy Julianus nevével ellátott mérföldkö (**Nr. 4**), és egy további, szintén Julianus korára keltezhető felirat-töredék (**Nr. 5**), amelyek szintén tartalmazták a nyitó formulát. A Borostyánkő út feliratait a Venétiában ismert mérföldkö-sorozat¹⁵¹⁰ részeként készítették.

A pannoni mérföldkö záróformulája, „*ob deleta vitia temporum praetoritorum*” egyértelműen propagandacélból került a mérföldkö feliratára, ami a keresztények ellenében egy új pogányságot hirdet.¹⁵¹¹ A Brenneren átvezető út mentén három mérföldkövet is állítottak Julianus uralkodása alatt, amit szintén propagandacélúnak tartottak, ám a lermoosi ásatások eredményei alapján tudjuk, hogy a 4. század második felében tényleges útjavítások zajlottak. Julianus különös figyelmet szentelt a *cursus publicus*ra, aminek jobb működését törvényekkel¹⁵¹² is elősegítette.¹⁵¹³

5.4.8 Valentinianus, Valens

(XXV. térkép)

Pannonia secunda (Nr. 114)

364. március 28 – 375. november 17.

Pro felicitate dominorum nostrorum Valentiniani et Valentis Augustorum
Siscia-Sirmium: **Nr. 114**

A Siscia-Sirmium útról került elő a pannoni tartományok eddig ismert legkései mérföldköve (**Nr. 114**). A feliraton Valentinianus és Valens császárok nevei szerepelnek. A *pro felicitate* formula már a legkevésbé sem egyeztethető össze a mérföldkövek korábbi, útépités és útjavítás megőrkítő szerepével, ennek ellenére az útjavítás ténye a lermoosi régészeti eredmények fényében megkérdőjelezhetetlennek tűnik.

¹⁵⁰⁹ AIJ 582.

¹⁵¹⁰ Basso 1987, Nr. 6, 12, 17, 35, 43, 59, 60.

¹⁵¹¹ CIL III 10648. Schneider 1935, 425.

¹⁵¹² Cod. Theod. 8, 5; 12-16.

¹⁵¹³ Bender 2000, 255.

Valentinianus korában két mérföldkövet állítottak a Borostyánkő út Pannonián kívüli szakaszain is; egyet Aquileia és Emona (Nr. 3), egyet pedig Celeia és Poetovio között (Nr. 39).

5.5 ÚTJAVÍTÁS TÉNYÉT MEGŐRÖKÍTŐ FORMULÁK KRONOLÓGIÁJA

Felső-Pannonia

Felső-Pannoniában 22 mérföldkö feliratán szerepelt a mérföldköállítást kiváltó tevékenység megnevezése. Kivétel nélkül útjavításról szólnak, pontosabban „a régiségük miatt tönkrement utakat és hidakat a császár/császárok kijavította/kijavították”. A formulák először a Septimius Severus kori mérföldköveken jelentek meg, melyeket Caracalla korában követett két felirat. A Severus kor hátralévő idején nem fordul elő több. A katonacsászárok korában főleg 249 és 258 között válik gyakoribbá a használatuk. Septimius Severus korában kimagasló a számuk (10), éppen annyi, mint a katonacsászárok korának valamennyi formulája.

Felső-Pannonia mérföldkövein előforduló útjavító formulák kronológiai áttekintése:

Császár	Év	Pannonia Superior
Septimius Severus, Caracalla, Geta	201	10
Caracalla	213	2 ¹⁵¹⁴
Maximinus Thrax	235	1 ¹⁵¹⁵
III. Gordianus	238	1
Traianus Decius	249	3
Volusianus	251-253	1
Valerianus Caesar	256-258	3
Valerianus, Gallienus, Valerianus Caesar	258	1
Összesen		22

A formulák megfogalmazásában megtalálható, tartományra jellemző vonások mellett a kifejezések időbeli változása is megfigyelhető. A Felső-Pannoniában kizárólagosnak tekinthető *pontes et vias* (vagy: *vias et pontes*) *vetustate conlapsas* (vagy: *conlapsas, corruptas, corruptas*) *restituit* (vagy: *restituerunt*) formula¹⁵¹⁶ egyes szavait vizsgálva megállapítható, hogy a *vias, pontes* szavakat tetszőleges sorrendben használták Caracalla és Volusianus kora között, a Septimius Severus- és a Valerianus kori feliratok ebben a tekintetben egységesek. A *vetustate* kifejezés túlnyomórészt a *vias/pontes* szavak után található, két esetben azonban megelőzi a *corruptas* (Nr. 135) vagy a *conlapsas* (Nr. 132), egy alkalommal pedig kimaradt (Nr. 125). Ezek egyedi esetek, időben meglehetősen távol egymástól (201-249) így kronológiai következtetésekre nem használhatók fel. Nagyobb a változatosság az utak elromlását vagy „összedőlését” jelentő *corruptas, corruptas, conlapsas, conlapsas* kifejezés esetén. Megfigyelhető, hogy a *corruptas* és változata, a *corruptas* (Nr. 107, 144) csak a Septimius Severus kori mérföldköformulákban szerepel. Caracallától kezdve ez a szó eltűnik, és helyét átveszi a *conlapsas* vagy *conlapsas* (Nr. 53, 125, 127, 146).

¹⁵¹⁴ Caracalla Nr. 198 mérföldkövén, bár lekopott, de biztosra vehető a formula megléte (v. ö. CIL 4628).

¹⁵¹⁵ Bár a mérföldkö távolságadatát a *Poetovione* számították, V. Hoffiller és B. Saria szerint Alsó-Pannoniában állt (AIJ 275. v. ö. Fitz 1978, 81).

¹⁵¹⁶ Egyetlen kivétel a Maximinus Thrax kori Nr. 121 felirat magában álló *restituit* kifejezése; a mérföldkö tartományi hovatartozása azonban vitatott.

A formulákhoz kötődő szokatlan nyelvtani jelenség, hogy Valerianus Caesar mérőöldkövein az útjavító formulát a császárnév *dativusa* vezeti be, szemben a valamennyi formulával ellátott mérőöldkövön szokásos *nominativusszal*. Ez azonban egyedi eset, így kronológiai következtetést nem lehet belőle levonni.

A felső-pannoniai mérőöldkőformulák időrendje:

Nr.	Uralkodó	Casus	Év	Formula
88	Septimius Severus, Caracalla, Geta	N	201	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>
101b	(Septimius Severus)	N	201?	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>
96	Septimius Severus, Caracalla, Geta	N	201	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>
107	Septimius Severus, Caracalla, Geta	N	201?	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>
118	Septimius Severus, Caracalla, Geta	N	201	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>
135	Septimius Severus, Caracalla, Geta	N	201	<i>vias et pontes corruptas vetustate restituerunt</i>
144	Septimius Severus, Caracalla, Geta	N	201	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>
86	Septimius Severus, Caracalla, Geta	N	201	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>
98	Septimius Severus	N	201	<i>...restituerunt</i>
106	Septimius Severus, Caracalla, Geta	N	201	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>
146	Septimius Severus / Caracalla	N	198-213	<i>vias... vetustate conlapsas...</i>
140	Caracalla	N	213	<i>pontes et vias vetustate conlapsas restituit</i>
198	Caracalla	N	213	<i>[---]</i>
56	(213-258 közötti uralkodó)	N	213-258	<i>pontes et vias vetustate conlapsas restituit</i>
52		N		<i>...conlapsas...</i>
121	Maximinus Thrax	N	235	<i>restituit</i>
131	III. Gordianus	N	238	<i>vias et pontes vetustate conlapsas restituit</i>
125	Traianus Decius	N	249	<i>vias et pontes conlapsas restituit</i>
132	Traianus Decius	N	249	<i>pontes et vias conlapsas vetustate restituit</i>
73	Traianus Decius	N	249	<i>vias et pontes vetustate conlapsas restituit</i>
53	Volusianus	N	251-253	<i>pontes et vias vetustate conlapsas restituit</i>
44	Valerianus, Gallienus, Valerianus Caesar	N	258	<i>vias et pontes vetustate conlapsas restituerunt</i>
133	Valerianus Caesar	D	256-258	<i>vias et pontes vetustate conlapsas restituit</i>
127	Valerianus Caesar	D	256-258	<i>vias et pontes vetustate conlapsas restituit</i>
74	Valerianus Caesar	D	256-258	<i>vias et pontes vetustate conlapsas restituit</i>

Alsó-Pannonia

Alsó-Pannoniában 58 mérföldkö feliratán szerepelt a mérföldköállítást kiváltó tevékenység megnevezése. Két mérföldkövet fogadalmi áldozatként állítottak, a többi felirat útjavításról szól. Az első mérföldköformula a Macrinus kori útjavítások emlékéül került összesen 15 mérföldköre, amelyet egy Elagabalus kori mérföldkövön megismétltek. A legtöbb formula (22) Severus Alexander uralkodásához kötődik, amikor a tartomány valamennyi mérföldkövét egységes felirattal látták el. A katonacászárok korában Maximinus Thrax (7), III. Gordianus (5) és Philippus Arabs (7) és II. Claudius (1) nevét viselő mérföldköveket látták el a mérföldköállítás okát megnevező formulával.

Alsó-Pannonia mérföldkövein előforduló útjavító formulák kronológiai áttekintése:

Császár	Év	Pannonia Inferior
Macrinus, Diadumenianus	217	15
Elagabalus	218	1
Severus Alexander	229-230	22
Maximinus Thrax	236-237	7
Pupienus, Balbinus, III. Gordianus	238	1
III. Gordianus	238-239	4
Philippus Arabs	256-258	7
II. Claudius	269	1
Összesen		58

Alsó-Pannoniában a tartományra kevésbé, inkább az útfelügyeleti területekre jellemző formulák használatában időbeli változások is jelentkeznek. Érdekes, hogy a Felső-Pannoniában, Septimius Severus korában jellemző *vias et pontes vetustate corruptas restituerunt* formula Alsó-Pannonia Macrinus kori mérföldkövein jelent meg, de csak Aquincum útfelügyeleti területén. Az egyetlen, Brigetiótól mért távolságot mutató mérföldkövön a *vias et pontes vetustate conlabsos restituerunt* szerepel. Ez a formula Brigetio körzetében Maximinus Thrax és Philippus Arabs kori mérföldköveken is feltűnik. A provincia egész területére jellemző a Severus Alexander kori *restituit* Maximinus Thrax uralkodása alatt az Intercisa közelében előkerült három mérföldkö kivételével eltűnik. Aquincum területén ettől kezdve nem szerepelnek útjavítást kifejező formulák a mérföldköveken.¹⁵¹⁷ Nem így Brigetio esetében, ahol a Maximinus Thrax kori mérföldköveken megjelent az egyedülálló *pontes et stratas vetustate conlapsas restituerunt* illetve *restituere iusserunt suis nominibus*. Az utakra használt *strata* kifejezést¹⁵¹⁸ három mérföldköre írták (Nr. 142-143, 145), mindhárom mérföldkövet 237-ben állították az Arrabona-Brigetio limesút-szakaszon, Brigetio közelében. Ez a formula csak ebben az egy kampányban került a feliratokra, 238-tól kezdve a *vias vetustate conlapsas cum pontibus restituit* és változatai váltak általánossá Pupienus, Balbinus és III. Gordianus, III. Gordianus, Philippus Arabs, és II. Claudius mérföldkövein. A feliratokat túlnyomórészt *nominativusban* fogalmazták, a kivételek a területi elkülönülésük mellett kronológiai különbséget nem mutatnak.

A mérföldkövek propagandacélra történő felhasználására legtöbb esetben csak a felirat egyszerűségéből, a *dativusban* való megfogalmazásból és a mérföldkövek számának

¹⁵¹⁷ Kivételt csak a fogadalmi áldozatként állított mérföldkövekre került a *devota numini maiestatique eorum* szövegrész képez (Nr. 194, 219).

¹⁵¹⁸ A *via-strata* szavak használatának változását egy Macrinus kori mérföldkö (CIL VIII 10056) mutatja: *viam stratum nov(am) instituerunt*. A *strata* szó mérföldköveken mintegy száz évvel korábban megjelent, mint az írónál (Hirschfeld 1913, 715).

emelkedéséből és egy helyen való többszörös előfordulásából lehet következtetni. Három mérföldkövön azonban a szokásos útjavító formulától eltérő, a propagandacélt határozottan kifejező megfogalmazás olvasható.

devota numini maiestatique eorum

Két alsó-pannoniai mérföldkövön (Nr. 194, 219) fordul elő a mérföldkőállító közösség *devotaként* való megjelenítése. Mindkét mérföldkövet a legio II Adiutrix állította Philippus Arabsnak, Philippus Caesarnak és Marcia Otacilia Severának 245-246-ban. Mindkettő Aquincum útfelügyeleti területén került elő, és nem az utak és hidak megjavításáról szól, hanem a formula alapján fogadalmi áldozatként állították Philippus Arabsnak, Philippus Caesarnak és Otacilia Severának. Philippus Arabs korában is jelen volt a mérföldkőállítás divatja Alsó-Pannonia északi részén, ezért az aktuális útjavítások mellett más célból is állítottak mérföldköveket, amint azt a Nr. 194 és 219 mérföldkövek felirata is mutatja.

ob deleta vitia temporum praeteritorum

A Julianus mérföldkövein szokásos bevezető szövegrész (*bono rei publicae nato*) után az északi mérföldkőre (Nr. 122b) szokatlan záróformulát véstek: *ob deleta vitia temporum praeteritorum*. A felirat egyértelmű propagandacélt fogalmaz meg, ami a keresztények ellenében egy új pogányságot hirdet.¹⁵¹⁹

Önmagukban ezek a formulák¹⁵²⁰ nem jelentik azt, hogy a mérföldköveket kizárólag propagandacélból állították volna. Ezt legjobban a Brenneren átvezető út mentén előkerült Julianus kori mérföldkövek példája igazolja: bár ezeket kifejezetten propagandacélúnak tartották, a lermoosi ásatások dendrokronológiai eredményei bizonyították, hogy a 4. század második felében tényleges útjavítások zajlottak a térségben.¹⁵²¹

Az alsó-pannoniai mérföldkőformulák időrendje:

Nr.	Uralkodó	Casus	Év	Formula
191	Macrinus, Diadumenianus	N	217	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>
183	Macrinus, Diadumenianus	N	217	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>
222	Macrinus, Diadumenianus	N	217	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>
239	Macrinus, Diadumenianus	N	217	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>
68	Macrinus, Diadumenianus	N	217	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>
261	Macrinus, Diadumenianus	N	217	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>
268	Macrinus, Diadumenianus	N	217	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>
271	Macrinus, Diadumenianus	N	217	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>
273	Macrinus, Diadumenianus	N	217	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>
281	Macrinus, Diadumenianus	N	217	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>
294	Macrinus, Diadumenianus	N	217	<i>...restituerunt</i>
284	Macrinus, Diadumenianus	N	217	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>
304	Macrinus, Diadumenianus	D	217	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>
316	Macrinus, Diadumenianus	N	217	<i>vias et pontes vetustate corruptas restituerunt</i>
62	Macrinus, Diadumenianus	N	217	<i>vias et pontes vetustate conlapsos restituerunt</i>
61	Elagabalus	N	218	<i>vias et pontes vetustate restituit</i>
338	Severus Alexander	N	230	<i>restituit</i>

¹⁵¹⁹ CIL III 10648. Schneider 1935, 425.

¹⁵²⁰ Hasonlóak még a Julianus kori *bono rei publicae nato* és a Valentinianus kori *pro felicitate* nyitóformulák, amelyek szintén a kifejezett propagandacélt jelzik.

¹⁵²¹ Bender 2000, 255.

165	Severus Alexander	N	230	<i>restituit</i>
159	Severus Alexander	N	230	<i>restituit</i>
150	Severus Alexander	N	230	<i>restituit</i>
182	Severus Alexander	N	230	<i>restituit</i>
202	Severus Alexander	N	229	<i>restituit</i>
224	Severus Alexander	N	230	<i>restituit</i>
226	Severus Alexander	N	230	<i>restituit</i>
231	Severus Alexander	N	230	<i>restituit</i>
232	Severus Alexander	N	230	<i>restituit</i>
242	Severus Alexander	N	230	<i>restituit</i>
240	Severus Alexander	N	230	<i>restituit</i>
243	Severus Alexander	N	230	<i>restituit</i>
262	Severus Alexander	N	230	<i>restituit</i>
265	Severus Alexander	N	230	<i>restituit</i>
266	Severus Alexander	N	230	<i>vias restituit</i>
272	Severus Alexander	N	230	<i>restituit</i>
308	Severus Alexander	N	230	<i>restituit</i>
309	Severus Alexander	N	230	<i>restituit</i>
329	Severus Alexander	N	230	<i>restituit</i>
324	Severus Alexander	N	230	<i>restituit</i>
331	Severus Alexander	N	230	<i>restituit</i>
285	Maximinus Thrax	N	236	<i>restituit</i>
291	Maximinus Thrax	N	236	<i>restituit</i>
292	Maximinus Thrax, Maximus	N	236	<i>restituerunt</i>
142	Maximinus Thrax, Maximus	N	237	<i>pontes et stratas vetustate conlapsas restituerunt</i>
143	Maximinus Thrax, Maximus	N	237	<i>pontes et stratas vetustate conlapsas restituerunt</i>
173	Maximinus Thrax, Maximus	D	237	<i>vias et pontes vetustate conlapsas restituerunt</i>
145	Maximinus Thrax, Maximus	N	237	<i>pontes et stratas vetustate conlapsas restituere iusserunt suis nominibus</i>
155	Pupienus, Balbinus, III. Gordianus	N	238	<i>vias vetustate conlapsas cum pontibus restituit</i>
160	III. Gordianus	N	239	<i>vias cum pontibus vetustate conlapsas restituit</i>
158a	III. Gordianus	N	238	<i>vias vetustate conlapsas cum pontibus restituit</i>
156	III. Gordianus	N	239	<i>vias vetustate conlapsas cum pontibus restituit</i>
157	III. Gordianus	N	238	<i>vias cum pontibus vetustate conlapsas restituit</i>
194	Philippus Arabs, Philippus Caesar, Otacilia Severa	D	245-246	<i>devota numini maiestatique eorum</i>
219	Philippus Arabs, Philippus Caesar, Otacilia Severa	D	245-246	<i>devota numini maiestatique eorum</i>
169	Philippus Arabs	N	244	<i>vias vetustate conlapsas...</i>
161	Philippus Arabs, Philippus Caesar, Otacilia Severa	N	244-248	<i>vias et pontes vetustate conlapsas restituerunt</i>
162	Philippus Arabs, Otacilia Severa	N	245-246	<i>vias et pontes vetustate conlapsas restituerunt</i>
151	Philippus Arabs, Philippus Caesar, Otacilia Severa	N	245-246	<i>vias vetustate conlapsas cum pontibus restituerunt</i>
63	Philippus Arabs	N	244-247	<i>vias vetustate conlapsas cum pontibus restituit</i>
158b	II. Claudius	N	269	<i>vias vetustate conlapsas cum pontibus restituit</i>
122b	Julianus (Pannonia Secunda)	D	361-363	<i>ob deleta vitia temporum praeteritorum</i>

6. ÖSSZEZGÉS

6.1 A PANNONIAI MÉRFÖLDKÖVEK ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

A mérföldkövek a római birodalmi utak jellegzetes kísérői voltak. A császárkori mérföldkövek az építési feliratok sajátos csoportjába sorolhatók, amelyek egy birodalmi út (közút – *via publica*) építéséről vagy javításáról adnak hírt. A mérföldkövek között találunk olyanokat, amelyek hosszabb feliratot tartalmaznak, ezeket egy közút megépítésekor állították, és a teljes útszakasz hosszát feltüntették rajtuk. A mérföldkövek többsége azonban a főbb utak mentén állt; minden mérföldnél, vagy csak bizonyos, topográfiai jelentős helyeken, esetleg 5 mérföldenként (az ún. *lapides quinarii*, ld. **Nr. 332**), és a kiindulópontból (útfő – *caput viae*) mért távolságot jelezte az utazónak.¹⁵²² A pannoniai mérföldköveken nem maradt fenn kifejezetten út építésére utaló felirat, többségük felirata útjavításra emlékeztet.¹⁵²³

6.1.1 A mérföldkö elnevezése

A mérföldkö fogalmát sokan, sokféleképpen értelmezték. A mérföldkönek függetlenül attól, hogy egykoron útépités, útjavítás, vagy csak egyszerűen propagandacélból állították, közlekedéstechnikai jelentősége volt. Ahogy a neve is mutatja, a mai kilométerkövekhez hasonlóan a távolság jelzésére használták. Ez a mérföldkö elsődleges szerepe.

A mérföldköre használt neveket F. Berger gyűjtötte össze.¹⁵²⁴ A mérföldkö szót (*miliarium*) először Kr. e. 132-ből ismerjük.¹⁵²⁵ A mérföldkö kifejezésére a latin nyelv általában a *mil(l)arium*¹⁵²⁶ vagy a *lapis*¹⁵²⁷ szavakat használja, de előfordul egyszerűen a mérföldkö távolságadatának említése, pl. *ad quartum*.¹⁵²⁸ Feltűnő ugyanakkor, hogy a mérföldkövek feliratain szinte kizárólag a *miliarium*, *miliaria*, *miliarios* forma szerepel, a *lapis* nagyon ritkán.¹⁵²⁹ Érdekes, hogy a pannoniai mérföldkövek feliratain egy kivételtől eltekintve nem esik szó mérföldkörről, és az sem az elterjedtebb *miliarium*, hanem a *lapis* megnevezést használja („*quinarios lapides per Illyricum fecit*”).¹⁵³⁰ A szomszédos Noricumban viszont a *miliaria* használata elterjedtnek mondható.¹⁵³¹

A Capuát Regiummal összekötő út építését megörökítő feliraton¹⁵³² szó esik *miliarii* és *tabellarii* állításáról. Egy korábbi értelmezés szerint a *miliarii* csak mérföldadatot jeleznek – mint több példa¹⁵³³ a *via Appiáról* mutatja –, a *tabellarii* pedig felirattal vannak ellátva, melyet még a császárkorban is többször táblaszerű formába vésnek.¹⁵³⁴ A császárkorban az egyszerű oszlop és a táblával ellátott oszlop formája is használatban maradt, de többnyire mindkét fajta mérföldkövet felirattal látták el, a *miliarium* elnevezés pedig éppen a feliratos, henger alakú oszlopokra utaló kifejezés a

¹⁵²² Meyer 1973, 61.

¹⁵²³ A jelenlegi ismereteink szerint az egyetlen kivétel a szombathelyi mérföldkö lehet (**Nr. 49**), amely a Rómától Savariáig húzódó teljes szakaszt megjelölte, ezért feltehetően az út megépítéséhez is köthető.

¹⁵²⁴ Berger 1883, 6-7.

¹⁵²⁵ Rathmann 1999, 1156.

¹⁵²⁶ ThIL VII 951.

¹⁵²⁷ ThIL VIII, 946-949.

¹⁵²⁸ Berger 1883, 6.

¹⁵²⁹ Berger 1883, 7.

¹⁵³⁰ A **Nr. 332** mérföldkö.

¹⁵³¹ **Nr. 21** és **31**, valamint CIL III 5712, 5715, 5717, 5723, 5746.

¹⁵³² CIL I 551 = CIL X 6950.

¹⁵³³ CIL X 6848, 6857, 6860

¹⁵³⁴ Hirschfeld 1913, 708.

noricum, útjavításra utaló formulákban (pl. **Nr. 21, 31, 15, 13**). Pannoniában a **Nr. 202** mérföldoszlop feliratát vésték négyszögletes táblába,¹⁵³⁵ a **Nr. 332** feliratát pedig plakátszerűen, azaz a mérföldkő hengeres felületét követő keretben helyezték el.¹⁵³⁶

6.1.2 A mérföldkövek felállítási helye

A mérföldkövek felállítási helye általában az út mentén volt. Hogy melyik oldalon, az változó: pl. a koblenzi, *in situ* megtalált mérföldkövek a mérföldszámítás kiindulópontja felől (tehát Mogontiacumtól-Mainztól) érkezve bal oldalon álltak,¹⁵³⁷ az igeli mérföldkő viszont Triertől, a *caput viae*től számított irány szerint az út jobb oldalán.¹⁵³⁸ Pannoniai viszonylatban ezt csak már ledöntött, útarokban fekvő mérföldkövek esetében állapíthatjuk meg, hiszen nem valószínű, hogy az út túloldalára vették át a ledöntés után a *miliarium*okat. Annyi bizonyos, hogy azokon a helyeken, ahol több mérföldkő is előkerült, az útnak csak az egyik oldalára állították őket. Ennek eldöntésére azonban legtöbbször csak akkor van lehetőség, ha a mérföldkő előkerülése az út feltárással egyidőben történik, mint pl. legutóbb Ménfőcsanakon.

A mérföldkövek felállítása két módon történhetett: az egyik jellemző módszer a köoszlop aljának négyszögletes hasáb alakúra faragása, amikor ezt a zoklirészt vagy bázist beásták az út mentén a föld alá. A másik lehetőség a mérföldkő sima kőalapra, bázisra helyezése. Példa erre a módszerre a szombathelyi Romkertben látható, ahol egy négyszög alakú mészkőbázist építettek a városfal külső oldalán található útkereszteződés szélén az út bazaltburkolatába.¹⁵³⁹ Regelsbrunnól nem messze a Vindobona-Carnuntum úton az úttest északi széléhez egy 1x1 m-es, az út burkolatának anyagából épített bázist toldottak, amely a mellette talált mérföldkő eredeti felállítási helye lehetett.¹⁵⁴⁰

6.1.3 Másodlagos felhasználás

A mérföldkövek kitűnő építőanyagként szolgáltak később, de diszként is jól mutattak bármely kapualjban vagy kertben.¹⁵⁴¹ Éppen ezért nagyon kevés az olyan mérföldkő, amely eredeti felállítási helyén került elő, illetve nagyon nehéz megállapítani, hogy esetleg az újkorban állították-e fel őket határkönek, vagy útjelzőnek az eredeti felállítási helyétől kisebb-nagyobb távolságra. Az utak mentén álló mérföldkövekről szóló középkori említések amellett szólnak, hogy eredeti felállítási helyükön maradhettek, ilyen pl. a Kézai Simon krónikájában szereplő **Nr. 68** mérföldkő, amelyet kőszoborként említett a tárnok-völgyi ütközetben elesett Keve, hun kapitány sírjáról írva,¹⁵⁴² és amelyet Bél Mátyás a 18. század 30-as éveiben még mindig eredeti helyén felállítva látott.¹⁵⁴³ Szintén középkori leírásban szerepel a máig Bécs mellett álló **Nr. 126** mérföldkő, az ún. Scheiblingstein, amelyet már 1324-ben „*Meilstein*”-nek neveztek.¹⁵⁴⁴ A mérföldkövek, amelyek felállítási helyük közvetlen közelében kerültek elő, talán még a római korban ledöntésre kerültek. Ez csak akkor bizonyítható, ha a római út nyomvonala és a mérföldszámítás kiindulópontja is ismert, valamint a mérföldkő megmaradt távolságadata

¹⁵³⁵ CIL III 3738.

¹⁵³⁶ Kenner 1869, XXXVII.

¹⁵³⁷ Schneider 1935, 408.

¹⁵³⁸ Schneider 1935, 411.

¹⁵³⁹ Kiss-Sosztarits 1998, 104, Anm. 10 és 112, Abb. 5,1.

¹⁵⁴⁰ Groller 1900, 13 és Taf. II, Fig. 5.

¹⁵⁴¹ Berger 1883, 20.

¹⁵⁴² Kézai krónikájának 9. fejezete. In: SRH I, 149. Eckhardt S. is mérföldkönek tartotta (Eckhardt 1928, 627).

¹⁵⁴³ Bél 1737/1977, 162.

¹⁵⁴⁴ FÖ 2(1934-1937) 86.

megfelel az ismert úton visszamért távolságnak,¹⁵⁴⁵ de a disszertációban megismert példák mutatják, hogy a felállítás helye nem mindig egész mérföldre esett.

A mérföldkövek jelentős része nem az eredeti felállítási helyén került elő. Megtalálásuk után gyakran szállították el őket reprezentációs célra, amire általában az XY házában, kastélyában, parkjában lelőhelymegjelölés utal. Funkcióváltás történik a mérföldkövek építőanyagának való felhasználásakor, viszont az sem volt ritka eset, amikor egy mérföldkővet egy birtokos a földjén határköként állíttatott fel. Az átszállítást önmagában nem bizonyítja a római úttól való távolsága, vagy szokatlan előkerülési helye, amire a limesútból a tartomány belseje felé vezető út mentén előkerült **Nr. 295**, vagy egy bánya feltételezhető közelségét jelző **Nr. 59** mérföldkő figyelmeztet.

A mérföldkő értékes kőanyaga miatt a római kor óta kedvelt alapanyaga különböző másodlagos felhasználásoknak, elsősorban építkezéseknek és mészegetésnek, miáltal a mérföldkövek hatalmas mennyiségben semmisülhettek meg.¹⁵⁴⁶ A mérföldkövek egy részét ledöntésük után más célra használták fel. A későbbi felhasználásukra érdekes formai változtatások utalnak. Különös kiképzés jellemzi a felső-pannoniai **Nr. 92** mérföldkővet: a lábazati része fölött mintegy 20 cm-re, körben egy bemélyedés látható, aminek a belsejében 4 lyukat fúrtak. Ezek feltehetően egy kerek köpad rögzítésére szolgáltak.¹⁵⁴⁷ A **Nr. 77 és 78** mérföldkövek a 19. században egy istálló tetejét tartották,¹⁵⁴⁸ a **Nr. 80** követ egy útszéli képfá alsó részeként használták fel.¹⁵⁴⁹ Krisztusképmás tartójának alakították át a **Nr. 99** mérföldkővet.¹⁵⁵⁰ A **Nr. 118** mérföldkővet először a dragotinjai régi ortodox templom építéséhez használták fel, később az új templomban ülépadként funkcionált.¹⁵⁵¹ A **Nr. 84** mérföldkő tetejét kivájták, és valószínűleg virágot ültettek bele,¹⁵⁵² a **Nr. 114** szenteltvíztartó lett,¹⁵⁵³ míg a **Nr. 222** mérföldkővet hosszában vájták ki, és disznóetetőként használták.¹⁵⁵⁴ A **Nr. 143** mérföldkővet a **Nr. 142** tetejére helyezve „Genio Romano” emlékhelyet alakítottak ki Komáromban.¹⁵⁵⁵

Ismerünk mérföldkővet, ami az emberi kíváncsiságnak és kincséhségnek esett áldozatul: a **Nr. 111** mérföldkőben aranyat gyanítottak, ezért kettétörték.¹⁵⁵⁶ A mezőgazdasági munka közben előkerült mérföldkövek nem mindig kerülnek múzeumba: jellemző „méröldkő-eltüntetési mód,” amikor az oszlopokat használaton kívüli kútba dobják. A **Nr. 128-133** mérföldköveket Schwechaton egy kútaknában találták,¹⁵⁵⁷ a **Nr. 60** mérföldkővet pedig – mivel a földművelést akadályozta –, egy kiszáradt csordakútba lökték Sobor mellett.¹⁵⁵⁸

6.1.4 A mérföldkő formája

A mérföldkövek külső jegyeit többen összefoglalták.¹⁵⁵⁹ Formájára vonatkozóan nem ismerünk hivatalos előírásokat, leggyakrabban sima felületű, henger alakú oszlopok

¹⁵⁴⁵ Walser 1981, 387.

¹⁵⁴⁶ G. Walser a galliai-germániai térségben 30.000 darabot feltételezett, amelyből mára mindössze 472 mérföldkő maradt (Walser 1981, 385).

¹⁵⁴⁷ Premierstein-Rutar 1899, 35.

¹⁵⁴⁸ Premierstein-Rutar 1899, 35, Nr. 1-2.

¹⁵⁴⁹ Premierstein-Rutar 1899, 35, Nr. 4.

¹⁵⁵⁰ Premierstein-Rutar 1899, 37, Nr. 15.

¹⁵⁵¹ AIJ 608.

¹⁵⁵² ILS I, 342, Nr. 185.

¹⁵⁵³ Brunšmid 1898, 196.

¹⁵⁵⁴ Römer 1868, 183.

¹⁵⁵⁵ Borhy 2006, 174-175.

¹⁵⁵⁶ AIJ 606.

¹⁵⁵⁷ Weber 1968-1971, 126.

¹⁵⁵⁸ Szőnyi 1999, 87.

¹⁵⁵⁹ Berger 1883, 9; Schneider 1935, 396-397; Instinsky 1941, 880; Meyer 1973, 62.

voltak, amelyeknek az alja négyszögletes zokliban végződhetett, amely a földben való rögzítésüket könnyítette meg. Pannoniában előfordul négyszögletű (Nr. 132) és hatszögletű (Nr. 192, 210) hasábfarmájú mérföldkö is, de olyan is, amelynek a feliratos oldalát három lapra, hátoldalát kerekre faragták (Nr. 193). Az oszlopok magassága a köztársaságkorban 1,1-1,9 méter között,¹⁵⁶⁰ a császárkorban 1,8 és 3 méter között változik, amelyből felállítva 50-80 cm-t a földbe süllyesztettek, így a látható magasságuk 1,3-2,2 méter között volt.¹⁵⁶¹ A földre süllyesztett rész gyakran négyszögletes hasáb alakúra volt kifaragva. Átmérőjük szintén változó, átlagosan 2 római láb, azaz 0,6 m volt jellemző.¹⁵⁶² A főleg a hadrianusi időkre jellemző vastag mérföldköoszlopok mellett találkozunk vékonyabbakkal is, amelyek elsősorban a 3. századból származnak. Pannoniában a legnagyobb ismert mérföldkövek a 3,07 méter magas Nr. 194, a 2,9 méter magas Nr. 143, a 2,7 méter magas Nr. 192 és Nr. 158, a 2,55 m magas Nr. 182 és a 2,4 m magas Nr. 92 voltak.

A mérföldkö neve utal az anyagára,¹⁵⁶³ ami – ellentétben a határkövekkel (*termini*) – kizárólag kőből, legtöbbször valamilyen helyi kőzetből készült.¹⁵⁶⁴ Pannoniában általában mészkő a mérföldkövek anyaga. A feldolgozott mérföldkövek közül a Nr. 42 felirat lelőhelye kapcsán felmerült, hogy talán a pohorjei bánya közelében, az előkészítés helyén maradt, a Nr. 59 lelőhelye pedig a közelmúltig működő felsőcsatári kőbánya közelében található. A Nr. 49 mérföldkö anyagmeghatározása alapján a nyersanyagát szolgáltató bánya a Kőszegi-hegységben (Rechnitzer Einheit) található.¹⁵⁶⁵ Ritka anyag a márvány, felhasználása komolyabb útjavítási kampányra, jelentősebb pénzüsszegek ráfordítására utal, amint azt a márványból készült, Nr. 332 mérföldkö II. Constantius kori felirata is alátámaszt, amely az Atranstól a Száváig tartó teljes útszakasz megjavításáról emlékezik meg.

6.2 A MÉRFÖLDKŐ FELIRATA

6.2.1 Felirat nélkül előkerült mérföldkövek – festett feliratok

Noha számos felirat nélkül előkerült mérföldkövet ismerünk, biztosra vehető, hogy egykoron ezeken is volt felirat, legalábbis egy távolságadat, amelyet felfestettek a köre. Ugyanez feltételezhető azokról a mérföldkövekről, ahol a vésett felirat mellett nem található távolság jelzése.¹⁵⁶⁶ A mérföldkö feliratozásának a legegyszerűbb fajtája, amikor csak a mérföldadat, azaz egy szám került felvésre, vagy felfestésre. A köztársaság korában eleinte csak ilyeneket állítottak.

A római mérföldkövek, csakúgy mint a köemlékek általában, egykoron színezve voltak, sőt néha a feliratokat is csak festették, anélkül, hogy a betűket kivették volna, és olyan eset is előfordult (Nr. 276), amikor a vésés felett egységesen fehér színnel borították a mérföldkövet, a vésést pedig vörösre festették.¹⁵⁶⁷ A Nr. 75 mérföldkö feliratából – a *damnatio memoriae* miatt – kivették Valerianus nevét, a vésés helyén fennmaradt festéknyomok pedig másodlagos felhasználás során kerülhettek oda, amikor talán Licinius nevét festették a köre.¹⁵⁶⁸ Számos esetben maradt fenn a vörös festés a pannoni mérföldkö feliratokon (pl. Nr. 129, 130, 194, 243, 273, 287, 292, 293, 296). Több esetben

¹⁵⁶⁰ Rathmann 1999, 1156.

¹⁵⁶¹ Schneider 1935, 396.

¹⁵⁶² Premerstein-Rutar 1899, 35.

¹⁵⁶³ Berger, 1883, 7-8.

¹⁵⁶⁴ Schneider 1935, 397.

¹⁵⁶⁵ Hasonló anyagból készült a CIL III 4222 kőtábla is (Müller 1998, 107).

¹⁵⁶⁶ Schneider 1935, 396. Rathmann 1999, 1157.

¹⁵⁶⁷ Paulovics 1949, 56-57.

¹⁵⁶⁸ Weber 1968-1971, 140.

megfigyelhető, hogy az egyébként ép törzszű feliraton csak a mérföldadat hiányzik a feliratról (pl. **Nr. 92, 138, 59**). A **Nr. 138** mérföldkő feliratáról E. Weber feltételezte, hogy nem is volt megadva távolság,¹⁵⁶⁹ valószínűbb azonban, hogy festve volt. Azokban az egyébként ritka esetekben, amikor városfalnál, a mérföldszámítás *origójánál* állt egy mérföldkő, valóban elképzelhető, hogy nem vésnek rá távolságadatot, és az út végét, vagy a megjavított útrészlet határát jelölte.

A pannoniai tartományokban az eddig előkerült mérföldkövek között összesen 46 található, amelynek nem maradt fenn a felirata. Többféle elmélet született a felirat nélküli készült mérföldkövekkel kapcsolatban. Az egyik, G. Pascher elképzelése, hogy valószínűleg festett feliratuk volt, ami azonban félkész állapotot jelez, és csak olyan helyre állítottak ilyet, ahol már állt rendes felirattal rendelkező mérföldkő.¹⁵⁷⁰ A százhalombattai mérföldkő esetében (**Nr. 248**) Soproni S. arra gondolt, hogy a feliratot levésték róla, és másodlagos felhasználás céljából került a lelőhelyre, ami azonban nem következett be.¹⁵⁷¹

Az utazás, a távolságjelölés, az útjavítás és a propaganda szempontjából sem lenne értelme felirat nélküli mérföldköveket állítani. Elképzelhető lenne ugyan, hogy a felirat nélküli felállított kövek – melyeket már nem is lehetne mérföldköveknek hívni – csak területiális határt jeleztek, de ezt a több helyen feliratos mérföldkövekkel együtt előkerült példák értelmetlenné teszik. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a mérföldkövek eredetileg rendelkeztek ugyan festett vagy halványan vésott felirattal, de ezek később lekoptak, olvashatatlaná váltak. Létezik már technológia ókori szobrok egykori színeinek felderítésére, amelyet érdemes lenne egyes felirat nélküli mérföldköveken is kipróbálni, hogy esetleg a megmaradt festéknymok láthatóvá váljanak.

6.2.2 Palimpsestus feliratok

Több esetben figyelhető meg, hogy a mérföldkövek másodlagos feliratozásnak esnek áldozatul. Az első példa erre az egyik köztársaságkori (Kr. e. 129-127), Kisázsiaiban az Ephesus-Sardes út mentén felállított mérföldkő,¹⁵⁷² amelyen az állítató, M. Aquillius neve mellett találunk egy második feliratot, amelynek tanúsága szerint a consul unokája, L. Aquillius Florus a feliratot tartalmazó, és az úthoz tartozó valamennyi mérföldkővet helyreállította. A császárkorban erre sok hasonló példát találunk.¹⁵⁷³ A pannoniai tartományok vizsgált anyagában 15 ilyen mérföldkő található, amelyekre összesen 34 felirat került. A szokás a harmadik század utolsó harmadától vált általánossá. Területileg ez elsősorban Alsó-Pannoniára jellemző (13 mérföldkő), bár ennek az is az oka, hogy Felső-Pannoniában ebben az időszakban már szinte teljesen megszűnni látszik a mérföldkőállítás, legalábbis az ismert mérföldkövek alapján. Ez a „méröldkőállítási mód” elsősorban a nyersanyag drágulására vezethető vissza.¹⁵⁷⁴

Egy mérföldkő többszöri feliratozása azzal magyarázható, hogy pénz vagy alkalmas alapanyag híján nem új oszlopot állítottak, hanem egy korábbi hátoldalára írták, vagy a meglévő felirat átalakításával készítették el az újat.¹⁵⁷⁵ A másodlagos feliratok elkészítésének módjai a következő jellegzetes pannoniai példákon figyelhetők meg: a **Nr. 152** mérföldkő második feliratát a kő hátoldalára vésék. A **Nr. 158** esetében a meglévő felirat betűinek a többségét ismételten felhasználták,¹⁵⁷⁶ a **Nr. 75** mérföldkövön pedig csak

¹⁵⁶⁹ Weber 1968-1971, 124.

¹⁵⁷⁰ Pascher 1949, 241-242.

¹⁵⁷¹ Soproni 1970, 109.

¹⁵⁷² CIL I² 650.

¹⁵⁷³ Schneider 1935, 401.

¹⁵⁷⁴ Mráv Zs. írt újabban tanulmányt a palimpsestus feliratokról (Mráv 2003, 251-282).

¹⁵⁷⁵ Deringer 1953, 762.

¹⁵⁷⁶ Schön-Weissáupl 1886, 113, Nr. 4.

a kivésett császárnév helyére festették feltehetően a másikat. A **Nr. 101** mérföldkő második feliratát a kőoszlop megfordítása után vésték fel rá, így a két felirat egymáshoz képest fordítva volt olvasható.¹⁵⁷⁷

A palimpszesztus feliratú mérföldkövek alapján látszik, hogy bármelyik császár mérföldköve másodlagos felírás áldozatává válhatott, függetlenül attól, hogy *damnatio memoriae*-vel sújtották-e őket vagy sem. Így került pl. Nerva (Divus Nerva!),¹⁵⁷⁸ Septimius Severus (Divus Severus Pius!),¹⁵⁷⁹ III. Gordianus (Divus Gordianus!)¹⁵⁸⁰ mérföldköveire második felirat, a *damnatio memoriae*-vel sújtott Maximinus Thrax,¹⁵⁸¹ Philippus Arabs,¹⁵⁸² Trebonianus Gallus¹⁵⁸³ esete pedig nem szorul külön magyarázatra. A császárnevek és kifejezetten a felsorolt megistenült császárok neve fölé vésett másodlagos feliratok arra utalhatnak, hogy a mérföldkövekre vésett császári neveket nem részesítették vallásos tiszteletben, de a példák kis száma nem enged meg arra vonatkozó határozott következtetést, hogy a mérföldköveknek volt-e szerepe a császárkultuszban.

6.2.3 A mérföldkőfeliratok elemei

A mérföldkövek feliratozása meghatározott szabályok szerint történt, a felirat elemei kötött sorrendben követték egymást. Első helyen állt annak a személynek a neve, aki a követ állította. Második helyen megnevezték az állító hivatalát, aminek jogkörében a feliratállítást végezte. Ezt követően a megépített szakasz megnevezése, majd az építés vagy javítás oka került felvételre. Végül egy vagy több távolságot zárja a feliratot. Legtöbb esetben a mérföldadat mellett feltüntetésre került az a helynév is, ahonnan a távolságot mérték a mérföldkő felállítási helyéig. Ezek mérhették a távolságot az út kiindulópontjától, az utolsó nagyobb helységtől, vagy a következő legnagyobb helységig. Előfordul továbbá több mérföldadatot tartalmazó felirat is.¹⁵⁸⁴

A pannoniai feliratok nyelve kizárólag a latin. Görög nyelvű feliratok csak keleten kerültek elő, ismerünk továbbá kétnyelvű feliratokat: némelyeken ugyanaz a felirat szerepel mindkét nyelven, másokon csak a távolságot írták görögül.¹⁵⁸⁵

6.2.4 A mérföldkövet állító személy(ek) és közösség megnevezése

A köztársaságkorban esetenként a mérföldköré vésték az utat építő személy nevét és hivatalát (a legkorábbi esetekben aedilisek, egyébként pedig consulok, praetorok és proconsulok szerepeltek).¹⁵⁸⁶ A császárkorban első helyen mindig a császár szerepelt a feliratokon. Ő volt valamennyi birodalmi út legfőbb felügyelője, és saját céljaira és népszerűsítésére tartotta fenn a propaganda új eszközeként Augustus alatt vált médiumot, a mérföldkövet.¹⁵⁸⁷

A császárkor folyamán további változások figyelhetők meg a mérföldkövek feliratozásában: a császárok a szokásos tisztségek mellett győzelmi jelzőiket is felvéstették a mérföldkövekre, és a titulatura 1. században szokásos *nominativusa* mellett megjelenik a *dativus*, *genitivus* és *ablativus* is. Egyedül a *casus* használatából azonban nem lehet a

¹⁵⁷⁷ ILS I, 352, Nr. 189.

¹⁵⁷⁸ Kienast 1990, 120.

¹⁵⁷⁹ Kienast 1990, 157.

¹⁵⁸⁰ Kienast 1990, 194.

¹⁵⁸¹ Kienast 1990, 183.

¹⁵⁸² Kienast 1990, 197.

¹⁵⁸³ Kienast 1990, 207.

¹⁵⁸⁴ A feliratok klasszikus elemeit felsorolja például Radke 1971, 1449-1454.

¹⁵⁸⁵ Példákat hoz Berger 1883, 13.

¹⁵⁸⁶ Rathmann 1999, 1156-1157.

¹⁵⁸⁷ Rathmann 2003, 61.

mérföldkövekben sem építési tevékenység, sem dedikáció bizonyítékát látni.¹⁵⁸⁸ A korai császárkorban, ha az uralkodó neve *nominativus*ban állt, ebből feltételezhető, hogy a költségeket részben ő is viselte. Később a mérföldköfeliratok egyre inkább a dedikáció formáját öltötték: a császár nevéhez különböző megtisztelő jelzőket csatoltak hozzá, Septimius Severustól a mérföldkövek feliratain megjelennek a császárfelések, és erre a tendenciára mutat a közösségek *devotaként*¹⁵⁸⁹ történő megjelölése is.¹⁵⁹⁰ A pannoniai mérföldkövek feliratain a császár mellett a felírtakra kerülhetett a helytartó, vagy az útépitést, útvitát végző katonai csapat test neve. Más tartományokban találkozunk városok neveivel, amelyek a mérföldkövet állították, Pannoniában azonban városnév csak a távolságszámítás kiindulópontjaként jelenik meg.

6.2.5 A császár és a császári család tagjai

A vizsgált 293 pannoniai mérföldkövön összesen **227 esetben** olvasható császárnév, vagy a felírt egyéb elemeiből lehet az uralkodóra következtetni. A császári családok összesen 44 tagja került pannoniai mérföldköveken megőrzítésre.

Császárok (33): Claudius(?), Nerva, Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Septimius Severus, Caracalla, Macrinus, Elagabalus, Severus Alexander, Maximinus Thrax, Pupienus, Balbinus, III. Gordianus, Philippus Arabs, Traianus Decius, Trebonianus Gallus, Valerianus, Gallienus, II. Claudius, Aurelianus, Tacitus, Florianus, Diocletianus, Maximianus, I. Constantius, Galerius, Flavius Severus, Maximinus Daia, Licinius, II. Constantius, Julianus, Valentinianus.

Társcsászárok, Caesarok (10): Lucius Verus, Geta, Diadumenianus, Maximus, Philippus Caesar, Herennius Etruscus, Hostilianus, Volusianus, Valerianus Caesar, Valens.

Az egyetlen Augusta a pannoniai mérföldköveken, Philippus Arabs felesége, Otacilia Severa volt.

Az osztatlan tartomány mérföldkövei:

Császár	Pannonia
Claudius?	1
Nerva	1
Összesen:	2

A 106-284 közötti időszak mérföldkövei tartományonként és uralkodónként:

Császár	Pannonia Superior	Pannonia Inferior	A két tartomány összesen
Hadrianus	2	-	2
Antoninus Pius	9	1	10
Marcus Aurelius, Lucius Verus	3	6	9
Septimius Severus, Caracalla, Geta	14 ¹⁵⁹¹	8 ¹⁵⁹²	22
Caracalla	3	1	4

¹⁵⁸⁸ Rathmann 1999, 1157-1158.

¹⁵⁸⁹ Pl. *devota Venetia*: CIL V 7993, 8029, 8031, 8032, 8044

¹⁵⁹⁰ Hirschfeld 1913, 718-719.

¹⁵⁹¹ Három felíraton (Nr. 101, 102, 98) a töredékességük miatt nem állapítható meg, hogy Septimius Severus mellett szerepelt-e Caracalla és Geta, a többi tartománybéli mérföldkö alapján azonban valószínűsíthető, hogy mindhárom nevet tartalmazta.

¹⁵⁹² Két felírtól (Nr. 301, 337) töredékessége miatt csak feltételezhető, hogy mindhárom nevet tartalmazta.

Császár	Pannonia Superior	Pannonia Inferior	A két tartomány összesen
Macrinus, Diadumenianus	-	15	15
Elagabalus	-	8 ¹⁵⁹³	8
Severus Alexander	-	25	25
Maximinus Thrax	2	11	13
Maximinus Thrax, Maximus	2	27	29
Pupienus, Balbinus, III. Gordianus	-	1	1
III. Gordianus	1	10	11
Philippus Arabs		4	4
Philippus Arabs, Philippus Caesar	2		2
Philippus Arabs, Philippus Caesar, Otacilia Severa	-	15	15
Philippus Arabs, Otacilia Severa	-	6	6
Traianus Decius	3	3	6
Traianus Decius, Herennius Etruscus, Hostilianus	-	2	2
Trebonianus Gallus, Volusianus	3	3	6
Volusianus	1	-	1
Valerianus	-	2	2
Valerianus, Gallienus	1	1	2
Valerianus, Gallienus, Valerianus Caesar	1	-	1
Valerianus Caesar	-	3	3
II. Claudius	-	3	3
Aurelianus	-	1	1
Tacitus	-	2	2
Florianus	-	1	1
Összesen	47	159	206

A késő római időszak mérföldkövei tartományonként és uralkodónként:

Császár	Pannonia I	Savia	Valeria	Pannonia II	A négy tartomány összesen
Diocletianus			3		3
Diocletianus, Maximianus			1		1
Maximianus			2		2
I. Constantius, Galerius			1		1
Flavius Severus		1			1
Flavius Severus, Maximinus Daia			2		2

¹⁵⁹³ A Nr. 115 mérföldkö tartományi hovatartozása bizonytalan.

Császár	Pannonia I	Savia	Valeria	Pannonia II	A négy tartomány összesen
I. Constantius, Galerius, Flavius Severus			1		1
Galerius			2		2
Licinius	1		1		2
II. Constantius		1		1	2
Julianus				1	1
Valentinianus, Valens		1			1
Összesen	1	3	13	2	19

6.2.6 Helytartók

A császárkorban a helytartók neve csak a császár és a császári ház tagjai után szerepelhetett a mérőöldköfeliratokon.¹⁵⁹⁴ A köztársaság korában a helytartók útépitési tevékenysége csak ritkán jelent meg a mérőöldkövek feliratában. A császárkori emléktárgyak sokkal gazdagabb, de eloszlása teljesen egyenetlen a birodalom területén.¹⁵⁹⁵ A helytartó, mint a császár megbízásából az útkarbantartást irányító személy jelenik meg a tartományok mérőöldköanyagában; nevük mellett általában *per* vagy *curante*, *curam agente* állt. A pannoniai tartományokban összesen hét helytartó neve került az eddig ismert mérőöldkövekre, de a két tartomány között jelentős különbség figyelhető meg. Felső-Pannoniában az egyetlen helytartó, aki mérőöldkövön szerepelt, a 201-ben hivatalát viselő, és a tartomány egészére kiterjedő útvitátást irányító – eddig 10 ismert mérőöldkö felíratán megnevezett – L. Fabius Cilo. Alsó-Pannoniában hat helytartót ismerünk, akik útvitátási tevékenységüket mérőöldköveken örökítették meg: T. Claudius Claudianus (3 mérőöldkö), L. Baebius Caecilianus (2), Aelius Triccianus (14), Pontius Pontianus (5), Flavius Aelianus (1) és Cosinius Felix (1). Míg Pannonia Superiorban egyetlen évben történt a helytartó által elrendelt útvitátás, addig Pannonia Inferiorban a 198 és 252 közötti fél évszázadra oszlanak el a helytartók mérőöldköveken való említései.

A helytartók megjelenése a mérőöldköveken, az útvitátásokban és mérőöldköállításban betöltött szerepükön túl, az adott helyszín tartományi hovatartozására is utal. Fontos hangsúlyozni, hogy a helytartó nem avatkozhatott a szomszédos tartomány ügyeibe, sőt a provinciája határát sem léphette át. Ezért az Aelius Triccianust és Pontius Pontianust megnevező, ménfőcsanakai mérőöldkövek nagy valószínűséggel Alsó-Pannonia területén álltak,¹⁵⁹⁶ amelyek jelezhetik Brigetio útfelügyeleti körzetének, vagy esetleg az *Azalusok civitas peregrinájának* egykori határát, de a néhány évvel korábban megváltozott tartományhatár új helyét is.

A pannoniai helytartók mérőöldköveken való említései tartományonként:

Helytartó		Pannonia Superior	Pannonia Inferior
T. Claudius Claudianus	198	-	3
L. Baebius Caecilianus	199	-	2

¹⁵⁹⁴ Ez alól kivételt csak Africa provincia két proconsulja, Africanus Fabius Maximus (AÉp 1955, 40) és Aulus Caecina Severus (AÉp 1987, 992) képez Augustus uralkodása alatt, ami a helytartók köztársaságkori privilégiumainak fenntartására utal (Rathmann 2003, 60).

¹⁵⁹⁵ Rathmann 2003, 42 és Taf. 2.

¹⁵⁹⁶ Az sem mellékes körülmény, hogy Macrinus mérőöldkövei Pannonia Superiorban eddig nem kerültek elő.

Helytartó	Pannonia Superior	Pannonia Inferior
L. Fabius Cilo 201	10	-
Aelius Triccianus 217	-	14
Pontius Pontianus 218	-	5
Flavius Aelianus 228-230	-	1
Cosinius Felix 252	-	1
Összesen:	10	26

6.2.7 Községek

A mérőöldköfeliratokon szerepelhetnek az útjavítást végző, és a mérőöldkövet állító községek, amelyek – amennyiben az ellenkezője nincs konkrétan megfogalmazva¹⁵⁹⁷ – a költségeket is viselték.¹⁵⁹⁸ Pannoniában csak katonai csapatok szerepelnek az eddig ismert mérőöldköveken.

A mérőöldkövekre felírt csapatokat tekintve a tartományok között mennyiségbeli és időbeli különbségek is megfigyelhetők. Felső-Pannoniában egyedül a legio X Gemina által állított mérőöldkövet ismerünk, míg Alsó-Pannoniában két legio és öt segédcsoport összesen 22 mérőöldköve került eddig elő. A jelentős különbséget a limesút-szakaszok hosszának és az út mellett fekvő táborok számának a két tartomány közötti egyenlőtlen eloszlása is magyarázza. Időben a felső-pannoniai legio felirata megelőzi a szomszéd tartománybeli köveket; a legio X Gemina 201-ben állította a feliratát, az alsó-pannoniai csapattestek pedig a 218 és 269 közé keltezhető időszakban.

A Brigetio útfelügyeleti körzetében előkerült valamennyi, a legio I Adiutrix és az ala III Thracum által állított mérőöldkövön szerepel az útjavításról szóló formula, míg a többi, Pannonia Inferiorban előkerült *miliariumon* hiányzik; kivételként említhető az Aquincumban állomásozó legio II Adiutrix által Philippus Arabsnak, Philippus Caesarnak és Otacilia Severának állított két mérőöldkö (Nr. 194 és 219), amelyeken *devotio*s formula található: *legio II Adiutrix devota numini maiestatique eorum*.

M. Rathmann topográfiai elterjedésre vonatkozó megállapítását, mely szerint a csapatnévvel ellátott mérőöldkövek a katonai táboroktól legfeljebb 4 mp-ra találhatók, a legio X Gemina és az ala III Thracum a táboroktól egyaránt 7 mérőöldre felállított mérőöldkövei cáfolják. A katonai csapattestek útkarbantartásra vonatkozó körzetei a táboroktól kiinduló utak mentén nem mindig hasonló hosszúságú szakaszokra vonatkoztak (mint pl. a legio II Adiutrix esetében), hanem a felügyelt útszakasz jellemzően a tábortól csak az egyik irányban vezet út mentén igazolható csapatnevet tartalmazó mérőöldkövel (pl. legio X Gemina, ala III Thracum).

A pannoniai csapatok mérőöldköveken való említései tartományonként:

Katonai csapattest	Pannonia Superior	Pannonia Inferior
legio X Gemina 201	1	
legio I Adiutrix 238-246		2
legio II Adiutrix 218-252		8
ala I Thracum 251		1
ala III Thracum 238-269		7

¹⁵⁹⁷ Pl. CIL III 199, 3202

¹⁵⁹⁸ Hirschfeld 1913, 717.

Katonai csapattest	Pannonia Superior	Pannonia Inferior
cohors milliaria Hemesenorum 237		2
cohors I? equitata 221		1
cohors I Thracum Germanica 237		1
Összesen:	1	22

6.2.8 Damnatio memoriae

A feliratokon gyakorta előfordul a személynevek, elsősorban uralkodók neveinek kivésése (*damnatio memoriae*). Az egyazon évben állított mérföldköveken előfordulnak különbségek a *damnatio memoriae* betartásában, azaz egyik feliraton kivették az uralkodó nevét, míg egy másikon nem. Ez pedig megerősítheti az egyes közösségek szerepét a mérföldköállításban illetve az útkarbantartásban.

A pannoniai mérföldköfeliratokon az első uralkodó, akinek a nevét *damnatio memoriae* miatt kivették, Geta volt. Geta neve érintetlenül egyetlen feliraton sem maradt fenn. Caracalla nevét egyetlen esetben vették ki (Nr. 277a), de őt hivatalos *damnatio memoriae*vel nem sújtották. Macrinus, Diadumenianus és Aelius Triccius helytartó neve mindössze három feliraton maradt fenn (Nr. 191, 239, 62), a többin olvashatatlanná tették. Elagabalus pannoniai mérföldköveinek többségéről is kivették a nevét; biztosan olvashatóan mindössze egy feliraton maradt fenn (Nr. 325b), amit a feliratok ledöntésével vagy korábbi ledőlésével lehet magyarázni, amikor már nem volt szükség vagy mód a *damnatio memoriae* érvényesítésére. Severus Alexander és Maximinus Thrax esetében bonyolultabb a helyzet: itt ugyanis a feliratok egy részén érintetlenül maradt a császárnév. Előbbi uralkodó esetében feloldották ugyan a *damnatio memoriae*t, de szinte elképzelhetetlen, hogy az a három év, ameddig az fennállt, ne lett volna elég valamennyi felirat „kezelésére”, hiszen nem elrejtett magánfeliratokról (pl. oltárok) van szó, hanem nagy forgalmú közutak mentén álló, a császári propagandát szolgáló mérföldkövekről. Maximinus Thrax esetében nem tudunk hasonló feloldásról, ami új magyarázat keresését teszi szükségessé arra a kérdésre, hogy miért nem vették ki valamennyi feliratról a császárok neveit. Elképzelhető, hogy a mérföldkövek ledöntésével helyettesítették a kivésést, vagy vakolással, meszeléssel és festéssel tették olvashatatlanná a császár nevét, de az is lehetséges, hogy a pannoniai tartományokban nem teljesítették elég odaadón – vagy csak esetlegesen – a *damnatio memoriae*ről szóló *senatus consultum*ot.

A későbbi uralkodók mérföldköveinek esetében is hasonló változatossággal találkozhatunk a császárokat sújtó *damnatio memoriae*vel kapcsolatban. Pupienus és Balbinus nevét a határozatnak megfelelően törölték a mérföldkőről, viszont a szintén emlékeztetük eltörlésével sújtott Traianus Decius, valamint Trebonianus Gallus és Volusianus nevei érintetlenül maradtak a pannoniai mérföldköveken. Traianus Decius esetében talán a császár pannoniai származása, Trebonianus Gallus és Volusianus mérföldkövein pedig egy esetleges Valerianus kori *consecratio*¹⁵⁹⁹ miatt nem teljesítették a nevek kivésését elrendelő határozatot.

Philippus Arabs és fia, valamint Valerianus és Gallienus hivatalos *damnatio memoriae*jéről nem tudunk.¹⁶⁰⁰ Egyetlen felső-pannoniai mérföldkőről (Nr. 124) vették ki Philippus Arabs és fia nevét, és szintén egy esetben fordult elő Valerianus és Gallienus nevének törlése; ez utóbbi talán a másodlagos, Licinius kori felhasználás miatt történhetett.

¹⁵⁹⁹ Kienast 1990, 207-208.

¹⁶⁰⁰ Csak feliratok alapján sejtethető Philippus (Kienast 1990, 197) és Gallienus (Kienast 1990, 215) esetében.

6.2.9 A formula

A mérföldkövek távolságjelző szerepükön túl emléket állítottak az adott út építésének vagy javításának is. A császárkori feliratok gyakran megemlékeznek hidak építéséről, valamint az útburkolat készítéséről. Ezzel kapcsolatos a modern nyelvekben is meglévő *strata* szó, amely mérföldköveken, köztük az alsó-pannoniai **Nr. 142-143 és 145** feliratokon, a 3. században jelent meg.¹⁶⁰¹ A 2. század végétől, elsősorban Africában és Noricumban kifejezetten a mérföldkövek helyreállításáról szólnak a feliratok. A Lambaesis-Zarai útvonalon (Numidia provincia) Aemilianus mérföldkövén¹⁶⁰² a világ mérföldköveinek (*miliari orbis*) helyreállítását hirdették, amit ugyanezen az úton Aurelianus, Tacitus, Diocletianus és Maximianus feliratai is megismételtek.¹⁶⁰³

Általános megállapítás, hogy a mérföldkövek záróformulái tartományonként változtak, és néha kis különbségekkel több évszázadon keresztül használatban voltak.¹⁶⁰⁴ Az útjavításról szóló formulák 201 és 269 között kerültek a pannoniai a *miliarium*okra. A fenti időszakon belül, 214-ben történt egy tartományhatár változás, és mind az előtte, mind az utána való időkből ismerünk útjavító formulákat. A tartományhatár megváltoztatása során egy egész útfelügyeleti területet (*caput viae*: Brigetio) Alsó-Pannoniához csatoltak, ami annak a megállapításában volt döntő jelentőségű, hogy a formulák nem csak tartományonként, hanem útfelügyeleti körzetek szerint is különbözhetnek.

A tartományok közti különbségek az alsó-pannoniai mérföldköformulák számbeli túlsúlyával kezdődnek a felső-pannoniaiakkal szemben (Pannonia Superior: 24, Pannonia Inferior: 58). A számbeli különbséget a Pannonia Inferior egész területén előforduló Macrinus- és Severus Alexander kori mérföldkövek sorozata okozza. A formulák a két tartományban különböző időszakokra is jellemzőek, hiszen Pannonia Superiorban Septimius Severus és Caracalla korában jelentkeznek nagy számban, amikor Alsó-Pannoniában egyet sem írtak a mérföldkövekre, 217 és 235 között viszont Felső-Pannoniából hiányoznak, amikor a szomszéd tartomány egészére kiterjedő, a feliratokon is szereplő útjavítási kampányok zajlottak. Az alsó-pannoniai formulák túlsúlya Philippus Arabs korában ismét kimagasló, majd a 250-es években ismét Felső-Pannoniában jellemzőek. Az útjavító formulák mérföldköveken való megjelenésének időbeli és számbeli eltérései határozottan mutatják az útjavítások tartományonkénti különböző mértékét és idejét, amiből a tartományi igazgatás elsődleges szerepére lehet következtetni.

A formulák megfogalmazásában is találhatók tartományra jellemző vonások. Felső-Pannoniában a *vias et pontes* (vagy: *pontes et vias*) *vetustate conlabsas* (vagy: *conlapsas*), illetve *conruptas* (vagy: *corruptas*) *restituit* (vagy: *restituerunt*) formula kizárólagosnak tekinthető, az alsó-pannoniai Macrinus- és Severus Alexander kori mérföldkö-sorozatokat egységes formulái pedig a tartományi igazgatás szerepét hangsúlyozzák a tartomány nagy részére kiterjedő útjavításokban. A két tartomány viszonyában kifejezetten Alsó-Pannoniára jellemző formula a Severus Alexander korában állított mérföldkövek *restituit* kifejezése, amely Pannonia Inferior szinte egész területén megtalálható. Alsó-Pannoniára jellemző formula még a *vias vetustate conlabsas cum pontibus restituit* vagy *vias cum pontibus vetustate conlabsas restituit*, és a *devota numini maiestatique eorum*, amely kifejezetten fogadalmi áldozatként jelöli meg a felállított mérföldköveket, vagy a Julianus kori *ob deleta vitia temporum praetitorum* keresztényellenes propagandát kifejező formula, de ezek nem váltak az egész tartományban elterjedté.

A tartományon belüli, territoriumok illetve útfelügyeleti körzetek közötti eltéréseket az egyidejűleg állított mérföldkövek formuláinak különbségeiből és a

¹⁶⁰¹ Hirschfeld 1913, 715. Schneider 1935, 418.

¹⁶⁰² CIL VIII 22475

¹⁶⁰³ CIL VIII 10374, 22474, 22475, 22477

¹⁶⁰⁴ Hirschfeld 1913, 716. Hasonlóan: Weber 1968-1971, 134. és Rathmann 2003, 66.

különbségek megismétlődésének megfigyelésével lehetett megállapítani. A tartományhatár megváltozásával Alsó-Pannoniához került Brigetio territoriumán ismert mérföldköformulák azt mutatják, hogy az útfelügyelet nem változott a határváltozással, és a tartományi szintű útjavításokat kivéve a mérföldköfeliratokon megjelenő útfők voltak az útfelügyelet elsődleges ellátói. A Macrinus kori *vias et pontes vetustate corruptas restituerunt* formula Alsó-Pannoniában csak Aquincum útfelügyeleti területén jelent meg; az egyetlen, Brigetiótól mért távolságot mutató mérföldkövön a *vias et pontes vetustate conlapsas restituerunt* szerepel. A Maximinus Thrax, III. Gordianus és Philippus Arabs korában állított mérföldkövek formulái túlnyomórészt Brigetio, a formula hiánya pedig Aquincum útfelügyeleti körzetét jellemzik.

Az Aquincum útfelügyeleti körzetén belül megjelenő formulák vagy a hadseregben meglévő császárkultusszal vannak összefüggésben (*legio II Adiutrix devota numini maiestatique eorum*), vagy egy katonai közösség (cohors milliaria Hemesenorum) útfelügyeletben betöltött kiemelkedő szerepét mutatják. Az ala III Thracum által Brigetio útfelügyeleti területén állított mérföldköveken a formula szóhasználatában és helyesírásában (*conlapsas-conlapsas*) jelentkező különbségek azt jelzik, hogy bár az útjavítást a feliratokon megörökített csapat végezte, a mérföldkövek feliratára, feliratképére vonatkozóan nem volt előírt sablon, és nem kizárt, hogy több vésnök munkáját is igénybe vették.

A formulák időbeli változására utal a felső-pannoniai formulákban megfigyelhető jelenség, hogy a *corruptas* szó és változata, a *corruptas* csak a Septimius Severus kori mérföldköformulákban szerepel, Caracallától kezdve ez a szó eltűnik, és helyét átveszi a *conlapsas*, illetve a *conlapsas*. Az alsó-pannoniai formulák időbeli változása Aquincum útfelügyeleti területén csak annyiban követhető nyomon, hogy a provincia egész területére jellemző a Severus Alexander kori *restituit* kifejezés Maximinus Thrax uralkodása alatt, az Intercisa közelében előkerült három mérföldkö kivételével eltűnik, és Aquincum területén ettől kezdve nem szerepelnek útjavítást kifejező formulák a mérföldköveken.¹⁶⁰⁵ Nem így Brigetio esetében, ahol a Maximinus Thrax kori mérföldköveken megjelent az egyedülálló *pontes et stratas vetustate conlapsas restituerunt* illetve *restituere iusserunt suis nominibus*. Az utakra használt *strata* kifejezést három mérföldköre írták (Nr. 142-142 és 145); ez a formula csak ebben az egy kampányban került a feliratokra, 238-tól kezdve a *vias vetustate conlapsas cum pontibus restituit* és szörendbeli változatai váltak általánossá Pupienus, Balbinus és III. Gordianus, III. Gordianus, Philippus Arabs, és II. Claudius mérföldkövein.

Az útjavításról, hidak helyreállításáról szóló mérföldköformulák hiánya nem jelenti azt, hogy a mérföldköállítás más, „propagandisztikus” céllal történt volna, és a Philippus Arabs- és Julianus kori, kifejezetten *devotiót* illetve keresztényellenes propagandát kifejező formulái sem bizonyítják, hogy a mérföldkö felállítás nem útjavítás alkalmával történt volna. Ezt legjobban a Brenneren átvezető út mentén előkerült Julianus kori mérföldkövek példája igazolja: bár ezeket kifejezetten propagandacélúnak tartották, a lermoosi ásatások dendrokronológiai eredményei bizonyították, hogy a 4. század második felében tényleges útjavítások zajlottak a térségben. A via Claudia Augusta feltárásakor kapott dendrokronológiai adatsor alátámasztotta az út mintegy húszévenkénti rendszeres javítását a megépüléstől kezdve a római uralom végéig, és az út mentén talált mérföldkövek mindegyike megerősítést nyert.¹⁶⁰⁶ Az útépítésben a pannoniai kutatásban – faleletek híján – kevés figyelmet fordítottak a fa, mint építőanyag szerepére, de hogy használták az útépítésben, arra az újabb, ménfőcsanakai és Aquincum környéki útfeltárások nyújtottak

¹⁶⁰⁵ Kivételt csak a fogadalmi áldozatként állított mérföldkövekre került a *devota numini maiestatique eorum* szövegrész képez (Nr. 194, 219).

¹⁶⁰⁶ Póll 1998, 15-111.

adalékot. A Savaria-Brigetio út kavicsozása alatt, pontosan az út vonalában és szélességében figyelt meg Szőnyi E. egy 12 cölöpből álló cölöprendszert, amely talán az út vagy egy híd alépítménye lehetett.¹⁶⁰⁷ Az újabb kutatások során Aquincumban is kerültek elő gerendaszerkezetű útalapozások,¹⁶⁰⁸ azonban dendrokronológiai vizsgálatra alkalmas faanyag egyelőre nem vált ismertté.

Az útjavítások elemeire vonatkozóan nagyon fontos adatot szolgáltat Septimius Severus noricumi útjavító formulája (*miliaria vetustate collapsa restitui iusserunt*), amely kifejezetten mérőkövek helyreállításáról szól. Ennek alapján elképzelhetőnek tartom, hogy egyes útjavításoknak éppen a mérőkövek helyreállítása volt az oka, mivel a mérőkövek is az út (*via publica*) része, tehát annak cseréje (levétele, stb.) is kimeríti az útjavítás fogalmát.

6.2.10 Útfő és távolságadat

A mérőkövek feliratának utolsó eleme az útfő és a távolságadat. A távolság római mértékegysége a római mérőföld (*mille passus* = „ezer kettőslépés”), a pannoniai mérőköveken csak ezt használták. Átszámítására leginkább G. Radke adata elfogadott: 1 mille passus = 1481,5 méter.¹⁶⁰⁹ Galliában és Germaniában Septimius Severus korában váltja fel mérőköveken (valamint az *itinerarium*okban és a *Tabula Peutingeriana*n is) először a 1½ mérőföldnek megfelelő *leuga a mille passus*,¹⁶¹⁰ de ez a mértékegység nem fordul elő a pannoniai tartományok mérőköv felíratain.

Több mérőköv ismert a via Appiáról, amelyekre kizárólag egy számot véstek.¹⁶¹¹ Ezeknek a köveknek csak a mérőköv nevében is meglévő távolságjelző szerepe volt. Pannonia feliratos mérőkövei között nem ismerünk kizárólag távolságadatot tartalmazó *miliarium*okat. Elképzelhető, hogy a felirat nélküli mérőköveken egykoron csak a távolságadat került felvéésre vagy inkább festésre, erre azonban nincs bizonyíték (pl. az Emona-Nevidunum útról).¹⁶¹² A fent említett itáliai mérőkövek nagy valószínűséggel a köztársaság korából származnak, de mivel feliratuk nincs, ezért ez nem bizonyítható.

A birodalom mérőkövein számos esetben fordul elő több távolságadat egy mérőkövön,¹⁶¹³ és az út teljes hosszának megadása¹⁶¹⁴ sem idegen a római feliratkészítési gyakorlattól.¹⁶¹⁵ A pannoniai tartományok mérőkövein szinte kivétel nélkül csak egy mérőföldadat található, a több távolságadat nagyon ritka. Ilyen ismert a Sirmiumban előkerült, II. Constantius kori **Nr. 332** mérőkövön, amelynek első sorában *mp V*, a felirat végén pedig egy másik, a teljes útszakaszt megadó távolság (*milia passus CCCXVI*) szerepel. Két különböző távolságadat (*mp IV* és *mp XVI*) olvasható a Malata-Cusum útvonalon felállított **Nr. 325** mérőköv két feliratán. Hasonlóan ritka eset a Mursa közelében előkerült, **Nr. 121** Maximinus mérőköv feliratán szereplő távolságadat, amelyet két sorban írtak le (*CXXXVII*). Ez eltér a pannoniai gyakorlattól, de a tartományhatár közelsége miatt az sem zárható ki, hogy két távolságadatot írtak rá.

Útszakasz megnevezésére és a teljes úthossz megadására is csak néhány példa ismert a pannoniai tartományokból. A fenti, II. Constantius kori **Nr. 332** mérőköv az

¹⁶⁰⁷ Szőnyi 1996, 97.

¹⁶⁰⁸ Hable 1995, 28-29. Láng 2002, 49-53.

¹⁶⁰⁹ Radke 1971, 1447.

¹⁶¹⁰ Hirschfeld 1913, 723.

¹⁶¹¹ CIL X 6848, 6857, 6860

¹⁶¹² CIL III p.2328⁴². Premerstein-Rutar 1899a, 95.

¹⁶¹³ Pl. CIL XI 6641, 6642, 6645 (via Aemilia), amelyek Róma mellett Bononiától és Mutinától is megadnak távolságadatot.

¹⁶¹⁴ Pl. a via Postumián előkerült CIL I 540=CIL V 8045 két további, útfőtől számított mérőföldadatot is megad.

¹⁶¹⁵ Hirschfeld 1913, 707.

Atranstól a Szávaig (*ab Atrante ad flumen Savum*) húzódó útszakasz hosszúságát jelölte. A szokatlan távolságadatból nem az útfelügyeleti rendszer megváltozására, hanem egy különleges, valószínűleg császári közreműködésre utaló formulával jelzett útjavításra lehet következtetni. Ezen kívül két további út ismert Pannoniából, amelyeken a szokványos útfőből és mérőföldjelzésből álló távolságadattal szemben egy-egy útszakaszt neveztek meg: a *Roma S(avariam)* és a *Malata Cusum*. Róma útfőként való megjelenése nagyon ritka a tartományokban, Pannoniában eddig ez az egyetlen előfordulása, és nagy valószínűséggel az út építésével vagy akár császári jelenléttel hozható összefüggésbe. Az út végét jelentő Savaria említése előrevetíti a colonia későbbi útfelügyeleti szerepét, azaz a mérőföldszámítás később ettől a várostól indult ki. Malata és Cusum egy rövid útszakasz két végpontja a limesút szerémségi térségében, ahol ez a szokatlan mérőföldszámítási rendszer alakult ki, és vált az alsó-pannoniai mérőföldszámítási rendszer részévé.

Pannonia két tartományra osztása után megjelentek a római provinciák mérőföldszámításának jellemző útfői, a városok és a legiótáborok. Az útfők a tartományhatár 214-ben bekövetkezett megváltozásáig Savaria, Carnuntum, Brigetio, Nevidunum, Andautonia, Siscia, Poetovio és Vindobona voltak Pannonia Superiorban (Scarbantia sejtethető, a Száva menti úton előkerült *ASIN* feliratrész pedig nem értelmezhető biztosan), Aquincum, Sirmium, és Malata pedig Pannonia Inferiorban. A határmódosítás után Brigetio átkerült Alsó-Pannoniához, de az útfők nem változtak (talán Sopianae is feltételezhető útfőként), amiből arra lehet következtetni, hogy az útfelügyeleti rendszer a tartományra szervezés során kialakult, és ezen a rendszeren a későbbi közigazgatási változások sem módosítottak.

A mérőföldszámítás rendszere az útfők által jelzett útfelügyeleti területekre épült, amelynek kiindulópontjait már az 1. században meghatározták, és ezek később már nem változtak. Az útfők alapvetően legiótáborok és városok voltak; kivételes útfőtől csak valamilyen különleges alkalom (hosszabb útszakasz építése, javítása), a történelmi helyzet (háborúk), vagy egyéb, eddig ismeretlen ok miatt számították a távolságot.

Amint azt a két Pannonia közötti határ is mutatja, a mérőföldszámítás területi rendszere megőrizte egykori tartomány vagy valamilyen más közigazgatási egység (*regio*, katonai körzet, *civitas peregrina*, stb.) határát. További példa erre a Malata-Cusum úton a 3. századig megmaradt mérőföldszámítás is. A rendszer kialakulása a következőképpen képzelhető el:

A meghódított térségbe először a katonaság érkezett. Az ő feladatuk volt az útépités és a mérőföldköllítés. Ebben az időszakban a területfelosztás még katonai jellegű volt, és létrejöttek a *civitas peregrinák*; ezek határaihoz illeszkedtek a mérőföldszámítások is. A mérőföldszámítások kiindulópontja a legtöbb esetben katonai központ volt. A tartományszervezés a katonai területek és bennszülött territoriumok helyén történt, létrejöttek a coloniák és municipiumok. A mérőföldszámítás a katonai jellegű területeken (limes) megőrizte a régi távolságszámítást a legiótáboroktól és egyéb katonai jelentőségű pontoktól (Malata), a tartomány belsejében pedig csak a korábbi időszakban is meglévő, immáron városi településsé vált kiindulópontok maradnak meg. Tehát nem minden városból lett *caput viae*. A tartományhatár megváltozása esetén is megmaradt a mérőföldszámítás módja, ezért véleményem szerint a két Pannonia közötti korábbi határ a 3. századi távolságadatoknak megfelelően Piliscsév és Pilisvörösvár között lehetett. Emellett Brigetio is megőrizte a korábbi útfő szerepét, Aquincum nem lett helyette az Arrabonáig terjedő szakasz távolságszámításának kiindulópontja. A Malata-Cusum távolságszámítás eredete szintén a katonai territoriumokban rejlik. Katonai diplomák alapján sejtethető, hogy Domitianus korában a Szerémség egy részét átmenetileg Moesia Superiorhoz csatolták, aminek oka a dák front közös parancsnokság alá helyezése lehetett. Akár Moesia Superior, akár Pannonia tartományhoz tartozott a Szerémség keleti része, nagy valószínűséggel a dák

háborúkkal összefüggésben alakult ki útigazgatási rendszere, és ebből a korszakból származhat a térség a *Malata* történő mérföldszámítási rendszere. További érdekesség, hogy Poetovio és Aquincum távolságszámítási szerepe nagyon hasonló: mindkettőnek van az egyik irányban rövidebb, néhány mérföldes, és egy jóval hosszabb, a dák front felé irányuló útfelügyeleti szakasza.

A mérföldszámítás kiindulópontja rendszerint az adott város városfala illetve kapuja. A Rómából kiinduló utak mentén felállított mérföldkövek általában a Serviusi faltól, illetve a *pomerium*tól mérik a távolságot.¹⁶¹⁶ Germaniában hasonlóképpen a városkapuktól számították a távolságot: kiváló példa erre a Trier-Reims út mentén állt ún. igeli síremléken ábrázolt mérföldkö, amelynek távolságadata (*l(eugae) IIII*) megegyezik Igel és a trieri Mosel-híd távolságával. Trier esetében sem a forumtól mérték a távolságot, és az ábrázolt mérföldkö a városkapu előtt állt.

Általában a provinciákban is Rómához hasonlóan a város határától, a városkaputól számították a mérföldkövek távolságát.¹⁶¹⁷ A pannoniai útfők esetében, legalábbis ahol mérésekkel igazolható, a mérföldszámítás a városok és legiotáborok kapuitól indult ki. A mérföldkövek lelőhelyének térképi távolságmérése alapján két útvonalon fedezhető fel eltérés a szokásos rendszerhez képest: a Crumerum-Aquincum közötti, Duna-menti útszakaszon előkerült, biztos lelőhelyű és mérföldadatú mérföldkövek távolságadata és az előkerülési helyszín legiotábortól térképen mért távolsága között egységesen +1-1,2 mérföld a különbség a valós távolságok javára, ami arra utalhat, hogy az *origo* nem a legiotábor *porta principalis sinistrája* volt, hanem talán egy a polgárvároshoz közelebb eső pont.

Az Aquincumtól délre eső szakaszon is meglepően változnak a távolságok: az aquincumi legiotábor déli kapujától Intercisáig a távolságadatok kisebb különbségekkel megfelelnek a térképi méréseknek, ám a 46. mérföldtől egy mérföldnél nagyobb, pozitív távolságeltérések mérhetők a mérföldadatokhoz képest. Ebben az esetben is a kivitelező egység, vagy egy kisebb, önálló útfelügyeleti területtel rendelkező közösség (Intercisa) tevékenységére lehet gondolni, amelynek során egy saját mérőponthoz mérték a távolságokat. A különbségek délebbre tovább nőnek, a Mursa környéki, Batina és Nestin közötti szakaszon a 10 mérföld körüli különbségek jelentkeztek, ami Sirmiumnál a 23 mp-ot is elérte. Ezeket csak részben lehet a térképi távolságmérés hibájának, vagy az utak eltérő vonalvezetésének betudni, sokkal inkább feltételezhető a római kori távolságmérésben kialakított helyi rendszer is, amely – noha a mérföldadatokat Aquincumtól jelölték a mérföldköveken – saját viszonyítási ponttal, egy helyi *origó*val rendelkezhetett.

Az útfőt pannoniai mérföldköveken általában rövidítve írták a mérföldköre, mivel jól ismert nagyvárosok, illetve legiotáborok képezték a mérföldszámítás kiindulópontjait. A legtöbb mérföldkö távolságát Aquincumtól mérték, és mindössze egy mérföldkö (**Nr. 331**) felirátán írták ki teljesen az *origót*, amit ebben az esetben a szokatlanul nagy, 225 mérföldes távolsággal magyarázhatunk.¹⁶¹⁸ A kevésbé ismert tábor, Malata esetében az eltérő mérföldszámítási rendszer lehet az oka, hogy a nevét két esetben is teljesen kiírták a mérföldköre (**Nr. 325, 327**). Siscia (**Nr. 114**), Sirmium (**Nr. 333-334**) és Neviodunum (**Nr. 79, 104, 85, 98**) esetében is előfordult több-kevesebb alkalommal a *caput viae* nevének teljes kiírása, amelyet a feliratok szövegezésének eltérései miatt nem szükséges

¹⁶¹⁶ Radke 1971, 1453-1454.

¹⁶¹⁷ Schneider, 1935, 410.

¹⁶¹⁸ A közvetlenül Sirmium előtt felállított mérföldkö esetében nem lehetett kizárni az Aquileiával való tévesztés lehetőségét (v. ö. Gruics-Rómer 1871, 96).

megmagyaráznunk. A szomszédos Noricum Borostyánkő út által érintett települése, Celeia esetében általában *caput viae* nélküli mérőföldadatot írtak a mérőföldköre,¹⁶¹⁹ de feltűnő módon a Celeia-Nevidunum úton a tartományhatárnál felállított mérőföldköveken (Nr. 93-95) teljesen kiírták a település nevét. A teljes útszakaszt említő mérőföldkö feliratok esetében eltérő a kép. A II. Constantius kori útjavításról megemlékező Nr. 332 felirata részletesen feltünteti a megjavított út határainak nevét (*ab Atrante ad flumen Savum*), mivel nem a megszokott *origó*köről volt szó, míg az I. századi, Róma és Savaria távolságát jelző Nr. 49 követn a két város nevét csak rövidítve adták meg (*a Rom S*), mert az adott korszakban és az adott helyen kizárólag Róma és Savaria jöhetett szóba a rövidítések feloldásaként. A mérőföld kiírása a *m(ilia) p(assuum)* rövidítéssel történt, néhány kivételes esettől eltekintve, amikor *mil(a) passus* (Nr. 332), vagy *mil(ia) p(assuum)* (Nr. 338, 165, 231, 232) került a felíratra.

6.3 MÉRFÖLDKÖVEK PANNONIA ÚTJAIN

6.3.1 A mérőföldkövek topográfiai forrásértéke

A mérőföldkövekből mint forráscsoportból topográfiai és történeti (kronológiai) következtetések vonhatók le. A *miliarium*ok topográfiai forrásértéke nem választható külön a kronológiai szempontoktól, hiszen az egy vagy több mérőföldköből levont topográfiai következtetések csak a mérőföldkövek állításának korára vonatkozhatnak, nem pedig a római kor egészére.¹⁶²⁰ A mérőföldkö forrásértékét a lelőhely és a felirat adja. Ezek a jellemzők nem minden esetben állnak rendelkezésre, elég csak a felirat nélkül előkerült mérőföldkövekre gondolni, amelyeknek nincs kronológiai forrásértéke azon kívül, hogy formájuk alapján általában a római korra keltezhetők.

A mérőföldkö lelőhelye az első adat, amely a topográfiai feldolgozás alapját képezi. A legnagyobb forrásértékkel azok a mérőföldkövek bírnak, amelyek épségben megmaradt feliratuk mellett elsődleges lelőhelyen, azaz eredeti felállítási helyükön kerülnek elő. Ezek ismerete ugyanis nagyban hozzájárul a római utak valós hosszának kiszámításához és az *itinerarium*ok hibáinak feltárásához. A mérőföldadat és az eredeti felállítási helyszín, valamint a római kori utak nyomvonalának és a *caput viae* együttes ismerete valamennyi távolságszámítás, és topográfiai vizsgálat kiindulópontját jelenti.

Topográfiai szempontból a második fontos csoportot a távolságadattal ugyan rendelkező, de másodlagos lelőhelyen, az út nyomvonalától távolabb előkerült mérőföldkövek alkotják. Ezek eredeti felállítási helyére az út nyomvonalának ismeretében, távolságmérés alapján meglehetősen biztonsággal következtethetünk.

A harmadik csoportot azok a mérőföldkövek jelentik, melyek feltehetően elsődleges lelőhelyen kerültek elő, de feliratuk nem tartalmazza a mérőföldadatot. Ennek több oka lehet: vagy töredékes a felirat, vagy a felírás módja nem vésés volt, hanem elővésés nélküli festés. Ismerünk olyan mérőföldköfeliratot, amelyen csak a mérőföldadatot nem vésék fel a köre, a felirat többi részét igen. Ilyen esetekben közelben talált, mérőföldadattal rendelkező mérőföldkövek segítségével ki lehet számítani az egykori távolságadatot.

A negyedik, topográfiai szempontból értékelhetetlen csoportba az úttól távol, másodlagos lelőhelyen, mérőföldadat nélkül előkerült mérőföldkövek tartoznak. Néhány szerencsés esetben azonban ezek a lelőhelyek is jelölhetnek eddig nem ismert útszakaszt (Nr. 68, 279?), vagy bányát, ahol az előkészítés helyén maradt a mérőföldkö (Nr. 42, 59?).

¹⁶¹⁹ Kivétel: Nr. 21: a *Celeie(!)*, Nr. 22, 35: a *C*, és Nr. 39: a *mari via a Celeia*.

¹⁶²⁰ Ez a tézis általánosítható, és valamennyi topográfiai kutatás alapját kellene, hogy képezze. Az *Itinerarium Antonini* és a településtörténeti értelmezések összevetésében is sokszor figyelmen kívül hagyták, amire Tóth E. hívta fel a figyelmet (Tóth 2006, 24).

Mint az a fenti csoportosításból kitűnik, a mérföldkö lelőhelye csak abban az esetben jelent értékelhető adatot, amennyiben az megegyezik a felállítási hellyel. Ha a lelőhely másodlagos, csak a felirat távolságadata segíthet az eredeti felállítási hely meghatározásában. A mérföldkö feliratának a topográfiai szempontból legfontosabb részét a távolságadat képezi, azaz az útfő és a mérföldjelzés.

A pannoniai tartományok mérföldköanyagának vizsgálata során összesen 34 útszakasz eddigi ismert (publikált) nyomvonala került rögzítésre topográfiai térképeken, amelyeken a távolságméréseket el lehetett végezni. Az előkerült mérföldkövek száma, és elterjedése nem engedi meg azt a következtetést, hogy minden mérföldnél álltak *miliariumok*.¹⁶²¹ Sokkal valószínűbb, hogy a mérföldkövek egy részét útállomások, települések, katonai táborok, őrtornyok, útkeresztezések, folyóátkelők vagy területi határok közelében állították fel. Ezek az utakon tehát nem minden mérföldnél, hanem csak a közlekedés szempontjából fontos pontokon állítottak mérföldköveket.¹⁶²²

A pannoniai utak változatosak ebből a szempontból. Az előkerült mérföldkövek alapján az tűnik ki, hogy voltak rövidebb útszakaszok, ahol minden mérföldnél állt mérföldkö, és szinte minden szakaszon vannak olyan mérföldköállító helyek, amelyek topográfiai vagy egyéb szempontból fontosak voltak. Tartományainkból ismert egy II. Constantius kori *miliarium* (Nr. 332), amelynek felirata leírta az Atranstól a Dunáig húzódó 346 mérföldes út mérföldköveinek sűrűségét. A Sirmium mellett előkerült mérföldkö felirata szerint a császár „*quinarios lapides per Illyricum fecit ab Atrante ad flumen Savum milia passus CCCXLVI.*” A *lapides quinarii*, azaz az ötmérföldes kövek az út mentén minden ötödik mérföldnél álltak, de ennek egyelőre nincs további bizonyítéka.

6.3.2 A mérföldköállító helyek típusai

A disszertáció a mérföldkövek lelőhelyének és feltételezett eredeti felállítási helyének környezetét vizsgálta. A térképi távolságmérések jelentős számban mutatták ki, hogy a mérföldkövek felállítási helye és az útfő közötti távolság kismértékben eltér a mérföldkövek távolságadatától, ami azt az álláspontot erősíti, hogy a *miliarium*okat nem egész mérföldeknél, hanem csak az útvonal jelentős pontjai mellett állították fel. A vizsgálatok alapján az alábbi, topográfiaiilag jelentős helyszínek csoportjai rajzolódtak ki:

Korábbi megfigyelések szerint több mérföldkö útkeresztezésekben, vagy útelágazásokban került elő.¹⁶²³ Példaként említhető az egyik legkorábbi római mérföldkö,¹⁶²⁴ amelyet a via Ostiensis mentén állítottak a Kr. e. 2. század első felében. Ez szintén egy olyan helyen állt, ahol az útból egy mellékút ágazott le.¹⁶²⁵ A pannoniai tartományokban összesen 13 esetben kerültek elő mérföldkövek római kori útkeresztezések közelében, ami igazolja azt a feltételezést, hogy az útkereszteződés az útjavítások és a mérföldköállítás szempontjából is jelentős helyszín volt.

¹⁶²¹ Az összegyűjtött források alapján K. Schneider vélte, hogy a legtöbb út mentén minden mérföldnél álltak mérföldkövek. A *via Augusta* vagy a Concordiából Noricumba vezető út mérföldköveiről le is olvasható, hogy minden mérföldnél állt egy. Ugyanezt feltételezte a katonai utakról a Rajna-vidéken, a Duna mentén Aquincum és Mursa között, Arabiában a Bostra-Petra közti limesúton és leágazásain, valamint több hispaniai és africai útról (Schneider 1935, 428).

¹⁶²² A W. Cartellieri által leírt ractiai, Alpokon át vezető utak szinte valamennyi mérföldköve ilyen nevezetes pontok mellett állt (Cartellieri 1926, 168. Átvette Schneider 1935, 428). Hasonlóképpen írt Fitz J. az Aquincum-Mursa út mérföldköveiről, ahol a mérföldkövek őrtorony, híd vagy település mellett kerültek elő (Fitz 1956, 202).

¹⁶²³ Premerstein-Rutar 1899, 34. Grollier 1906-1907, 82.

¹⁶²⁴ CIL I² 22

¹⁶²⁵ Schneider 1935, 399.

A köztársaság korának szokása, hogy csak a jelentősebb helyszíneken állítottak mérföldköveket, a folyóátkelőket is érintette: így pl. Cn. Egnatius¹⁶²⁶ és Cn. Domitius Aenobarbus¹⁶²⁷ mérföldkövei folyóátkelőknél álltak.¹⁶²⁸ A pannoniai mérföldköveket érintő vizsgálat összesen 18 mérföldköállító helyszínt állapított meg, amelyek folyó- vagy patak-átkelőnél találhatók.

Mérföldköveket gyakran állították városkapuk vagy táborok mellett,¹⁶²⁹ és ugyanez figyelhető meg útátlomások és a limes mentén egyes őrtornyok vagy jelzőtornyok esetében is. A disszertáció által vizsgált útszakaszokon összesen 40 mérföldköállító helyszín köthető polgári vagy katonai településhez, vagy útmenti épülethez.

Több mérföldkö került elő szomszédos közösségek territoriumainak határánál, és útfelügyeleti vagy tartományi határok közelében is. Ezt a vizsgálat 14 mérföldkö által jelölt helyszín esetében valószínűsítette.

Azoknak a helyeknek, ahol több, egyező távolságadatú mérföldkö került elő, a kutatás különös jelentőséget szokott tulajdonítani. Összesen 41 ilyen helyszín található a vizsgált anyag által lefedett területen. Megoszlanak a vélemények, hogy a korábbi oszlopokat a helyükön hagyták-e vagy sem. A vizsgálatok alapján az tűnik valószínűnek, hogy új mérföldoszlop állításakor a korábbi mérföldköveket a helyükön hagyták, kivéve, ha azok ledőltek és eltörttek, mivel azokat javítani nem lehetett. Ezt bizonyítják a *damnatio memoriae* nyomai, hiszen egy ledöntött kő feliratát nem lett volna értelme kivésni, másrészt az *in situ* elkerült mérföldkövek Arabiából (Traianus útja), Hispaniából, Germaniából (Koblenz), Dalmatiából stb., ahol az út egyik oldalán egymás mellett sorakoztak az egymást követő császárok mérföldkövei. Koblenzben például a római út mentén, az út szélétől 2,5 méterre sorakozott 6 mérföldkö egy vonalban; az úttal párhuzamosan. Három felirat olvashatatlan volt, a többi Claudius, Nerva és Traianus nevét viselte.¹⁶³⁰ Különösen nagyszámú példát ismerünk Arabiából, a Bostra-Petra és a Philadelphia-Gerasa útról, ahol 10-15 mérföldkö állt egy helyen, és ezek a helyek meglehetősen sűrűn követték egymást.¹⁶³¹

Ugyanakkor éppen a *damnatio memoriae*-vel sújtott Severus Alexander és Maximinus Thrax esetében a nevek kitörlésének elmaradása szolgált arra utaló jeleket, hogy a mérföldköveket a név kivésése helyett legtöbbször egyszerűen csak ledöntötték.

Ritka eset, amikor egyazon helyen ugyanannak az uralkodónak kettő (vagy három) mérföldköve került elő. Ezekre a szokatlan esetekre (Severus Alexander, Maximinus Thrax és Philippus Arabs korában) nem létezik általánosan elfogadott magyarázat, hanem minden esetet külön meg kell vizsgálni. Egyforma felirattal ellátott mérföldkövek esetén fennáll a gyanú, hogy a másodikat pótlásként állították. Több esetben megfigyelhető, hogy az egy helyen álló feliratok keltezése különbözik, azaz eltérő időben állították őket. A mérföldköállítások propagandisztikus megnyilvánulását legjobban a **Nr. 291-292-293** mérföldkövek mutatják, ahol a rendszeres időközönként folytatott útjavításoknak eltérő, a mérföldkövet állító személyek egyre bővülő körét tartalmazó feliratokkal állítottak emléket.¹⁶³² A mérföldkövek állításának ez az Alsó-Pannoniában leginkább Maximinus Thrax korában jelentkező divathullámnak tudható be, amikor az egyes, útjavításokkal megbízott közösségek éltek azzal a jogukkal, hogy a felügyeletük alá tartozó útszakaszon akkor és annyi mérföldkövet állítsanak, amikor és amennyit akarnak, mindenfajta központi

¹⁶²⁶ AÉp 1973, 492.

¹⁶²⁷ AÉp 1952, 38 = 1969-1970, 387 = CIL XVII/2 294.

¹⁶²⁸ Rathmann 2003, 58.

¹⁶²⁹ Premmerstein-Rutar 1899, 34. Fitz 1956, 202. Kovács 1999, 134. 41. jegyzet.

¹⁶³⁰ Schneider 1935, 408.

¹⁶³¹ Schneider 1935, 425.

¹⁶³² **Nr. 291:** Maximinus Thrax, **Nr. 292:** Maximinus Thrax és Maximus, **Nr. 293:** Maximinus Thrax, Maximus és a cohors milliaria Hemesenorum Maximiniana.

hozzájárulás nélkül.¹⁶³³ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a térségben ne történt volna útjavítás, és kizárólag propagandisztikus célból állították volna a mérföldköveket.

6.4 A MÉRFÖLDKÖVEK KRONOLÓGIÁJA

Az első pannoniai mérföldkövek az 1. századból származnak, és valószínűleg az útépitések időrendjét követték, így először az északi limes-szakaszhoz (Carnuntum) és a keleti, dák hadszíntérre vezető utak mellett kerültek felállításra. A **Nr. 49** mérföldkő a Borostyánkő út Savariáig történő kiépítését jelezhette, de a Claudius korra való kelezése csak közvetett módon lehetséges. Nerva alatt a **Nr. 325a** mérföldkő állítására már feltehetően a csapatmozgások miatt elhasználódott utak javítása kapcsán került sor.

A táborok létesítésének időrendje is hatással lehetett az útépitések és az első útjavítások emlékére állított mérföldkövek helyére vonatkozóan, így a legkorábbi mérföldköveket a korai táborok közelében állíthatták. A korai mérföldkövek szinte teljes hiánya miatt azonban nincs lehetőség a korai úttörténetre vonatkozó következtetések levonására. Hasonló a helyzet a csapattörténettel, hiszen a mérföldkövek túlságosan későn jelennek meg ahhoz képest, hogy a kutatás Traianus korára már megépítettnek tekinti a limesutat.¹⁶³⁴ Az utak építésére ezért nem lehet a mérföldkövek korából következtetni.

A tartomány 106-ban történt kettéosztása után a 2. század közepéig szinte kizárólag Felső-Pannoniából ismerünk mérföldkövet; kettőt Hadrianus korában állítottak a tartomány nyugati részén, Savaria és Poetovio territoriumán, kilencet pedig Antoninus Pius uralkodása alatt Neviodunum territoriumán, és a tartomány északi részén, Vindobona és Carnuntum térségében. A Neviodunum környéki útjavítások három évre (139-141) elhúzódtak, míg a Duna mentén egységesen 143-ban történt a mérföldkőállítás. Alsó-Pannoniában mindössze egy Antoninus Pius kori mérföldkő került elő a limesút szerémségi szakaszán, viszont az intercisai hidépítésről szóló felirat jelentős, az utakat érintő építési tevékenységre utal ebben a tartományban is. Marcus Aurelius korából három mérföldkövet ismerünk Pannonia Superiorból és hatot Pannonia Inferiorból. Valamennyi mérföldkő egységesen 161-re keltezhető, ezek szerint az útjavítások egyetlen évben zajlottak.

Septimius Severus korában mindkét pannoniai tartományban gyakoribbá vált a mérföldkövek állítása, míg azonban Pannonia Superiorban később ismét visszaesik a mérföldkövek száma, Pannonia Inferiorban a 3. század közepéig tovább növekszik a gyakoriságuk. A felső-pannoniai nagyszabású, az egységes szövegezés és formula szerint 201-re keltezhető útjavítás az ismert mérföldkövek alapján – az Antoninus Pius korihoz hasonlóan – két csoportra osztható: a déli csoportot (9 mérföldkő) a Neviodunum és Siscia territoriumán, míg az északit (5 mérföldkő) a Vindobona, Carnuntum, Scarbantia és Brigetio territoriumán előkerült mérföldkövek jelzik. Az alsó-pannoniai útjavítások az ismertté vált 8 mérföldkő alapján 198-ra és 199-re keltezhetők, azaz három évvel korábban kezdődtek, mint Pannonia Superiorban. A mérföldkövek jelentős száma, és nagy területen való elterjedése, valamint a helytartók nevének megjelenése egy mindkét tartományra kiterjedő, valószínűleg a teljes úthálózat felújítását célzó munkálatokat mutat.

A tartományhatár 214-re keltezhető megváltozása után több mint két évtizedes hiátus jelentkezik a felső-pannoniai mérföldkőállításban, ami persze lehet csupán a véletlen műve is, de talán az útjavítások rendje (10-20-40 évenként) és kampányszerű jellege magyarázatot adhat erre. Pannonia Superiorban a 214 és 235 közötti időszakból nem ismerünk biztosan a tartományhoz köthető mérföldkövet (az egyetlen Elagabalus kori felirat tartományi hovatartozása vitatott), nem ismerünk Macrinus és Severus Alexander

¹⁶³³ V. ö. König 1973, 423.

¹⁶³⁴ Visy 2000, 127.

nevét viselő mérföldkövet a tartományból. A hiátus egyáltalán nem szokatlan (Marcus Aurelius és Septimius Severus korában történt két útjavítási kampány között például 40 év telt el), inkább csak a szomszédos Pannonia Inferior ugyanebből a korból származó nagyszámú mérföldkő-sorozatai mellett tűnik fel, ugyanis érdekes módon Macrinus, Severus Alexander, Maximinus Thrax és Philippus Arabs uralkodása alatt, Alsó-Pannoniában végbemenő mérföldkőállítási kampányoknak nyoma sincs Felső-Pannoniában. Ez az eltérés sejteti, hogy a tartományi igazgatás szerepe ebben az időszakban jelentősen megnőtt.

Pannonia Inferiorban 217-től rendkívüli módon megemelkedett az ismert mérföldkövek száma. A legtöbbet Macrinus, Severus Alexander, Maximinus Thrax, és Philippus Arabs korában állították, és csak Traianus Decius-tól kezdve válik ismét ritkábbá a mérföldkőállítás. A 217-től 249-ig tartó időszak tehát – az eddig előkerült mérföldkövek alapján – a mérföldkőállítás virágkorának tekinthető a tartományban. 249 és 284 között jóval kevesebb feliratot állítanak az utak mentén.

A katonacászárok korszaka változást hozott a feliratozás szokásában is: az uralkodóváltásokkor rendszerint hibás, egymásnak nem megfelelő *tribunicia potestas* és *consuli* címek szerepelnek a császári titulaturákban. Ez a jelenség a 235-től 268-ig terjedő időszakban, Maximinus Thrax (Pannonia Superior 4-ből 2, Inferior 35-ből 9), III. Gordianus (Pannonia Superior 1-ből 1, Inferior 10-ből 9), Philippus Arabs (Pannonia Inferior 25-ből 18), Traianus Decius (Pannonia Superior 3-ből 3), Trebonianus Gallus (4-ből 1) és II. Claudius (Pannonia Inferior 3-ből 2) esetében figyelhető meg. A megfigyelt esetek nagy száma arra utal, hogy a felirat készítőinek egyszerűbb lehetett a gyakran változó uralkodók címeinek bizonytalan *iteratio*számaikat leghagyni a mérföldkövekről, mintsem esetleg hibás adatokkal feliratozni. Hasonló ok feltételezhető azon mérföldkövek esetében is, amelyekre csak a császárneveket írták titulatura nélkül (pl. II. Claudius, Trebonianus Gallus), vagy ahol *iteratio*sám nélkül, de egymást nem kizáró *tribunicia potestas* és *consuli* cím jelent meg (Valerianus).

Philippus Arabsot követően, az ismert mérföldkövek alapján feltételezhető, hogy alábbhagyott a mérföldkőállítás alsó-pannoniai „divatja”, és csak elvétve kerültek elő mérföldkövek Traianus Decius, Trebonianus Gallus, Valerianus, II. Claudius, Aurelianus, Tacitus és Florianus császárok korából, Felső-Pannoniában pedig már Valerianus korában lezárult a 3. századi mérföldkőállítás, legalábbis az ismertté vált feliratok tükrében.

A tetrarchia korából viszonylag több mérföldkő ismert Valeria tartományban, a 4. század további részéből viszont nagyon kevés mérföldkövet ismerünk. Az eddig ismert utolsó mérföldkövet a pannoniai tartományokban Valentinianus korában állították Siscia környékén.

Nem kétséges, hogy a mérföldkövek történeti következtetések levonására is alkalmasak. Az újabb régészeti kutatások alapján az tűnik célszerűnek, hogy nem feltétlenül kell minden mérföldkőállítást, illetve útjavítást közvetlen történelmi eseménnyel vagy kifejezetten propagandacélokkal magyarázni. A via Claudia Augusta több mint három évszázadon keresztül tartó, 10-25 évenkénti javításának mindegyikére nehéz is lenne történelmi magyarázatot találni. Ami a régészeti adatokból biztosra vehető, az a folyamatos és gondos útkarbantartás. Talán nem tűnik túlságosan merész következtetésnek, hogy gazdaságilag jobban kifizetődő rendszeres időközönként kisebb javításokat végezni, mint ritkán, kampányszerűen nagy kiterjedésű és drágább, teljes körű útfelújítást finanszírozni.¹⁶³⁵ A történelmi eseményekre csak közvetett módon utalnak a mérföldkövek által jelzett útjavítások. Az egyes útjavítások közötti, változó hosszúságú időtartam utalhat

¹⁶³⁵ Bender 2000, 256.

az utak elhasználódására és ezen keresztül az adott időszak forgalmára, a mérőldkövek jelentős számban való megjelenése egy kisebb térségben pedig kifejezheti a mérőldköállítás szokásához fűződő viszony időszakos megváltozását, ami egyes közösségekhez vagy útfelügyeleti központokhoz köthető divattal magyarázható.

RÖVIDÍTÉS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

FORRÁSOK:

Aem. Macer	Aemilius Macer
Amm. Marc.	Ammianus Marcellinus
Cass. Dio	Cassius Dio
Cod. Theod.	Codex Theodosianus
Hérod.	Hérodianos
It. Ant.	Itinerarium Antonini
It. Burd.	Itinerarium Hierosolymitanum et Burdigalense
Plin. Nat. hist.	Plinius maior, Naturalis historia
Plut.	Plutarchos
Pol.	Polybios
Ptol.	Claudius Ptolemaios
Quint.	Quintilianus
Rutilius Namat.	Rutilius Namatianus
Sidon.	Sidonius Apollinaris
Suet.	Suetonius, Vita Caesaris
Tab. Peut.	Tabula Peutingeriana
Tac. Ann.	Tacitus, Annales
Tac. Hist.	Tacitus, Historiae
Zós.	Zósimos

SZAKIRODALMI HIVATKOZÁSOK:

AÉp	L'Année Épigraphique
Abafi 1886	Abafi L.: A tétényvidéki régiségekről. Archaeologiai Értesítő 6(1886) 347.
Acta mus. nat. 1818	Acta Litteraria Musei Nationalis Hungarici I. Buda 1818.
AIJ	Antike Inschriften aus Jugoslawien. Heft I. Noricum und Pannonia Superior (V. Hoffiller-B. Saria) Zagreb 1938.
Alföldy 1964	Alföldy G.: Római útépitési felirat Salónából. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 16(1964) 247-256. = Eine römische Straßenbauinschrift aus Salona. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 16(1964) 247-256.
Alföldy 1970	Alföldy G.: Patrimonium Regni Norici. Ein Beitrag zur Territorialgeschichte der römischen Provinz Noricum. Bonner Jahrbücher 170(1970) 163-177.
Alföldy 1974	Alföldy, G.: Noricum. London 1974.
Anderkó 2006	Anderkó K.: Savaria vízvezetéke. Savaria 30(2006)[2007] 9-46.
ANSI	Arheološka najdišča Slovenije. Ljubljana 1975.

Arneth 1845	Arneth, J.: Beschreibung der zum k. k. Münz- und Antiken-Kabinette gehörigen römischen Meilensteine etc. etc. etc. Wien 1845.
Aug. Tyff.	Augustinus Tyffernus, ÖNB Cod. 3492f. 19v = ÖNB Cod 3528f. 59r.
Balla 1802	Balla, : de antiquitate Romana in prsedio Szalk seu lapide miliario Romano XLVI ab Aquinco. Budae 1802. fol. p. 17.
Ballance 1958	Ballance, M. H.: Roman Roads in Lycaonia. <i>Anatolian Studies</i> 8(1958) 223-234.
Barb 1929	Barb, A.: Burgenland 3(1929) 40.
Barb 1932-1933	Barb, A.: Die römischen Inschriften des südlichen Burgenlandes (Bezirk Oberpullendorf, Oberwart, Güssing und Jennersdorf). <i>Burgenländische Heimatblätter</i> 1-2(1932-1933) 75-80.
Basso 1987	Basso, P.: I miliari della Venetia Romana. Padua 1987.
Bél 1737/1777	Bél, M.: Notitia Hungariae novae historico geographica... Tomus tertius. Viennae 1737. (Pest megyére vonatkozó része Szabó Béla fordításában: Bél Mátyás Pest megyéről. Szentendre 1737/1777. 178.)
Bender 2000	Bender, H.: Römischer Straßen- und Reiseverkehr. In: <i>Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer. Katalog-Handbuch zur Landesausstellung des Freistaates Bayern, Rosenheim 2000.</i> Mainz 2000. 255-263.
Berger 1883	Berger, F.: Über die Heerstraßen des Römischen Reiches. II. Meilensteine. Berlin 1883. Wissenschaftliche Beilage zum Program der Luisenstädtischen Gewerbeschule.
Beszédes 2000	Beszédes J.: Újabb római kori köemlékek Paks-Dunakömlődről. <i>A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve</i> 22(2000) 113-128.
Bezljaj 1888	Bezljaj, J.: Ljubljanski zvon 8(1888) 506.
Bojanovski 1973	Bojanovski, I.: Novi Elagabalov miljokaz iz Bosnanske Posavine. (Un nouveau milliaire d'Elagabal provenant de la Bosnie septentrionale / Vallée de Sava/) <i>Vjesnik Arheoloskog Muzeja u Zagrebu</i> 6-7(1973) 163-176.
Bolta 1955	Bolta, A.: Rimska miljnika iz Škofje vasi pri Celju. (Zwei römische Meilensteine in Škofje vas bei Celje) <i>Arheološki vestnik</i> 6(1955) 316-319.
Borhy 2006	Borhy L.: Vezető Komárom város római kori köemlékeihez. <i>Acta Archaeologica Brigetionensia</i> Ser I. Vol. 5. Komárom 2006.
Bosio 1963-1964	Bosio, L.: Ponte Sonti. <i>Atti dell' Instituto Veneto di scienze lettere ed arti (Classe di scienze morali e lettere)</i> 122(1963-1964) 157-172.
Bosio 1970	Bosio, L.: Itinerari e strade della Venetia romana. <i>Aquileia nostra</i> 1970. 187-198.
Bosio 1991	Bosio, L.: Le strade romane della Venetia e dell'Histria. 1991.
Brodersen 1995	Brodersen, K.: <i>Terra Cognita. Studien zur römischen Raumerfassung.</i> Spudasmata 59. Hildesheim – Zürich – New York 1995
Brunšmid 1889	Brunšmid, J.: Nekoliko rimskih napisa iz Sriema. <i>Viestnik Hrvatskoga Arkeologičkoga Društva</i> XI(1889) 33-40.
Brunšmid 1898	Brunšmid, J.: Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije. <i>Viestnik Hrvatskoga Arkeologičkoga Društva</i> III(1898) 150-205.
Brunšmid 1906-1907	Brunšmid, J.: Kamení spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu. <i>Viestnik Hrvatskoga Arkeologičkoga Društva</i> IX(1906-1907) 81-184.
Buócz 1978	P. Buócz Terézia: Római kor. In: <i>Sárvár monográfiája.</i> Szombathely 1978. 67-76.
Buócz 1991	Buócz T.: A Járdányi Paulovics István Romkert helyreállítási és feltárási munkái (I-III. sz.). <i>Savaria</i> 20/1(1991) 13-25.
Cartellieri 1926	Cartellieri, W.: Die römischen Alpenstraßen über den Brenner. Reschen-Scheideck und Plöckenpass mit ihren Nebenlinien. Leipzig 1926.

Caspart 1935	Caspart, J.: Der Scheiblingstein im Wienerwald. Unsere Heimat 8(1935) 347-351.
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
Črnologar 1893	Črnologar, K.: Die Pfarrkirche zu Treffen (Trbnje) in Unter-Krain. Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale (Neue Folge) XIX(1893) 81-83.
Črnologar 1899	Črnologar, K.: (Bericht Nr. 110) in: Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale (Neue Folge) XXV(1899) 150-151.
Cserményi-Tóth 1979-1980	Cserményi, V. –Tóth, E.: Eine römische Straßenstation und die Straßenstrecke zwischen Salla und Arrabona. Savaria 13-14(1979-1980) 171-203.
Cserményi-Tóth 1982	Cserményi V. – Tóth E.: Der Abschnitt der Bernsteinstraßen in Ungarn. Savaria 16(1982) 283-290.
Cuntz 1902	Cuntz, O.: Die römische Straße Aquileia-Emona, ihre Stationen und Befestigungen. Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts 5(1902) Bb. 139-159.
Dáni 1954	Dáni G.: Észrevételek a Nagytétényi Kastélymúzeum római mérföldköveihez. Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei 1(1954) 162-164.
Daremborg-Saglio	Ch. Daremborg - M. E. Saglio (ed.): Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines Paris 1873-1909.
Daróczy 1896	Daróczy Z.: Lussoniumi római út és egy ismeretlen mértföldjelző. Archaeologiai Értesítő 16(1896) 431-433.
Dautova-Ruševljan 1986	Dautova-Ruševljan, V.: Steindenkmäler aus dem jugoslawischen Gebiet der Provinz Pannonia Inferior. Novi Sad 1986.
Derdák-Kiss 2000	Derdák F. – Kiss G.: Néhány római kori „via rustica” és továbbélésük a középkorban Savaria egykori territoriumán. Heves Megyei Régészeti Közlemények 2(2000) 85-94.
Deringer 1952	Deringer, H.: Die römischen Meilensteine der Provinz Noricum. In: Beiträge zur älteren Europäischen Kulturgeschichte. Festschrift für Rudolf Egger 1952. II. 288-314.
Deringer 1953	Deringer, H.: Die römischen Meilensteine der Provinz Noricum. Carinthia I. 143(1953) 736-764.
Deschmann 1887	Deschmann, K.: Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Neue Folge XIII(1887) LXXXIV-LXXXVI.
Desjardins-Rómer 1873	Desjardins, E. – Rómer F.: A Magyar Nemzeti Múzeum feliratos emlékei. Budapest 1873.
Dessau	Dessau, H.: Inscriptiones Latinae Selectae. Berlin 1892-1916. (1954)
Dobó 1968	Dobó, Á.: Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Budapest 1968.
Donati 1974	Donati, A.: I milliari delle regioni IV e V dell'Italia. Epigraphica 36(1974) 155-222.
Dušanić 1990	Dušanić, M.: Novi miljokaz iz okoline Sirmijuma (A new milestone from the vicinity of Sirmium). Arheološki vestnik 41(1990) 643-647.
Eckhardt 1928	Eckhardt, S.: A pannoniai hun történet keletkezése. Századok 62(1928) 465-491, 605-632.
EDH	Epigraphische Datenbank Heidelberg
EE	Ephemeris Epigraphica Corporis Inscriptionum Latinarum Supplementum. Berlin-Roma 1872-
Ephemeris	Ephemeris Archaeologica Vindobonensis I-XIV (1877-1891)

- Erdélyi-Fülep 1954 Erdélyi, G. – Fülep, F.: Katalog der Steindenkmäler. Intercisa I. Archaeologia Hungarica 33(1954)
- Fekete 1989 Fekete Orsolya: Pannonia római kori mérföldkövei. Egyetemi szakdolgozat. Budapest 1989.
- Fitz 1955 Fitz J.: Örtornyok Intercisa és Annamatia között. Archaeologiai Értesítő 82(1955) 69-79.
- Fitz 1956 Fitz J.: Útjavítások Aquincum és Mursa között. Archaeologiai Értesítő 83(1956) 197-206.
- Fitz 1963 Fitz J.: Legati Augusti pro praetore Pannoniae Inferioris. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 11(1963) 245-324.
- Fitz 1968 Fitz J.: Römische Inschriften im Komitat Fejér. Alba Regia 8-9(1968) 197-214.
- Fitz 1970 Fitz J.: A római kor Fejér megyében. In: Fejér megye története I. Székesfehérvár 1970. 161-220.
- Fitz 1975 Fitz, J.: Donaugrenze von Pannonia Superior und Inferior. Alba Regia 14(1975) 351-355.
- Fitz 1978 Fitz, J.: Grenzberechtigung im Jahre 214 zwischen Pannonia Superior und Inferior. Alba Regia 16(1978) 71-87.
- Fitz 1994 Fitz, J.: Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit. Budapest 1994.
- FÖ Fundberichte aus Österreich
- FPA I Fehér B. – Kovács P. (edd.): Korai földrajzi írók - a római hódítás kora. Fontes Pannoniae Antiquae I. Budapest 2003.
- FPA II Fehér B. – Kovács P. (edd.): Pannonia története Kr. u. 54-166 között. Fontes Pannoniae Antiquae II. Budapest 2004.
- French 1981 French, D. H.: Roman Roads and Milestones of Asia Minor. Oxford 1981.
- French 1988 French, D. H.: Roman Roads and Milestones of Asia Minor. Oxford 1988.
- Freyer 1851 Freyer, H.: Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain 6(1851)
- Friesinger-Krinzinger 1997 Friesinger, H. – Krinzinger, F. (Hrsg.): Der römische Limes in Österreich. Wien 1997.
- Fröhlich 1887 Fröhlich R.: Három római mérföldmutató. Archaeologiai Értesítő 7(1887) 251-255.
- Fröhlich 1888 Fröhlich R.: Két római mértöldmutató kő. Archaeologiai Értesítő 8(1888) 289-295.
- Fröhlich 1890 Fröhlich R.: Római fölíratok Alsó- és Felső-Pannoniából. Negyedik befejező közlemény. Archaeologiai Értesítő 10(1890) 315-331.
- Fröhlich 1893 Fröhlich R.: Fejérmegye a rómaiak uralma alatt. A Fejérvármegyei és Székesfehérvár városi történelmi s régészeti egylet évkönyve 1893. évr. Székesfehérvár 1893. 132-162.
- Fulir 1969 Fulir, M.: Topografska istraživanja rimskih cesta na Varaždinskom i Medjimurskom području 1960-1967. (Topographische Erforschungen der Römerstrassen im Gebiet von Varaždin und in Medjimurje 1960-1967) Razprave 1. Raz. Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti 6(1969) 365-431.
- Fülep-Burger 1974 Fülep F. – Sz. Burger A.: Pécs római kori kö emlékei. Dunántúli dolgozatok 7. Pécs 1974.
- Gaal-Lőrincz 1998 Gaál A. – Lőrincz B.: Maximinus Thrax mérföldköve Alsónyék határából (Tolna megye). A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 20(1998) 7-18.
- Gabler 1977 Gabler, D.: Untersuchungen am oberpannonischen Donaulimes. Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Köln-Bonn 1977. 297-312.

- Gabler 1991 Gabler D.: Römische Strassenstation in der Gemarkung von Sárvár. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1991. 39-84.
- Gabler 1998 Gabler D.: A sárvári római útállomás és első századi előzménye. *Savaria* 23/3(1996-1997)[1998] 237-328.
- Gabler 2000 Gabler D.: A római kor és a népvándorlás. In: Sárvár monográfiája. (szerk.: Söptei István) Sárvár 2000. 31-52.
- Gabler et al. 1989 Gabler, D. et al.: The Roman Fort at Ács-Vaspuszta (Hungary) on the Danubian Limes. *BAR Int. Ser.* 531(1-2). Oxford, 1989.
- Gattringer-Neugebauer-Ubl 1998 Gattringer, A. – Neugebauer, J. W. – Ubl, H.: Zur Bedeutung der Auffindung zweier römischer Meilensteine im Jahre 1998 in Gemeinlebern, Stadtgemeinde Traismauer, Niederösterreich. *Fundberichte aus Österreich* 37(1998) 179-211.
- Goodchild 1948 Goodchild, R. G.: Roman Roads and Milestones in Tripolitania. *Tripolis* 1948.
- Goodchild 1948-1949 Goodchild, R. G.: The Coast Road of Phoenicia and its Roman Milestones. *Berytus* 9(1948-1949) 91-127.
- Goodchild 1950 Goodchild, R. G.: Roman milestones in Cyrenaica. *Papers of the British School at Rome* 18(1950) 83-91.
- Graf 1936 Graf, A.: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. *Dissertationes Pannoniae* I:5. Budapest 1936.
- Groller 1900 Groller, M. v.: Straßenforschung. Bericht des Vereins Carnuntum 1900. 3-18.
- Groller 1900a Groller, M. v.: Das Standlager von Carnuntum. Der römische Limes in Österreich 7(1900).
- Groller 1901 Groller, M. v.: Straßen und Limesforschung. Bericht des Vereins Carnuntum 1901. 1-52.
- Groller 1906-1907 Groller, M. v.: Ein römischer Meilenstein. Bericht des Vereins Carnuntum 1906/1907. 79-82.
- Gruič 1870 Gruič, Z. J.: Fund eines römischen Meilensteines. Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale XV(1870) CLXVII-CLXVIII.
- Gruics-Rómer 1871 Gruics J. Z. – Rómer F.: Ismét egy érdekes római mértföldmutató. *Archaeologiai Értesítő* 5(1871) 94-96.
- Hable 1995 Hable T.: Kutatások Budaújlakon, az aquincumi katonaváros déli peremén. *Óbuda-Újlak. Aquincumi füzetek* I(1995) 23-31.
- Halfmann 1986 Halfmann, H.: *Itinera principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich.* Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien Bd. 2. Stuttgart 1986.
- Hampel 1878 Hampel, J.: Fundberichte aus Oesterreich-Ungarn. Archäologisch-epigraphischer Bericht aus Ungarn 1877. Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich II(1878) 67-80.
- Hanslik 1979 Hanslik, R.: Decius II. Kaiserzeit. In: *Der Kleine Pauly.* München 1979. 1411-1412.
- Heiling 1989 Heiling, I.: Die römische Bernsteinstraße im Mittelburgenland. *Burgenländische Heimatblätter* 51(1989) 97-116.
- Hirschfeld 1907 Hirschfeld, O.: Die römischen Meilensteine. In: *Sitzungsberichte der Berliner Akademie*, 1907, 165-201.
- Hirschfeld 1913 Hirschfeld, O.: Die römischen Meilensteine. *Kleine Schriften.* Berlin 1913. 703-743.
- Holport 1988 Holport Á.: Százhalombatta. In: *Régészeti füzetek* Ser. I. Nr. 40(1987). Budapest 1988. 52. Nr. 87.

Horvat et al. 2003	Horvat, J. – Lovenjak, M. – Dolenc Vičič, A., Lubšina-Tušek, M. – Tomanič-Jevremov, M. – Šubic, Z.: Poetovio. The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Situla 41(2003) 153-189.
Horvat-Šavel 1985	Horvat-Šavel, I.: Sondiranje Rimske ceste od Kota do Dolge Vasi. Arheološki vestnik 36(1985) 163-178.
Höke 1872	Höke L.: Archaeologiai levelek XXXVIII. Archaeologiai Értesítő 6(1872) 310-313.
Hudeczek 1988	Hudeczek, E.: Flavia Solva. In: Leibnitz 75 Jahre Stadt. Leibnitz 1988. 21-54.
ILJ	Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt. (Ed. Anna et Jaro Šašel) Situla 5(1963). Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt. (Ed. Anna et Jaro Šašel) Situla 19(1978). Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt. (Ed. Anna et Jaro Šašel) Situla 25(1986).
Ilon 2002	Ilon G.: Egy valódi „via rustica” Savaria territoriumán. Savaria 25/3(2000-2001)[2002] 69-80.
ILSI 1	Inscriptiones Latinae Sloveniae I. Neviodunum. (M. Lovenjak) Situla 38. Ljubljana 1998.
ILSI 1	Lovenjak, M. (Hrsg.): Inscriptiones Latinae Sloveniae I. Neviodunum. Situla 38. Ljubljana 1998.
Inscr. It.	Inscriptiones Italiae. Academiae Italiae consociatae editerunt. Roma 1936-.
Instinsky 1938	Instinsky, H. U.: Septimius Severus und der Ausbau des raetischen Straßennetzes, Klio 31(1938) 33-50.
Instinsky 1941	Instinsky, H. U.: Über Meilensteine (Sitzung am 28. Oktober 1941) Archäologischer Anzeiger 56(1941) 879-891.
Instinsky 1942	Instinsky, H. U.: Inschriften an römischen Straßen. In: Das neue Bild der Antike II: Rom. Leipzig 1942. 342-355.
Intercisa I	Intercisa I. Archaeologia Hungarica 33(1954)
Isaac 1978	Isaac, B.: Milestones in Judaea, from Vespasian to Constantine. Palestine Exploration Quarterly 110(1978) 47-60.
Iskra-Janošić 2004	Iskra-Janošić, I.: Colonia Aurelia Cibalae. Entwicklung der Stadt. The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Situla 42(2004) 169-195.
Jakosics, adv.	Jakosics, J.: Adversarium.
Katancsich 1782	Katancsich, M. P.: Dissertatio de columna miliaria ad Eszecem reperta. Eszék 1782.
Katancsich 1795	Katancsich, M. P.: Specimen philologiae et geographiae Pannoniorum in quo de origine lingua literatura Croatorum similis Sisciae Andautonii Nevioduni Poetovionis urbium in Pannonia olim celebrium et his interiectarum via militari mansionum. Zagrabiae 1795.
Kaus 1999	Kaus, K.: Die römische Bernsteinstraße im Burgenland. In: A Borostyánkő út tájai és emlékei. Sopron 1995(1999) 88-93.
Kaus 2006a	Kaus, K.: Die römische Bernsteinstraße Carnuntum-Aquileia. In: Burgenland. Archäologie und Landeskunde. Opera selecta – Ausgewählte Schriften. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland Band 114. Eisenstadt 2006. 137-160.
Kelemen 1992	H. Kelemen M.: A Brigetio-Aquincum közötti római út Süttő-Piliscsév közötti szakasza. In: A Dunántúli településtörténet IX. Város – mezőváros – városiasodás. MTA VEAB-PAP 9. konferenciája. Veszprém 1990(1992) 23-26.
Kenner 1865	Kenner, F. v.: Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen 33(1865) 61.

Kenner 1869	Kenner, F. v.: Römische Inschriften aus Mitrovic. Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale XIV(1869) XXXVII-XLIII.
Kenner 1887	Kenner, F. v.: Ein neuer römischer Meilenstein in Wien. Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Neue Folge XIII(1887) XXX-XXXII.
Kenner 1911	Kenner, F. v.: Römische Funde in Wien 1908-1910. Jahrbuch für Altertumskunde 5(1911) 107-162.
Kienast 1990	Kienast, D.: Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie. Darmstadt 1990.
Kiss 2000	Kiss P.: A Borostyánkő út Aquileiától Carnuntumig. Egyetemi szakdolgozat. Pécs 2000.
Kiss 2005	Kiss Péter: Sárvár, külterület, római út. Régészeti kutatások Magyarországon (Archaeological Investigations in Hungary) 2004(2005) 276-277.
Kiss-Sosztarits 1998	Kiss, P. – Sosztarits, O.: Ein besonderer Meilenstein aus Savaria. Savaria 23/3(1996-1997)[1998] 101-113.
Klemenc 1938	Klemenc, J.: Archaeologische Karte von Jugoslawien. Blatt Zagreb. Beograd 1938.
Klemenc-Saria 1936	Klemenc, J. – Saria, B.: Archaeologische Karte von Jugoslawien. Blatt Ptuj. Beograd 1936.
Klemenc-Saria 1939	Klemenc, J. – Saria, B.: Archaeologische Karte von Jugoslawien. Blatt Rogatec. Zagreb 1939.
Knabl 1856	Unedierte Römerinschrift. Notizenblatt (Beilage zum Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen) 6(1856).
Knabl 1858	Knabl, R.: Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark 9(1858) 81-84
Kolšek 1959	Kolšek, V.: Nekaj prispevkov k topografiji rimske Celeie. Celjski zbornik 1959, 230-258.
Kolšek 1960-1961	Kolšek, V.: Dva miljnika iz Celja. (Zwei Meilensteine aus Celje) Arheološki Vestnik 11-12(1960-1961) 147-152.
Kolšek 1979	Kolšek, V.: Novi napisi in reliefi iz Območja Celejanskega municipija. Arheološki Vestnik 30(1979) 167-171.
Kolšek 1990	Kolšek, V.: Karakalin miljnik iz Celja (Caracallas Meilenstein aus Celje). Arheološki Vestnik 41(1990) 649-652.
Kovács 1995	Kovács, P.: Neue römische Inschriften im Matrica-Museum (Százhalombatta). Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 36(1995) 249-264.
Kovács 1999	Kovács P.: A vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén. Piliscsaba 1999.
König 1970	König, I.: Die Meilensteine der Gallia Narbonensis. Studien zum Straßenwesen der Provincia Narbonensis. Itinera Romana 3 (1970).
König 1973	König, I.: Zur Dedikation römischer Meilensteine. Chiron 3(1973) 419-427.
Kronberger 2005	Kronberger, M.: Siedlungsschronologische Forschungen zu den canabae legionis von Vindobona. Die Gräberfelder. Monografien der Stadtarchäologie Wien. Band 1. Wien 2005.
Krüger 1974	Krüger, M.-L.: Die Reliefs der Stadtgebiete von Scarbantia und Savaria. Corpus Signorum Imperii Romani – Österreich. Band I.5. Wien 1974.
Kubitschek 1902	Kubitschek, W.: Eine römische Straßenkarte. Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts 5(1902) 20-96.
Kubitschek 1926	Kubitschek, W.: Römerfunde von Eisenstadt. Wien 1926.

Kubitschek-Frankfurter 1923	Kubitschek, W. – Frankfurter, S.: Führer durch Carnuntum. 6. Auflage. Wien 1923.
Kubitschek-Loewy 1879	Kubitschek, W. – Loewy, E.: Bericht über eine Reise in Ungarn, Slavonien und Croatien. Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich III(1879) 152-174.
Kultsár 1808	Kultsár I.: Hazai Tudósítások 1808. év 43. szám
Kuzsinszky 1900	Kuzsinszky B.: Ujabb köemlékek az Aquincumi Múzeumban. Budapest Régiségei 7(1900) 3-66.
Kuzsinszky 1904	Kuzsinszky B.: Római feliratok az Aquincumi Múzeumban. Budapest Régiségei 8(1904) 161-176.
Kuzsinszky 1908	Kuzsinszky B.: Magyarországon talált római köemlékek a vidéki múzeumokban s egyéb helyeken. Múzeumi és Könyvtári Értesítő 2(1908) 74-112.
Lafaye 1904	Lafaye, G.: Miliarium. In: Daremberg-Saglio III/2. (1904). 1893-1909.
Laing 1908	Laing, G. J.: Roman Milestones and the Capita Viarum. Transactions and Proceedings of the American Philological Assosiation 39(1908) 15-34.
Láng 2002	Láng O.: Gerendaszerkeztű út az aquincumi polgárvárosi amphitheatrumtól északra. In: Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatai és leletmentései 2001-ben. Budapest 2002. 49-53.
Lányi 1990	Lányi V.: Temetkezés. In: Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest 1990. 243-250.
Laszowski 1923	Laszowski, E.: Levanjska Varoš. Hrvatski List 18. VII. 1923. str. 2.
Lazar 2002	Lazar, I.: Celeia. In: The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Noricum Situla 40(2002) 71-101.
Leunclavius 1591	Leunclavius, J.: Historiae Musulmanae Turcorum de monumentis ipsorum exscriptae, libri XVIII. Frankfurt 1591.
Linhart 1788	Linhart, T.: Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Österreichs, I. 1788.
Ljubić 1887	Ljubić, Š.: Dva nova miljokaza iz okolice Sirmiuma. Viestnik Hrvatskoga Arkeologičkoga Družtva IX(1887) 14-19.
Ljubić 1889	Ljubić, Š.: Nadpis rimski iz Gjurgjevca. Viestnik Hrvatskoga Arkeologičkoga Družtva XI(1889) 2-3.
Lolić 2003	Lolić, T.: Colonia Flavia Siscia. The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Situla 41(2003) 131-152.
Lostal 1992	Lostal Pros, J.: Los miliarios de la Provincia Tarraconense. Conventos Tarraconense, Cesaraugusto Cluniense y Cartaginense. Zaragoza 1992.
Lovenjak 1997	Lovenjak, M.: Štirje novi miljniki s ceste Emona-Neviodunum (Vier neue Meilensteine von der Straße Emona-Neviodunum). Arheološki vestnik 48(1997) 89-96.
Lovenjak 2003	Lovenjak, M.: Municipium Flavium Latobiorum Neviodunum. The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Situla 41(2003) 93-105.
Lovenjak 2004	Lovenjak, M.: Die neuen Meilensteine von Celje (Celeia, Noricum) aus den Jahren 161, 214 und 218 n. Chr. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 146(2004) 205-210.
Lovenjak 2006	Lovenjak, M.: Rimski miljniki na Dolenskem. In: Rimske ceste in projekt avtocest. Novo mesto 2006. 39-47.
Lovenjak-Bavec 2006	Lovenjak, M. – Bavec, U.: Nova rimska miljnika na Karteljevem. In: Rimske ceste in projekt avtocest. Novo mesto 2006. 48-52.

- Lőrincz 1985 Lőrincz, B.: Neue Inschriften aus Intercisa. In: E. Weber – G. Dobesch (Hrsg.): Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zum Vollendung seines 80. Lebensjahres. Wien 1985. 394-396.
- Lőrincz 1990 Lőrincz B.: Mérföldkövek. In: Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest, 1990, 117-118 és 332. (végjegyzetek)
- Lőrincz 1996 Lőrincz B.: Vezető az Intercisa Múzeum római kötárához. Dunaújváros 1996.
- Lőrincz 1999 Lőrincz, B.: Die lateinische Epigraphik in Pannonien. Die Zeit von Septimius Severus bis Constantinus I. In: XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma, 18-24 settembre 1997. Roma 1999. Atti II. 435-450.
- Lőrincz 2000a Lőrincz B.: Legio I adiutrix. In: Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Lyon 2000. 151-158.
- Lőrincz 2000b Lőrincz B.: Legio II adiutrix. In: Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Lyon 2000. 159-168.
- Lőrincz-Visy 1976 Lőrincz B. – Visy Zs.: Neuere Inschriften aus Intercisa. Alba Regia 15(1976) 199-216.
- Macpherson 1954 Macpherson, I. W.: Roman Roads and Milestones of Galatia. Anatolian Studies 4(1954) 111-120.
- Mader 2004 Mader, I.: Vindobona. Die zivile Siedlung. The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Situla 42(2004) 67-74.
- Mahler 1906 Mahler E.: Újabb feliratos emlékek Dunapenteléről. Archaeologiai Értesítő 16(1906) 155-159.
- Mahler 1909 Mahler E.: Római feliratos emlékek Dunapenteléről. Archaeologiai Értesítő 29(1909) 238-245.
- Mahler 1911 Mahler E.: Dr. Mahler Ede ny. rendkívüli tanár jelentése dunapentelei ásataisairól. In: Jelentés a MNM 1911. évi állapotáról. Budapest 1911. 150-158.
- Majonica-Schneider 1877 Majonica – Schneider: Bericht über eine Reise im westlichen Ungarn. Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich 1(1877) 145-171.
- Marosi 1913 Marosi A.: Óskori és római adatok Fejérvármegyéből. Múzeumi és Könyvtári Értesítő 1913. 189-196.
- Marossy 1870 Marossy J.: (ed. Rómer F.) Archaeologiai levelek XV. Archaeologiai Értesítő 4(1870) 127-128.
- Marsigli 1726 Marsigli, L.: Danubius Pannonico-Mysicus. Haage et Amstelodami 1726.
- Mathes 1827 Mathes, J. N.: Veteris Arcis Strigoniensis monumentorum ibidem erutorum aliarumque lithographicis tabulis ornata descriptio. Strigonium 1827.
- Mátyás 2007 Mátyás Sz.: Egy kora római település Savaria territóriumáról. Savaria 30(2006)[2007] 159-197.
- Meloni 1953 Meloni, P.: I miliari sardi e le strade romane in Sardegna. Epigraphica 15(1953) 20-50.
- Meyer 1973 Meyer, E.: Einführung in die lateinische Epigraphik. Darmstadt 1973.
- Miler 1889 Miler, F.: Dva rimska napisa nadjena u Osieku. Vjestnik Hrvatskoga Arheološkoga Društva XI(1889) 13-14.
- Miller 1808 Miller, F. J.: Nemes Magyar Hazánk hajdani dolgait tárgyaló tudósítás. Magyar Kurir. 1808. IV. Fertály esztendő V. toldalék. 35-40.
- Miller 1916 Miller, K.: Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana. Stuttgart 1916.
- Milošević 1988 Milošević, P.: O trasi puta Sirmium-Fossis i Sirmium-Bononia (Sur le trace de la route Sirmium-Fossis et Sirmium-Bononia). Starinar 39(1988) 117-123.

Mithay 1964	Mithay S.: Pápa, Kazinczy u. 13. Régészeti füzetek I. Ser 1, No. 27. 1964. 44. Nr. 67.
Mócsy 1956	Mócsy A.: Felsőpaty. Archaeologiai Értesítő 83(1956) 98.
Mócsy 1957	Mócsy A.: Római sírkő Magyarszerdahelyről. Folia Archaeologica 9(1957) 83-90.
Mócsy 1959	Mócsy, A.: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest 1959.
Mócsy 1962	Mócsy, A.: Pannonia. In: PWRE Suppl. IX. Stuttgart 1962. 517-776.
Mócsy 1974	Mócsy A.: Pannonia and Upper Moesia. London-Boston 1974.
Mócsy 1977	Mócsy, A.: Pannonia-Forschung 1973-1976. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 29(1977) 373-400.
Mócsy-Redő 1978	Mócsy, A. – Redő, F.: Römische Forschungen in Zalalövő. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 30(1978) 350.
Mócsy-Szilágyi 1990	Mócsy A. – Szilágyi M.: Úthálózat. In: Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest 1990. 118-124. és 332-335.
Moldoványi 1818	Moldoványi, A.: Tudományos Gyűjtemény 1818. fasc. I. p. 142.
Mommsen 1877	Mommsen, Th.: Zum römischen Straßenwesen. Hermes 12(1877) 486-491.
Morán 1937	Morán, C.: Neue lateinische Inschriften aus Spanien. Sitzungsberichte der Berliner Akademie. 1937.
Mráv 2002	Mráv, Zs.: Die Brückenbauinschrift Hadrians aus Poetovio. Communicationes Archaeologicae Hungariae 2002. 15-57.
Mráv 2003	Mráv Zs.: Die Palimpsestinschriften der I.O.M. Teutanus Altäre. Appendix: Palimpsestinschriften in Pannonien. Vorläufiger Forschungsbericht. Appendix: Palimpsestinschriften in Pannonien. Vorläufiger Forschungsbericht. In: Bolcske. Römische Inschriften und Funde. Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. II. Budapest 2003. 251-282.
MRT 4	Dax M. – Éri I. – Mithay S. – Palágyi Sz. – Torma I.: Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és zirci járás. In: Magyarország régészeti topográfiája 4. Budapest 1972.
MRT 5	Horváth I. – H. Kelemen M. – Torma I.: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergomi és a dorogi járás. Magyarország régészeti topográfiája 5. Budapest 1979.
MRT 7	Dinnyés I. – Kővári K. – Lovag Zs. – Tettamanti S. – Topál J. – Torma I.: Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás. Magyarország régészeti topográfiája 7. Budapest 1986.
Muchar 1825	Muchar, A.: Das römische Noricum, I. 1925.
Muchar 1845	Muchar, A.: Geschichte des Herzogthums Steiermark, I. 1845.
Müller 1998	Müller, H. W.: Materialbestimmung des Meilensteines von Savaria. Savaria 23/3(1996-1997)[1998] 107.
Müllner 1878	Müllner, A.: (Bericht Nr. 74.) in: Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale (Neue Folge) IV(1878) CXX.
Müllner 1879	Müllner, A.: Emona, archäologische Studien aus Krain. Laibach 1879.
Nagy 1874	Nagy, I.: Szobai régészkedés. Archaeologiai Értesítő 8(1874) 126-130.
Nemeth-Erich – Kušan Špalj 2003	Nemeth-Erich, D. – Kušan Špalj, D.: Municipium Andautonia. The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Situla 41(2003) 107-129.

- Nemeth-Erlich – Kušan Špalj 2007 Nemeth-Erlich, D. – Kušan Špalj, D.: 2000 godina Andautonije. Od rimskog grada do arheološkog parka (2000 Years of Andautonia. From the Roman Town to the Archaeological Park). Zagreb 2007.
- Nesselhauf 1962 Nesselhauf, H.: Ein Leugenstein des Kaisers Victorinus. *Badische Fundberichte* 22(1962) 79-84.
- Neumann 1966 Neumann, A.: Die römische Siedlung in Wien-Inzersdorf am Wienerberg. *Festschrift für Alphons A. Barb. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland* 35(1966) 115-148.
- Nicolussi 1998 Nicolussi, K.: Die Bauhölzer der Via Claudia Augusta bei Lermoos (Tirol). In: *Walde* 1998, 113-145.
- Noll 1986 Noll, R.: Die griechischen und lateinischen Inschriften der Wiener Antikensammlung. *Kunsthistorisches Museum Wien. Katalog der Antikensammlung III*. Wien 1986.
- Nováki 1956 Nováki Gy.: A Scarabantiából Savariába vezető rómaiakori út. *Soproni Szemle* 10(1956) 175-179.
- Pacichelli 1685 Pacichelli, G. B.: *Memorie de viaggi per l'Europa christiana, scritti a diversi in occasione de' suoi Ministeri dall' Abate Gio: Battista Pacichelli*. Napoli 1685.
- Pahič 1960-1961 Pahič, S.: Antične gomile v Prekmurju. (Die provincialrömischen Hügelgräber in Prekmurje) *Arheološki Vestnik* 11-12(1960-1961) 88-146.
- Pahič 1964-1965 Pahič, S.: K poteku rimskih cest med Ptujem in Središčem (Römische Straßen zwischen Ptuj und Središče). *Arheološki Vestnik* 15-16(1964-1965) 283-320.
- Pahič 1969 Pahič, S.: Doslej neraziskan odsek rimske ceste Celeia-Poetovio. (Ein bisher unerforschter Abschnitt der Römerstraße Celeia-Poetovio) *Razprave I. raz. Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti* 6(1969) 311-361.
- Pahič 1976a Pahič, S.: Ostanki rimske ceste v Veleniku pri Pragerskem. (Die Römerstraßenreste im Velenik-Wald bei Pragersko) *Arheološki vestnik* 26(1975)[1976] 225-241.
- Pahič 1984 Pahič, S.: Die Erforschung der Römerstraßen im nordöstlichen Slowenien. *Arheološki vestnik* 34(1983)[1984] 247-287.
- Pahič 1976 Pahič, S.: Plaz in rimska cesta pri Slovenska Bistrici. (Erdlawine und Römerstraße bei Slovenska Bistrica) *Arheološki vestnik* 25(1974)[1976] 392-398.
- Palágyi 1992 K. Palágyi S.: Adatok a Savariából Arrabónába vezető római út kemenesszentpéteri szakaszához. In: *A Dunántúl településtörténete IX. Veszprém* 1992. 27-34.
- Pascher 1949 Pascher, G.: Römische Siedlungen und Straßen zwischen Enns und Leitha. *Der römische Limes in Österreich* 19(1949)
- Patsch 1901 Patsch, K.: *Curta*. In: *PWRE IV*. Stuttgart 1901. 863.
- Paulovics 1949 Paulovics I.: Palimpsestus felirató és festett mérföldkövek Intercisa-ból. *Archaeologiai Értesítő* 76(1949) 55-57.
- Pekáry 1967 Pekáry, T.: Untersuchungen zu den römischen Reichstraßen. *Antiquitas* 1/17 Bonn 1967.
- Pekáry 1989 Pekáry, T.: Zu den römischen Reichstraßen. *Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungarica* 41(1989) 489-494.
- Petru 1958-1959 Petru, P.: *Varstvo spomenikov* 7(1958-1959) 301.
- Petru 1960-1961 Petru, P.: K trem novim napisom s spodnjega Posavja (Zu drei neuen Inschriften aus dem unteren Savegebiet). *Arheološki vestnik* 11-12(1960-1961) 27-45.
- Pinterović 1968 Pinterović, D.: Limesstudien in der Baranja und in Slawonien. *Archaeologia Jugoslavica* 9(1968) 5-82.
- Pinterović 1969 Pinterović, D.: Problemi istrazivanja limesa na sektoru Batina-Skelo-Ilok. *Osječki zbornik* 12(1969) 53-69.

Pinterović 1973-1975	Pinterović, D.: Nepoznata Slovenija (The Unknown Slavonia). Osječki Zbornik 14-15(1973-1975) 123-166.
Pinterović 1978	Pinterović, D.: Mursa. 1978.
PMM I	Pest megye műemlékei I. Budapest 1958.
Pococke 1743-1745	Pococke, R.: A Description of the East and some other countries. London, 1743-1745.
Polaschek 1936	Polaschek, E.: Noricum. In: PWRE XVII/1. Stuttgart 1936. 971-1048.
Polaschek 1952	Polaschek, E.: Pons Sonti. In: PWRE XXI. Stuttgart 1952. 2467-2468.
Polgár 1931	Polgár I.: Múzeumunk mérőföldkövei. Székesfehérvári Szemle 1(1931) 7-9. szám 10-12.
Polgár 1932	Polgár I.: Fejérmegye római mérőföldkövei. Székesfehérvári Szemle 2(1932) 1-3. szám 6-10.
Polgár 1934	Polgár I.: Székesfehérvári Szemle 4(1934) 46.
Popović 1966	Popović, D.: Rekognosciranje u Sremu. Arheološki pregled 8(1966) 186-190.
Popović-Ochsenschlager 1969	Popović, V. – Ochsenschlager, E.: Arheološki Pregled 11(1969) 187.
Popović-Vasiljević 1969	Popović, D. – Vasiljević, M.: Rekognosciranje i sondiranje rimskog puta Sirmium-Bassianae. Arheološki pregled 11(1969) 261-262.
Pöll 1998	Pöll, J.: Ein Streckenabschnitt der Via Claudia Augusta in Nordtirol. Die Grabungen am Prügelweg Lermoos (Bez. Reutte 1992-1995). In: Walde 1998, 15-111.
Premmerstein 1902	Premmerstein, A. v.: Straßen Denkmäler Nr. 19-20. Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts 5(1902) Bbl. Sp. 25-27. Nr. 19-20.
Premmerstein-Rutar 1899	Premmerstein, A. v. – Rutar, S.: Römische Straßen und Befestigungen in Krain. Laibach 1899.
Premmerstein-Rutar 1899a	Premmerstein, A. v. – Rutar, S.: (Bericht Nr. 65.) in: Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale (Neue Folge) XXV(1899) 94-96.
PRK	Pannonia régészeti kézikönyve. (Szerk.: Mócsy A. – Fitz J.) Budapest, 1990.
PWRE	Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung. Stuttgart 1894-
Radke 1967	Radke, G.: Namen und Daten. Beobachtungen zur Geschichte des römischen Straßenbaus. Museum Helveticum 24(1967) 221-235.
Radke 1971	Radke, G.: Viae publicae Romanae. In: PWRE Supplementum XIII. 1971. Meilensteine. 1447-1455.
Radnóti 1939-1940	Radnóti A.: Sopianaeből kiinduló római utak. Pécs Szabad Királyi Város Majorossy Imre Múzeumának Értesítője 1939-1940. 27-39.
Radnóti 1955	Radnóti A.: Buda régészeti emlékei. In: Magyarország műemléki topográfiája IV. Budapest 1955. 13-35.
Rathmann 1999	Rathmann, M.: Meilensteine. In: Der Neue Pauly 7. Stuttgart 1999. 1156-1158.
Rathmann 2003	Rathmann, M.: Untersuchungen zu den Reichstraßen in den westlichen Provinzen des Imperium Romanum. Beihefte der Bonner Jahrbücher 55(2003)
Ritterling 1925	Ritterling, E.: Legio. In: PWRE XII(1925) col. 1445-1456. (leg. II ad.)
RIC	Roman Imperial Coinage.
RIU	Die römischen Inschriften Ungarns.

- Rodríguez Colmenero et al. 2004 Rodríguez Colmenero et al 2004: Rodríguez Colmenero, A. – Ferrer Sierra, S. – Álvarez Asorey, R.: Miliarios e outras inscricións viarias romanas do Noroeste hispánico (conventos bracarense, lucense e asturicense). Santiago de Compostela 2004.
- Rodwell 1977 Rodwell, W.: Milestones, Civic Territories and the Antonine Itinerary. *Britannia* 6(1977) 76-101.
- Rómer 1863 Rómer F.: Pannoniai újabb kiadatlan latin feliratok. *Archaeologiai Közlöny* 3(1863) 153-166.
- Rómer 1864 Rómer F.: Pannoniai újabb kiadatlan római feliratok. *Archaeologiai Közlemények* 4(1864) 45-64.
- Rómer 1865 Rómer F.: Magyar régészeti krónika. *Archaeologiai Közlemények* 5(1865) 67-81.
- Rómer 1866 Rómer F.: Magyar régészeti krónika. *Archaeologiai Közlemények* 6(1866) 98-111, 164-187.
- Rómer 1868 Rómer F.: Magyar régészeti krónika. *Archaeologiai Közlemények* 7(1868) 183-184.
- Rómer 1876 Rómer F.: Kiadatlan római feliratok. *Archaeologiai Közlemények* 10(1876) 24-57.
- Rómer 1877 Rómer F.: Kiadatlan római feliratok. *Archaeologiai Közlemények* 11(1877) 1. füzet. 27-46.
- Rómer 1885 Rómer F.: Érdekes római mértföldmutatók Komárom megyében. *Archaeologiai Értesítő* 5(1885) 40-42.
- Rutar 1892 Rutar, S.: Die prähistorische Ansiedlung bei Sittich und bei Malnice in Krain, dann die römische Ansiedlung beim letzteren Orte. Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale (Neue Folge) XVIII(1892) 202-205.
- Rutar 1892a Rutar, S.: Notizen. Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale (Neue Folge) XVIII(1892) 238-239.
- Sakl-Oberthaler 1999 Sakl-Oberthaler, S.: Untersuchungen zur Limesstraße in Wien-Simmering. *Fundort Wien* 2(1999) 110-127.
- Salagius 1780 Salagius, St. (Szalágyi I.): De columna Romana milliaria ad Budam nuper reperta dissertatio. *Quinque-Ecclesiis* 1780.
- Salama 1951 Salama, P.: Les bornes milliaires de Djemila-Cuicul. *Revue Africaine* 95(1951) 213-272.
- Salama 1987 Salama, P.: Bornes milliaires d'Afrique Proconsulaire. Un panorama historique du Bas Empire Romain. Rome 1987.
- Sanader 2003 Sanader, M.: The Ripa Pannonica in Croatia. In: Visy Zs. (ed.): *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*. Hely nélkül 2003. 136-142.
- Šašel 1956 Šašel, J.: Elagabalov milnjak v Celejanskem municipalnem področju. *Živa antika* 6(1956) 267-276.
- Šašel 1970 Šašel, J.: Andautonia. In: *PWRE Supplementum XII*. Stuttgart 1970. 71-75.
- Šašel 1970a Šašel, J.: Longaticum. In: *PWRE Supplementum XII*. Stuttgart 1970. 521.
- Šašel 1974 Šašel, J.: Siscia. In: *PWRE Supplementum XIV*. Stuttgart 1974. 702-741.
- Šašel 1975 Šašel, J.: Rimske ceste v Sloveniji. In: *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana 1975. 74-99.
- Šašel 1992 *Opera selecta*. Situla 30 (Ljubljana 1992) 241-247.

Šašel-Kos 1997	Šašel-Kos, M.: The Roman Inscriptions in the National Museum of Slovenia. Situla 35. Ljubljana 1997.
Šašel-Kos 2002	Šašel-Kos, M.: The boundary stone between Aquileia and Emona. Arheološki Vestnik 53(2002) 373-382.
Šašel-Kos 2003	Šašel-Kos, M.: Emona was in Italy, not in Pannonia. The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Situla 41(2003) 11-19.
Scherrer 2003	Scherrer, P.: Savaria. In: The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Situla 41(2003) 53-80.
Schmid 1913	Schmid, W.: Emona. Jahrbuch für Altertumskunde 7(1913) 61-170.
Schneider 1935	Schneider, K.: Miliarium. In: PWRE Suppl. VI. Stuttgart, 1935, 395-431.
Schönleben 1681	Schönleben, J. L.: Carniola antiqua et nova sive inclty ducatus Carniolae annales. Tomus 1. Labaci 1681.
Schönvisner 1780	Schönvisner, S.: In Romanorum iter per Pannoniae ripam a Tauruno in Gallias commentarius geographicus occasione repertarum columellarum concinnatus. p. 1. Budae 1780.
Schönvisner 1783	Schönvisner, S.: Abhandlung über einige römische Meilensäulen, welche bei dem Dorfe Promontorium entdect worden. Ungarisches Magazin III. 1783. 60-90.
Schönvisner 1791	Schönvisner, S.: Antiquitatum et historiae Sabariensis ab origine usque ad praesens tempus libri novem. Pestini 1791.
Schön-Weisshäupl 1886	Schön, G. – Weisshäupl, R.: Denkmäler aus Brigetio. Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn 10(1886) 105-119.
Simonyi 1936	Simonyi D.: A Brigetio-Aquincum közti diagonális (Dorog-Csév-Óbuda) útvonali kérdése. Egyetemes Philologiai Közlöny 60(1936) 44-54.
Simonyi 1948	Simonyi D.: Römerstraßen im inneren Pannonien. Egyetemes Philológiai Közlöny 71(1948) 11-12.
Skrabar 1935	Skrabar, V.: Stara ledinska karta v ormoškem gradu (Eine alte Flurkarte im Schlosse Ormož). Časopis za Zgodovinu in Narodopisje 30(1935) 30-44.
Slapšak 1977	Slapšak, B.: Ad: CIL 5,698 (Materija): via directa-translata(in fines alicuius)-restituta. Arheološki Vestnik 28(1977) 122-128.
Soproni 1951	Soproni S.: Kiadatlan pannoniai mérföldkövek. Archaeologiai Értesítő 78(1951) 44-48.
Soproni 1954	Soproni S.: Budakalász – Lupa-csárda. Archaeologiai Értesítő 81(1954) 75.
Soproni 1956	Soproni S.: (Dunai kistöldek) Leletmentő ásatások az 1954. évben. Archaeologiai Értesítő 83(1956) 98.
Soproni 1970	Soproni, S.: Römische Meilensteine aus Százhalombatta. Folia Archaeologica 21(1970) 91-112.
Soproni 1983	Soproni, S.: Neuere römische Meilensteine aus Százhalombatta. Folia Archaeologica 34(1983) 73-91.
Sosztarits 2000	Sosztarits, O.: Ein Meilenstein aus Savaria. In: Von Augustus bis Attila. Leben am ungarischen Donaulimes. Stuttgart 2000. 57-59.
SRH I	Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I. Budapest 1937.
Steinbüchel 1829	Steinbüchel, A.: Jahrbücher der Literatur 48. Anzeigeblatt für Wissenschaft und Kunst XLVIII, 1829.
Stern 2003	Stern, J.: Römerräder in Rätien und Noricum. Unterwegs auf römischen Pfaden. Römisches Österreich 25(2002) Wien 2003.
Sticotti 1908	Sticotti, P.: Archeografo Triestino 4(32) 1908, 283-284.

Stucchi 1945	Stucchi, S.: Aidussina romana. Ce fastu? 21(1945) 29-37.
Šubic 1972	Šubic, Z.: VS 15(1970[1972]) 167.
Šubic 1977	Šubic, Z.: Novi rimski napisi iz Poetovione (1968-1972). Arheološki Vestnik 28(1977) 92-100.
Szőnyi 1908	Szőnyi O.: Pécsi leletek. Pécs-Baranyai Múzeum Egyesület Értesítője 1908, 122-123.
Szőnyi 1911	Szőnyi O.: Római leletekről Pécsen. Archaeologiai Értesítő 31(1911) 371-373.
Szőnyi 1981	Szőnyi E.: Mursellai ásások. Beszámoló az Árpás-Dombföldön 1975-80 között végzett feltárásokról. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1981, 87-121.
Szőnyi 1992	Szőnyi E.: Arrabona topográfiája. Győr 1992.
Szőnyi 1996	Szőnyi E.: Adatok a Brigetio-Savaria út nyomvonalához. Arrabona 35(1996) 97-108.
Szőnyi 1999	Szőnyi E.: Római kori útdatok Győr megyében. Arrabona 37(1999) 83-98.
Szőnyi 2002	Szőnyi E.: Mursella municipium. (Összefoglaló az 1975-89 közötti feltárásokról) Arrabona 40(2002) 51-67.
Thiele 1833	Thiele: Das Königreich Ungarn. Kaschau 1833.
ThLL	Thesaurus linguae Latinae
Thomsen 1917	Thomsen, P.: Die römischen Meilensteine der Provinzen Syria, Arabia und Palästina. Zeitschrift des Deutschen Palästinischen Vereins 40(1917) 1-103.
TIR L-33	Tabula Imperii Romani. Tergeste. Roma 1961.
Tomičić-Šarić 1969	Tomičić, Ž. – Šarić, I.: Petrijenec, Varaždin. Arheološki pregled 11(1969) 176-178.
Torma 1882	Torma, C.: Inschriften aus Dacia, Moesia superior und Pannonia inferior. Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich VI(1882) 97-145.
Tóth 1975	Tóth E.: Pannonia római útvonalainak a kutatása. Somogyi Közlemények 2(1975) 275-278.
Tóth 1977	Tóth E.: A Savaria-Bassiana útszakasz. Archaeologiai Értesítő 104(1977) 65-75.
Tóth 1979	Tóth E.: Régészeti Füzetek Ser. I. 32(1979) 59.
Tóth 1998	Tóth E.: Savaria az ókorban. In: Kiss G. – Tóth E. – Zágohidi Czigány B.: Savaria-Szombathely története a város alapításától 1526-ig. Szombathely 1998. 7-67.
Tóth 2006	Tóth E.: Itineraria Pannonica. Római utak a Dunántúlon. Budapest 2006.
Tóth 1976	Tóth I.: Iuppiter Dolichenus tanulmányok. Budapest 1976.
Truhlar 1975	Truhlar, F.: Stara pota ter poskus rekonstrukcije nekdanje prometne mreže. In: ANSl. 1975. 99-104.
Vágó 1959	B. Vágó E.: Új mérföldkövek az Intercisa és Mursa közötti útvonalon. Archaeologiai Értesítő 86(1959) 73-74.
Valvasor 1689	Valvasor, J. W.: Die Ehre des Herzogthums Krain. Band 1-4. Laybach-Nürnberg 1689.
Viedebant 1924	Viedebant, O.: Forum Romanum. In: PWRE Suppl. IV. Stuttgart 1924. 462-511.
Visy 1980	Visy Zs.: Római jelzőtoronyok és a limes-út Intercisa térségében. Archaeologiai Értesítő 107(1980) 166-175.
Visy 1988	Visy, Zs.: Der pannonsche Limes in Ungarn. Budapest – Stuttgart 1988.
Visy 1989	Visy Zs.: A római limes Magyarországon. Budapest 1989.
Visy 1989	Visy Zs.: Pannóniai limes-szakaszok légifényképeken. Archaeologiai Értesítő 105(1978) 235-257.

Visy 1994	Visy Zs.: Újabb eredmények a Paks-Dunakömlődön (Lussonium), a Bottyánsáncan végzett ásatásokon. TörténÉsz 2/2. 3-6.
Visy 2000	Visy Zs.: A ripa Pannonica Magyarországon. Budapest 2000.
VS	Varstvo spomenikov
Walde 1998	Walde, E. (Hrsg.): Via Claudia. Neue Forschungen, Innsbruck 1998.
Walser 1967	Walser, G.: Die römischen Straßen in der Schweiz. 1. Teil: Die Meilensteine. Itinera Romana 1(1967).
Walser 1980	Walser, G.: Die Strassenbau-Tätigkeit von Kaiser Claudius. Historia 29(1980) 438-462.
Walser 1981	Walser, G.: Bemerkungen zu den gallisch-germanischen Meilensteine in Rätien. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphie 43(1981) 385-402.
Walser 1983	Walser, G.: Die römischen Straßen und Meilensteine in Raetien. Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands 29. Aalen 1983.
Weber 1968-1971	Weber, E.: Die römischen Meilensteine aus dem österreichischen Pannonien. Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts 40(1968-71) 121-145.
Weber 1969	Weber, E.: Die römerzeitlichen Inschriften der Steiermark. Graz 1969.
Weiss 1912	Weiss, E.: Ad Fornolus. In: PWRE VII. Stuttgart 1912. 12.
Wilkes 1969	Wilkes, J. J.: Dalmatia. London 1969.
Winkler 1972	Winkler, G.: Die römischen Meilensteine von Ivenca. Arheološki Vestnik 23(1972) 417-423.
Winkler 1972-1973	Winkler, G.: Der norische Statthalter M. Iuventius Surus Proculus und die von ihm errichteten Meilensteine. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 112/113(1972-1973) 245-251.
Winkler 1985	Winkler, G.: Die römischen Straßen und Meilensteine in Noricum-Österreich. Schriften des Limesmuseums Aalen 35. Stuttgart 1985.
Wosinsky 1896	Wosinsky M.: Tolnavármegye története az őskortól a honfoglalásig. II. Budapest 1896.
Zanker 1972	Zanker, P.: Forum Romanum. Die Neugestaltung durch Augustus. Tübingen 1972.
Zsidi 2004	Zsidi P.: Aquincum. Ergebnisse der topographischen und siedlungshistorischen forschungen in den Jahren 1969-1999. The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Situla 42(2004) 209-230.
Zsigmondy 1870	Zsigmondy G.: Archaeologiai Értesítő 2(1870) 247.